ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

—oo—

ਸੁਰਿ ਨਰ ਮੁਨਿ ਜਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਖੋਜਦੇ
ਸੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਗੁਰ ਤੇ ਪਾਇਆ ॥

ਆਤਮ ਦਰਸ਼ਨ

ਭਾਗ ਦੂਜਾ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ
ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

—:o:—

ਆਤਮ ਦਰਸ਼ਨ

ਭਾਗ ਦੂਜਾ

ਆਤਮ ਅੰਕ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਸੁਰਿ ਨਰ ਮੁਨਿ ਜਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਖੋਜਦੇ
ਸੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਗੁਰ ਤੇ ਪਾਇਆ ॥

ਸੂਚੀ ਪੱਤਰ

੧ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

—:o:—

ਭੂਮਿਕਾ

'ਨਾਨਕ ਗੁਪਤ ਵਰਤਦਾ ਪਿਆਰਾ, ਗੁਰਮੁਖ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇ !'

ਇਸ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਅਸਾਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ 'ਆਤਮਾ' ਤੇ 'ਪਰਮਾਤਮਾ' ਦਾ ਭੇਦ, ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ 'ਆਤਮਾ' ਤੇ 'ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ' ਦਾ ਭੇਦ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੇ 'ਨਾਮ' ਤੇਜ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਰਨ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇਜ-ਪੁੰਜ 'ਸੂਰਜ' ਹੈ, ਤੇ ਤੇਜ ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ 'ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ' ਹੈ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।

ਅਤਮਾ ਪੌਣ ਵਾਂਙ ਡਾਢੀ ਸੂਖਮ-ਤਰ ਸੱਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਥੂਲ ਸ਼ੈਆਂ ਹੀ ਭਾਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ (ਅਸਲ-ਸ਼ੈ 'ਆਤਮਾ' ਅਣਹੋਈ ਜਿਹੀ ਭਾਸਦੀ ਹੈ,) ਤੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਜੁ ਗੁਪਤ-ਆਤਮਾ ਹੀ ਤਾਂ ਅਸਲ 'ਦੇਹੀ, ਹੈ, ਤੇ ਸਥੂਲ-ਸੰਸਾਰ 'ਬਿਦੇਹੀ'। ਪਰ ਜੀਕਣ ਫੋਟੋ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪਹਿਲੋਂ ਕਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਫਿਰ ਮਸਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਪੁੱਠੀ-ਤਸਵੀਰ (Negative) ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੀਕਣ ਹੀ (ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਪੁੱਠੇ ਮਨ ਨੂੰ ਉਲਟਕੇ 'ਉਨਮਨ' ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਗਿਆਨ ਦੀ 'ਪੁੱਠ' ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।) 'ਆਤਮਾ' 'ਨਾਮ' ਪ੍ਰਗਾਸ ਨਾਲ ਹੀ ਲਝਦਾ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਵੀ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ—ਇੱਕ ਤਾਂ ਉਹ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਬੁੱਧੀ ਉੱਪਰ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਇਹ ਨਰੁੱਚਾ ਹੈ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਤੈ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਦੂਜਾ ਗਿਆਨ ਸੁੱਚਾ ਹੈ ਜੋ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਨਿਜ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ ਤੇ-ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜ੍ਵਲਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਜ਼ਲ ਛੇਤੀ ੨ ਤੈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਿਜ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦਵੇਂ ਜੱਫੀ ਮਾਰਕੇ ਤੇ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਛਾਤੀ ਲਾਕੇ ਟੁਰਣ। ਇਸ ਦੂਹਰੇ, ਤੋਲਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ('ਸਹਿਜ') ਦਾ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ('ਵਾਹਿਗੁਰੂ-ਦਰਸ਼ਨ') ਵੱਲ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ। ('ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ') ਉਸ

ਮਹਾਂ-ਮਾਰਗ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਦੁਤੀ ਸੁੰਦਰ ਝੂਲਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਉਰਾਰਲੇ ਬੰਨੇ ਤੋਂ ਟਪਾਕੇ ਪਾਰਲੇ ਸੱਚ-ਖੰਡੀ ਬੰਨੇ ਵੱਲ ਖੜਦਾ ਹੈ । ਇੱਥੇ ਅੱਪੜਕੇ ਅਸੀਂ 'ਕਾਲ' ਨੂੰ ਛੱਡ 'ਅਕਾਲ' ਅੰਦਰ ਪੈਰ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਅੱਗੋਂ 'ਨਾਮ' ਦੇ ਪਰਾਂ ਉੱਪਰ ਉੱਡਦੇ ਹਾਂ । ਹੁਣ ਅੱਗੋਂ ਟੁਰਨ ਵਾਲੇ ਪੈਂਡੇ ਨਹੀਂ, ਸੂਖਮ-ਦੇਸ ਵਿੱਚ (ਉਡਾਰੀਆਂ) ਹਨ !!

'ਨਾਮ', ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ, ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰਲੇ ਤੱਤ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਪੰਜ ਜੜ੍ਹ -'ਭੂਤ' ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ । ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਚੇਤਨਾ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਮੁੱਢਲੇ-ਤੱਤ ਨੂੰ 'ਪਰਮ-ਤੱਤ' ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਇਹ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੁ ਅਸੀਂ ਉਸ 'ਆਦ-ਤੱਤ' ਦਾ ਹੋਰਾਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Forms of Energy) ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਵੇਖੀਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਞ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜੁ ਬਿਜਲੀ, ਆਕਰਖਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਹੋਰ (ਸਾਇੰਸ ਦੀਆਂ ਅਦਭੁਤ ਤਾਕਤਾਂ ਵੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਉਸ ਇੱਕੋ 'ਪਰਮ-ਤੱਤ' ਦੇ ਹੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ;) ਜੀਕਣ ਆਬਸ਼ਾਰਾਂ, ਫਵਾਰੇ, ਤੇ ਵਹਿਣ ਉਸੇ ਇੱਕੋ ਡਿਗਦੇ-ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਹੀ ਵਖ ੨ ਸ਼ਕਲਾਂ ਹਨ । ਜੋ ਫ਼ਰਕ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਨੀਵੇਂ ਲੈਵਲ (Level) ਯਾ ਸਤਹ ਦਾ; ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਲੀ ਸਤਹ 'ਪਰਮ-ਤੱਤ' ਦੀ ਹੀ ਅਗੰਮਵੀਂ, ਅਰਸ਼-ਚੁੰਮਣੀ ਤੇ ਸਿਖਰ ਚੋਟੀ ਹੈ !

ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਵਾਹਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਕਣ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਅੱਚਣ-ਚੇਤ 'ਕਲਾ' ਵਰਤਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਖੇ ਅਣਡਿੱਠੇ ਪੈਂਡਿਆਂ ਵੱਲ ਵੀ ਸਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨੀਝ ਲਾਕੇ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਤੱਕਣ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਅੱਧੀਆਂ ਸਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ (Forewarned is Forearmed) । ਤਤ੍ਵ-ਦਰਸ਼ੀ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਾਲ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਡੋਲ, ਸਦਾ-ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

(ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਵੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ 'ਨਾਮ ਦਾ ਹੀ ਸੱਚਾ ਸੁੱਚਾ, ਚਮਕਦਾ ਤੇ ਨੂਰਾਨੀ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਹਨ ((Dazzling propaganda)) ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਥੂਲ-ਦੇਸ ਤੋਂ ਖਿੱਚਿਆ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੂਖਮ-ਦੇਸ ਵੱਲ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ('ਸਤਯੁਗ' ਵੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਅਟੱਲ ਤੇ ਸੂਖਮ-ਦੇਸ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਹੈ,) ਮਾਨੋ ਕੋਈ ਖੰਨੂ ਖੂਟਦਾ ਖੂਟਦਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰੂੰ ਦੇ ਦਬੇ ਹੋਏ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਜਾ ਲੱਭੇ । ਪਰ ਇਹ ਖੁੱਟਣਾ ਨਹੀਂ, ਮਨ ਨੂੰ ਸਿਮਰਣ ਦੀ ਵੇਹਣੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਰਮੇ ਨਾਲ ਚੀਰਕੇ 'ਉਨਮਨ' ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਹੈ ! ('ਹੇਮਕੁੰਟ') ਵੀ ਉੱਧਰ ਹੀ ਕਿਧਰੇ ਹੈ । ਕਿੱਧਰ ? ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਨਿਤਾਰਾਂਗੇ ।

('ਖਾਲਸਾ') ਕੌਣ ਹੈ ? ਜੋ 'ਹੇਮਕੁੰਟ' ਨੂੰ ਅੱਪੜਕੇ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਪੀਕੇ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਤਤ੍ਵ-ਬੋਧ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ ।

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਅਸਾਂ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਨਵੇਂ-ਨੁਕਤੇ-ਵਿਗਿਆਨ (Science) ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ (ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਦੱਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ)। ਪਰਾਣਾ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਤਰੀਕਾ ਬਹੁੰ ਬੇਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਵਰਤਣ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਮੇਰਾ ਮੁਖ ਭਾਵ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਜੁ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵੀਰ ਨਾਸਤਕਤਾ ਦੀ ਦਲਦਲ ਤੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਾਖਿਆਤ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ; ਮੈਂਡਾ—ਆਪਾ ਮੈਂਡੇ ਵੀਰ—ਆਪਿਆਂ ਦੇ ਚਰਨ ਚੁੰਮਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਨੌਕਾ ਯਾ ਬੇੜੀ ਹੈ !!

ਗੋਂਡ ਮਹਲਾ ॥ ੫ ॥

ਅਚਰਜ ਕਥਾ ਮਹਾ ਮਹਾ ਅਨੂਪ ।
ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਰੂਪ । ਰਹਾਉ ।
ਨਾ ਇਹੁ ਬੂਢਾ ਨਾ ਇਹੁ ਬਾਲਾ ।
ਨਾ ਇਸੁ ਦੂਖੁ ਨਹੀ ਜਮ ਜਾਲਾ ।
ਨਾ ਇਹੁ ਬਿਨਸੈ ਨਾ ਇਹੁ ਜਾਇ ।
ਆਦਿ ਜੁਗਾਦੀ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ । ੧ ।
ਨਾ ਇਸੁ ਉਸਨੁ ਨਹੀ ਇਸੁ ਸੀਤੁ ।
ਨਾ ਇਸੁ ਦੁਸਮਨੁ ਨਾ ਇਸੁ ਮੀਤੁ ।
ਨਾ ਇਸੁ ਹਰਖੁ ਨਹੀਂ ਇਸੁ ਸੋਗੁ ।
ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਇਸਕਾ ਇਹੁ ਕਰਨੈ ਜੋਗੁ ।੨।
ਨਾ ਇਸੁ ਬਾਪ ਨਹੀ ਇਸੁ ਮਾਇਆ ।
ਇਹੁ ਅਪਰੰਪਰੁ ਹੋਤਾ ਆਇਆ ।
ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਕਾ ਇਸੁ ਲੇਪੁ ਨ ਲਾਗੈ ।
ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਸਦ ਹੀ ਜਾਗੈ ।੩।
ਤੀਨਿ ਗੁਣਾ ਇਕ ਸਕਤਿ ਉਪਾਇਆ ।
ਮਹਾ ਮਾਇਆ ਤਾਕੀ ਹੈ ਛਾਇਆ ।
ਅਛਲ ਅਛੇਦ ਅਭੇਦ ਦਇਆਲ ।
ਦੀਨ ਦਇਆਲ ਸਦਾ ਕਿਰਪਾਲ ।
ਤਾਕੀ ਗਤਿ ਮਿਤਿ ਕਛੂ ਨ ਪਾਇ ।
ਨਾਨਕ ਤਾਕੈ ਬਲਿ ਬਲਿ ਜਾਇ ।੪।੧੯।੨੧।

ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਭਾਗ ਦੂਜੇ ਦੀ

ਪੰਖੀ-ਅੱਖ ਝਾਕੀ

ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਤਮਾ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਨੀਂਹ 'ਨਾਮ ਪ੍ਰਗਾਸ' ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ 'ਨਾਮ' ਨੂੰ ਜਦ 'ਵਿਚਾਰ' ਨਾਲ ਜੋੜੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਪਵੰਦ ਨਾਲ 'ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਚਾਰ—ਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੈ; ਆਤਮਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੈ, ਪਰ ਅਜਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਸ੍ਵੈ-ਸਥਿਤ ਹੈ। ਜਦ ਇਹ ਹੋਰ ਉਪਰ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਕੇ ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਂਡ ੧—੨ ਵਿਚ ਇਸ ਨਿਜ-ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ।

ਕਾਂਡ (੩) ਜਾਨੂੰ 'ਪੁਰਖ' (Supreme Male) ਤੇ 'ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ' (Supreme Female) ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਧੁਰੇ ਵਾਂਗ ਪੁਰਸ਼ ਇਸਥਿਤ ਹੈ, ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਇਸ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਵੇਲਣੇ ਵਾਂਗ ਚੱਕਰ ਲਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਬਦੀ' ਤਦ ਤੋੜੀ ਹੈ ਜਦ ਤੋੜੀ ਗੁਪਤ-ਧੁਰਾ ਨਿਜ—ਨੈਣਾਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਜੀਕਣ ਤਾਰਾ-ਮੰਡਲ (Astronomical world) ਤੇ ਅਣੂ-ਜਗਤ (Infra world) ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਨਿਯਮ ਕਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਤੀਕਣ ਸੂਖਮ-ਜਗਤ ਤੇ ਸਥੂਲ—ਜਗਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੁੜ੍ਹੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਾਂਡ (੪) ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ, ਤੇ ਫਿਰ ਏਹ ਵੇਖਾਂਗੇ ਜੁ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੀਕਣ 'ਦੇਵਤਾ' ਬਣਕੇ ਬੇਅੰਤ ਸਮੇਂ ਤਕ ਕਾਰੇ ਰੁੱਝੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ (ਕਾਂਡ ੫)।

ਰਿਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਕੀ ਹਨ ? ਕੀ ਇਹ ਮਾਨਸਿਕ ਤਾਕਤਾਂ ਹਨ ਯਾ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਕਲਾਂ, ਤੇ ਪਰਮ ਤੱਤ (ਨਾਮ) ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ? ਇਹ ਕਾਂਡ ੬—੭ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਹੈ।

ਹੋਰ ਉਪਰ ਜਾਕੇ ਅਸੀਂ ਵੇਖਾਂਗੇ ਜੁ 'ਕਾਲ' ਦੇ ਅੰਤ ਪਿਛੋਂ ਜੀਵ ਨਾਲ ਕੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਮਰਨ ਨਾਲ ਜੀਵ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਯਾ ਕੀ ਉਹ ਅਮਰ ਹੈ (Immortality of soul) ? ਸਤਜੁਗ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹਨ, ਬੀਤ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਉਣਾ ਹੈ ? ਤੇ ਕਾਲ ਤੇ ਅਕਾਲ ਵਿਚ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਹੈ? (ਕਾਂਡ ੯-੧੦,੧੧)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਾਲ ਦਾ ਵਾਸਤਵਕ-ਰੂਪ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ, ਨਾਲੇ ਇਹ ਸਮਝਣ

ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ ਜੁ ਖਾਲਸਈ-ਜੈਕਾਰੇ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?

ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਾਂਡ (੮) ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਸਾਡਾ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਸਿਰਫ਼ 'ਸਾਖੀ' (Spectator) ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ ਹੈ, ਕਰਤੇ ਵਾਸਤੇ ਕਾਰਕ-ਸ਼ਕਤੀ (Executive power) ਭਾਵ 'ਹੁਕਮ' ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਭ ਵਿਸ਼ਵ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਕੀ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਕਵਾਉ-ਸੱਤਾ ਕੀਕਣ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਇਹ ਕਾਂਡ (੧੨) ਵਿਚ ਆਵੇਗਾ।

ਜੋ 'ਨਾਮ' ਨਾਮ ਰਾਹੀਂ ਸੂੱਛ ਹੋਕੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਓਹ 'ਖਾਲਸਾ' ਹਨ। 'ਖਾਲਸਾ' ਪਦਵੀ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਾਂਡ (੧੩) ਵਿਚ ਹੈ।

ਕਾਂਡ (੧੪) ਵਿਚ 'ਆਤਮ—ਦਰਸ਼ਨ' ਉਪਰ ਸਮੁਚੀ ਨਜ਼ਰ ਹੈ, ਇਹ ਕਾਂਡ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਤੱਤ ਯਾ ਮੁਖ—ਮੰਤਵ ਹੈ।

ਇਸਦੇ ਪਿਛੋਂ ਅੰਤਕੇ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਹੈ।

੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

—:o:—

੧

'ਦੇਹੀ (REAL EXISTENCE) ਕੀ ਹੈ ?'

'ਬਿਦੇਹੀ (DERIVED OR SECONDARY EXISTENCE) ਕੀ ਹੈ ?'

'ਦੇਹੀ ਗੁਪਤ ਬਿਦੇਹੀ ਦੀਸੈ ।' (ਰਾਮਕਲੀ ਮ: ੫)

ਆਤਮਾ ਤੇ ਅਨਾਤਮਾ !

ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਯਕਸ਼ ਨੇ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਕੋਲੋਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਜਦ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਭਰਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਗਏ ਹੋਏ ਮਰ ਗਏ ਸਨ, ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅਚੰਭਾ ਗੱਲ ਕੀ ਹੈ । ਤਾਂ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਜੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਚੰਭਾ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਜੁ ਜੀਵ—ਮਾਤ੍ਰ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਮਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਵੀ ਸਦਾ ਲਈ ਟਿਕ ਕੇ ਐਥੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠ ਸਕਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਕੰਮਾਂ ਵਲੇਂਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁਟੇ ਹੋਏ ਹਾਂ ਜੀਕਣ ਅਸਾਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਪਰ ਸਦਾ ਰਹਿਣਾ ਹੈ । ਇਹ ਉਤ੍ਰ ਦੇਣ ਪਰ ਉਸਦੇ ਮੋਏ ਹੋਏ ਪਾਂਡੋ—ਭਰਾ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਨਾਲ ਲੱਗ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਗਏ ।

ਇਸ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤਲਾ ਇੱਕ ਮਾਇਆ ਦਾ ਜਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਭਰਾ ਤਾਂ ਫਸ ਗਏ, ਸਿਰਫ਼ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਜੀ (ਜੋ ਧਰਮ—ਪੁੱਤ੍ਰ ਸਨ) ਹੀ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹੇ । ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਇਸ ਫਾਂਸੀ ਤੋਂ ਬਚੇ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਚਾਇਆ । ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੀ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਛਲਾਂ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਹੈ :—

ਐਸੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਇਕ ਰਾਮਿ ਉਪਾਈ ।
ਉਨਿ ਸਭ ਜਗ ਖਾਇਆ,
ਹਮ ਗੁਰਿ ਰਾਖੇ ਮੇਰੇ ਭਾਈ । (ਆਸਾ ਮ: ੫)

ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਜੀ ਦਾ ਉੱਤ੍ਰ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਆਨੇ ਸੱਚ ਹੈ । ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛੇ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅਚੰਭਾ ਗੱਲ ਕੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਉੱਤ੍ਰ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ! ਸਭ ਤੋਂ ਅਸਚਰਜ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ । ਇਹ ਇੱਕ ਅਤਿਅੰਤ ਔਖੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਘੁੰਡੀ ਹੈ ਤੇ ਜਦ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਖੋਲ੍ਹੀਏ ਤਦ ਤਕ ਆਤਮਾ ਦ ਪੂਰੇ ਪੂਰੇ ਲੱਛਣ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਦੇ ।

ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ; ਆਤਮ ਦਰਸ਼ਨ ਨਿਜ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਅਲੰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਆਤਮਾ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਆਓ ਇਸ ਗੂੜ੍ਹ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੇ ਉਦਾਹਰਣ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰੀਏ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੱਜਨਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਆਉਣ ਦਾ ਇਤਫ਼ਾਕ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਝੀਲਾਂ, ਦਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਬਾਗਾਂ ਬੂਟਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਰਸ਼ਮ ਬਣਾਣ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵੀ ਵੇਖੇ ਹੋਣਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਰੇਸ਼ਮ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅੱਵਲ ਦਰਜੇ ਤੇ ਹੈ । ਜ ਅਸੀਂ ਰੇਸ਼ਮਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਪਾਈਏ ਤਾਂ ਉਥੇ ਨਿੱਕੀਆਂ ੨ ਗੋਲ ਗੁੱਥੀਆਂ (Cocoon) ਨਜ਼ਰ ਆਉਣਗੀਆ ਜੋ ਚਿੜੀ ਦੇ ਅੰਡੇ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਬਾਲਕੇ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਤਾਰ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁੱਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖੋ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਗੁੱਥੀ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਉਂ ੨ ਇਸ ਨੂੰ ਉਧੇੜੋ ਰੇਸ਼ਮ ਨਿਕਲਦਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਜਾਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਕੀੜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਨੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੱਜਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵੇਰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਕੀੜਾ ਇਸ ਗੁੱਥੀ ਨੂੰ ਕਿੱਦਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਪ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਅਦਭੁਤ ਘਟਨਾ ਉਹ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੀੜੇ ਨੂੰ ਪਾਲ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵ । ਇਸ ਲਈ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੀੜੇ ਦਾ ਹਾਲ ਜ਼ਰਾ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਗਰਮੀ ਦਾ ਮੌਸਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਕੀੜੇ ਦਾ (Seed) ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਲੋਕ ਗਰਮ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਤੂਤਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰਾਂ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਖ ਛੱਡਦ ਹਨ । ਹੌਲੀ ੨ ਵਿੱਚੋਂ ਕੀੜੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿੱਕੀ ਕੀੜੀ ਜਿੰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਪੱਤਰ ਖਾ ੨ ਵਧਕੇ ਇੱਕ ਇੰਚ ਲੰਮੇ ਕੰਨ-ਖਜੂਰੇ ਵਾਂਗੂੰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਭੁੱਖ ਲਗਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਣਾਂ—ਮੂੰਹੀ ਪਤਰ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਦ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਸਿਰਫ਼ ਖਾਣ ਲਈ ਹੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਕੀੜੇ ਲਈ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਡਾਢੀ ਦੁਖਦਾਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਕਤ ਉਹ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਪੇਟ ਦੇ ਭਾਰ ਟੁਰਦਾ ਹੈ, ਨਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਚੁਭਣ ਨਾਲ ਯਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਰਮ ਸਰਦੀ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਰੰ ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਜਦ ਖਾ ਖਾ ਕੇ ਮੋਟਾ ਹੁੰਦਾ

ਹੈ ਤਾਂ ਅਗਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਤਾਰ ਕੱਢਕੇ ਆਪਣੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਵਲ੍ਹੇਟਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਰ ਅਕਸਰ ਮੀਲ ਤਕ ਲੰਬੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਤਾਰ ਦੇ ਵਲਿੱਸ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਬਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀਆਂ ਗੁੱਥੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰੇਸ਼ਮ-ਖਾਨੇ ਵਿਚ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਉਬਲਦੀਆਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ।

ਪਰ ਜੇ ਗੁੱਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਬਾਲੀਏ ਨਾ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁੱਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਡਣ ਵਾਲੀਆਂ ਭੰਬੀਰੀਆਂ (ਤਿਤਰੀਆਂ=Moth) ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੰਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਡਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਭੰਬੀਰੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਹੀ ਸੋਹਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਆਖ ਸਕਦਾ ਜੁ ਕਦੀ ਇਹੋ ਕੀੜੇ ਪੇਟ ਦੇ ਭਾਰ ਟੁਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀਆਂ ਗੁੱਥੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਰ ਮਾਦਾ ਦਾ ਜੋੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਦਾ ਨਿੱਕੇ ੨ ਅੰਡੇ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਫਿਰ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੀੜੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜੀਵ ਚੱਕਰ (Life Cycle) ਕੋਈ ਚਾਲ੍ਹੀਆਂ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੀੜਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਘਰੋਗੀ-ਕਾਰੀਗਰੀ (Home industry) ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

੧. ਆਂਡਾ
੨. ਰੀਂਗਣ ਵਾਲਾ ਕੀੜਾ (Caterpillar)
੩. ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਗੁੱਥੀ (Cocoon), ਤੇ ਫਿਰ
੪. ਉਡਣ ਵਾਲੀ ਭੰਬੀਰੀ

ਇਹ ਚਾਰੇ ਇੱਕੋ ਕੀੜੇ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿਨ ਅਵਸਥਾਂ ਹਨ। ਇੱਦਾਂ ਸ਼ਕਲ ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਘੱਟ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਤਾਂ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਮਰਨ ਤਕ ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਕਲ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਪੰਛੀ ਦੋ ਸ਼ਕਲਾਂ ਬਦਲਦੇ ਹਨ ਪਹਿਲੋਂ ਅੰਡਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਡਾਰੂ ਪੰਛੀ, ਪਰ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੀੜੇ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਇਸ ਕੀੜੇ ਦਾ ਉਹ ਹੈ ਜਦ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀਆਂ ਗੁਥੀਆਂ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੋਕੇ ਰੇਸ਼ਮ-ਖਾਨੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਮਾਨੋਂ ਇਸ ਕੀੜੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਬਰ ਆਪਣੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਆਪ ਬਣਾਈ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਖੱਫਣ ਨੂੰ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਰੇਸ਼ਮ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ (ਮਸਾਲ) ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤੇ ਰੱਖਾਂਗੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਜਾਕੇ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ ਜੁ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਕੀ ਤਅੱਲੁਕ ਹੈ, ਤੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕੀ ਫਰਕ ਹੈ। ਪਹਿਲੋਂ ਅਸੀਂ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੀੜੇ ਦੀ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਲਵਾਂਗੇ ਜਦ ਕੰਨ੍ਹਖਜੂਰੇ ਵਾਂਗ ਪੇਟ ਭਾਰ ਟੁਰਦਾ ਸੀ, ਜਦ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ

ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਤਾਰ ਕੱਢਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕੱਢਦੇ ੨ ਆਪ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਗੁੱਥੀ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੋ ਗਿਆ! ਬਸ ਇਹੋ ਹਾਲਤ ਹੈ ਮਾਇਆ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ। ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹੋਂ 'ਤਾਰ' ਕੱਢ ਕੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਜਾਲ ਰਚਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਾਨੋਂ ਕੈਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਹੈ ਜੁ ਕੀ ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਕੀੜਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ ਯਾ ਉਸਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਗੁੱਥੀ ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਕ ਬੱਚਾ ਵੀ ਝਟ ਦੇਵੇਗਾ ਜੁ ਅਸਲ ਚੀਜ਼ ਕੀੜਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁੱਥੀ ਅੰਦਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਅਪਣੇ ਪੇਟ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਗੁੱਥੀ ਬਣਾਈ। ਗੁੱਥੀ ਮਾਨੋਂ ਧੁੱਪ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਸਾਇਆ ਹੈ। ਯਾ ਇਉਂ ਆਖੋ ਜੁ ਕੀੜਾ ਹਾਂਦ-ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ (Being), ਤੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਾਲ ਰੇਸ਼ਮ ਛਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਣਹੋਂਦ (Non being) ਹੈ,ਕਿਉਂਕਿ,ਅਸਲ ਤਾਂ ਓਹ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੀ ਨਿਕਲੀ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੀੜੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ-ਚਰਿਤਰ ਅੰਦਰ ਵੜਕੇ ਤੱਕਿਆ ਹੋਵੇ। ਠੂਲੀ-ਨਜ਼ਰ ਵਾਲੇ ਕੀ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ? ਓਹ ਤਾਂ ਇਤਨਾ ਹੀ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੁ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਗੁੱਥੀ (ਅਣਹੋਂਦ) ਹੀ ਸਭ ਕੁਛ ਹੈ ਤੇ ਅੰਦਰ ਵਾਲਾ ਕੀੜਾ (ਹੋਂਦ ਵਾਲਾ) ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਓਹ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਹੈ ਬਸ ਇਹੋ ਹਾਲਤ ਅਗਿਆਨ ਅਵਸਥਾ ਵਾਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਭਰਮ ਵਿੱਚ ਕਿ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਫਸਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਪੰਚਮ-ਪਿਤਾ ਜੀ ਇਸ ਅਗਿਆਨ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਬਚਿੱਤਰ ਫੋਟੋ ਇਉਂ ਖਿੱਚਕੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਨਾ ਲੋੜੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੁ ਆਤਮ-ਘੁੰਡੀ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਸਕੇ :—

ਭੈ ਤੇ ਨਿਰਭਉ ਡਰਤਾ ਫਿਰੈ ।
ਹੋਂਦੀ ਕਉ ਅਨਹੋਂਦੀ ਹਿਰੈ । ੨ ।
ਦੇਹੀ ਗੁਪਤ ਬਿਦੇਹੀ ਦੀਸੈ ।
ਸਗਲੇ ਸਾਜਿ ਕਰਤ ਜਗਦੀਸੈ ।
ਠਗਣਹਾਰ ਅਣਠਗਦਾ ਠਾਗੈ ।
ਬਿਨੁ ਵਖਰ ਫਿਰਿ ਫਿਰਿ ਉਠਿ ਲਾਗੈ ।੩।
ਸੰਤ ਸਭਾ ਮਿਲਿ ਕਰਹੁ ਬਖਿਆਣ ।
ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਸਾਸਤ ਬੇਦ ਪੁਰਾਣ ।
ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰੁ ਬੀਚਾਰੇ ਸੋਇ ।
ਨਾਨਕ ਤਾਕੀ ਪਰਮ ਗਤਿ ਹੋਇ । [ਰਾਮਕਲੀ ਮ: ੫]

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਅਤੀ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਇਸ ਘੁੰਡੀ ਨੂੰ ਵੀਚਾਰਕੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰੇਗਾ ਉਸ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਹੋਵੇਗੀ (ਨਾਨਕ ਤਾਕੀ ਪਰਮ ਗਤਿ ਹੋਇ) ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਤਤ੍ਵ ਇਸ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਘੁੰਡੀ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਜੁ ਅਗਿਆਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਚੰਭਾ ਉਲਟ ਖੇਡ ਵਰਤ ਰਹੀ

ਹੈ—ਅਸਲ ਨੂੰ ਨਕਲ ਦਬਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਹੋਂਦੀ (Being=ਆਤਮਾ) ਨੂੰ [1]ਅਣਹੋਂਦੀ (Non Being ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ=ਮਾਯਾ) ਕੈਦ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੀੜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਣਾਈ ਗੁੱਥੀ ਕਬਰ ਬਣਕੇ ਦੱਬੜਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਚੀਜ਼ ਤਾਂ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਹੋਂਦ ਇਸੇ ਦੀ ਹੈ, ਪਰ (ਮਹਾਂ-ਮਾਇਆ ਹੈ ਇਸ ਕੀ ਛਾਇਆ),ਭਾਵ ਮਾਇਆ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਅਣਹੋਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਛਾਂ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਓਹ ਹੁਣ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਗੁੱਥੀ ਵਾਂਙ ਠੁੱਲੀ ਤੇ ਅਸਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ—(ਹੰਦੀ ਕਉ ਅਨਹੋਂਦੀ ਹਿਰੈ)। ਦੇਹੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਦੀ ਹੈ ? ਇਹ ਤਾਂ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੀੜ (ਆਤਮਾ) ਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਬਾਹਰ ਕੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ? ਕੀੜਾ (ਦੇਹੀ) ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ, ਉਸਦੇ ਉਲਟ ਪੈਦਾ—ਸ਼ੁਦਾ ਚੀਜ਼ ਭਾਵ ਗੁੱਥੀ ਜੋ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਬਿ-ਦੇਹੀ ਹੈ, ਮਾਨੋ ਇਕ ਛਾਂ ਹੈ, ਉਹ ਹੁਣ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੈ ਤੇ ਤਤ੍ਵ-ਵਸਤੂ (ਆਤਮਾ) ਕੀੜੇ ਵਾਂਗ ਅਲੋਪ ਹੈ, (ਦੇਹੀ ਗੁਪਤ, ਬਿ-ਦੇਹੀ ਦੀਸੈ)। ਭਾਵ ਕੀ, ਤੰਦ ਨਹੀਂ ਤਾਣੀ ਹੀ ਵਿਗੜ ਗਈ ਹੈ। ਅਗਿਆਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਚਿੱਟੇ ਨੂੰ ਕਾਲਾ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਛਾਂ ਨੂੰ ਧੁਪ ਤੇ ਧੁਪ, ਨੂੰ ਛਾਂ; ਬਿ-ਦੇਹੀ (ਮਾਇਆ) ਨੂੰ ਦੇਹੀ (ਆਤਮਾ) ਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮਾਇਆ। ਆਹ ! ਇਹ ਕਿਹਾ ਭਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ, ਕਿਹੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਹੈ, ਕਿਹਾ ਹਨ੍ਹੇਰ ਹੈ, ਘੋੜੇ ਅੱਗੇ ਬੱਘੀ ਜੋਤੀ ਹੈ, ਜੁੱਤੀ ਨੂੰ ਸਿਰ ਉਪਰ ਤੇ ਪਗੜੀ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਰੱਖਿਆ ਹੈ !

"ਈਧਨ ਤੇ ਬੈਸੰਤਰੁ ਭਾਗੈ।
ਮਾਟੀ ਕਉ ਜਲੁ ਦਹਦਿਸ ਤਿਆਗੈ।
ਊਪਰਿ ਚਰਨ ਤਲੈ ਆਕਾਸੁ।
ਘਟ ਮਹਿ ਸਿੰਧੁ ਕੀਓ ਪਰਗਾਸ......।੩।
ਪ੍ਰਥਮੈ ਮਾਖਨੁ ਪਾਛੈ ਦੂਧੁ।
ਮੈਲੂ ਕੀਨੋ ਸਾਬਨੁ ਸੂਧੁ।"

ਹਾਏ ਹਾਏ ! ਹਾੜਾ ! ਅਗਿਆਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਅਨਰਥ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਆਤਮਾ ਮਾਇਆ ਦੇ ਇਤਨੇ ਵੱਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜੀਕਣ ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਕੀੜਾ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਗੁੱਥੀ ਦੇ ਵਸ। ਹਾਂ ਜੀ, ਉਹੋ ਕੀੜਾ ਜੋ ਟੁਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ, ਅੱਜ ਕੈਦ ਹੋਕੇ ਕਬਰ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ! ਉਹ ਅੱਗ ਜੋ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਹੁਣ ਲਕੜੀ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਹੈ—(ਈਂਧਨ ਤੇ ਬੈਸੰਤਰੁ ਭਾਗੈ), ਜਲ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਹੈ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਸਿਰਫ

1 ਇਥੇ ਅਣਹੋਂਦੀ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜੁ ਮਾਇਆ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਹੈ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪਰ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੈ, ਮਾਨੋਂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਮੂੰਹ ਹੈ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ, ਪਰ ਅਸਲ ਮੂੰਹ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਮਾਨੋਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। 'ਆਪ ਸਤਿ ਕੀਆ ਸਭੁ ਸਤਿ' ਦੇ ਮਹਾਂਵਾਕ ਮੁਤਾਬਕ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸੱਤ, ਪਰ ਦਰਜਾ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਹੈ। ਗਿਲਟ ਗਿਲਟ ਹੀ ਹੈ, ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਾਨੋ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਅਣਹੋਂਦੀ ਆਖਿਆ ਹੈ।

ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ, ਤੇ ਇਸ ਜਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿੱਟੀ ਬਣੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਹੋ ਗਲ ਮਿੱਟੀ ਕੋਲੋਂ ਡਰਕੇ ਇਧਰ ਉਧਰ ਨੱਸਦਾ ਹੈ - (ਮਾਟੀ ਕਉ ਜਲ ਦਹ-ਦਿਸ ਤਿਆਗੈ)। ਫਿਰ ਹੋਰ ਕੀ ਲੋਹੜਾਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ? ਇਹ ਜੁ ਇਸ ਅਗਿਆਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਐਡੇ ਗਿਰ ਗਏ ਹਾਂ ਜੁ ਆਤਮਾ ਜਿਹੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਚੀਜ਼ ਤਾਂ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਰੁਲਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤੇ ਮਾਇਆ ਡਾਇਣ ਨੂੰ ਸਿਰ ਉਪਰ ਚੁੱਕੀ ਬੈਠੇ ਹਾਂ--(ਊਪਰਿ ਚਰਨ ਤਲੈ ਆਕਾਸੁ), ਮਾਨੋ ਅਕਾਸ (ਆਤਮਾ) ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੈਰਾਂ ਤਲੇ ਲਤਾੜਦੇ ਹਾਂ, ਤੇ ਚਰਨਾਂ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਿਰ ਉਪਰ ਓਢੀ ਬੈਠੇ ਹਾਂ ! ਹਾਏ ਹਨੇਰ ! ਸਾਬਣ ਤਾਂ ਮੈਲੇ ਕਪੜੇ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇੱਥੇ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਅੰਜਨ (ਕਾਲਖ) ਸ਼ੁਧ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ, ਨਿਰੰਜਨ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਫ਼ਾ ਕਰਨ ਉਪਰ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ—(ਮੈਲੂ ਕੀਨੋ ਸਾਬੁਨੁ ਸੂਧੁ) ! ਹੋਰ ਤੱਕੋ, ਮੱਖਣ ਤਾਂ ਦੁੱਧ ਨੂੰ ਰਿੜਕਣ ਨਾਲ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਜੇ ਦੁੱਧ ਮਾਂ ਹੈ ਤਾਂ ਮੱਖਣ ਪੁੱਤ੍ਰ ਹੈ, ਪਰ ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਇਸ ਪੁੱਤ੍ਰ (ਮਾਇਆ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿ ਪਾਲਕ ਮਾਂ (ਆਤਮਾ) ਦੇ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ—(ਪ੍ਰਿਥਮੈ ਮਾਖਨੁ ਪਾਛੈ ਦੂਧੁ) ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਜਿਸ ਨੇ ਠਗਉਰੀ ਪਾਈ ਸੀ ਉਹ ਅਣਠਗ ਆਪ ਮਾਇਆ ਠਗਣੀ ਕੋਲੋਂ ਠਗਿਆ ਗਿਆ (ਠਗਣਹਾਰ ਅਣਠਗਣ ਲਾਗ)। ਇਹ ਡਾਢੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਹੈ, ਮਾਨੋ ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਕੀੜਾ ਅਪਣੀ ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਮਾਨੋ ਸਮੁੰਦਰ ਇੱਕ ਕੁੰਜੇ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਿਆ ਹੈ (ਘਟ ਮਹਿ ਸਿੰਧੁ ਕੀਓ ਪਰਗਾਸ)। ਹਾਂ, ਹਾਂ ! ਇਸ ਕੈਦ, ਇਸ ਕਬਰ, ਸਿੱਧ-ਪੁੱਠ (Topsy-turvy), ਇਸ ਫਾਹੀ ਤੋਂ ਕੀਕਣ ਨਿਕਲੀਏ ? ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅਸੀਂ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੀੜੇ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਪੁੱਛਾਂਗੇ।

ਉਪਰ ਅਸਾਂ ਲੂ-ਕੰਡੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਗਿਆਨ ਦੀ ਅੰਧਕੂਪ ਅਵਸਥਾ ਦੇਖੀ ਹੈ। ਕੀ ਸਾਡਾ ਅੰਤ ਇਉਂ ਹੀ ਹੈ ? ਮਾਇਆ ਦੇ (ਸਾਕਤ) ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤੋੜੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਸ ਕੀੜੇ ਵਾਂਗ ਹਨ ਜੋ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਰੇਸ਼ਮਖਾਨੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੀ ਖਲੜੀ ਉਧੇੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਤੇ ਕੜਾਹੇ ਵਿੱਚ ਤਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰਮੁਖ ਉਸ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੀੜੇ ਵਾਂਙ ਹਨ ਜੋ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਫੜੇ ਜਾਂਦੇ, ਜੋ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵ ਚਕਰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੰਬੀਰੀ ਬਣਕੇ ਇਸ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਕਬਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਡਕੇ ਫਰਸ਼ ਛੱਡ ਅਰਸ਼ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, 'ਨਾਮ' ਦੀ ਚਲੂਲੀ-ਲਾਲੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਥੇ ਪਹੁੰਚਕੇ ਗੁਰਮੁਖ ਬਾਰਾ-ਵਨੀ ਸ਼ੁਧ ਕੁੰਦਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਸ਼ੁਧ ਹੋਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਲਟਾ, ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ, ਇਹ ਹੁਲਾਰਾ, ਇਹ ਉਲਾਸ, ਇਹ ਵਿਗਾਸ ਕਥਨੀ ਬਦਨੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ ਹਾਂ ਜੀ, ਜ਼ਿਮੀਂ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਕਿੱਥੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਢਿੱਡ ਦੇ ਭਾਰ ਟੁਰਨਾ, ਕਿੱਥੇ ਹੁਣ ਭਾਂਬੀਰੀ ਬਣ ਅਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੌਜਾਂ ਮਾਣਨਾ ! ਜੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕੱਚੀ

ਕੌਡੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮਾਨੋਂ ਕ੍ਰੋੜਾਂਪਤੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੱਖ ਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਹੁਣ ਲੱਖ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੰਚਮ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ :—

"ਗਊ ਕਉ ਚਾਰੇ ਸਾਰਦੂਲੁ।
ਕਉਡੀ ਕਾ ਲਖ ਹੂਆ ਮੂਲੁ।
ਬਕਰੀ ਕਉ ਹਸਤੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲੇ।
ਅਪਨਾ ਪ੍ਰਭੁ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲੇ।
'ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਭ ਮੇਰੇ।
ਬਰਨਿ ਨ ਸਾਕਉ ਬਹੁ ਗੁਨ ਤੇਰੇ।'

ਭਾਵ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨਮੁਖ ਕੌਡੀ ਤੋਂ ਬਦਲਕੇ ਗੁਰਮੁਖ ਲੱਖਾਂ ਦੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਆਤਮਾ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਕੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ, ਨ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਰਕਾਰਦਾ ਹੈ—(ਗਊ ਕਉ ਚਾਰੇ ਸਾਰਦੂਲੁ) ਅੱਗੇ ਮਨ ਰੂਪ ਹਾਥੀ ਕਿਧਰੇ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਰੂਪੀ ਬਕਰੀ ਕਿਧਰੇ ਦੋਵੇਂ ਅੰਝੜ ਪੰਥ ਉਪਰ ਟੁਰਦੇ ਸਨ, ਦੋਵੇਂ ਰਸਤਾ ਛੱਡ ਕੁਰਸਤੇ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਕੰਡੇ ਯਾ ਹੋਰ ਜੜੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਕੁਰਸਤਾ ਛੱਡ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ ਉਪਰ ਆ ਗਏ ਹਨ, ਮਾਨੋ ਬਕਰੀ (ਬੁੱਧੀ) ਨੂੰ ਹਾਥੀ (ਮਨ) ਪਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ—(ਬਕਰੀ ਕਉ ਹਸਤੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲੇ)। ਪਰ ਕਦ ? ਜਦ ਕਿਰਪਾਲੂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੋਈ ਤੇ ਨਾਮ ਦੀ ਅਟੁਟ ਧੁਨੀ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚੋਂ ਵਗ ਟੁਰੀ, ਮਾਇਆ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਅਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਲਈ ਭੈ-ਭਾਉ ਦੇ ਪਰ ਲੱਗੇ। ਹਾਂ ਜੀ, ਤਦ ਫਿਰ ਕੀ ਹੋਇਆ:—

ਦੀਸਤ ਮਾਸੁ ਨ ਖਾਇ ਬਿਲਾਈ।
ਮਹਾ-ਕਸਾਬਿ ਛੁਰੀ ਸਟਿ ਪਾਈ।
ਕਰਣਹਾਰ ਪ੍ਰਭੁ ਹਿਰਦੈ ਵੂਠਾ।
ਫਾਥੀ ਮਛੁਲੀ ਕਾ ਜਾਲਾ ਤੂਟਾ।੨।
ਸੂਕੇ ਕਾਸਟ ਹਰੇ ਚਲੂਲ।
ਊਚੈ ਥਲਿ ਫੂਲ ਕਮਲ ਅਨੂਪ।
ਅਗਨਿ ਨਿਵਾਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਦੇਵ।
ਸੇਵਕੁ ਅਪਨੀ ਲਾਇਓ ਸੇਵ।੩।
ਅਕਿਰਤਘਣਾ ਕਾ ਕਰੇ ਉਧਾਰੁ।
ਪ੍ਰਭੁ ਮੇਰਾ ਹੈ ਸਦਾ ਦਇਆਰੁ।
ਸੰਤ ਜਨਾ ਕਾ ਸਦਾ ਸਹਾਈ।
ਚਰਨ ਕਮਲ ਨਾਨਕ ਸਰਣਾਈ। ੧੪ ੩੯। ੫੦

(ਰਾਮ ਕਲੀ ਮ: ੫)

ਆਹਾ ! ਓਹੋ ਮਨਮੁਖ ਰੂਪੀ ਬਿੱਲੀ ਜੋ ਮਇਆ ਦੇ ਛਿੱਛੜੇ ਦੇਖ ਕੇ ਦੂਰੋਂ ਟਪੂਸੀਆਂ ਮਾਰਦੀ ਸੀ ਅੱਜ ਗੁਰਮੁਖ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਾਸ (ਕੁਕਰਮ) ਸਾਹਮਣੇ ਵੇਖਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ-(ਦੀਸਤ ਮਾਸੁ ਨ ਖਾਇ ਬਿਲਾਈ); ਤੇ ਓਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗਲਾ ਬਿਉਪਾਰ ਤੇ ਹਰ ਗੱਲ ਵਿਚ ਇੰਜ ਕੱਟਦਾ ਸੀ ਜੀਕਣ ਵੱਡਾ ਕਸਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੁਸਟ ਨੇ ਸੁਰਤੀ ਆਉਣ ਪਰ ਅਪਰਾਧ ਰੂਪੀ ਛੁਰੀ ਸੁਟ ਦਿਤੀ-(ਮਹਾਂ-ਕਸਾਬਿ ਛੁਰੀ ਸਟਿ ਪਾਈ)। ਵਾਹ ! ਵਾਹ ! ਹੇ ਕਰਤਾਰ, ਕਰਨਹਾਰ, ਤੇਰੇ ਕੌਤਕ ਬੇਅੰਤ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਦੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨ ਕਮਲ ਇਸ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸੇ ਹਨ ਤਦ ਦਾ ਮਨੋਂ ਅੰਧ-ਕਾਰ ਰੂਪੀ ਜਾਲਾ ਸਭ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਮੱਛੀ ਇਸ ਜਾਲੇ ਵਿਚ ਫਸੀ ਹੋਈ ਸੀ ਓਹ ਆਜ਼ਾਦ, ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ—(ਫਾਥੀ ਮਛੁਲੀ ਕਾ ਜਾਲਾ ਤੂਟਾ)। ਵਾਹ ! ਵਾਹ ਸੁੱਕੇ ਕਾਠ ਵਿਚੋਂ ਹੁਣ ਨਾਮ ਦੀਆਂ ਸਾਵੀਆਂ ਹਰੀਆਂ ਕੋਂਪਲਾਂ ਫੁੱਟ ਪਈਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਹੰਕਾਰੀ ਦੇ ਸੁੱਕੇ, ਰੋੜ ਮਰੋੜੇ ਹਿਰਦੇ ਰੂਪੀ ਟਿੱਬੇ ਉਪਰ ਅੱਜ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਨੂਪ ਕੰਵਲ ਖਿੜਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਉੱਚੇ ਸੱਖਣੇ ਟਿੱਬੇ ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲੋਂ ਰੱਕੜ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਉਸਾਰਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਰਹੇ; ਓਹ ਤਪਤ ਹਿਰਦਾ, ਓਹ ਤੱਤਾ ਕੜਾਹਾ ਅੱਜ ਠੰਡਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ—(ਅਗਨਿ ਨਿਵਾਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਦੇਵਾ)। ਹੁਣ ਗੁਰਮੁਖ ਹਉਮੈਂ ਛੱਡ ਹੁਕਮ ਦੀ ਕਾਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈ, ਹੁਣ ਸੇਵਾ ਦਾ ਮੇਵਾ ਖਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਚੋਜੀ ਪਿਤਾ ਜੀ ! ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਕੌਤਕ ਘਨੇਰੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਕਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਹਰ ਬਣਾਦੇ ਤੇ ਸਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਤਾਕਤਾਂ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹੋ, ਅਕਿਰਤਘਣਾਂ ਨੂੰ ਗਲ ਲਾਂਦੇ ਹੋ। ਮੇਰਾ ਗੋਬਿੰਦ ਡਾਢਾ ਚੋਜੀ ਹੈ। ਓਹ ਆਪ ਪਹਿਲੋਂ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਗੁੱਥੀ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਆਪੇ ਨਾਮ ਰੂਪ ਖੰਭ ਦੇਕੇ ਉਸਨੂੰ ਅਰਸ਼ ਦੇ ਚੱਕਰ ਲਵਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਮਸਤ-ਮਨ ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਵਾਂਙ ਕਦਲੀ-ਬਣ ਵਿਚ ਗੇੜੇ ਲਵਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਬ੍ਰਿਤੀ ਰੂਪ ਬਕਰੀ ਦੇ ਸੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਹਿਲੋਂ ਆਪੇ ਸਾਰੇ ਰੰਗ ਭੋਗਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਬਿੱਲੀ ਰੂਪੀ ਮਨਮੁਖ ਨੂੰ ਉਹ ਤ੍ਰਾਣ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਜੁ ਬਿੱਲੀ-ਮਨ ਵਖਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕੁਕਰਮ-ਛਿਛੜੇ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ਹੇ ਵਾਹਗੁਰੂ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਆਪੇ ਇਕ ਰੰਗ ਤੇ ਆਪੇ ਬਹੁ-ਰੰਗੀ ਹੋ :—

ਚੋਜੀ ਮੇਰੇ ਗੋਵਿੰਦਾ ਚੋਜੀ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰਿਆ,
ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਮੇਰਾ ਚੋਜੀ ਜੀਉ।
ਹਰਿ ਆਪੇ [1]ਕਾਨ ਉਪਾਇਦਾ ਮੇਰੇ ਗੋਵਿੰਦਾ,
ਹਰਿ ਆਪੇ [2]ਗੋਪੀ ਖੋਜੀ ਜੀਉ।
ਹਰਿ ਆਪੇ ਸਭ ਘਟ ਭੋਗਦਾ ਮੇਰੇ ਗੋਵਿੰਦਾ,
ਆਪੇ ਰਸੀਆ ਭੋਗੀ ਜੀਉ।

1 ਆਤਮਾ। 2 ਇੰਦਰੇ।

ਹਰਿ ਸੁਜਾਣੁ ਨ ਭੁਲਈ ਮੇਰੇ ਗੋਵਿੰਦਾ,
ਆਪੇ ਸਤਿਗੁਰ ਜੋਗੀ ਜੀਉ । ੧ ।
ਆਪੇ ਜਗਤ ਉਪਾਇਦਾ ਮੇਰੇ ਗੋਵਿੰਦਾ,
ਹਰਿ ਆਪ ਖੇਲੈ ਬਹੁਰੰਗੀ ਜੀਉ ।
ਇਕਨਾ ਭੋਗ ਭੋਗਾਇਦਾ ਮੇਰੇ ਗੋਵਿੰਦਾ,
ਇਕ ਨਗਨ ਫਿਰਹਿ ਨੰਗ ਨੰਗੀ ਜੀਉ ।
ਹੀਰ ਅੰਪਰਿ ਵਾਜਾ ਪਉਣੁ ਹੈ ਮੇਰੇ ਗੋਵਿੰਦਾ,
ਹਰਿ ਆਪਿ ਵਜਾਏ ਤਿਉ ਵਾਜੈ ਜੀਉ ।
ਹਰਿ ਅੰਤਰਿ ਨਾਮੁ ਨਿਧਾਨੁ ਹੈ ਮੇਰੇ ਗੋਵਿੰਦਾ,
'ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਹਾਰ ਪ੍ਰਭੁ 'ਗਾਜੇ' ਜੀਉ । (ਗਉੜੀ ਮ: ੪)

ਆਓ ਜ਼ਰਾ ਹੁਣ ਪਿੱਛੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤੇ ਤੱਕੀਏ ਜੁ ਅਸੀਂ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਫ਼ਾਸਲਾ ਤੈ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਕੀ ਸਾਂ ਤੇ ਕੀ ਹੋ ਗਏ ਤ ਕਿਉਂ ? ਅਸਾਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਜੁ ਨਾਮ-ਹੀਣ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉਸ ਕੀੜ ਵਾਂਙ ਸੀ ਜੋ ਅਪਣੀ ਕਬਰ ਆਪ ਬਣਾਕੇ ਆਪ ਕੈਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਬੀਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉਸ ਭਾਂਬੀਰੀ ਵਾਂਙ ਹੈ ਜੋ ਫ਼ਰਸ਼ ਤੋਂ ਉਡ ਅਰਸ਼ ਉਪਰ ਚਲੀ ਗਈ । ਫ਼ਰਕ ਕਿਸ ਨੇ ਪਾਇਆ ? ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨੇ । ਆਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਾਸ ਕੀਕਣ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ? 'ਸਬਦ' ਰੂਪ ਨਾਮ ਜੋ ਸਜੀਵ-ਗੁਰੁ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਗਣ ਨਾਲ—(ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਗਾਜੈ ਜੀਉ) । ਹਾਂ ਜੀ, ਤਾਂ ਨਿਸਚਾ ਹੋਇਆ ਜੋ ਨਾਮ-ਹੀਣ ਤੇ ਨਾਮ-ਪ੍ਰਬੀਣ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਜਿੱਡਾ ਫਰਕ ਨਾਮ ਦੀ ਅਨੁਭਵਤਾ (God-consciousness) ਕਰਕੇ ਹੈ । ਜੋ ਨਾਮ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹਨ ਉਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਰੂਪ ਹਨ, ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੱਛੀ ਵਾਂਙ ਮਾਇਆ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹਨ ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨੇਤ੍ਰ, ਗਿਆਨ-ਚਖਸ਼ੂ ਖੁਲ੍ਹ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀ ਵੇਖਿਆ ? ਇਹ ਜੁ ਆਦ, ਅੰਤ ਤੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਆਤਮਾ (ਨਾਮ) ਹੀ ਹੈ; ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਕੀੜਾ ਅਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਤਾਰ ਕੱਢਦਾ ਹੈ । ਭਾਵ ਮਾਇਆ ਦਾ ਆਕਾਰ ਨਿਰਾਕਾਰ ਰੂਪੀ ਨਾਮ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾਮ-ਤੰਦ ਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਪੰਚ ਬੁਣਿਆ ਹੈ, ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਚੀਚੀ ਉਂਗਲ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਗੋਵਰਧਨ ਚੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤੇ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ' ਕਰਖਣ-ਵਾਲੀ ਆਤਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਕੋਈ ਖਾਸ ਪ੍ਰਾਣੀ । ਗੁਰਮਤਿ ਰੂਪੀ ਦੀਪਕ ਨੇ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧੇਰ ਨੂੰ ਗਵਾ ਕੇ ਇਹ ਸੋਝੀ ਦਿਤੀ ਕਿ ਨਾਮ ਸੱਤਾ ਨੇ ਪ੍ਰਪੰਚ ਪ੍ਰਹਿਲੋਂ ਰਚਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਚੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ :—

"ਗੁਰਮਤਿ ਕ੍ਰਿਸਨਿ ਗੋਵਰਧਨ ਧਾਰੇ ।
ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਇਰਿ ਪਾਹਣ ਤਾਰੇ.....।

ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡਿ ਖੰਡਿ ਸੋ ਜਾਣਹੁ ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੂਝਹੁ 'ਸਬਦਿ' ਪਛਾਣਹੁ ।" (ਮਾਰੂ ਮ: ੫)

ਭਾਵ ਇਸ ਨਾਮ-ਚਾਨਣ ਨੇ ਸੋਝੀ ਦਿਤੀ ਜੋ ਕੀਕਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਤਮਾ ਸਭ ਸੰਸਾਰ (ਗੋ-ਵਰਧਨ) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤ੍ਰਾਣ ਨਾਲ ਧਾਰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਕੀਕਣ ਸੰਸਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਪੱਥਰ-ਰੂਪੀ ਮਨਮੁਖ ਨਾਮ-ਬੋਹਿਥ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਟੁਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਸੱਤਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਤ੍ਰਾਣ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸਤੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਿਕਲਦੀ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਭਾਵ ਦੇ ਉਜ ਤਪਤਿ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਤਮਾ ਰਾਮ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੀੜੇ ਵਾਂਗ ਨਾਮ ਦੀ ਤਾਰ ਅਦਰੋਂ ਕੱਢਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਪਰਲੋ ਵੇਲੇ ਉਰਣ-ਬਰੂਏ (ਮੱਖੀ-ਮਾਰ) ਵਾਂਙ ਆਪ ਹੀ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

"ਏਕੋ 'ਸਬਦ' ਏਕੋ ਪ੍ਰਭੁ ਵਰਤੈ
ਸਭ ਏਕਸੁ ਤੇ ਉਤਪਤਿ ਚਲੈ ।" (ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮ: ੩)

ਜਦ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਸ ਮੁਢਲੀ ਆਦਿ-ਸੱਤਾ (ਨਾਮ=ਸ਼ਬਦ) ਨੂੰ ਅੱਪੜਦਾ ਹੈ ਤੋਂ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਹੁਣ ਮਾਨੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸਬ੍ਰਖ-ਸਾਖਾ ਛੱਡਸਬੂਲ-ਮੁੱਢ ਪਕੜ ਲਿਆ ਜਿਥੇ ਏਕਤਾ ਹੀ ਏਕਤਾ ਹੈ , ਮਾਨੋਂ ਉਸ ਨੇ ਪਹੀਏ ਦੇ ਖਲਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਧੁਰਾ ਪਕੜ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਅੱਰੇ ਫਸੇ ਹਨ । ਬਾਹਰ ਤਾਂ ਅਨੇਕਤਾ ਹੈ ਪਰ ਅੰਦਰਲੇ ਧੁਰੇ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਹੈ, ਮਾਨੋਂ ਗੁਰਮੁਖ ਨੇ ਸੰਸਾਰ-ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ-ਰੂਪੀ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਢੂੰਡ ਲਿਆ ! ਇਹ ਕੇਂਦਰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਓਹਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਵੀ ਓਹਾ, ਤੀਜੇ ਵਿਚ ਵੀ ਓਹਾ, ਵਣ ਵਿਚ ਵੀ ਓਹਾ, ਤ੍ਰਿਣ ਵਿਚ ਵੀ ਓਹਾ ਜਲ ਵਿਚ ਵੀ ਓਹਾ, ਤੇ ਥਲ ਵਿਚ ਵੀ ਓਹਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੋ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ-ਤੱਤ (Central essence) ਹੈ ! ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਜਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਇਕ ਹਨ ਓਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੀ ਇੱਕ ਹਨ— (Things which are equal to the same thing are equal to one another – axiom) । ਤਾਂ ਕੀ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ? ਇਸਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੀਚਾਰਨਾ । ਅਸਾਂ ਉਪਰ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਸਾਨੂੰ ਅੰਦਰਲੀ-ਖੋਜ ਨਾਲ ਇਹ ਲੱਭਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਨਾਮ (ਸਬਦ) ਰੂਪ ਹਾਂ, ਤੇ ਓਹ ਵੀ ਨਾਮ (ਸ਼ਬਦ) ਰੂਪ ਹੈ, ਤੇ ਜਲ-ਥਲ, ਵਣ-ਤ੍ਰਿਣ, ਦਿਸ਼ਾ-ਵਿਸ਼ਾ, ਆਦਿ-ਅੰਤ, ਅਰਸ਼ ਸੱਭੇ ਨਾਮ (ਸ਼ਬਦ) ਰੂਪ ਹਨ । ਤਾਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਿਆ ਜੁ "ਅਸੀਂ ਸਭੇ ਇਕ ਹਾਂ ਤੇ ਸਾਡਾ ਤਤ੍ਵ-ਰੂਪ 'ਨਾਮ' ਯਾ 'ਨਿਰੰਕਾਰ' ਹੈ ।" ਕਿਉਂਕਿ ਸਭੇ ਅੰਤ ਨੂੰ 'ਨਾਮ' ਵਿਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—(All things are equal to it) । ਤਾਂ ਨਿਸਚਾ ਹੋਇਆ ਜੁ ਸਾਡੀ ਏਕਤਾ ਕੋਈ ਫਲਾਸਫੀ ਵਾਲੀ ਖਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਗਿਣੀ-ਮਿਣੀ ਸਚਾਈ (Mathematical certainty) ਹੈ ! ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਸ 'ਮੁੱਢ' ਨੂੰ ਪਕੜਦੇ ਹਨ ਓਹ ਸਾਰੇ

ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਮੁੱਠੀ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਓਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਏਕਤਾ, ਇਸ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਏਕੰਕਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਹਨ, ਪਰ ਘਨਈਏ ਵਾਂਙ ਵਿਰਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਭੇਦਤਾ ਦਾ ਭੇਦ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪੀ ਨਾਮ ਹੈ:—

"ਮੇਰੈ ਮਨਿ 'ਸਬਦੁ' ਲਗੋ ਗੁਰ ਮੀਠਾ।
ਖੁਲ੍ਹਿਓ ਕਰਮ ਭਇਓ 'ਪਰਗਾਸਾ'
ਘਟਿ ਘਟਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਡੀਠਾ।੧। ਰਹਾਉ।
ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਆਜੋਨੀ ਸੰਭਉ
ਸਰਬ-ਥਾਨ ਘਟ [1]ਬੀਠਾ।
ਭਇਓ ਪਰਾਪਤਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮਾ
ਬਲਿ ਬਲਿ ਪ੍ਰਭ ਚਰਣੀਠਾ।੧।
ਸਤ-ਸੰਗਤਿ ਕੀ ਰੇਣੁ ਮੁਖਿ ਲਾਗੀ
ਕੀਏ ਸਗਲ ਤੀਰਥ [2]ਮਜਨੀਠਾ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ 'ਰੰਗਿ ਚਲੂਲ' ਭਏ ਹੈ
'ਹਰਿ ਰੰਗੁ' ਨ ਲਹੈ ਮਜੀਠਾ।"

(ਸਾਰੰਗ ਮ: ੫)

ਇਹ ਮਜੀਠਾ ਰੰਗ, ਚਲੂਲਾ-ਰੰਗ ਕਦ ਚੜ੍ਹਿਆ ? ਜਦ ਅਨੇਕਤਾ ਛੱਡ ਏਕਤਾ ਦੇ ਘਰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਰੂਪੀ 'ਨਾਮ' ਨੂੰ ਪਾਇਆ। ਇਥੇ ਆਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੁ ਉਤਪਤ-ਪਰਲੋ 'ਨਾਮ' ਤੋਂ ਹੈ, ਤੇ ਮੁਕਤੀ-ਜੁਗਤੀ ਦਾ ਦਰ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਖਮ ਨਾਮ ਨੇ, ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਸੂਈ ਵਾਂਙ ਹੈ, ਹਾਥੀ ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਚੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।'ਏਹੋ' 'ਨਾਮ' ਹੀ ਉਹ 'ਬਲਦ' ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਚੁਕੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਹੋ ਨਾਮ ਹੀ ਕੱਦੂ ਦੀ ਓਹ ਪਤਲੀ ਵੇਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਕੱਦੂ ਦਾ ਮਣਾਂ-ਮੂੰਹੀ ਭਾਰ ਤੰਦ ਦੁਆਰਾ ਚੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ :—

"ਨਿਰੰਕਾਰਿ ਆਕਾਰੁ ਉਪਾਇਆ।
ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਹੁਕਮਿ ਬਣਾਇਆ।"

ਤਾਂ ਨਿਸਚਾ ਹੋਇਆ ਜੁ ਮੋਟੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪਤਲੀ ਨੇ ਰਚਿਆ ਹੈ, ਆਕਾਰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਜੜ੍ਹ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਚੇਤਨ-ਸੱਤਾ ਨਾਮੁ ਨੇ ਰਚਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਗੁਪਤ-ਨਾਮ ਨੇ ਦਿੱਸਣ ਵਾਲੀ ਮਾਇਆ ਰਚੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਹਜ-ਗੱਲ ਤੇ ਨਿਸਚਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਆਪ ਅਜ਼ਮਾਕੇ ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਵੇਖਣਾ ਇਕ ਵੱਡੀ ਉੱਚੀ ਮੰਜ਼ਲ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਿਖਰ ਚੋਟੀ, ਇਸ ਮੁਨਾਰੇ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਹੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦੀ, ਸਾਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ

1 ਇਹ ਨਾਮ ਸਾਰੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। 2 ਇਸ਼ਨਾਨ।

ਰਚਨਾ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਓਹ ਗੁਹਜ-ਗੱਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਇੰਸ ਵੀ ਢੂੰਡ ਢੂੰਡ ਕੇ ਥੱਕ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ। ਲੱਭੇ ਕੀਕਣ! ਸਾਇੰਸ ਤਾਂ ਦੂਰਬੀਨ ਤੇ ਖੁਰਦ-ਬੀਨ ਨਾਲ ਵੇਖਦੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਇਹ ਮਹਾਂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਿਜ-ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ, ਨਾਮ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਨਜ਼ਰੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਉੱਚੀ ਹੈ, ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਟੇਕ ਉੱਚੀ ਹੈ, ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਮਾਰ ਉੱਚੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਅਲਾਦੀਨ ਦੀ 'ਸਿਮ ਸਿਮ' ਵਾਲੀ ਗੁਹਜ—ਕੁੰਜੀ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਲਾ ਖੋਹਲਕੇ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਸਿਧ—ਗੋਸ਼ਟ; ਇਹ ਆਪੋ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ, ਚੌਥੀ—ਅਵਸਥਾ ਭਾਵ ਸਹਜ—ਅਵਸਥਾ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਇਥੇ ਤੋੜੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦੇ ਉਹ ਭੁੱਲੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਓਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਜੁ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੂਲ ਕੀ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਕੀ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਤਨਾ ਹੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੁ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਮਾਣੂਆਂ (Atoms or electrons) ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਜੁ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣੂਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸਨੇ ਹਰਕਤ ਦਿਤੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਮੁੱਢਹੁ ਭੁੱਲੇ ਹਨ:—

ਪੜੀਐ ਗੁਣੀਐ ਕਿਆ ਕਥੀਐ, ਜਾ ਮੁੰਢਹੁ ਘੁਥਾ ਜਾਇ।
ਚਉਥੇ—ਪਦ ਮਹਿ ਸਹਜੁ ਹੈ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਲੈ ਪਾਇ।

ਨਾਮ ਦੇ ਵਪਾਰੀਓ, ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਦੂਰਬੀਨ ਲਾਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰਮੁਖੋ, ਆਓ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਦਿਲੋਂ ਮਨੋਂ ਸੋਝੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਇਉਂ ਉਚਰੀਏ ਜੁ 'ਨਾਮ' ਹੀ ਦੀਪਕ ਹੈ, ਨਾਮ ਦਾ ਹੀ ਚਾਨਣ ਹੈ, ਨਾਮ ਦੀ ਹੀ ਸੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਾਰ—ਭੰਭੀਰੀ ਨੂੰ ਫੇਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਹੜਾ ਨਾਮ ? ਨਿਰੰਕਾਰੀ—ਨਾਮ, ਨਿਰਗੁਣ-ਨਾਮ :—

'ਨਿਰਗੁਣ-ਨਾਮੁ ਨਿਧਾਨੁ ਹੈ ਸਹਜੇ 'ਸੋਝੀ' ਹੋਇ।"

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: ੩)

ਵਾਹ! ਵਾਹ! 'ਸੋਝੀ' ਵਾਹ! ਵਾਹ!
ਵਾਹ! ਵਾਹ! 'ਨਿਰਗੁਣ-ਨਾਮ' ਵਾਹ! ਵਾਹ!
ਵਾਹ! ਵਾਹ 'ਉਤਪਤ-ਪਰਲੋ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਮ' ਵਾਹ ਵਾਹ !!

੨

੧. ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ
੨. ਮਨੁੱਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਕਿਤਨਾ ਉੱਚਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

(ੳ) ਆਤਮ ਮਹਿ ਰਾਮੁ ਰਾਮ ਮਹਿ ਆਤਮੁ ਚੀਨਸਿ ਗੁਰ ਬੀਚਾਰਾ ॥
(ਅ) ਆਤਮ ਰਾਮੁ ਰਾਮ ਹੈ ਆਤਮ ਹਰਿ ਪਾਈਐ ਸਬਦਿ ਵਿਚਾਰਾ ਹੇ ॥
(ੲ) ਆਤਮ ਰਾਮੁ ਸੰਸਾਰਾ । ਸਾਚਾ ਖੇਲੁ ਤੁਮਾਰਾ ॥

'ਆਤਮਾ ਕੀ ਹੈ' ਇਹ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ । ਇਥੇ ਅਸਾਂ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ, ਯਾ ਤਅੱਲੁਕ ਦੇਖਣਾ ਹੈ । ਆਤਮਾ ਦੇ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥ ਇਉਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ : 'ਆ'+'ਤਮ'[1], ਭਾਵ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਤਮ' (ਹਨੇਰਾ) ਨਾ (ਆ)ਹੋਵੇ ।

---

1 'ਆਤਮ' ਅੱਖਰ ਕਿੱਥੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ? ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ, ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਜੁ ਇਹ ਅੱਖਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲੋਂ ਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਦੱਸਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ । ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਹੈ : 'ਜੀਵ', 'ਰੂਹ', 'ਜਿੰਦ' ਜਾਨ', 'ਮੈਂ', 'ਪਰਮਾਤਮਾ' ਇਤਿਆਦਿ । ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੋਟ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਹੋਵੇਗੀ ।—

Extract from Max Muller's 'The Six Systems of India Philosophy' P. 71 & 112:—

"The etymology of Atman is extremely obscure' probably because it, belongs to a pra-Sanskrit' though Aryan stratum of Indian Speech. However, there can be little doubt that in the Veda, atman, in several places, still means breath; it then came to mean vital breath, life, and, like the spirit or breath, was frequently used in the sense of what we call Soul.........The word is next in importance to Brahman only, and the two together may be called the two pillars on which rests nearley the whole of the edifice of Indian Philosophy... Atman signifies simply the inmost nature of anything, & more particulary of man, so that in the end it means much the quiddity, or Indian philosophers the *Idanta* of things"

(ਬਾਕੀ ਫੁਟਨੋਟ ਦੇਖੋ ਅਗਲੇ ਸਫ਼ੇ ਤੇ)

ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਤਮਾ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਗਾਸ ਯਾ 'ਜੋਤਿ' ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ 'ਜੋਤ' ਦਾ ਭਾਵ ਸੂਰਜ ਯਾ ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਹੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਜੋਤਿ ਸੂਖਮ ਹੈ ਤੇ ਸੂਰਜ ਚੰਨ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਉਸ 'ਜੋਤੀ' ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਠੁੱਲ੍ਹੀ ਹੈ ਜੀਕਣ ਰੇਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਪਹਾੜ ਠੁਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਰੌਸ਼ਨੀ (ਜੋਤੀ) ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜੀਕਣ ਇਕ ਗਜ਼ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਮੀਲਾਂ ਦੇ ਮੀਲ ਮਿਣ ਲਈਦੇ ਹਨ। ਜੀਕਣ ਸੂਰਜ ਦੇ ਅਸਤ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਆਖਦੇ ਹਾਂ, ਤੀਕਣ 'ਨਾਮ' ਓਹ ਸੂਰਜ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਦਾ-ਸਥਿਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਆਤਮਾ ਅਖਵਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਡੁੱਬਣ ਉਪਰ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਧੁੰਧੂਕਾਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦਾ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰ ਮੱਸਿਆ ਦੀ ਕਾਲੀ ਬੋਲੀ ਰਾਤ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੱਸਿਆ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੇ ਐਨ ਉਲਟ ਹੈ ਤੇ ਜਿੱਦਾਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਇੱਕ ਇਕ ਕਲਾ ਵਧਦਾ ਹੈ ਓਦਾਂ ਹੀ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅੰਦਰ ਫੈਲਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਪੂਰਨ 'ਪ੍ਰਗਾਸ' ਪੁੰਨਿਆਂ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੋਲਾਂ ਕਲਾਂ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਗਾਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਆਤਮਾ' ਆਖਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਜੁ ਦਾਤ ਦੀ ਅਕਾਲੀ ਖੋਜ ਇਸ ਪ੍ਰਗਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ; ਇਹ ਤਾਂ ਸਿਮਰਣ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਚੀਰਕੇ ਅਨਹਦ ਸੱਤ 'ਨਾਮ' ਦੁਆਰਾ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਗੱਜਦੀ ਹੈ। ਥਰਕੰਮਣੀ (Vibration) ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਪਰ ਜੀਕਣ ਬਰਫ਼ ਵਿੱਚ ਨਾਲੇ ਸਰਦੀ ਨਾਲੇ ਸਫੇਦੀ ਹੈ, ਤੀਕਣ ਹੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਯਾ 'ਆਤਮ-ਪ੍ਰਗਾਸ' ਯਾ 'ਜੋਤਿ' ਇਸੇ ਥਰਕੰਮਣੀ ਦੀ ਪਿਛਲਗ ਖੂਬੀ ਹੈ,

---

(ਪਿਛਲੇ ਸਫ਼ੇ ਦੇ ਫੁਟਨੋਟ ਦਾ ਬਾਕੀ)

ਹੁਣ 'ਤਮੋ' ਅੱਖਰ ਵੀ 'ਆਤਮਾ' ਵਾਂਙ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਹਨੇਰੇ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ; ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਤਮੋ' ਤੇ 'ਆਤਮਾਂ' ਕੋਲ ਕੋਲ ਦਰਸਾਏ ਹਨ। ਯਥਾ :—

Maitrayana Upnished V. 2:—

"This word was in the beginning Tamas (ਤਮੋ = darkness) indeed. That Tamas stood in the highest. Moved by the highest, it became uneven. In that form it was Rajas (ਰਜੋ)"

ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸਾਂ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ 'ਤਮੋ' ਤੋਂ ਹੀ ਕੱਢਣਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਮਝਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਉਲਟ ਹਨ—ਪਰ ਜੇ 'ਆਤਮਾ' 'ਤਮੋ' ਅਖਰ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਵੀ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਵੀ ਸਾਡਾ ਮਤਲਬ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵ ਤੋਂ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'ਤਮੋ' ਵਿੱਚ ਹਨੇਰਾ ਹੈ, ਤੇ 'ਆਤਮਾ', ਪੂਰਣ—ਪ੍ਰਗਾਸ ਜੋ 'ਨਾਮ' ਨਾਲ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। 'ਆਤਮਾ', ਤੇ 'ਅਨਾਤਮਾ' (ਤਮੋ) ਵਿਚ ਪੜਦਾ 'ਅਵਿਵੇਕ' ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਅਵਿਦਿਆ' ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। 'ਆਤਮਾ'। ਆਪ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ, ਪਰ 'ਆਤਮਾ' ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚੱਕਰ ਖਾਂਦੀ ਹੈ 'ਆਤਮਾ' ਅੱਖਰ ਇਸ ਕਰਕੇ 'ਤਮੋ' ਦਾ ਉਲਟ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਤੇ 'ਤਮੋ' 'ਆਤਮਾ' ਦਾ।

ਦੋਵੇਂ ਭੈਣਾਂ ਗੰਗਾ ਜਮਨਾ ਵਾਂਙ ਅਕੱਠੀਆਂ ਹੀ ਮਾਨ-ਸਰੋਵਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਕੇ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਜੁ ਆਦਿ ਅਤੇ ਮੁੱਢ ਤਾਂ ਥਾਰਕੰਮਣੀ (Vibrtion= ਸ਼ਬਦ) ਤੇ 'ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਇਸ ਨਾਲ ਇਉਂ ਸੰਮਿਲਤ ਹੈ ਜਿਉਂ ਚੰਨ ਨਾਲ ਚਾਨਣੀ, ਚੰਦਨ ਨਾਲ ਸੁਗੰਧਿ, ਪਹੁ ਨਾਲ ਲਾਲੀ !

ਇਸ ਮੁਢਲੀ ਬੇਨਤੀ ਮਗਰੋਂ ਆਓ ਅਸੀਂ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਨੇਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰੀਏ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚੋਂ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਅਨਿਕ ਕਿਰਨਾਂ ਇਉਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜੀਕਣ ਸੂਰਜ ਵਿਚੋਂ ਜੋਤੀ ਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਮਾਂ। ਸੂਰਜ ਇੱਕ ਹੈ, ਕਿਰਨਾਂ ਬੇਅੰਤ। ਫਿਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚੋਂ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਇੰਜ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜੀਕਣ ਮੇਘ ਵਿੱਚੋਂ ਅਨਿਕ ਬੂੰਦਾਂ। ਮੇਘ ਇੱਕ ਹੈ ਪਰ ਬੂੰਦਾਂ ਬੇਅੰਤ। ਯਾ ਇਉਂ ਆਖੋ ਕਿ ਜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਮੂਹ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ ਤਾਂ ਆਤਮਾ ਭਾਫ ਦੀਆਂ ਉਹ ਬੂੰਦਾਂ ਹਨ ਜੋ ਅਨੇਕ ਹੋਕੇ ਬੱਦਲ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰ ਇੱਕ ਹੈ ਪਰ ਬੂੰਦਾਂ ਬੇਅੰਤ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚੋਂ ਅਗਿਣਤ, ਬਅੰਤ, ਬੇਅੰਦਾਜ਼ ਕਿਰਨਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇੱਕ ਇੱਕ ਕਿਰਨ ਇੱਕ ਇੱਕ ਘਟ ਨੂੰ ਮੱਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਅਤੇ ਅੰਤ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪੀ ਸੂਰਜ ਹੈ; ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਇੱਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆ ਸਮਾਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਏਕਤਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਨੇਕਤਾ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਬੰਨਾ ਆਖੀਏ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਬੰਨਾ ਅਨੇਕਤਾ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਆਖਾਂਗੇ। ਇੱਥੇ 'ਮਾਇਆ' ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਭੈੜੇ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲੈ ਰਹੇ। ਮਾਇਆ ਉਹ ਜੁਗਤੀ ਹੈ ਜੋ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿੱਚ ਖਿੰਡਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਚਿੱਟੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਇਕਰੰਗੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਤ੍ਰੈ ਕੋਣ-ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਰੱਖੀਏ ਤਾਂ ਇਹੋ ਚਿੱਟੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਸੱਤਾਂ ਰੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੇਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਹੀ 'ਮਾਇਆ' ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਖਿੰਡਾਉਣਾ, ਅਨੇਕਤਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲਨਾ। ਕਪੜੇ ਤੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਫਰਕ ਹੈ। ਕਪੜਾ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਪਰ ਜਾਲ ਵਿਚ ਮੋਰੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੱਡ ੨ (ਖਿੰਡਾਉ) ਭਾਸਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਮੋਰੀਆਂ ਪਾਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਿੰਨਤਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੀ ਹੈ; ਜਿਤਨੀਆਂ ਮੋਰੀਆਂ ਹਨ ਉਤਨੇ ਹੀ ਭਿੰਨ ਆਤਮਾਂ ਹਨ, ਤੇ ਸਰਬ-ਸੰਮਿਲਤ ਸੱਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਬੇਅੰਤ ਆਤਮਾ ਇੰਞ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ ਜੀਕਣ ਇਕ ਅਨਾਰ ਦੇ ਦਾਣੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਨ, ਪਰ ਮਿਲਕੇ ਇੱਕ ਅਨਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਤੀਕਣ ਹੀ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਬੇਅੰਤ ਕਿਰਤਾ ਮਿਲ ਕੇ ਇੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜੀਕਣ ਇੱਕ ਅੰਜੀਰ ਵਿੱਚ ਬੀਜ ਹਨ ਤੀਕਣ ਸਿੱਕ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿੱਚ

ਅਨੇਕਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਹਨ, ਤੇ ਸੱਭੋ ਮਿਲਕੇ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਏਕੰਕਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਜਦ ਏਕੰਕਾਰ ਹਨ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਵਾਂਙ ਹਨ; ਜਦ ਓਅੰਕਾਰ ਬਣ ਸਭ ਵਿੱਚ ਪਸਰ ਗਏ ਤਾਂ ਜੋਤ ਖਿੰਡਰ ਕੇ ਅਸੰਖਾਂ, ਬੇਅੰਤ ਤਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਨਖੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅੱਡ ਅੱਡ ਹੋਕੇ ਚਮਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਜੁ ਕਿਤਨੀਆਂ ਅੱਡ ੨ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਤਾਂ ਫਿਰ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਕਾਸ਼-ਗੰਗਾ (Milky Way) ਦੇ ਤਾਰੇ ਕੌਣ ਗਿਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਫਿਰ ਇਹ ਅਕਾਸ਼-ਗੰਗਾ ਸਾਡੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤੇ, ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋਰ, ਫਿਰ ਹੋਰ, ਇਤਿ ਆਦਿ—

"ਧਰਤੀ ਹੋਰੁ ਪਰੈ ਹੋਰੁ ਹੋਰੁ ।"

ਇਸ ਖਿੰਡਰੀ ਹੋਈ ਬੇਅੰਤ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀਆਂ ਕਣੀਆਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਉਂਗਲਾਂ ਉਪਰ ਗਿਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ......ਕੀ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਗਿਣ ਸਕਦੇ ? ਕੀ ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ? ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਰਾਤ ਹੈ ਤਦ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਅਨੇਕਾਂ ਚੰਨ ਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਖਿੰਡ-ਪੁੰਡ ਕੇ ਬੇਅੰਤ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹੈ; ਤਦ ਅਸੀਂ ਸਚਮੁਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਗਿਣ ਮਿਣ ਸਕਦੇ ਪਰ ਵੇਖੋ ਜਦ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਅਸਚਰਜ ਕਲਾ ਵਰਤਦੀ ਹੈ ! ਸੂਰਜ ਗੋਲ ਟਿਕੀ ਬਣਕੇ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਓਹੋ ਸੂਰਜ ਇਕ ਹੈ, ਅਨੇਕ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਹੈ ? ਦਿਨ ਵੇਲੇ। ਅਨੇਕ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਸੀ ? ਰਾਤ ਵੇਲੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਮਾਇਆ ਦੀ ਕਾਲੀ ਬੋਲੀ ਰਾਤ ਹੈ ਤਦ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਨੇਕ ਆਤਮਾ ਬਣਕੇ ਘਟਾਂ ਘਟਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੋਕੇ ਸਮਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਗਿਣ ਸਕਦੇ। ਪਰ ਜਦ ਸਿਮਰਣ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੁਆਰਾ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਸੂਰਜ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਉਗਮਦਾ ਹੈ ਤਦ ਇਹ ਸੂਰਜ ਦਿਨ ਦੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਙ ਇਕ ਹੈ ਇਕੋ-ਇਕ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਏਕੰਕਾਰ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਬਸ ਓਹੋ ਏਕੰਕਾਰ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਖਿੰਡਰਕੇ ਅਨਿਕ ਆਤਮੇਂ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਆਤਮਾ ਜੀਵ ਬਣਕੇ ਅਨਿਕ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ 'ਏਕੇ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ, ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਵੀਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ 'ਅਕਾਲ' ਹੈ, ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਬੰਨੇ ਉਰਾਰ 'ਕਾਲ' ਹੈ। ਜੀਕਣ ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੋਵੇਂ ਅਟੱਲ ਹਨ, ਤੀਕਣ ਪਰਲੋ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱੜੀ 'ਏਕੰਕਾਰ' ਤੇ ਓਅੰਕਾਰ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਇਧਰ ਏਕਤਾ ਹੈ ਉਧਰ ਅਨੇਕਤਾ, ਇਧਰ ਇਕੋ ਇਕ ਸੂਰਜ ਰੂਪੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਹੈ, ਉਧਰ ਬੇਅੰਤ ਕਣੀਆਂ ਤਾਰੇ ਕਣਕੇ ਘਟਾ ਵਿਚ ਅਤਮਾ ਹੋਕੇ ਸਮਾਈਆਂ ਹਨ।

ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕ ਆਤਮਾਂ ਕੀਕਣ ਬਣਦੇ ਹਨ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੀਕਣ ਇਕ ਸੂਰਜ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕ ਕਿਰਨਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਅਸੀਂ

ਸੂਰਜ ਕਿਰਨਾਂ ਤੋਂ ਅਲਗ ਵੇਖੀਏ, ਇਸ ਲਈ ਆਓ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਗੁਝੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਵੇਖੀਏ। ਵੇਖੋ ਜਦ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਯਾ ਸੂਰਜ ਕਿਸੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਤਹ ਪਰ ਲਿਸ਼ਕਦਾ ਹੈ ਤਦ ਇਸ ਦਾ ਅਕਸ, ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਇਕ ਹੈ, ਜਦ ਉਸੇ ਝੀਲ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਦ ਇਤਨੇ ਅਕਸ ਭਾਸਦੇ ਹਨ ਜਿਤਨੇ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਰੁਖ ਯਾ ਮੂੰਹ ਹੋਣ, ਤੇ ਸਾਰੇ ਅਕਸ ਮਿਲਕੇ ਇਕ ਲਕੀਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਹੋਰ ਲਓ, ਇਕ ਵਡੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖੋ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਕੱਦ ਬੁਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਵੱਟਾ ਮਾਰਕੇ ਉਸ ਸ਼ੀਸ਼ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿਚ ਤੋੜ ਦਿਓ, ਤਾਂ ਵੇਖੋ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ! ਤੁਸੀਂ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਓਗੇ ਜੁ ਇਕ ਮੂੰਹ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹੁਣ ਇਤਨੇ ਮੂੰਹ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਤਨੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਟੋਟੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ! ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖੋਗੇ ਕਿ ਮੂੰਹਾਂ ਦੇ ਅਕਸ ਵੀ ਉਸੀ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਛੋਟੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਤਨਾ ਕੋਈ ਟਟਾ ਘਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਛੂ-ਮੰਤਰ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਟੋਟੇ ਜੋੜ ਲਓ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਕ ਸਮੁਚੇ ਸੀਸ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕੋ ਇਕ ਅਕਸ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇਗਾ, ਨਾਲੇ ਅਕਸ ਵੀ ਛੋਟਾ ਨਹੀਂ ਵੱਡਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਜੀ ਦੀ ਜੋਤਿ ਅਨਿਕ ਘਟਾਂ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਅਨਿਕ ਆਤਮਾਂ ਬਣ ਗਈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ੀਸ਼ ਮਹਲ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਹੋਣ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਮੋਮ ਬੱਤੀ ਲਿਆਕੇ ਰੱਖੀਏ ਤਾਂ ਇਕ ਮੋਮ ਬੱਤੀ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਕਸ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣਗੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪਰਮਾਤਮਾ' ਦੀ ਸੱਚੀ ਤੇ ਸੁੱਚੀ 'ਜੋਤ' ਇਕ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹਜ਼ਾਰਾਂ 'ਆਤਮਾ' ਹਨ। ਜਦ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਸ ਸ਼ੀਸ਼ ਮਹਲ ਵਿਚ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੋਮ ਬੱਤੀਆਂ ਜਲਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਅਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਫਿਰ ਜਦ ਉਹ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਕੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਮੋਮ ਬੱਤੀ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਨੇਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਬੱਤੀ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਤੀਕਨ ਹੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮ-ਬੱਤੀ ਇਕ ਹੈ, ਪਰ ਹਰ ਇਕ ਹੈ ਘਟ ਵਿਚ ਇਹੋ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੋਕੇ ਬਲਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਅਸਲੀ-ਬੱਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤਿ ਹੈ ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਬਲਦੀਆਂ-ਬੱਤੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਕੀ ? ਆਤਮਾ ਅਨਿਕ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਅਨਿਕ ਅਕਸਾਂ ਵਾਂਙ ਹਨ, ਤੇ 'ਪਰਮਾਤਮਾ' ਇਕੋ ਇਕ ਅਸਲੀ ਜੋਤਿ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਇਤਨੇ ਹਨ ਜਿਤਨੇ ਅੱਡਰੇ ੨ ਮਾਇਆ ਦੇ ਟੋਟੇ ਹਨ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸ਼ੀਸ਼ ਮਹਲ ਦੀ ਮਸਾਲ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਰੱਖੀਏ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦੀ। ਇਕ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਚੋਂ ਜੀਵ ਇਂਞ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਜੀਕਣ ਅੱਗ ਵਿਚੋਂ ਚਿੰਗਾੜੀਆਂ, ਆਬਸ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ, ਖਰਾਦ ਵਿਚੋਂ ਬੁਰਾਦਾ, ਪਿੰਜਣ ਵੇਲੇ ਰੂੰ ਦੇ ਗੋਹੜੇ ਇਤਿਆਦਿ। ਪਰ ਸ਼ੀਸ਼-ਮਹਲ ਵਾਲੀ ਮਸਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਇਸ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਜੋਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹੁਣ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੇਖਣੀ ਹੈ ਕਿ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜੀਆਂ ਜੰਤਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਿਉਂ ਹੈ ? ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਲਈ ਉਹੋ ਸ਼ੀਸ਼ਮਹਲ ਵਾਲੀ ਮਿਸਾਲ ਚੇਤੇ ਕਰੋ। ਜੇ ਅਸਾਂ ਕਿਸੇ ਨਿੱਕੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਅਧ ਪਚੱਧੀ ਕਾਲਖ ਮਲ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਵੇਖੋ ਅਕਾਸ਼ ਕਿਹਾ ਧੁੰਧਲਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਫਿਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨੂੰ ਰੇਤੇ ਨਾਲ ਰਗੜ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਚਮਕ ਨੂੰ ਮਾਰ ਛੱਡਈਏ ਤਾਂ ਵੇਖੋ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਮੂੰਹ ਨਜ਼ਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਵਗਾ। ਕਿਉਂ ? ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਉਪਰ ਮਲੀਨਤਾ ਯਾ ਮੋਤੀਆ ਬਿੰਦ ਵਾਂਙ ਪੜਦਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਉਲਟ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀਆਂ। ਬਸ ਇਹੋ ਹਾਲਤ ਭਿੰਨ ੨ ਜੀਵਾਂ ਉਪਰ ਆਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਉਪਰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਘਣਾ ਢਕਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਉਪਰ ਪਤਲਾ ਜਾਲਾ। ਪੱਥਰ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਮੋਤੀਆ ਬਿੰਦ ਪੂਰਨ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਜੜ ਹਨ, ਚੇਤੰਨ ਨਹੀਂ। ਬੂਟਿਆਂ ਵਿਚ ਮੋਤੀਆ ਬਿੰਦ ਪੱਥਰਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਉਗਦੇ ਹਨ, ਫੁਲਦੇ ਹਨ, ਫਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਜੇ ਚੇਤਨ ਨਹੀਂ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚ ਜਾਲਾ ਹੈ, ਪਰ ਬਹੁੰ ਧੁੰਧਲਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚੇਤਨਤਾ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਚੇਤਨਤਾ ਹੋਕੇ ਵੀ ਓਹ 'ਆਪਣੇ-ਆਪੇ' ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਫਿਰ ਮਨੁੱਖ ਜੂਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਧੁੰਧ ਹੋਰ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤ ਬਹੁੰ ਲਿਸ਼ਕਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਆਕੇ 'ਆਪੇ' ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ 'ਮੈਂ' 'ਤੂੰ' ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾ-ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੜਦਾ ਭਾਵੇਂ ਪਤਲਾ ਹੈ, ਪਰ ਹੈ ਜ਼ਰੂਰ। ਜਦ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਆਰਸੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਸਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਆਰਸੀ ਚਮਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਫਿਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤਿ ਦਾ ਅਕਸ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਸਾਫ਼ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਾਇਆ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ। ਮੈਲ ਯਾ ਮੋਤੀਆ-ਬਿੰਦ ਹੈ, ਜਿਤਨੀ ਇਹ ਉੱਪਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਤਨੀ ਹੀ ਚੇਤਨਤਾ ਘਟਦੀ ਹੈ ਤੇ ਚੜ੍ਹਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਯਾ ਇੰਵ ਆਖੋ ਜੁ ਮਾਇਆ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਹੈ ਜੋ ਆਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਢਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਜੋਤ ਸੋਲਾ ਆਨੇ ਪੂਰਨ ਚਮਕਦੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਰਾਂ ਆਨੇ ਭਰ, ਬੂਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਆਨੇ ਭਰ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚੋਂ। ਪਰ ਪੱਥਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੋ ਜੋਤ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਥ ਪੰਦਰਾਂ ਆਨੇ ਭਰ ਕਾਲਾ ਪੜਦਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੁ ਪੱਥਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅਜੇ ਸੁੱਤਾ ਹੈ, ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਵਿੱਚ ਆਕੇ ਉਬਾਸੀਆਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿੱਚ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਜਾਂ ਮੰਜੀ ਉਪਰ ਹੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜੂਨੀ ਵਿੱਚ ਛਲਾਂਗ ਮਾਰ ਹੇਠਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਜੁਟਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵੇਖੀਏ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣੀ ਪਵੇਗੀ ਜੁ ਇਸ ਵਿੱਚ

ਤਾਣੇ ਪੇਟੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤਿ ਹੈ ਜਿਸ ਉਪਰ ਕਿਧਰੇ ਪੜਦਾ ਹੈ ਕਿਧਰੇ ਘੱਟ ਵੱਧ ਨੰਗੀ ਹੈ, ਪਰ ਕੋਈ ਕਣੀ ਵੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤੀ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਵਾਕ ਹੈ:—

"ਆਤਮ ਰਾਮੁ ਸੰਸਾਰਾ। ਸਾਚਾ ਖੇਲੁ ਤੁਮਾਰਾ"

ਭਾਵ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਮਾਦਾ (Matter) ਆਖਣਾ ਭੁੱਲ ਇਹ ਹੈ! ਤਾਂ ਚੇਤਨ-ਆਤਮਾ ਹੈ; ਹਾਂ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਜੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਮੋਟਾ ਯਾ ਪਤਲਾ ਪੜਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਭਿੰਨਤਾ ਯਾ ਅਡਰੀਅਤ ਹੈ; ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕੋਨਾ ਯਾ ਨੁੱਕਰ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਜਿਥੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਨਾ ਹਣ। ਪਰ ਇਸ ਸਰਬੱਤ੍ਰ ਰਮਣ ਦਾ ਪਤਾ ਤਦ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਦ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਝੁਨਕਾਰ ਗੁਰਮੁਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੋਂ ਮਾਨੋ ਉਹ ਸੁੱਤਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਜਨਮ ਜਨਮਾਂਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਸੁੱਤਾ ਜਾਗ ਪਿਆ। ਕਦ ? ਜਦ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਧੁਨੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ :—

ਪੂਰਬ ਕਰਮ ਅੰਕੁਰ ਜਬ ਪ੍ਰਗਟੇ
ਭੇਟਿਓ ਪੁਰਖੁ ਰਸਿਕ ਬੈਰਾਗੀ।
ਮਿਟਿਓ ਅੰਧੇਰੁ ਮਿਲਤ ਹਰਿ ਨਾਨਕ
ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੀ ਸੋਈ ਜਾਗੀ।

ਫਿਰ ਵੇਖਿਆ ਜੁ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਤਾਣੇ ਪੇਟੇ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਸ਼ੀਸ਼-ਮਹਲ ਵਿੱਚ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਦਿਸਦਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮਾਇਆ ਨੇ ਆਰਸੀ ਦੀ ਟਿੱਕੀ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਮਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਯਾ ਘਿਉ ਨਾਲ ਲਿੰਬੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਮੈਲ ਨੂੰ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਧੋਵੇ, ਇਸ ਘਿਉ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਟਰੋਲ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਕਰੋ ਤਾਂ ਫਿਰ ਆਰਸੀ ਚਮਕੇਗੀ, ਤੇ ਜੋਤੀ ਹੂ-ਬਹੂ ਪਹਿਲੋਂ ਵਾਂਗ ਚਮਕੇਗੀ। ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਆਰਸੀ ਲਿਸ਼ਕੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤਿਬੰਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਧੁੰਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੜ੍ਹਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਮੈਲ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਦੂਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਫਿਰ ਸ੍ਵੱਛ ਜੋਤੀ ਰੂਪ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਸੂਖਮ ਨੇ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਿਆ, ਇਹ ਗੱਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੁਝ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਸਕਦੀ ਹੈ:—

(ੳ) ਪਹਿਲਾਂ 'ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਜੋਤਿ' ਵਿੱਚ ਨਿਰੋਲ ਪਰਮਾਤਮ-ਸੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਚਿੱਟਾ ਚੱਕਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਏਕਤਾ ਹੈ=(ਬੇਹੱਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੱਕ੍ਰ)

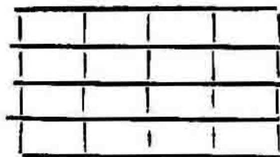
(ਅ) ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਏਕਤਾ ਨੇ ਦੂਈ ਵਿੱਚ ਖਿੰਡਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਵੇਗਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਦੀ ਇਕ ਗੋਲ ਬਿੰਦੀ=੦

ਮਾਇਆ ਦੇ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਦੋ ਅੰਗ ਹਨ— (੧) ਦੇਸ਼ ਤੇ (੨) ਕਾਲ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ੨ ਇਕ ਦੀ ਥਾਂ ਦੋ ਬਿੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਦਰਸਾਣਾ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ=oo

(ੲ) ਅਜੇ ਤੋੜੀ ਮਾਇਆ ਸੂਖਮ ਓਅੰਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੂਰਣ ਚੇਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੜ੍ਹਤਾ (Objectivity) ਰਲਣ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਾਦੀ ਦੁਨੀਆ ਬਣਦੀ ਹੈ।[1] ਪਹਿਲਾਂ ਅਕਾਸ਼ ਆਵੇਗਾ ਜੋ 'ਨਾਮ' ਤੋਂ ਘੱਟ ਸੂਖਮ ਪਰ ਤੇਜ (Light) ਤੋਂ ਠੁੱਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬੇਹੱਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਬਿੰਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਲਕੀਰ ਨਾਲ ਦੱਸਾਂਗੇ = o । o

(ਸ) ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਵਾਯੂ ਹੋਈ ਜੋ ਦੂਸਰਾ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ ਲਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਾਂਗੇ = o ॥ o ; ਫਿਰ ਤੀਸਰਾ ਤੱਤ ਅਗਨੀ = o ||| o , ਚੌਥਾ ਤੱਤ ਜਲ = o |||| o , ਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ਤੱਤ ਧਰਤੀ = o ||||| o

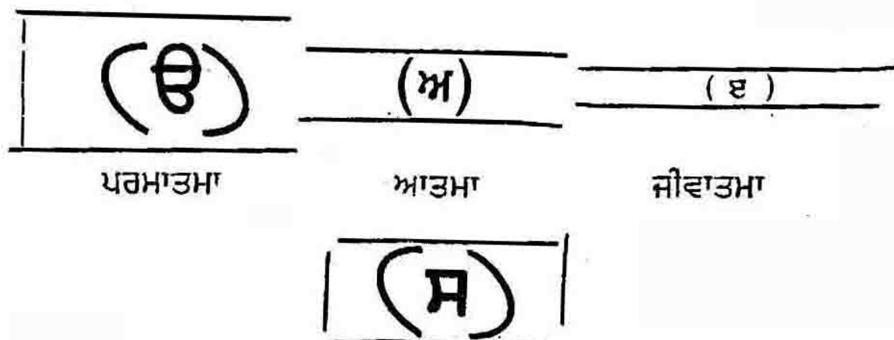
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਖਮਤਾ ਤੋਂ ਸਥੂਲ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣੀਆਂ—ਪਤਲੀਆਂ ਤੇ ਮੋਟੀਆਂ। ਪਰ ਸਾਰੀ ਸੂਖਮ ਸੱਤਾ ਦੁੱਧ ਵਾਂਗ ਜਮ ਕੇ 'ਦਹੀਂ' ਨਹੀਂ ਬਣ ਗਈ, ਸਗੋਂ ਫਿੱਟੇ ਹੋਏ ਦੁੱਧ ਵਾਂਙ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਫੁੱਟੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਸੂਖਮਤਾ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਜੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਚੌਥਾਈ ਸੂਖਮਤਾ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਸਥੂਲਤਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਜੋਲ ਨਾਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜੀਆ ਜੰਤ ਬਣੇ ਜਿੱਦਾਂ ਇਕ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਜਾਲ ਬੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਮੋਰੀ ਵੱਖ ਵੱਖ 'ਜੀਵ ਆਤਮਾ' ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਹੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜੋਤ, ਜੋ ਸਭ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੱਚੀ ਜੋਤ ਤਦ ਭਾਸਦੀ ਹੈ ਜਦ ਮਾਇਆ ਦਾ ਜਾਲ ਯਾ ਅਵਰਨ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਜਾਲ 'ਨਾਮ' ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ (realize) ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1. ਇਹ ਅਸੀਂ ਠੁੱਲੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ 'ਕਾਲ' ਤਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ 'ਸੂਰਜ' ਯਾ 'ਮਹਾਂ ਸੂਰਜ' ਬਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਤਾਰੇ। ਇਸੇ ਚੱਕਰ ਦਾ ਨਾਮ 'ਕਾਲ' ਹੈ; ਆਕਾਸ਼-ਤੱਤ ਵਿੱਚ ਅਜਾਂ 'ਚੱਕਰ' ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ 'ਕਾਲ' ਜੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਨਿਰਾ-ਦੇਸ (Space) ਹੈ ਜੋ ਬੇਅੰਤ ਹੈ !

ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਉਠਦਾ ਹੈ ਜੁ ਕੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਦੂਰ ਹੈ, ਕੀ ਓਹ ਇੰਜ ਪਰੇ ਹੈ ਜੀਕਣ ਸੂਰਜ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਬਣਾਵਟ ਡਾਢੀ ਅਜੀਬ ਹੈ; ਸ ਡਾ ਸਰੀਰ ਇੰਜ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੀਕਣ ਮਦਾਰੀ ੮ ਡੱਬੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ : ਨਿੱਕਾ ਵੱਡੇ ਵਿੱਚ, ਵੱਡਾ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਵਿੱਚ ਤੇ ਉਹ ਅਗੇ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਵਿੱਚ...... ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲੇ ਕੈਮਰੇ ਦੀਆਂ ਟੰਗਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ— ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਖਿੱਚਣ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜੀਕਣ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਹੈ :—

ਜਦ ਇਹ ਟੰਗ ਬੰਦ ਸੀ ਤਾਂ (ਸ) ਵਾਙ ਤਿੰਨੇ ਮਿਲਕੇ ਇਕ ਸਨ। ਖੋਲੋ ਤਾਂ ਵੱਡਾ ਟੋਟਾ (ੳ) ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ (ਅ) ਨਿਕਲੇਗਾ, ਤੇ ਫਿਰ (ੲ)। ਹੁਣ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਤ੍ਰਿਬਿਧ ਬਣਤਰ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਜਦ ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਖਚਤ ਹੈ ਤਾਂ ਫੁਰਨੇ ਜੋੜਦਾ ਤੋੜਦਾ ਹੈ, ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਕਲਪਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਤਦ ਇਹ 'ਜੀਵ ਆਤਮਾ' ਹੈ (ੲ)। ਇਸ ਹਾਲਤ ਲਈ ਆਵਾਗਵਨ ਹੈ, ਮਰਣ ਜੀਵਣ ਹੈ, ਆਉਣ ਜਾਣ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਪਹਿਲੋਂ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਅਗਿਆਨ ਅਵਸਥਾ ਹੈ।

ਪਰ ਜਦ ਸਾਡਾ ਆਤਮਾ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ 'ਨਾਮ' ਰੂਪੀ ਰੇਤ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਮਨ ਦਾ ਪਤੀਲਾ ਮਾਂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਹਉਮੈਂ ਦੀ ਮੈਲ ਲਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਦਾ, ਸਗੋਂ ਨਿਰੋਲ 'ਆਤਮਾ' ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਨਾ ਇਹ ਮਰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਜੰਮਦਾ, ਨਾ ਬੁੱਢਾ ਹੈ ਨਾ ਬਾਲਾ, ਨਾ ਵਧਦਾ ਹੈ ਨਾ ਘਟਦਾ, ਤੇ ਨਾ ਸੌਂਦਾ, ਹੈ ਨਾ ਜਾਗਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਦਾ-ਸਥਿਰ, ਅਪਣੀ ਸੈਭੰ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸਾਵਧਾਨ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਜੀਵ-ਮਈ ਅਨੇਕਤਾ ਟੁੱਟਕੇ ਏਕੰਕਾਰ ਵਾਲੀ ਏਕਤਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ (ਅ) ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਜ਼ਰਾ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਉਪਰ ਜਾਓ। ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਸਾਡੇ ਆਤਮਾ ਤਾਂ ਇੰਞ ਭਿੰਨ ਹਨ ਜੀਕਣ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਨ, ਪਰ ਸਭੇ ਕਿਰਨਾਂ ਮਿਲਕੇ ਸੂਰਜ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਆਤਮਾਂ ਮਿਲਕੇ ਇੱਕ

ਪਰੀਪੂਰਨ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਆਤਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਤਾ ਸੀ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਹੈ। ਏਕਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇੱਥੇ ਆਕੇ 'ਇੱਕ' ਲਫ਼ਜ਼ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਨੇਤਿ ਨੇਤਿ ਭਾਵ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਆਕਾਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਅਤੀ-ਉੱਤਮ, ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ, ਸੈਭੰ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ (ੳ) ਯਾ ਪਰਮਾਤਮ-ਅਵਸਥਾ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਹੁਣ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਇਹ ਤਿੰਨ ਭਾਗ (ੳ), (ਅ) ਤੇ (ੲ) ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹਨ, ਜੀਕਣ ਕੈਮਰੇ ਦੀ ਟਾਂਗ ਸਾਡੇ ਮਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੋਈ ਟੰਗ ਦਾ ਜੀਵ-ਅੰਗ (ੲ) ਤਾਂ ਸਭ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਪਰ (ੳ) ਤੇ (ਅ) ਸਿਰੇ ਅਗਿਆਨ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੇ। ਜਦ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਾ (ਅ) ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਭਿੰਨਤਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਦ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਟੱਲ, ਅਮਰ, ਵਿਚਕਾਰਲੇ (ਅ) ਵਾਲੇ ਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਜਦ ਇੱਥੋਂ 'ਨਾਮ' ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਉਪਰ ਹੋਰ ਅੰਦਰ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ (ੳ) ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਜਾ ਉਹ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰ, ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਜਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੀਨ ਕਰਕੇ ਮਹਾਂਕਾਲ-ਜੀਵ ਆਤਮਾ, ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ–ਸਾਡੇ ਹੀ ਅੰਦਰ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਹਨ, ਜੀਕਣ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੋਈ ਦੂਰਬੀਨ (Telescope) ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦੂਰਬੀਨ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਭਾਗ ਠੱਪੀਏ, ਭਾਵ (ੲ) ਨੂੰ (ਅ) ਵਿੱਚ ਪਾਈਏ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ (ਅ) 'ਪਰਮਾਤਮਾ' ਵਿੱਚ, ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ! ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਨ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਕਿਸ ਵਾਂਙ ਹੈ ? ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੋਈ ਦੂਰਬੀਨ ਵਾਂਙ। ਪਹਿਲੋਂ ਸਥੂਲ-ਮਨ ਹੈ, ਇਸ ਅੰਦਰ ਸੂਖਮ-ਜੀਵ-ਆਤਮਾ,ਇਸਦੇ ਧੁਰ-ਅੰਦਰ ਨਿਰੋਲ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ, ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ! ਕਾਲ ਬਾਹਰ ੨ ਹੈ। ਕਿੱਥੇਂ ਤੋੜੀ ? ਜਿੱਥੇ ਤੋੜੀ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ (ੲ) ਹੈ। ਅਕਾਲ ਦਾ ਦੇਸ ਕਿੱਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੈ ? ਜਿਥੇ ਆਤਮਾ (ਅ) ਹੈ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਦੇਸ ਕਿੱਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੈ ? ਜਿੱਥੋਂ ਆਤਮਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅੱਡਰੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਛੱਡ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ (ੳ) ਵਿਚ। ਪਰ ਕੀ (ਅ) ਤੇ (ੲ), ਭਾਵ ਜੀਵ ਤੇ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾਂ ਕੋਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ ? ਨਹੀਂ, ਓਹ (ੳ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇੰਵ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੀਕਣ ਠੱਪੀ ਹੋਈ ਦੂਰਬੀਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨੇ ਭਾਗ ਸਮਾਕੇ (ਸ) ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਦੇਸ ਸਾਡੇ ਹੀ ਅੰਦਰ ਹਨ, ਪਰ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜੁ ਇਸ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਗੁਫਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੜਨਾ ਹੈ; ਨਹੀਂ, ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਖੁੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮੈਦਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਅਤੀ-ਸੂਖਮ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕਲਾ ਦਾ ਕੜ ਪਾਟਕੇ ਅਕਾਲ ਦਾ ਅਗੰਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੱਭਦਾ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਜੀ ਦੀ

ਬਾਵਲੀ ਦੇ ਕੜ ਪਾਟਣ ਉਪਰ ਬੇਅੰਤ ਜਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਅਗਮ ਪੁਰਾ, ਉਹ ਬੇਗਮ-ਪੁਰਾ, ਉਹ ਸੱਚ-ਖੰਡ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ 'ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਲੋ ਦੀ, ਤਾਂ ਜੁ ਅਸੀਂ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਚੀਰਕੇ ਅੰਦਰ ਵੜੀਏ ! ਜਦ ਤੋੜੀ ਇਹ ਲੋਈ ਨਹੀਂ ਤਦ ਤੋੜੀ ਮਾਇਆ ਦੀ ਕੱਜਲ-ਕਠੜੀ ਹੈ, ਘੁੱਪ ਹਨੇਰ ਹੈ ਇਸ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆ (New world) ਦੀ ਸੋਝੀ ਤਦ ਹੋਵੇ ਜੇ ਅਸੀਂ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੋਲੰਬਸ (Columbus) ਵਾਂਙ ਪੁੱਠੇ ਪਾਸੇ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਟੁਰ ਪਈਏ। ਇਹ ਪੁੱਠੀ ਤਾਰੀ ਵਗਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹੋਏ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਤਰੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ "ਮੀਨ ਕੀ ਚਪਲ ਸਿਉ ਜੁਗਤਿ ਮਨ ਰਾਖੀਐ" ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਅਸਾਂ ਹੁਣ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਵੇਖਿ ਲਿਆ, ਅਜਾਂ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੇ ਵਿਕਲਪਾਂ ਦੀ ਕਾਰ ਵੇਖਣੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਆਤਮਾ ਜਦ ਅਫੁਰ ਹੈ ਤਦ ਪਰਮਾਤਮਾ-ਰੂਪ ਹੈ, ਜਦ ਫੁਰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੱਧਾ ਹੈ ਤਾਂ 'ਜੀਵ' ਹੈ। ਇਹ ਸੱਭੇ ਸੰਸਾਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇੱਕ ਫੁਰਨੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ: "ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ" ! ਉਸ ਫੁਰਨੇ ਨਾਲ ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਦਰਿਆ, ਲੱਖਾਂ ਪਰਬਤ ਲੱਖਾਂ ਤਾਰੇ, ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਜੀਆ-ਜੰਤ ਬਣ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ 'ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ' ਬਣ ਗਿਆ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਚੂਚਾ ਅੰਡੇ ਤੋਂ ਉਗਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਮਾਨੋ ਬ੍ਰਹਮਾ (ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ) ਦੇ 'ਨਾਮ' ਰੂਪ ਅੰਡੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਬ੍ਰਹਮ+ਅੰਡ' ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਇਕ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਮਿਥਦੇ ਹਨ ਜੁ ਇਕ ਇਕ ਸੂਰਜ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਸੂਰਜਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਹੈ ! ਨਹੀਂ, ਮੂਲੋਂ ਨਹੀਂ; ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਾਇਆ ਭਾਵ ਕਾਲ ਅਤੇ ਦੇਸ ਦੋਵੇਂ ਬੇਅੰਤ ਹਨ। ਜੇ ਸੂਰਜ ਇਕ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੋਰ ਗੁਪਤ ਦੇਸਾਂ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਕੌਣ ਪੁਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਸੂਰਜ ਇਕ ਨਹੀਂ, ਦੋ ਨਹੀਂ, ਤਿੰਨ ਨਹੀਂ, ਬੇਅੰਤ ਸੂਰਜ ਹਨ, ਧ੍ਰੂ-ਤਾਰੇ ਇਕ ਨਹੀਂ ਬੇਅੰਤ ਹਨ, ਹਰ ਇਕ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਸੂਰਜ ਤੇ ਇਕ ਇਕ ਧ੍ਰੂ-ਤਾਰਾ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਓੜਕ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ:—

"ਅਨਿਕ [1]ਬ੍ਰਹਮੇ ਜਾਕੇ ਬੇਦ ਧੁਨਿ ਕਰਹਿ।
ਅਨਿਕ [2]ਮਹੇਸ ਬੈਸਿ ਧਿਆਨੁ ਧਰਹਿ।
ਅਨਿਕ ਪੁਰਖ [3]ਅੰਸਾ ਅਵਤਾਰ।
ਅਨਿਕ [4]ਇੰਦ੍ਰ ਊਭੇ ਦਰਬਾਰ।
ਅਨਿਕ ਪਵਨ ਪਾਵਕ ਅਰੁ ਨੀਰ।

1. ਕਰਤਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ। 2. ਪਰਲੋ ਸ਼ਕਤੀਆਂ। 3. ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੋਲਾਂ ਕਲਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ, ਕੁਝ ਕੁਝ ਕਲਾਂ ਹਨ; ਉਹ ਅਵਤਾਰ। 4. ਮੀਂਹ ਵਸਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ।

ਅਨਿਕ ਰਤਨ ਸਾਗਰ ਦਧਿ ਖੀਰ ।
ਅਨਿਕ ਸੂਰ ਸਸੀਅਰ [1]ਨਖਿਆਤ ।
ਅਨਿਕ ਦੇਵੀ [2]ਦੇਵਾ ਬਹੁ ਭਾਂਤਿ ।
ਅਨਿਕ ਬਸੁਧਾ ਅਨਿਕ ਕਾਮਧੇਨ ।
ਅਨਿਕ ਪਾਰਜਾਤ ਅਨਿਕ ਮੁਖਿ-ਬੇਨ ।
ਅਨਿਕ ਅਕਾਸ ਅਨਿਕ ਪਾਤਾਲ ।
ਅਨਿਕ ਮੁਖੀ ਜਪੀਐ ਗੋਪਾਲ ।
ਅਨਿਕ ਸਾਸਤ੍ਰ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਪੁਰਾਨ ।
ਅਨਿਕ ਜੁਗਤ ਹੋਵਤ ਬਖਿਆਨ ।
ਅਨਿਕ ਸਰੋਤੇ ਸੁਨਹਿ [3]ਨਿਧਾਨ ।
ਸਰਬ ਜੀਅ ਪੂਰਨ ਭਗਵਾਨ ।
ਅਨਿਕ ਧਰਮ ਅਨਿਕ ਕੁਮੇਰ ।
ਅਨਿਕ ਬਰਨ ਅਨਿਕ ਸੁਮੇਰ ।
ਅਨਿਕ [4]ਸੇਖ ਨਵਤਨ ਨਾਮੁ ਲੇਹਿ ।
ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਅੰਤੁ ਨ ਤੇਹਿ ।
ਅਨਿਕ ਪੁਰੀਆ ਅਨਿਕ ਤਹ ਖੰਡ ।
ਅਨਿਕ ਰੂਪ ਰੰਗ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ।
ਅਨਿਕ ਬਨਾ ਅਨਿਕ ਫਲ ਮੂਲ ।
ਆਪਹਿ ਸੂਖਮ ਆਪਹਿ ਅਸਥੂਲ ।"

ਭਾਵ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਚੰਦ ਤੇ ਸੂਰਜ, ਅਨੇਕ ਬੈਕੁੰਠ ਤੇ ਪਾਤਾਲ, ਅਨੇਕ ਧ੍ਰੂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਛੱਤਰ, ਅਨੇਕ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਭਾਵ ਚੇਤਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਨੇਕ ਖੰਡ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਹਨ। ਜਿਧਰ ਵੇਖੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਖਿਲਾਰ ਬੇਅੰਤ ਹੈ। ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਉਹ ਬੇ-ਅੰਤ ਹਨ; ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਨਹੀਂ,ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਆਦ ਅੰਤ ਦੇ ਹਨ,ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਅਗੰਮ, ਅਥਾਹ, ਬੇਅੰਤ (Infinte)ਹਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਆਪੇ ਸੂਖਮ ਤੇ ਆਪੇ ਸਥੂਲ ਹਨ, ਆਪੇ ਗੁਪਤ ਆਪੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹਨ। ਜੀਕਣ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦਿਨ ਰਾਤ ਪਲਟਾ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਤੀਕਣ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪਰਲੋ ਤੇ ਉਤਪਤੀ ਪਲਸੇਟੇ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :—

ਅਨਿਕ ਜੁਗਾਦਿ ਦਿਨਸ ਅਰੁ ਰਾਤਿ ।
ਅਨਿਕ ਪਰਲਉ ਅਨਿਕ ਉਤਪਾਤਿ ।

1. ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਸੂਰਜ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੇ ਤਾਰੇ। 2. ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ। 3. 'ਨਾਮ' ਦੀ ਧੁਨੀ ਸੁਣਦੇ ਹਨ।
4. ਕਾਲ ਰੂਪੀ ਸੱਪ ਹਮੇਸ਼ਾ (ਨਵਤਨ) ਗਾਂਦੇ ਹਨ ਜਸ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ।

ਅਨਿਕ ਜੀਅ ਜਾਕੇ ਗ੍ਰਿਹ ਮਾਹਿ ।
ਰਮਤ-ਰਾਮ ਪੂਰਨ ਸ੍ਰਬ ਠਾਇ ।

ਇਹ ਸਾਰੀ ਬੇਅੰਤ ਬੇਅੰਦਾਜ਼ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਉਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤਾਣੇ ਪੇਟੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਲਖਮੀ ਇਕੋ ਇਕ ਹੈ :—

ਅਨਿਕ ਮਾਇਆ ਜਾਕੀ ਲਖੀ ਨ ਜਾਇ।
ਅਨਿਕ ਕਲਾ ਖੇਲੈ ਹਰਿ ਰਾਇ।

ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਾਇਆ ਵੀ ਬੇਅੰਤ ਭਾਂਤਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਸਥੂਲ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੂਖਮ, ਅਤੀ ਸੂਖਮ ਸਾਰੇ ਕੋਨਿਆਂ ਨੂੰ ਘੇਰਦੀ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਲਾ ਸਭ ਨੁੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੈ ਜੀਕਣ ਮੱਸਿਆ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਵੀ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਮਾਰਦੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਦਾ ਹੈ ਜੁ ਕੀ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਧੁਨੀ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਂ ਹੀ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਤਤ, ਤੰਤੀ, ਘੜਾ ਆਦਿ ਪੰਜ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਯਾ ਬੇਅੰਤ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ। ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਪੰਜ ਨਹੀਂ, ਪੰਜਾਹ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਬੇਅੰਦਾਜ਼ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਹੈ :—

ਅਨਿਕ [1]ਧੁਨਿਤ ਲਲਿਤ ਸੰਗੀਤ ।
ਅਨਿਕ ਗੁਪਤ ਪ੍ਰਗਟੇ ਤਹ ਚੀਤ......।
ਅਨਿਕ ਅਨਾਹਦ ਆਨੰਦ ਝੁਨਕਾਰ।
ਉਆ ਰਸ ਕਾ ਕਛੁ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਰ।

ਭਾਵ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਧੁਨੀ ਉਥੇ ਉਠਦੀ ਹੈ ਜੋ ਟੁੱਟਣ ਵਾਲੀ ਅੰਤਕੀ ਨਹੀਂ, 'ਅਨਹਦ, ਅਨਹਤ' ਹੈ। ਪਰ ਸਥੂਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵੀ ਸਥੂਲ ਹੈ ਤੇ ਸਥੂਲ ਧੁਨੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੀਕਣ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ, ਤਬਲਾ, ਸਾਰੰਗੀ, ਬੀਨਾ, ਘੁੰਗਰੂ ਇਤਿਆਦਿ। ਪਰ ਇਹ ਧੁਨੀਆਂ ਮਾਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੂਖਮ ਦੁਨੀਆਂ ਵਲ ਜਾਓ ਤਾਂ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚਕੇ ਧੁਨੀ ਸੂਖਮ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਮਨੋਹਰ, ਮਨਹਰਨ,ਚਿਤ-ਚੋਰ ਹੈ; ਜਿਤਨੀ ਸੂਖਮ ਉਤਨੀ ਹੋਰ ਲੁਭਾਵੀਂ ਪਰ ਕੀ ਇੱਕੋ ਆਕਾਸ ਹੈ, ਕੀ ਸੱਤ ਅਕਾਸ ਯਾ ਬੈਕੁੰਠ ਹਨ ? ਨਹੀਂ, ਅਨੇਕ ਬੈਕੁੰਠ, ਬੇਗਿਣਤ ਬੈਕੁੰਠ ਹਨ, ਤੇ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਅਕਾਸ ਨੂੰ ਚੀਰਕੇ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਅੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਆਕਾਸ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਅਕਾਸ਼ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਚੌਂਕੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਦੂਜਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆਂ ਤੀਜਾ, ਫਿਰ ਚੌਥਾ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਤਵਾਂ ਸਤਾਰਵਾਂ, ਹਜ਼ਾਰਵਾਂ......ਕੱਲ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਬੈਕੁੰਠ ਯਾ ਅਸਮਾਨ ਸੀ, ਉਹ ਅੱਜ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਹੈ, ਪਰਸੋਂ ਉਹ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ......ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਇਕ ਆਕਾਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਜਾਣ ਤੇ ਹੇਠਲਾ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਪਉੜੀ ਬਣ

1. ਨਾਮ ਦੀ ਧੁਨੀ।

ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੱਗੇ ਬੇਅੰਤ ਵਿਸ਼ਵ ਸੰਸਾਰ ਹੋਰ ਫੈਲਿਆ ਹੀ ਭਾਸਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅ ਕਾਸ਼ ਨਵੇਂ ਖਿਆਲ਼ਾਂ (Ideas) ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਤੋਂ ਇਕ ਸੂਖਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਆਕਾਸ਼ ਯਾ ਪਾਤਾਲ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਦੇਵੀ' ਯਾ 'ਦੇਵਤਾ' ਆਖਦੇ ਹਾਂ, ਜੀਕਣ 'ਇੰਦਰ' ਮੀਂਹ ਵਸਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਕਰਤਾ—ਪੁਰਖ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਮ ਹੈ; ਸ਼ਿਵ ਧਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਸੰਕੋਚਣ ਯਾ ਪਰਲੌ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, 'ਕਾਮ' ਕਾਮਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਗਿਣੇ ਮਿਥੇ ਹਨ। ਬਲਿ ਰਾਜਾ ਪਾਤਾਲ ਵਿਚ ਸਥੂਲ ਦੇਸਾਂ ਨੂੰ ਮਲੀ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਇੰਦਰ ਰਾਜਾ ਸੂਖਮ ਦੇਸ ਦਾ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪਰ ਇੰਦਰ ਹੇਠਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਬਲਿ ਰਾਜਾ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਵੇਖੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਅਸਚਰਜ ਕਿਰਪਾ! ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਭਗਤ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਤਾਹਾਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੱਤਵੇਂ ਪਾਤਾਲ ਤੋਂ ਸੱਤਵੇਂ ਆਕਾਸ ਤੋੜੀ ਬਿਨਾਂ ਭੈ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਉਥੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਅਗਾਹਾਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਭਗਤ ਸਭ 'ਦੇਵੀ' 'ਦੇਵਤਿਆਂ' ਭਾਵ ਅੱਡ ਅੱਡ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਪਰ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਹੈ—

"ਭਸ ਤੇ ਊਚ ਭਗਤ ਜਾਕੈ [1]ਸੰਗਿ। ਆਠ ਪਹਰ ਗੁਨ ਗਾਵਹਿ ਰੰਗਿ।"

ਹਾਂ ਜੀ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਭਗਤ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤੇ, ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ, ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਓਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੂਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਤਰਸਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂ ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੁ ਪਾਣੀ ਦੇਵਤਾ ਜੇ ਅਗਨੀ ਬਨਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਓਹ ਰਾਜਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਗਨੀ ਅਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ। ਪਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਭਗਤ ਇਹ, ਔਹ, ਸਭ ਕੁਝ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ੩੩ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਸਤ ਹੈ, ੩੩ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਤੇਤੀ ਕ੍ਰੋੜ ਦੇਵਤੇ ਦਾ।

ਧੰਨ ! ਧੰਨ ! ਮਨੁੱਖਾ ਦੇਹੀ ! ਧੰਨ ਧੰਨ !

ਪਰ ਅਤੀ ਧੰਨ ਧਨ ਸਭ ਤੇ ਊਚ ਭਗਤ ! ਅਤੀ ਧੰਨ ਧੰਨ ਹਰਿ ਜਨ !! ਪਰ ਹੋਰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਅਤਿਅੰਤ ਧੰਨ ਧੰਨ ਹਨ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਕਿਉਂਕਿ ਓਹ ਸਚਖੰਡ ਵਿੱਚ ਵਸਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਸਣ ਸਦਾ-ਸਥਿਰ, ਧ੍ਰੂ-ਮੰਡਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰ੍ਹਾਂ 'ਸਤਿ ਅਸਥਾਨ' ਉਪਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਦ ਅੰਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ :—

"ਸਤਿ ਪੁਰਖੁ ਸਤਿ ਅਸਥਾਨੁ।
ਊਚ ਤੇ ਊਚ ਨਿਰਮਲ ਨਿਰਬਾਨੁ।" (ਸਾਰੰਗ ਮ: ੫)

1. ਵਾਹਿਗੁਰੂ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਵਲ ਵੇਖੋ। ਇਧਰ ਏਕਤਾ ਹੈ ਉਧਰ ਅਨੇਕਤਾ ਹੈ। ਇਧਰ ਆਤਮਾ ਬਣਕੇ ਨਿਰਲੇਪ ਹਨ, ਉਧਰ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਬਣ ਕੇ ਕਰਮ-ਬੱਧ ਹਨ। ਇਧਰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਬਣਕੇ ਸੂਖਮ, ਅਤੀ ਸੂਖਮ ਹਨ; ਉਧਰ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਜਗਤ ਬਣ ਸਥੂਲ ਹਨ। ਇਧਰ ਅਕਾਲ ਬਣਕੇ ਘਟਾਂ ਘਟਾਂ ਵਿੱਚ ਰਮਦੇ ਹਨ, ਓਧਰ ਕਾਲ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਬੇਅੰਤ (Infinite) ਫੈਲਾਉ ਵਿੱਚ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਧਰ ਅਗਮ, ਅਥਾਹ ਡੂੰਘਾਈ ਹੈ, ਉਧਰ ਬੇਅੰਦਾਜ਼ ਉੱਚਾਈ। ਪਰ ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਜੁ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਇੱਕੋ ਹੀ ਜਗ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਨ, ਜੀਕਣ 'ਜੀਉ ਪਿੰਡ' ਸਾਡੇ ਦੋਵੇਂ ਅੰਗ ਹਨ :—

"ਤੂੰ ¹ਪੇਡੁ ਸਾਖ ਤੇਰੀ ਫੂਲੀ।
ਤੂੰ ਸੂਖਮੁ ਹੋਆ ਅਸਥੂਲੀ।
ਤੂੰ ਜਲਨਿਧਿ ਤੂੰ ਫੇਨੁ ਬੁਦਬੁਦਾ,
ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨ ਭਾਲੀਐ ਜੀਓ ।੧।

ਤੂੰ ਸੂਤੁ ਮਣੀਏ ਭੀ ਤੂੰ ਹੈ।
ਤੂੰ ਗੰਠੀ ਮੇਰੁ ਸਿਰਿ ਤੂੰ ਹੈ।
ਆਦਿ ਮਧਿ ਅੰਤਿ ਪ੍ਰਭੁ ਸੋਈ,
ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਇ ਦਿਖਾਲੀਐ ਜੀਉ ।੨।
ਤੂੰ ਨਿਰਗੁਣੁ ਸਰਗੁਣੁ ਸੁਖਦਾਤਾ।
ਤੂੰ ਨਿਰਬਾਣੁ ਰਸੀਆ ਰੰਗਿ ਰਾਤਾ।"

ਹਾਂ ਜੀ, ਉਹੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਿਰਗੁਣ ਬਣਕੇ ਮਾਲਾ ਦਾ ਸੂਤ ਹੈ, ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਬਣਕੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਇਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਮਾਲਾ ਦੇ ਮਣਕੇ ਹਨ। ਉਹੋ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸੂਖਮ ਬਣਕੇ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਬੂਟੇ ਦੀ ਜੜ ਹੈ, ਫਿਰ ਸਰਗੁਣ ਬਣਕੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਮਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਜੀ, ਰਮਦਾ ਹੈ, ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਨਿਜ ਰੂਪ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੈ; ਉਹ ਸਰਗੁਣ ਬਣਕੇ ਮੁਕਦਾ ਘਟਦਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਗਿਣਤ, ਅਥਾਹ, ਅਕਾਲ, ਅਦੇਸ ਹੈ; ਮਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਹੀ ਹੈ-"ਮਹਾ-ਮਾਇਆ ਤਾਕੀ ਹੈ ਛਾਇਆ।"

ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ, ਇਹ ਵੈਰਾਟ, ਇਹ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਬੇਅੰਤ ਸੰਸਾਰ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਡੰਬਰ ਹੈ, ਭਾਵ ਆਤਮਾ ਦੇ ਇੱਕ ਫੁਰਨੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ, ਇੱਕ 'ਕਵਾਉ' ਦਾ ਮਾਦੀ ਅਕਸ (Objective image) ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ 'ਕਵਾਉ' ਤਾਂ ਆਪ ਚੇਤਨ ਫੁਰਨਾ (Idea) ਹੈ। ਇਹ ਫੁਰਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇੱਥੇ ਉਥੇ ਖੜਦੇ ਹਨ, ਪਾਤਾਲ ਅਤੇ ਬੈਕੁੰਠ ਵਿੱਚ ਫਿਰਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹੇਠਲੀ ਮਾਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੈ। ਧੁਰ ਪਰੇ ਕਾਲ ਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਦੇਸ ਤੋਂ ਅੱਡ ਅਕਾਲ ਦਾ ਦੇਸ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ 'ਪਰਮਾਤਮਾ' ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਰੀਪੂਰਣ ਵਿੱਚ

੧ ਤਣਾ, ਬੂਟਾ।

ਸਵਿਸਥਾਰ ਵਸਦੇ ਹਨ । ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਮੁਕਤੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਬੇਅੰਤ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ; ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਪੁਲ 'ਨਾਮ' ਰੂਪੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਰਕ ਆਤਮਾ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਉਹ ਪੁਲ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰਮੁਖ ਨੂੰ ਇਸ ਸਥੂਲ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਚੁੱਕ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ।

(੩)

ਆਤਮਾ, ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਜੋੜ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ, ਪਰ ਇੰਝ ਜੀਕਣ ਅਸੀਂ ਘੜੀ ਨੂੰ ਯਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਲ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ । ਵੇਖਣ ਉਪਰ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁੰ ਸਾਰੇ ਪੁਰਜ਼ੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ—ਵੱਡੇ ਛੋਟ, ਦਰਮਿਆਨੇ ! ਅਸੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੁ ਉਹ ਵੱਡੀ ਭੰਬੀਰੀ (Main spring) ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ, ਛੋਟੀ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਹੈ, ਤੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਮੇਲ ਆਤਮਾਂ । ਪਰ ਅਸਾਂ ਅਜੇ ਪੁਰਜ਼ੇ ਤੇ ਪਹੀਏ ਹੀ ਵੇਖ ਹਨ । ਯਾ ਇਉਂ ਸਮਝੋ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਮਹਲ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਉਥੇ ਰੰਗ ਬਰੰਗੀ, ਵੱਡੇ ਛੋਟੇ ਲਾਟੂ ਬਿਜਲੀ ਦੇ (Electric lamp) ਜਗਦੇ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ । ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਜੋਤਾਂ ਦਾ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਇੰਨਾਂ ਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ । ਪਰ ਅਣਜਾਣ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਜੁ ਇਹ ਲੈਂਪ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਜਲ ਰਹੇ । ਭਾਵੇਂ ਤਾਰਾਂ ਮੋਟੀਆਂ ਹੋਣ ਭਾਵੇਂ ਪਤਲੀਆਂ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਲੈਂਪਾਂ ਨੂੰ ਬਾਲਦੀ ਹੈ-ਭਾਵ ਬਿਜਲੀ (Electricity) ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੈ, ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਪਰ ਇਸੇ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਲਾਟੂ ਜਲ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਹ ਬਿਜਲੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਥੇ ਹੀ ਬਣੇ ਜਿੱਥੇ ਲਾਟੂ ਹਨ; ਇਹ ਢੇਰ ਮੀਲ ਦੂਰ ਬਣਕੇ ਵੀ ਅਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ; ਜੀਕਣ 'ਮਹੋਰੇ' ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਪਹੀਏ ਚਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਥੋਂ ਸੈਂਕੜੇ ਕੋਹਾਂ ਉਪਰ ਬਿਜਲੀ ਤਾਰਾਂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਕਸ਼ਮੀਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਭਾਣਾ' ਯਾ 'ਹੁਕਮ' ਆਖਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਮੁਢਲੀ ਸਤਾ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਰੂਪ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲੈਂਪਾਂ ਨੂੰ ਜਾਕੇ ਬਾਲਦੀ ਹੈ । ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੁ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੂਰ, ਅਸਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਕਿਸੇ ਸੂਖਮ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਓਹ ਹੈ ਜ਼ਰੂਰ, ਜੀਕਣ ਮਹੋਰਾ (Mohora Power House) ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ, ਪਰ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਮੰਬਾ (Source) ਇਹੋ ਹੈ । ਗੱਲ ਕੀ ਮੁਢਲਾ ਤ੍ਰਾਣ ਭਾਵੇਂ ਦੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਇਹੋ ਹੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾ ਬਲ ਹੈ ਜੋ ਖਿੰਡਰ ਕੇ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਹ ਤ੍ਰਾਣ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਜੀ ਦਾ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਹੈ, ਭਾਵ ਓਹ ਅਗੰਮਵੀਂ ਸੱਤਾ ਜੋ ਤਾਣੇ ਪੇਟੇ ਰਮ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਅਪਣੀ ਰੁਣਝੁਣ, ਥਰਥਰਾਹਟ (Vibration=sabad=ਸ਼ਬਦ) ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਚੁੰਬਕ ਪੱਥਰ ਵਾਂਙ ਫੜੀ ਖੜੋਤੀ ਹੈ । ਇਹ ਮੁਢਲਾ 'ਹੁਕਮ' ਹੀ ਉਹ 'ਮਹੋਰਾ' ਹੈ ਜਿੱਥੋਂ ਹੋਰ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਨਿੱਕੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬਣਕੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਤੇਤੀਸ ਕ੍ਰੋੜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖਿੰਡ ਪੁੰਡ ਯਾ ਵੀਟਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਾੜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਹੋ

ਹੁਕਮ' ਹੀ ਉਹ ਵੈਰੀ-ਨਾਗ ਦਾ ਚਸ਼ਮਾ ਹੈ ਜਿੱਥੋਂ ਵਿਤਸਤਾ (ਜਿਹਲਮ) ਰੂਪੀ ਦਰਿਆ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੂਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੱਧ ਭਾਗ ਨੂੰ ਹਰਾ-ਭਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ ਮੁਢਲੀ ਆਦ ਸੱਤਾ 'ਹੁਕਮ' ਹੈ; ਇਹੋ ਪਹਿਲਾ ਫੁਰਨਾ ਯਾ 'ਕਵਾਉ' ਹੈ— Primal Will। ਇਸ ਨੂੰ 'ਭਾਣਾ' ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੁ ਇੱਥ ਆਕੇ ਹੁਣ 'ਕਿਉਂ' (why) ਨਹੀਂ। ਹੇਠਾਂ ਹੇਠਾਂ ਤਾਂ ਹਰ ਗੱਲ ਵਾਸਤੇ 'ਕਿਉਂ' ਸੀ—ਪਾਣੀ ਹੇਠਾਂ ਕਿਉਂ ਰੁੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ? ਕਿਉਂ ਧਰਤੀ ਇਸ ਨੂੰ ਖਿਚਦੀ ਹੈ ? ਸੂਰਜ ਕਿਉਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਕਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? 'ਕਿਉਂ' ਇਸ ਅੱਗੇ ਪੜਦਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਤਿਆਦਿਕ। ਪਰ 'ਹੁਕਮ' ਉਪਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹੁਣ 'ਕਿਉਂ' ਰਹਿ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੋਂ ਹੀ ਤਾਂ 'ਕਿਉਂ' (First Cause) ਪਹਿਲੋਂ-ਪਹਿਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹਈ ਸੀ।

ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਜੁ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਫੁਰਨੇ (will) ਵਲੋਂ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਜੀਵ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਆਪ ਰਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ; ਅਪਣੀ ਮਸੀਤ ਦੋ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਆਪ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ; ਅਪਣੇ ਨਰਕ ਬੈਕੁੰਠ ਆਪ ਘੜਦਾ ਹੈ। ਜੀਕਣ ਤ੍ਰਿਸ਼ੰਕੂ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵਾ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਆਓ ਜ਼ਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਜੋੜ ਹੋਰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖੀਏ। ਕਿਸੇ ਰੁੜ੍ਹਦੇ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਵੇਖੋ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇਗਾ ਜੁ ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਬੜੇ ਤ੍ਰਾਣ ਨਾਲ ਵਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਿਆ ਦਾ ਕਰੰਟ (Current), ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ; ਪਰ ਕਢੇ ਉਪਰ ਵੇਖੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਪਾਣੀ ਖੜੋਤਾ ਹੋਇਆ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆ ਦਿਸੇਗਾ। ਜੇ ਇਥੇ ਕੋਈ ਤੀਲਾ ਘੁੰਮਣਘੇਰ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਓਹ ਤੀਲਾ ਵੀ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਵੇਗਾ। ਵਡੇ ੨ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ, ਜਿਥੇ ਗਲੀਆਂ ਯਾ ਸਲੀਪਰ ਰੁੜ੍ਹਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਦ ਘੁੰਮਣਘੇਰ ਹੋਵੇ ਉਥੇ ਫਸਿਆ ਸਲੀਪਰ ਇਉਂ ਪਲਸੇਟੇ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਜੀਕਣ ਕੋਈ ਭੰਬੀਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਰੋੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਮੱਧ ਵਿਚ ਵਹਿ ਰਹੀ ਸਾਫ਼ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਆਕੇ ਘੁੰਮਣਘੇਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਕੇ ਅਗੇ ਤੋਰਦਾ ਹੈ।

ਆਓ ਹਉਮੈਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅੱਡ ੨ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕਰੀਏ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਹਉਮੈਂ ਨੂੰ ਘੜੀ ਦਾ ਇਕ ਪੁਰਜ਼ਾ ਆਖੀਏ ਤਾਂ ਘੜੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਹੀਂ, ਅਨੇਕ ਪੁਰਜ਼ੇ ਹਨ। ਨਿੱਕੀ ਭੰਬੀਰੀ ਜੀਵ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੁਰਜ਼ਾ ਘਰੋਗੀ ਹਉਮੈਂ (Family ego) ਹੈ; ਉਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਭਾਈਚਾਰਕ ਹਉਮੈਂ (Social ego) ਉਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਯਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਉਮੈ (Political ego)। ਪਰ ਸਭ ਹੀ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਿਤਨੀ ਭੰਬੀਰੀ ਵੱਡੀ ਹੋਈ ਉਤਨੇ ਚੱਕਰ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪਹੀਏ ਵਾਲੀ ਸੂਈ ਤਾਂ ਇਕ ਘਰ ਚਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਿੱਕੇ ਪਹੀਏ (ਮਿਟਾਂ) ਵਾਲੀ ਸੂਈ ਸੱਠ ਘਰ ਟੁਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਕਿੰਟਾਂ ਵਾਲੀ, ਹੋਰ ਨਿੱਕੀ ਭੰਬੀਰੀ, ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਚੱਕਰ ਲਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਜੋ ਵੱਡੀ ਹੈ, ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਚੱਕਰ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ,

ਪਰ ਚੰਨ ਬਾਰਾਂ ਚੱਕਰ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਓਹ ਛੋਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਤਨਾ ਹਉਮੈਂ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਵਧ ਜਾਵੇ ਉਤਨਾ ਚੱਕਰ ਘੱਟ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਪਣੀ ਹਉਮੈਂ (ਖ਼ੁਦੀ) ਨੂੰ ਕੌਮ ਵਿਚ ਮਿਲਾਓ ਤਾਂ ਵਧੇਰਾ ਆਨੰਦ ਹੈ ਤੇ ਆਵਾਗਵਨ ਦਾ ਗੇੜ ਘੱਟ ਹੈ; ਫਿਰ ਇਸ ਕੌਮਾਂਤਰੀ (national ego) ਨੂੰ ਸਰਬ ਸੰਸਾਰਕ ਹਉਮੈਂ (Cosmopolitan ego) ਵਿਚ ਰਲਾਓ ਤਾਂ ਸੁਖ ਦੁਖ ਹੋਰ ਘੱਟ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਆਨੰਦ ਵਧੇਰਾ ਆਵੇਗਾ। ਭਾਵੇਂ ਹੁਣ ਘੁੰਮਣਘੇਰ ਵੱਡਾ ਹੈ ਤੇ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਟੁਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਘੁੰਮਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ-ਜੀਕਣ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵੀ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਕਦ ਹੋਵੇਗੀ ? ਜਦ ਪ੍ਰਾਣੀ ਘੁੰਮਣਘਰੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਕਾਲੀ ਭਾਣੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾ ਆ ਜਾਵੇ, ਜਦ ਦਰਿਆ ਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇ, ਕੰਢੇ ਛੱਡਕੇ ਨਿਹੰਗ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਥੇ ਆਕੇ ਭਾਣੇ ਨਾਲ ਟੁਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਣੇ ਨਾਲ ਖਾਂਦਾ ਤੇ ਪੀਂਦਾ ਹੈ; ਭਾਣੇ ਨਾਲ ਹਸਦਾ ਹੈ, ਭਾਣੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਾਜ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਾਂ-ਉੱਚੀ, ਅਤੀ-ਸਰੇਸ਼ਟ, ਮਿਠੜੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ 'ਨਿਰਬਾਣ'-ਪਦਵੀ ਯਾ 'ਸਹਿਜ-ਰਸ' ਆਖਦ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਸੀਂ ਅਗੇ-ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ।

ਇਸ ਟਿੱਲੇ ਉੱਪਰ ਪਹੁੰਚਕੇ ਹਉਮੈਂ, ਨਿੱਕੀ ਯਾ ਵੱਡੀ, ਸਥੂਲ ਯਾ ਸੂਖਮ ਇੰਞ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੀਕਣ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਤੇ ਵੇਖਿਆਂ ਸ਼ੁਆਲਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ। ਇਸ ਉਪਰਲੀ ਚੋਟੀ ਉਪਰ ਹਵਾ ਡਾਢੀ ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਸੂਖਮ ਹੈ, ਕੋਈ ਕੋਈ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਯਾ ਪਹੁੰਚਕੇ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਅੱਪੜਦਾ ਹੈ ਉਹੋ ਹੀ ਤਾਂ 'ਖਾਲਸਾ' ਹੈ ! ਬਾਕੀ ਸਭ ਨਾਖਾਲਸ ਹਨ।

ਇਸ ਉਪਰਲੇ ਹਵਾ ਦੇ ਤਬਕੇ ਵਿਚ ਹਨੇਰੀਆਂ, ਵਾ ਵਰੋਲੇ ਤੇ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀਆਂਨਹੀਂ, ਕਿਉਂ ਜੁ ਇਥੇ ਗਰਮੀ ਸਰਦੀ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੈ; ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਸੀਤਲਤਾ ਤੇ ਅਨੰਦ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਹੇਠਾਂ ਗਰਮੀ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਵੱਡਾ ਦਰਿਆ ਦਾ ਰੋੜ੍ਹ ਹੈ, ਤੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਉਹ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਉਹ ਚੌਰਾਸੀ ਦੇ ਗੇੜ ਹਨ ਜੋ ਗੇੜ੍ਹ ਖੂਹ ਵਾਂਙ ਮੁੜ ਮੁੜ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ,ਜੀਕਣ ਤੇਲੀ ਦਾ ਬਲਦ ਮੁੜ ਮੁੜ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਤਨੇ ਜੀਵ ਹਨ ਉਤਨੇ ਹੀ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰ ਹਨ, ਪਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ-ਰੂਪੀ ਦਰਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਅਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਵਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਵੇਖੋ। ਜੇ ਕਦੀ ਹਨੇਰੀ ਆਵੇ ਤਾਂ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਜੁ ਦਰਿਆ ਦਾ ਕਰੰਟ ਤਾਂ ਸੁਖੈਨ ਹੀ ਵਗਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਹਵਾ ਪਾਣੀ ਦੇ ਰੁੜ੍ਹਾਉ ਨੂੰ ਇਧਰ ਉਧਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹਵਾ ਕੋਲੋਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਬੜਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦ ਉਹੋ ਹਵਾ ਕੰਢਿਆਂ ਦੇ ਖੜੋਤੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰ ਨਹੀਂ ਵੀ ਸਨ ਉਥੇ ਵੀ ਨਿੱਕੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਥ੍ਰਾਟਾਂ ਉਠਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਕੀ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ 'ਭਾਣੇ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹਨ ਉਹ ਤਾਂ

ਅਡੋਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੀਕਣ ਦਰਿਆ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਪਾਣੀ ਅਡੋਲ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ 'ਹੁਕਮ-ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਭਾਵ' ਛੱਡ ਪਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੁਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸੁਖ ਹੈ, ਅਡੋਲਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜੁ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚਕੇ ਔਕੜਾਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਯਾ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਨਹੀਂ, ਅਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਕਿਥੇ ਹਵਾ ਦਾ ਝੋਲਾ ਤੇ ਕਿਥ ਪਾਣੀ ਦਾ ਹੜ੍ਹ। ਕਿਥੇ ਗਾਂਗਾ ਤੇਲੀ ਤੇ ਕਿਥੇ ਰਾਥਾ ਭੋਜ! ਕਿਥੇ ਕੀੜੀ ਤੇ ਕਿਥੇ ਪਹਾੜ! ਇਕ ਕੀੜੀ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹਿਲਾ ਸਕਦੀ। ਜਦ ਜੀਵ ਅਪਣੇ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਕਾਲ ਰੂਪੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹੋ ਰੁੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੇ ਝੋਲੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ!

ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਪੁਛੋਂਗੇ ਜੁ ਇਹ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰ ਕੀ ਹਨ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਨਾਮ ਸੱਤਾ ਤਾਂ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਸਾਂਤ-ਚਿਤ ਹਵਾ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਵੇਖੋ, ਜੇ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾ-ਵਰੋਲਾ ਉਸ ਹਵਾ ਵਿਚ ਬਣੇ ਤਾਂ ਜੀਕੂੰ ਤੀਲੇ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰ ਹਨ ਤੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਅਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਮ-ਸੱਤਾ ਤਾਂ ਇਕ ਸੀ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ-ਰੂਪੀ ਸੀ, ਭਾਵ ਏਕਤਾ ਤੇ ਅਭੇਦਤਾ; ਪਰ ਜਿਤਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵਾ-ਵਰੋਲੇ ਉਠਦੇ ਹਨ ਉਤਨੇ ਹੀ ਜੀਵ ਆਤਮਾਂ ਹਨ। ਵਾ-ਵਰੋਲੇ ਦਾ ਭਾਵ ਕੀ ਹੈ? ਹਉਮੈਂ! ਹਰ-ਜੀਵ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਡਰੀ ਹਉਮੈਂ ਇਕ ਵਾ-ਵਰੋਲਾ ਹੈ ਜੋ ਅਕਾਲੀ-ਦਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪਾਣੀ ਲੈਕੇ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਲਈ ਅਡਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਤਨੀ ਦੇਰ ਇਹ ਪਾਣੀ ਅਡਰਾ ਹੈ ਉਤਨੀ ਦੇਰ ਇਥੇ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਵਾਗਵਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਹੈ। ਉਸੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਵਿਚ ਕਰੋ; ਤਾਂ ਫਿਰ ਓਹ ਅਭੇਦ ਹੋਕੇ ਦਰਿਆ ੮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂ ਸ਼ਾਂ ਕਰਦਾ ਟੁਰਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਸਾਡੀ ਹਉਮੈਂ ਅਕਾਲੀ-ਭਾਣੇ ਰੂਪੀ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰ ਹੈ। ਅਡੋਲਤਾ ਵਿਚ ਸਰਦੀ, ਠੰਡ, ਘੁੰਮ ਸਭ ਕੁਝ ਸੀ, ਪਰ ਉੱਪਰ ਆਪੇ ਆਪ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ।

ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਸਾਡੇ ਹੀ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ; ਇਸੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹੈ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਪਰਲੋ ਦੇ ਪਿਛੇ ਅਸਾਂ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਅੱਪੜਨਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਲੋ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਭ ਨੇ ਮਰ ਹੀ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਭਗਤ ਤਾਂ ਸਦਾ-ਸਥਿਰ ਹਨ, ਉਹ ਪਰਲੋ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵੇਖੋ 'ਕਾਗ-ਭਸੁੰਡ' ਇਕ ਭੂਤ ਦੀ ਪਰਲੋ ਵੇਲੇ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ-ਜਲ ਦੀ ਪਰਲੋ ਵੇਲੇ ਜਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਗਨੀ ਵੇਲੇ ਅਗਨੀ ਇਤਿਆਦਿ। ਪਰ 'ਕਾਗ-ਭਸੁੰਡ' ਭਾਵੇਂ ਬਹੁੰ ਉੱਚਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਜੇ ਕਾਂ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਕਾਲਖ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਕਾਗ' (ਕਾਂ) ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਗੁਰਮੁਖ ਤਾਂ ਸਭ ਕਾਲਖ ਨੂੰ ਪਿਛਾਹਾਂ ਛੱਡਕੇ ਨਿਰਲ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਕੜਦੇ ਹੋਏ, ਨਿਰੋਲ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੀਕਣ ? ਸਿੱਧੇ ਅਕਾਲੀ -ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਗਿਆਨ-ਖੰਡ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਸਰਮ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਜਾਕੇ। ਫਿਰ

ਕਰਮ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਅੱਪੜਕੇ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਮਧੁਰ ਸੱਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੀਅਰ-ਸੋਪ (Pear-soap) ਨਾਲ ਨੁਵਾਲਦੀ ਹੈ ਤੇ 'ਕਾਗ' ਨੂੰ 'ਹੰਸ' ਵਿਚ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਪੂਰਨ ਸ਼ੁਧ ਹੋ ਜਾਦੇ ਹਨ ਤਦ ਉਹ 'ਸੱਚ-ਖੰਡ' ਅੰਦਰ ਵੜ ਸਕਦੇ ਹਨ; ਪਹਿਲੋਂ ਨਹੀਂ।

ਪਰ ਕੀ ਉਹ ਇਸ ਉੱਚੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਕੇ ਕੰਮ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ? ਨਹੀਂ, ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀ ਨੂੰ ਛੱਡਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਤੇਲੀ ਦੇ ਬਲਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਗੋਂ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਹੋਕੇ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਐਨ ਮੱਧ ਵਿਚ ਆਕੇ ਕਰਮ-ਜੋਧੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮਖੰਡ ਤੋਂ ਹੀ ਅਗੇ ਸੱਚ-ਖੰਡ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਖੜੋਤਾ ਨਹੀਂ, ਚਲਦਾ ਹੈ, ਰੁੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਅਥੱਕ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਗੱਲ ਪਰ੍ਹਾਂ ਛਡ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਕੀ ? ਓਹ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਗੰਢੜੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹਉਮੈਂ ਰੂਪੀ ਕਪੜੇ ਨਾਲ ਬੱਧੀ ਸੀ ਉਹ ਬੁਚਕੀ ਤਦ ਤੋੜੀ ਸੀ ਜਦ ਤਕ ਹਉਮੈਂ ਸਾਨੂੰ ਅਪਣੇ ਵੱਲ, ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੋੜਕੇ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿੱਚਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਖਿੱਚਾਂ (Centrifugal & Centrepetal forces) ਨਾਲ ਹੀ ਤਾਂ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀ ਬਣਦੀ ਸੀ, ਜੀਕਣ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਮਧਾਣੀ ਰਿੜਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਨਿੱਕੀ ਅਪਣੱਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਤੇ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀ ਖੋਲ ਵਡੇ ਹੜ੍ਹ ਵਿਚ ਰਲ ਇਕ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਹੁਣ ਵੱਖਰਾ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਝੰਬੇਲਾ ਕੀ ? ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਕੋ ਕਰਮ ਹੈ। ਕੀ ? ਜੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ, ਜੋ ਹੜ੍ਹ ਬਣਕੇ ਰਿੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਸਾਰਾਂ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਥੰਮਾਂ ਥੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਅੱਪੜ ਕੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਬੁਚਕਾ ਪਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਨੰਗੇ ਹੋ ਕਪੜੇ ਲਾਹ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਘੜੰਮ ਛਾਲ ਮਾਰਕੇ ਉਹੋ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਈਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਜੋ ਕਾਰ ਹੈ ਉਹ ਉਪਕਾਰ ਹੈ, ਸ਼ਖਸੀ ਨਹੀ; ਫਿਰ ਜੋ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਉਹ ਸੇਵਾ ਹੈ, ਪਹਿਲੋਂ ਚੌਧਰੀ ਬਣਨ ਲਈ ਸੀ। ਪਹਿਲੋਂ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਮੇਵੇ ਦੀ ਰਲਾਵਟ ਸੀ, ਮਾਨੋਂ ਦਾਖ ਵਿਚ ਬੀ ਹੈ, ਹੁਣ ਅੰਗੂਰ, ਬਿਦਾਣਾ ਅੰਗੂਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀਚਾਰ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਚਖੰਡ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾਰੇ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ਸਾਖੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਹਨ :—

ਸਚਿ ਖੰਡਿ ਵਸੈ ਨਿਰੰਕਾਰੁ।
ਕਰਿ ਕਰਿ ਵੇਖੈ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲ।

ਹਾਂ ਜੀ, 'ਕਰ' ਕਰ' ਵਿਚ ਹੀ ਤਾਂ ਆਤਮਾ-ਵੀਚਾਰ ਹੈ। ਇਹੋ ਤਾਂ 'ਹੁਕਮ' ਰੂਪੀ ਦਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੇਵਕ ਜਾਕੇ ਰਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਸੇਵਕ ਕਉ ਸੇਵਾ ਬਨਿ ਆਈ।
'ਹੁਕਮ' ਬੂਝਿ 'ਪਰਮ ਪਦੁ' ਪਾਈ।
ਇਸਤੇ ਊਪਰਿ ਨਹੀਂ ਬੀਚਾਰੁ।
ਜਾਕੈ ਮਨਿ ਬਸਿਆ ਨਿਰੰਕਾਰੁ।.........

ਇਹ ਲੋਕ ਸੁਖੀਏ ਪਰਲੋਕ ਸੁਹੇਲੇ।
ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭਿ ਆਪਹਿ ਮੇਲੇ।

ਹਾਂ ਜੀ, ਹਰੀ ਜੀ ਦਾ ਸੇਵਕ ਤੇ ਹਰੀ ਇਕੋ ਰੂਪ ਹਨ, 'ਏਕ ਜੋਤਿ ਦੋਇ ਮੂਰਤੀ' ਹਨ :—

ਹਰਿ ਕਾ ਸੇਵਕੁ ਸੋ ਹਰਿ ਜੇਹਾ।
ਭੇਦੁ ਨ ਜਾਣਹੁ ਮਾਣਸ ਦੇਹਾ।
ਜਿਉ ਜਲ ਤਰੰਗ ਉਠਹਿ ਬਹੁ ਭਾਂਤੀ।
ਫਿਰਿ [1]ਸਲਲੈ ਸਲਲ ਸਮਾਇਦਾ।

ਗੱਲ ਕੀ, ਸਾਡੇ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਵੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨ ਹਨ, ਸਾਡੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਸਚ-ਖੰਡੀ ਹੋਕੇ ਵੀ 'ਕਰ ਕਰ' ਵਿਚ ਮਸਤ ਹਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਕਰਨ ਵਿਚ ਖੇਚਲ ਨਹੀਂ, ਜੀਕਣ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਚਮਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖੇਚਲ ਨਹੀਂ।

ਅੰਤਮ ਸਿੱਟਾ ਸਾਰੀ ਵੀਚਾਰ ਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੀਕਣ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਹਸ਼ ਉਠਦੀ ਹੈ ਤੀਕਣ ਹੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਚ 'ਹੁਕਮ' (Primal Will) ਰੂਪੀ 'ਕਵਾਂਉ' ਸਦਾ ਉਠਦੀ ਹੈ-ਜੀਕਣ ਚੰਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀਤਲਤਾ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ। ਇਸ 'ਹੁਕਮ' ਨਾਲ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਭੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਟੁਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀ ਕਾਰੇ ਲਗੇ ਹਨ, ਬੂਟੇ ਫਲਦੇ ਫੁਲਦੇ ਹਨ, ਚੰਨ ਤਾਰੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਹਨ ਸੂਰਜ ਦੁਆਲੇ, ਤੇ ਸੂਰਜ ਹੋਰ ਵਡੇ ਸੂਰਜ ਦੁਆਲੇ। ਪਰ ਸਿਰਫ ਮਨੁਖ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਆਕੇ ਹਉਮੈਂ ਰੂਪੀ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਤਾਂ ਆਵਾਗਵਣ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਅੱਡਰੀ 'ਨੈਂ' ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਕਾਲੀ ਹਉਮੈਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੀਨ ਕਰਕੇ ਫਿਰ 'ਭਾਣੇ' ਵਿਚ ਕਾਰ ਕਰੀਏ। ਇਹ ਅੰਤਮ-ਅੰਤ, ਇਹ ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਕੀ ਹੈ ? 'ਹੁਕਮ' ਹੈ :—

"ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਆਕਾਰ,
ਹੁਕਮੁ ਨ ਕਹਿਆ ਜਾਈ।......" (ਜਪੁਜੀ)

ਇਹ 'ਹੁਕਮ' ਆਖਣ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਭਦਾ, ਨਾਮ ਦੀ ਡੋਰੀ ਵਧਾਉਣ ਨਾਲ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। 'ਨਾਮ' ਬਿਨਾਂ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ :—

ਰਾਗੈ [2]ਨਾਦੈ ਬਾਹਰਾ ਹੁਕਮੁ ਨਾ ਪਾਵੈ ਕੋਇ।

ਇਥੈ ਅੱਪੜਕੇ ਦੁਖ ਸੁਖ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਪੋਟਲੀ ਸਿਰ ਤੋਂ ਗਿਰ ਕੇ ਸਾਵਧਾਨਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਆਵਾਗਵਣ ਦਾ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰ ਹੁਕਮ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਸਦਾ ਲਈ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :—

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਪਰਮੇਸੁਰ
ਮਨ ਤਾਕੀ ਓਟ ਗਹੀਜੈ ਰੇ।

1 ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਣੀ। 2 'ਨਾਦ = ਸ਼ਬਦ = Logos, ਨਾਕਿ ਕੰਨਾਂ ਦੀ ਘੂੰ ਘੂੰ।

ਜਿਨਿ ਧਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਖੰਡ ਹਰਿ
ਤਾਕੋ 'ਨਾਮੁ' ਜਪੀਜੈ ਰੇ
ਮਨ ਕੀ ਮਤਿ ਤਿਆਗਹੁ ਹਰਿਜਨ
ਹੁਕਮ ਬੂਝਿ ਸੁਖੁ ਪਾਈਐ ਰੇ।
ਜੋ ਪ੍ਰਭੁ ਕਰੈ ਸੋਈ ਭਲ ਮਾਨਹੁ
ਸੁਖਿ ਦੁਖਿ ਓਹੀ ਧਿਆਈਐ ਰੇ। (ਗਉੜੀ ਮ: ੫)

ਅੰਤ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਕੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੋ ਹੀ ਤਾਂ ਮੁਢਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੀ। ਪਹਿਲੋਂ ਅਸਾਂ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੀ ਫੁਹਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਵੇਖੀ ਸੀ,ਜੀਕਣ ਇਕ ਫੁਹਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਬੂੰਦਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਉਠਦੀਆਂ ਤੇ ਬੈਠਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਅਸਾਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦੀ ਗੰਢ ਹੈ ਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹੋ ਮਤਭੇਦ ਹੈ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਕੈਮਰੇ ਦੀਆਂ ਟੰਗਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਕ ਸਨ। ਤੇ ਫਿਰ ਅਸਾਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਜੁ ਇੱਕੋ 'ਹੁਕਮ' ਰੂਪੀ ਹੜ ਸਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਜੇ ਅਸਾਂ ਇੱਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੇਖਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿ ਸੱਭੇ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਸਚ ਮੁੱਚ ਇੱਕੋ ਮੋਮਬੱਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹਨ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਸ਼ੀਸ਼-ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਭਾਵ (ਏਕਤਾ) ਵੀ ਹੈ ਤੇ (ਅਨੇਕਤਾ) ਵੀ। ਤੁਸੀ ਪੁੱਛੋਗੇ ਏਕਤਾ ਕੀਕਣ? ਵੇਖੋ, ਇੱਕ ਕੋਹਿ-ਨੂਰ(Koh-i-noor) ਹੀਰੇ ਦਾ ਇੱਕ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ—ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਰੂਪੀ ਹੀਰੇ ਦੇ ਅਨੇਕ ਮੁਖ ਵਖ ਵਖ ਜੀਵ ਹਨ; ਯਾ ਜੀਕਣ ਇਕ ਡੈਮੰਡ ਕਟ (Diamond-cut) ਗਹਿਣੇ ਦੇ ਅਨੇਕ ਮੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪਿੱਛੇ ਸੋਨਾ ਇਕ ਹੈ, ਓਦਾਂ ਹੀ ਅਨੇਕ ਜੀਵ ਇਕ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਹਨ। ਇਹ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਉਪਰ ਇੰਜ ਹਨ ਜੀਕਣ ਇਕ ਛੱਲੀ ਉਪਰ ਦਾਣੇ, ਯਾ ਜੀਕਣ ਅਕਾਸ਼ ਗੰਗਾ ਉਪਰ ਤਾਰੇ, ਜਾਂ ਜੀਕਣ ਇਕ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਬੱਤੀ ਦਦ ਹਨ। ਪਰ ਵਖ ਹੋਕੇ ਵੀ ਸਾਰ ਜੀਭ ਰੂਪੀ ਦੰਦ ਇੱਕੋ ਹੀ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਭ ਜੀਵ ਆਤਮਾਂ ਇਕ ਹੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਯਾ ਅਕਾਰ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਨਾਂ ਮਸਾਲਾਂ ਨਾਲ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜੁ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਅਨੇਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਸਲ 'ਇਕ' ਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਭ ਵਿਚ ਚੇਤਨਤਾ ਦੀ ਹੀ ਚਿਗਾਰੀ ਹੈ ਜੋ 'ਆਤਮਾ' ਦਾ ਮੁਖ-ਭਾਵ ਹੈ।

ਪਰ ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਅ ਖੋਗੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜੀਵਾਂ ਉਪਰ ਅਨੇਕਤਾ ਕਿੰਦਾਂ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਇਕ ਹਾੜੀ ਯਾ ਸਾੜੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਉਪਰ ਅਨੇਕਤਾ ਪੱਤਰ ਹਨ। ਹੁਣ ਇਸ ਦੇ ਪੱਤਰ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ, ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਪੱਤਰ ਕੇਲੇ ਕੋਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ, ਕੇਲੇ ਦੇ ਪੱਤਰ ਖਜੂਰ ਦੇ ਪੱਤਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ, ਇਤਿਆਦਿ। ਏਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸੇ ਬੂਟੇ ਦੇ ਪੱਤਰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖੋ ਤਾਂ ਕੋਈ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ—ਕੋਈ ਵੱਧ, ਕੋਈ ਘੱਟ, ਕੋਈ ਸੋਹਣਾ ਕੋਈ ਸੜਿਆ ਹੋਇਆ। ਗੱਲ ਕੀ, ਹਰ

ਇਕ ਪੱਤਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਕੋਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਅਪਣੇ ੩੨ ਦੰਦ ਹੀ ਵੇਖੋ, ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਕੋਲੋਂ ਅੱਡ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਅਕਾਸ਼ ਉਪਰ ਤਾਰੇ ਭਾਵੇਂ ਇਕੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭਾਸਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੂਰਬੀਨਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆਂ ਉਹ ਸਭ ਇਕ ਦੂਜੇ ਕੋਲੋਂ ਅੱਡਰੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੇਖੋ, ਇਕ ਆਦਮੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਸਕੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਰਾਤ ਦਿਨ ਦਾ ਫਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਜੋਟੜੇ ਜੰਮੇ ਹੋਇ ਵੀ ਰਤਾ ਕੁ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੱਲ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਵੇਖੋ-ਕਾਵਾਂ ਦੀ ਡਾਰ ਯਾ ਬਕਰੀਆਂ ਦਾ ਇੱਜੜ ਯਾ ਬਲਦਾਂ ਦਾ ਵੱਗ, ਯਾ ਰੇਤ ਦੇ ਦਾਣੇ, ਯਾ ਕੋਈ ਹਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ-ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦੂਜੀ ਕੋਲੋਂ ਭਿਨ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇਗੀ। ਕੋਈ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਰ ਇਕ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੂਜੇ ਕੋਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ—ਇਸ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਹੋਰ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਇਕ ਮਤੀ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਹੁਣ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖੋ। ਜਿੱਧਰ ਤੱਕੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਦਿੱਸਣਗੇ। ਹਰ ਇੱਕ ਭਿੰਨ ੨ ਚੀਜ਼ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੰਮ ਉਪਰ ਜੁਟੀ ਹਈ ਹੈ। ਜੋ ਓਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ; ਜੋ ਮੈਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਓਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜੋ ਮੇਰਾ ਭੰਗੀ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਓਹ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ; ਜੋ ਮੇਰਾ ਅਫ਼ਸਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਇਤਿਆਦਿ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖ ਤਾਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰ ਜਾਣਗੀਆਂ:—(੧) ਹਰ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਅਪਣਾ ਕੰਮ ਆਪ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਉਸ ਦਾ ਕਮ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ—ਹੱਥ ਦਾ ਕਮ ਥੈਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ; ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਕਮ ਕੰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ; ਘਾਹ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿਆਰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। (੨) ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਸੱਭੇ ਰਲ ਮਿਲਕੇ ਇੱਕੋ ਕੰਮ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੀ ? ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਿੱਤ ਨਵੀਂ ਤਰੱਕੀ ਵਾਲਾ। ਪੰਜੇ ਉਂਗਲਾਂ ਮਿਲਕੇ ਪੁਸਤਕ ਚੁਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਖਾਂ ਪੈਰ ਮਿਲਕੇ ਟੁਰਦੇ ਹਨ; ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਰਲ ਮਿਲਕੇ ਮਾਰਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆਂ ਹਰ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਡ (Uniqee) ਹੈ ਪਰ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਭ ਸੰਪੂਰਨ ਹਨ-Co partnership।

ਜੇ ਪੈਰ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾ ਸਿਰ ਕੀਕਣ ਚੱਲੇ ? ਜੇ ਹਲ ਵਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਗੱਲਾ ਵੇਚੇ ਕੌਣ ? ਜੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨਾ ਜੰਮਣ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਕੀਕੂੰ ਵੱਸੇ ? ਜੇ ਬੱਚੇ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਬੁੱਢੇ ਕਾਕੂੰ ਹੋਣ ? ਜੇ ਬੀਮਾਰ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵੱਲ ਰਹਿਣ ਦੀ ਖੂਬੀ ਕੀਕੂੰ ਜਾਪੇ ? ਜੇ ਦੁੱਖ ਨ ਹੋਵ ਤਾਂ ਸੁਖ ਸਫਲਤਾ ਕੀਕੂੰ ਜਾਪੇ ? ਜੇ ਰਾਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦਿਨ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀ ਜਾਪੇ ? ਜੇ ਗਰੀਬ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਰੁਪੈ ਦੇ ਸੰਜਮ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਕੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ? ਭੁੱਖ ਤੇਹ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ 'ਤ੍ਰਿਪਤ-ਅਘਾਇ' ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਕੀ ਰਸ ਆਵੇ ? ਗੱਲ ਕੀ ਹਰ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ—ਥੋੜ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਅੰਕੜਾਂ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਤੀਲੇ ਤੀਲੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ; ਮੂਰਖਾਂ, ਬੀਮਾਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ—ਸੱਭੇ ਭਾਣੇ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਸਭ ਰੱਬੀ-ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਜੁਟੇ ਹਨ:—

"ਨਾ ਕੋ ਮੂਰਖੁ ਨਾ ਕੋ ਸਿਆਣਾ ।
ਵਰਤੈ ਸਭ ਕਿਛੁ ਤੇਰਾ ਭਾਣਾ ।...
ਭਾਣੈ ਉਝੜ ਭਾਣੈ ਰਾਹਾ ।
ਭਾਣੈ ਹਰਿਗੁਣ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗਵਾਹਾ ।"
ਭਾਣੈ ਭਰਮਿ ਭਵੈ ਬਹੁ ਜੂਨੀ,
ਸਭ ਕਿਛੁ ਤਿਸੈ ਰਜਾਈ ਜੀਉ ।"

ਹਾਂ ਜੀ, "ਸਭ ਕਿਛੁ ਤਿਸੈ ਰਜਾਈ ਜੀਉ ।" ਸਭ ਕਿਛੁ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਹੈ । ਮੂਰਖ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ ਜੁ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦੁਖ ਕਿਉਂ ਹੈ ? ਜੇ ਦੁਖ ਨਾ ਹੋਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅਸੱਤ ਨੂੰ ਕੀਕਣ ਛੱਡੀਏ ? 'ਦੁਖੁ ਦਾਰੂ ਸੁਖੁ ਰੋਗੁ ਭਇਆ ।' ਜੇ ਐਕੜਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਜਿੰਦ ਖਾਲਸ ਨਾ ਬਣੇ, ਜੀਕਣ ਸੋਨਾ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਪਿਘਲੇ ਬਗੈਰ ਖਾਲਸ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ । ਗੱਲ ਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਲੋੜਵੰਦਾ ਹੈ । ਇਕੱਲਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵੀ ਇਕੱਲਾ ਹੈ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ ਮਾਇਆ ਦੀ; ਸੂਖਮ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ ਸਥੂਲ ਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਸੂਖਮ ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਦਾ ਛਤਰ ਹੈ ਤਾਂ ਸਥੂਲ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਾਡੇ ਬਹਿਣ ਦਾ ਮੂੜਾ, ਗਲੀਚਾ ਹੈ । ਪਿਅ ਰੇ ਵੀਰੋ ! ਲੋੜ ਹੈ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ; ਜੋ ਕੁਝ ਹੈ ਠੀਕ ਹੈ, ਸੱਚ ਹੈ, ਸੋਹਣਾ ਹੈ, ਮਨਮੋਹਣਾ ਹੈ, ਜਗ ਮੋਹਣਾ ਹੈ ! ਜੋ ਇੰਞ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਉਹ 'ਵਿਸਮਾਦ' ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹਨ—ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਅਕਾਸ਼ ਉਪਰ ਨਹੀਂ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚ ! ਪਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਜ਼ੱਰੇ ੨ ਵਿਚ ਹਨ, ਕਣੀ ਕਣੀ ਵਿਚ ਹਨ, ਦਾਣੇ ਦਾਣੇ ਵਿਚ ਹਨ, ਫਿਰ ਓਹ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਹੋਕੇ ਵੀ ਕੱਜਲ-ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੜਦੇ, ਗ੍ਰੀਬਾਂ ਲਈ ਆਟਾ ਪੀਂਹਦੇ, ਦਾਲਾਂ ਵੰਡਦੇ, ਪੱਖਾ ਫੇਰਦੇ, ਮਲ੍ਹਮ ਲਾਂਦੇ ਹਨ । ਕੱਜਲ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਵੜਕੇ ਵੀ ਉਹ ਸਾਫੋ ਸਾਫ, ਪਾਕੋ ਪਾਕ, ਰੱਬੀ ਨੂਰ ਹਨ; ਉਹ ਜਨਮ ਮਰਣ ਦੇ ਗੇੜੇ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹਨ :—

"ਮਰੈ ਨਾਹੀ ਸਦ ਸਦ ਹੀ ਜੀਵੈ ।
ਅਮਰੁ ਭਇਆ ਅਬਿਨਾਸੀ ਥੀਵੈ ।
ਨਾ ਕੋ ਆਵੈ ਨਾ ਕੋ ਜਾਵੈ,
ਗੁਰਿ ਦੂਰਿ ਕੀਆ ਭਰਮੀਜਾ ਹੇ ।"

ਜਦ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਵੇਖਕੇ 'ਸਭ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਭਲਾ ਹੈ' ਆਖੀਏ ਤਦ ਹੀ ਵਿਸਮਾਦ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਚੂਸ ਸਕੀਦਾ ਹੈ :—

ਭਲਾ ਭਲਾ ਭਲਾ ਤੇਰਾ ਰੂਪ ।
ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਅਪਾਰ ਅਨੂਪ ।
ਨਿਰਮਲ ਨਿਰਮਲ ਨਿਰਮਲ ਤੇਰੀ ਬਾਣੀ[1] ।

1 'ਨਾਮ'=ਸ਼ਬਦ=Logos

ਘਟਿ ਘਟਿ ਸੁਨੀ ਸ੍ਰਵਨ ਬਖਾਣੀ ।
ਪਵਿਤ੍ਰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਪੁਨੀਤ ।
ਨਾਮੁ ਜਪੈ ਨਾਨਕ ਮਨਿ ਪ੍ਰੀਤਿ । (ਸੁਖਮਨੀ ਜੀ)

ਧੰਨ ਧੰਨ ਧੰਨ ! ਪਵਿਤ੍ਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ।
ਭਲੋ ਭਲੋ ਭਲੋ ! ਤੇਰੋ ਰੂਪ !
ਸੁੰਦਰ ਸੁੰਦਰ ਸੁੰਦਰ ! ਤੇਰੋ ਸਰੂਪ !
ਨਿਰਮਲ ਨਿਰਮਲ ਨਿਰਮਲ ! ਤੇਰੀ 'ਬਾਣੀ' ।
ਧੰਨ ਧੰਨ ! ਜੀਵ ਤੇ ਆਤਮ ਦੀ ਗੁੰਝਲੀ ਕਹਾਣੀ ।
ਧੰਨ ਧੰਨ ! 'ਨਾਮ' ਜਾਂ ਥੋਂ ਇਹ ਅਕਥ-ਕਥਾ ਜਾਣੀ !!

੩.

੧. ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ; 'ਹੋਂਦ' ਤੇ 'ਬਣਨ' ! ੨. ਬਦੀ (EVIL) ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਨੇਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ !

ਕੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਤੇ ਕੀ ਆਦ੍ਰਿਸ਼ਟ (Infra-world) ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤਾਕਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ-ਇੱਕ ਸਿੱਧੀ ਦੂਜੀ ਪੁੱਠਾ, ਇੱਕ ਸੁੱਚੀ ਦੂਜੀ ਜੂਠੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਮਾ ਤੇ ਨਫ਼ੀ ਬਲ (Positive and negative Forces) ਆਖਦੇ ਹਨ। ਜਮਾ (+) ਬਲ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਨਫ਼ੀ (—) ਬਲ ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੌੜਦਾ ਤੇ ਘੁੰਮਣ ਘੇਰੇ ਲੈਂਦੇ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਟਲਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਚੰਚਲਤਾ। ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਜੁ ਇਹ ਦੋ ਅੱਡ ਅੱਡ ਪੱਖ ਕਿਉਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਫਿਰ ਏਹੋ ਪੱਖ ਨੇਕੀ ਤ ਬੁਰਿਆਈ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਨਾਮ' ਸੱਤਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਹੈ, ਫਿਰ ਦੋਵੱਲੀ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਉਤਰ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਭਿੰਨ ਭਿਨ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵੇਖਾਂਗ।

ਪਹਿਲਾਂ ਫੁਹਾਰੇ ਨੂੰ ਲਓ। ਵੇਖੋ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਅੰਗ ਹਨ ਇਕ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਥੰਭ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਛਲਾਂਗ ਮਾਰਕੇ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚੋਟੀ ਤੇ ਅੱਪੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਜਦ ਪਾਣੀ ਬੂੰਦਾਂ ਬਣਕੇ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਢਹਿੰਦਾ ਹੈ ਹੁਣ ਸੋਚੋ ਕਿ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਪਾਣੀ ਗਿਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਕਿਹਾ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਜੋ ਪਾਣੀ ਥੰਭ ਵਰਗਾ ਹੈ ਉਹ ਤਾਂ ਮਾਨੋਂ ਸਥਿਰ ਡੰਡਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਇਹ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਤੇਜ਼ੀ ਅਪੜਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬੂੰਦਾਂ ਬਣਕੇ ਗਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਖਿੰਡਾਉ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ ਜਦ ਅੰਦਰ ਸੀ ਤਾ ਇਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰ ਸੀ, ਹੁਣ ਬੂੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ! ਦੂਜਾ ਫਰਕ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਰੁਖ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਬੂੰਦਾਂ ਦਾ ਰੁਖ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਭੱਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੁ ਫੁਹਾਰੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੋ ਤ੍ਰਾਨ ਹਨ-ਇੱਕ ਉੱਪਰ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਦੂਜਾ ਹੇਠਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ। ਸਿੱਧਾ-ਪਾਣੀ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਪੁੱਠਾ ਬੂੰਦਾਂ ਦੇ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਇੱਕ ਤਹੀਏ ਯਾ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਲਓ। ਬਾਹਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਤਾਂ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਪਰ ਧੁਰਾ ਅਪਣੀ ਥਾਂ ਸਥਿਰ ਹੈ, ਇਥੇ ਧੁਰਾ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਉਠਦਾ ਜਿਹਾ ਕਿ ਫੁਹਾਰੇ

ਵਿਚ ਉੱਠਦਾ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅੰਦਰਲੇ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ ਫੁਹਾਰ ਵਿਚ ਸੀ।

ਹੁਣ ਅਖੀਰ ਮੋਮਬੱਤੀ ਨੂੰ ਲਓ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਦੀਵਟ ਨੂੰ ਬਾਲੋ। ਜਦ ਬੱਤੀ ਬਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋਤ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਦ ਤੋੜੀ ਸਾਰੀ ਬਤੀ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਦ ਤੋੜੀ ਜੋਤ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਸੋਚਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜੋਤ ਉਹੋ ਹੈ ਜੋ ਬੱਤੀ ਬਾਲਣ ਵੇਲੇ ਸੀ ਯਾ ਹਰ ਖਿਨ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਸਾਫ਼ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਜੁ ਹਰ ਖਿਣ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਮੋਮ ਗਲ ਕੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਗਲੀ ਜੋਤ ਬਦਲ ਨਵੀਂ ਜੋਤ ਬਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਤੋਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੁ ਜੋਤ ਉਹ ਹੀ ਜਗ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਚੋਂ ਖਿਣ ਖਿਣ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ਕੀ ਇਸ ਮੋਮ ਬੱਤੀ ਵਾਲੀ ਜਤ ਵਿਚ ਉਹ ਸਥਿਰ-ਡੰਡਾ (Fixed column) ਨਹੀਂ ਜਿਹਾ ਕਿ ਫੁਹਾਰੇ ਵਿਚ ਸੀ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਉਹ ਸਥਿਰ ਡੰਡਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਉਹ ਅਣਡਿਠ ਗੈਸ ਹੈ ਜੋ ਮੋਮਬੱਤੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਜਲਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਇਹ ਜਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਖਿੰਡਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਜਤ ਉਸ ਖਿੰਡੀ ਹੋਈ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਫੁਹਾਰੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਨ, ਪਰ ਜੋਤ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਹਨ ਜ਼ਰੂਰ ਪਰ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਓਹਲੇ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਸਪਸ਼ਟ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਜੁ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦੋ ਤਾਕਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ-ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਪੁੱਠੀ, ਇਕ ਸੁੱਚੀ ਦੂਜੀ ਕੁੱਚੀ। ਜੋ ਤਾਕਤ ਸਥਿਰ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਹੋਂਦ' (Being) ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਖਿੰਡ ਕੇ ਡਿਗਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ, ਬਣਨ' (Becoming) ਆਖਦੇ ਹਨ ਫੁਹਾਰੇ ਵਿਚ ਦੋ ਅੰਗ ਇਹ ਸਨ-ਡੰਡਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ, ਬੂੰਦਾਂ-ਬਾਂਦੀ 'ਬਣਨ' ਵਿਚ। ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਬਹਾਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਨ' ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਅੰਦਰਲਾ ਧੁਰਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋਤ ਵਿਚ ਅਣਡਿੱਠ ਗੈਸ ਤਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਬਲਦੀ ਗੈਸ 'ਬਣਨ' ਵਿਚ ਗੱਲ ਕੀ, ਇਹ ਦੋ ਪਹੀਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਲਾ ਚਲਦੀ ਹੈ—(੧) ਸਥਿਰ-ਹੋਂਦ (Fixed Being) ਜੋ ਮਾਨੋਂ ਅੰਦਰਲਾ-ਥੰਮ ਹੈ, ਤੇ (੨) ਉਸ ਦੇ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਸਦਾ-ਬਦਲਵੀਂ 'ਬਣਨ' (Ever changing becoming) ਜੋ ਅਪਨਾ ਰੰਗ ਰੂਪ, ਸੂਟ-ਬੂਟ, ਦਿਸਪ੍ਰਸ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਵਾਕ :—

"ਦ੍ਰਿਸਟਿਮਾਨ ਅਖਰ ਹੈ ਜੇਤਾ ।
ਨਾਨਕ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਲੇਪਾ ।" (ਗਉੜੀ ਮ: ੫)
ਬਿਰਖ ਕੀ ਛਾਇਆ ਸਿਉ ਰੰਗੁ ਲਾਵੈ ।
ਓਹ ਬਿਨਸੈ ਉਹੁ ਮਨਿ ਪਛੁਤਾਵੈ ।
ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਚਾਲਨਹਾਰੁ ।
ਲਪਟਿ ਰਹਿਓ ਤਹ ਅੰਧ ਅੰਧਾਰੁ । (ਸੁਖਮਨੀ)

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਡੀ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਨਾਲ ਕੀ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵੀ ਦੋ ਅੰਗ ਹਨ (੧) ਇਕ ਤਾਂ ਸਥਿਰ ਹੋਂਦ (Being) ਜੋ ਭਾਵੇਂ

ਅਣਡਿਠ ਹੈ ਪਰ ਹੈ ਜ਼ਰੂਰ; ਇਸ ਸਥਿਰ-ਥੰਭ ਨੂੰ 'ਨਾਮ' ਯਾ 'ਆਤਮਾ ਆਖਦੇ ਹਨ, (੨) ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ ਮਨ ਯਾ ਤਨ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਤੇ ਤਨ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ-ਜੋ ਕੱਲ ਸਨ ਸੋ ਅੱਜ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਅੱਜ ਹਨ ਸੋ ਪਰਸੋਂ ਨਹੀਂ; ਇਤਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਖਿਣ ਖਿਣ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਹਿੱਸਾ 'ਬਣਨ' (Becoming) ਵਿਚ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼'ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ'ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ'। ਪਹਿਲਾ ਹਿੱਸਾ ਸਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਹੈ, 'ਨਾ ਵੱਧਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਘਟਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ' ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰ, ਹੇਰ ਫ਼ੇਰ, ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਹੈ; ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ' ਹੈ, ਭਾਵ ਜੋ 'ਨਾਮ' ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ 'ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ' ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਚੱਕਰ ਲਾਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਅੰਦਰਲੀ-ਹੋਂਦ ਇਸਥਿਤ ਨਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਇਕ ਖਿਣ ਵਿਚ ਖੇਰੂੰ ੨ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਸਾਨੂੰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਕੰਮ ਭੁੱਲ ਜਾਵੇ, ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਕੱਲ ਤੇ ਪਰਸੋਂ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਵੇਖ ਸਕੀਏ। ਓਹ 'ਆਤਮਾ' (ਨਾਮ) ਹੀ ਸੂਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਖਿਆਲ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹਾਰ ਵਾਂਙ ਪ੍ਰੋਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ 'ਸੂਰਤ' ਟੁੱਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਢਹਿ ਕੇ ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸਾਡੇ ਹਾਜ਼ਾਰਾਂ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀ ਸੂਤਰੀ 'ਨਾਮ' ਹੈ ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ ;—

ਸੂਤੁ ਏਕੁ ਮਣਿ ਸਤ ਸਹੰਸ ਜੈਸੇ
ਓਤਿ ਪੋਤਿ ਪ੍ਰਭੁ ਸੋਈ । (ਆਸਾ ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ)

ਜੇ ਇਹ 'ਨਾਮ' ਰੂਪੀ ਸੂਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੀਕਣ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਹਾਰ ਪ੍ਰੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :—

ਜੈਸੇ ਹਲਹਰ ਬਿਨਾ ਜਿਮੀ ਨਹੀ ਬੋਈਐ ।
'ਸੂਤ' ਬਿਨਾਂ ਕੈਸੇ ਮਣੀ ਪਰੋਈਐ । (ਗੋਂਡ ਕਬੀਰ ਜੀ)

ਗੱਲ ਕੀ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ (੧) ਸਦਾ-ਸਥਿਰ ਹੋਂਦ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਨਾਮ' ਆਖਦੇ ਹਨ, ਤੇ (੨) 'ਉਣਨ' ਵਾਲੀ ਖੱਡੀ 'ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ'। ਪਰ ਬੋਧ (Budhists) ਲੋਕ ਇਸੇ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੁ ਸਾਡਾ 'ਆਤਮਾ' ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਦੀਵੇ ਦੀ ਜੋਤ ਵਾਂਗ ਸਦਾ ਸਦਾ ਬਲਦਾ ਹੈ; ਜੋ ਕੱਲ ਸੀ ਓਹ ਅੱਜ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੀ 'ਮੈਂ' ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਬੋਧੀ ਲੋਕ ਉਸੇ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਮ ਜਨਤਾ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਦ ਓਹ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੋਤ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ 'ਜੋਤ' ਦੇ ਵੀ ਦੋ ਅੰਗ ਹਨ ਜਿਹਾ ਕਿ ਫੁਹਾਰੇ ਦੇ ਹਨ; ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਅੰਗ ਜ਼ਰਾ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਓਹਲੇ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕਦੀ ਤੀਲੀ ਬਾਲਕੇ ਰੱਖੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਲਦੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜੁ ਜੋਤ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਸਥਿਰ-ਹੋਂਦ ਵਾਲਾ ਹੈ ਨਾਕਿ ਬਲਦੀ-'ਜੋਤ'। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡਾ 'ਆਤਮਾ' (=ਨਾਮ =Logos) ਭਾਵੇਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਓਹਲੇ ਹੈ ਪਰ ਹੈ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ। ਉਹੋ

ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਉਹੋ ਸੂਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਰੂਪੀ ਦਾਣੇ ਪ੍ਰੋਏ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਉਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹਨ, ਉਹ ਚਾਰ-ਵਾਕੀਏ (Atheists) ਹਨ। ਹੋਰ ਲੋਕ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਹਸਤੀ ਉਪਰ ਅੱਪੜਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਗੁਰਮੁਖ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ 'ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਥ੍ਰਾਟ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ। ਉਹ ਕਦੀ ਵੀ 'ਆਤਮਾ' ਤੋਂ ਮੁਨਕਿਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਬੋਧ ਧਰਮ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਨਾਸਤਕ ਮਤ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਹਸਤੀ ਤੋਂ ਝਟ ਪਟ ਉਡ ਗਿਆ।

ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਹੈ ਜੁ 'ਪੁਰਸ਼' ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ' ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਪੁਰਸ਼ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਯਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਹ ਹੋਂਦ ਹੈ ਜੋ ਫੁਹਾਰੇ ਦੇ ਥੰਭ ਵਾਂਙ ਉਠਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਸੋਚੋ ਕਿ ਜੇ ਫੁਹਾਰੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਕਈ ਥਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਣੀ ਕਿੱਥੇ ਜਾਵੇ ? ਇਸ ਫੁਹਾਰੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਥੜਾ-ਥਿਗੜਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਦਾ ਸਦਾ ਹੀ ਵਗਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਲੋੜੀਦਾ ਹੈ ਜੁ 'ਨਾਮ-ਰਸ ' ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ 'ਸੰਸਾਰ' ਵੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਫੁਹਾਰੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਜੋੜਨ ਲਈ ਕਨਸਤਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

'ਨਾਮ-ਰਸ' ਅਟੁੱਟ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਿਰੰਤਰ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਰਸ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਕੋਈ ਹੱਦ ਬੰਦੀ ਵਾਲਾ ਭਾਂਡਾ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਖੂਹ ਕੀਕਣ ਕੌਲੀ ਵਿਚ ਸਮਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਜੁ ਨਿਰੰਤਰ ਨਾਮ (Eternal-Word) ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਬੇਅੰਤ-ਸੰਸਾਰ (Infinite world) ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜੇ 'ਨਾਮ, ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਸਲ ਆਖੀਏ ਜਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਹੈ, ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਇਸ ਅਸਲ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਿਤਨਾ ਵੱਡਾ ਮੂੰਹ ਹੋਵੇ ਉਤਨਾ ਹੀ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬੇਅੰਤ' ਨਾਮ, ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਵੀ ਬੇਅੰਤ ਹੈ।

ਪਰ 'ਨਾਮ' ਤਾਂ ਚਰਖੇ ਦੀ ਬਾਹੀ ਵਾਂਙ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਤੇ ਸਸਾਰ ਹੇਰ-ਫੇਰਾਂ ਵਿਚ-ਜੀਕਣ ਅਠ-ਖੰਭੀਆ ਚਰਖਾ ਹੈ। ਓਹ ਪਾਣੀ ਦੇ ਖੰਭ ਵਾਂਙ ਹੈ, ਜਗਤ ਬੂੰਦਾਂ ਵਾਂਙਣ ਹੈ ਜੋ ਵਧਦੀਆਂ ਘਟਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਸਾਰਾ 'ਬਣਨ' (Becoming) ਅੰਕ ਵਿਚ ਹੈ, ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੋਂਦ ਅਣਡਿੱਠ 'ਨਾਮ' ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਬਣਨਾ ਇਤਨਾ ਹੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਫੁਹਾਰੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਬੂੰਦਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਯਾ ਜੀਕਣ ਧੁਪ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਲਾਜ਼ਮ ਮਲਜ਼ੂਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਦਿਨ-ਰਾਤ, ਉਤਪਤ ਪਰਲੋ। ਉਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਸੰਸਾਰ-ਚੱਕਰ ਸਦਾ ਸਦਾ ਬਦਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਧੁਰਾ ਸਦਾ ਸਦਾ ਅਟੱਲ ਹੈ। ਇਹੋ 'ਵਹਿਗੁਰੂ' ਜੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਇਂਞ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਜੀਕਣ ਸੂਰਜ ਵਿਚ

ਨਿਤ-ਨਵੀਆਂ ਰਿਸ਼ਮਾਂ, ਯਾ ਜੀਕਣ ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਵਿਚੋਂ ਕੇਸ, ਯਾ ਜੀਕਣ ਮਕੜੀ ਦੇ ਢਿੱਡ ਵਿਚੋਂ ਜਾਲਾ। ਪਰ ਅਸਲ ਚੀਜ਼ ਓਹ ਨਹੀਂ ਜੋ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ, ਅਸਲ ਓਹ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੀਕਣ ਬੂਟੇ ਦਾ ਤਨਾ ਤੇ ਪੱਤਰ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਸਲ ਓਹ ਜੜ੍ਹ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਹੈ ਜ਼ਰੂਰ। ਹਾਂ ਜੀ, 'ਨਾਮ' ਓਹ ਜੜ੍ਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਜਗਤ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਵਿਰਾਟ ਇਸ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜੜ੍ਹ ਦਾ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸੱਚਾ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਸ਼ਬਦ' ਹੈ, ਹੋਰ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਹੈ। ਯਥਾ :—

"ਨਾ ਤਿਸੁ ਰੂਪ ਵਰਨੁ ਨਹੀਂ ਰੇਖਿਆ ਸਾਚੈ 'ਸਬਦਿ' ਨੀਸਾਣੁ।"

(ਸੋਰਠਿ ਮ: ੧)

ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਏਹ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਜੁ 'ਬਦੀ' ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ? ਕੀ ਇਹ ਵਸਤਵ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਆਪ ਕੋਈ ਸ਼ੈ ਨਹੀਂ, ਸਿਰਫ਼ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸ਼ੈ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਨੇਕੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਹੈ ਰਾਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੋਈ ਸ਼ੈ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸੂਰਜ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਸਲ ਚੀਜ਼ ਤਾਂ ਸੱਤ ਹੈ, ਅਸੱਤ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਹੈ। ਸੱਤ ਓਹ ਥੰਭ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਅਸੱਤ ਓਹ 'ਬਣਨਾ' ਹੈ ਜੋ ਬਦਲਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਜੇ ਹੋਂਦ ਸਥਿਰ ਕੰਢਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਦੀ ਓਹ ਤਿਲਕਦਾ ਪਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਹੁੰਦਾ, ਵਧਦਾ ਘਟਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਸ਼ੈ ਸੱਤ ਹੈ। ਇਹੋ ਤਾਂ ਨੇਕੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਸੱਤ ਦਾ ਫੁਹਾਰਾ ਬੂੰਦਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਡਿਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ 'ਨੇਕੀ' ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਤਿਲਕਦੀ-'ਬਣਨ' ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਤੋੜੀ ਸਾਡਾ ਬੇੜਾ ਇਸ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਹੈ ਤਾਂ ਡਾਂਵਾਂਡੋਲ ਹੈ, ਪਰ ਜਦ ਬੰਨੇ ਲਗ ਗਿਆ ਤਾਂ 'ਬਣਨ' ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ 'ਹੋਂਦ' ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਅਸੱਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਸੱਤ ਨੂੰ ਪਾਕੇ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਵਾਕ :—

ਸਾਗਰ ਤੇ ਕਢੇ ਚਰੜੇ ਗੁਰਿ ਕੀਨੇ ਧਰਮਾ।' (ਮਾਰੂ ਮ: ੫)

ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਗਰ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਭਵ-ਸਾਗਰ' ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਤਦ ਇਹ ਭੈ-ਦਾਇਕ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਸਾਗਰ ਦਾ ਪਾਰਲਾ ਸਥਿਰ ਕੰਢਾ 'ਨਾਮ' ਲੱਭ ਗਿਆ ਤਾਂ ਭਵਸਾਗਰ ਮਾਨੋ ਸੁਖ-ਸਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਫਿਰ ਇਹ ਸਾਥਰ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਡਲ੍ਹਕਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਬਣਕੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਹੋਣਾ ਰਤਾ ਕੁ ਆਇਆ ਸੀ ਪਰ ਇਥੇ ਹੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਖਤਮ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਪਾਣੀ ਵਧੇਰਾ ਚਚਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਭਾਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਚ ਪੌਣ ਜਿੱਡੀ ਚੰਚਲਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਅੱਪੜ ਕੇ ਚੰਚਲਤਾ ਦੀ ਹੱਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ 'ਦੂਜੇ-ਭਾਵ' ਦੀ ਹੱਦ ਹੈ, ਇਹ ਮਨਮੁਖਤਾ ਦੀ ਹੱਦ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਤੇ ਮਨਮੁਖਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ

'ਨਾਮ' ਦੀ ਟੇਕ ਦੇ ਆਸਰੇ ਟਿਕ ਕੇ ਬੈਠਦੇ ਹਨ, ਮਨਮੁਖ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਤਰੰਗ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹਲਕੇ ਹੋਏ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਨਹੀਂ, ਓਹ ਪੌਣ ਵਾਂਗ ਚਪਲ ਤੇ ਚੰਚਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੀ ਓਹ ਦੂਜੇ ਭਾਵ ਵਿਚ ਸਦਾ ਲਈ ਕੈਦ ਹਨ ? ਉੱਤਰ ਹੈ, ਨਹੀਂ, ਜਦ ਚੰਚਲਤਾ ਦੀ ਹੱਦ ਹੋ ਗਈ. ਬਦੀ (ਦੂਜੇ ਭਾਵ) ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੁੜ ਗਿਆ ਤੇ ਅਪਣੇ ਨਿਜ-ਘਰ ਦੀ ਡਲ੍ਹਕ ਫਿਰ ਪਈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਣੀ ਦਾ ਕਤਰਾ ਬੂੰਦ ਬਣਕੇ ਅਪਣੀ ਮਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੋਦ ਉਸਦੀ ਅਸਲੀ ਹਾਲਤ ਹੈ। ਜਦ ਭਾਪ ਬਣਕੇ ਦੁਰੇਡੇ ਟੁਰ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਪੁੱਤਰ ਵਾਂਗ ਸੀ ਜੋ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਲਈ ਵੰਗਾਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਜਦ ਸਵਰ ਦਾ ਗੁੰਮਿਆ ਰਾਤ ਨੂੰ ਘਰ ਮੁੜ ਆਇਆ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਸਿਆਣਾ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ ਸਾਡੀ ਅਸਲੀ ਹਾਲਤ ਉਹ ਹੈ ਜਦ ਅਸੀਂ 'ਨਾਮ' ਰੂਪੀ ਥੰਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਪਾਕੇ ਟਿਕ ਕੇ ਬਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਦੂਜੇ ਭਾਵ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਦਰ ਦਰ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ, ਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਪਛਤਾ ਕੇ, ਬੂੰਦ ਬਣਕੇ ਫਿਰ ਅਪਣਾ ਨਿਜ ਘਰ ਆ ਮੱਲਦੇ ਹਾਂ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਵਾਕ:—

ਸਰਬ ਨਿਧਾਨ ਪੇਖੇ ਮਨ ਮਾਹਿ।
ਅਬ ਢੂੰਢਣ ਕਾਹੇ ਕਉ ਜਾਹਿ।
(ਗਉੜੀ ਮ: ੫)

ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੂਝੇ ਏਕ ਲਿਵਲਾਏ।
ਨਿਜ ਘਰਿ ਵਾਸੈ ਸ ਚਿ ਸਮਾਏ।
(ਗਉੜੀ ਮ: ੧)

ਯਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਲਓ। ਵੇਖੋ ਗੇੜੂ ਖੂਹ ਵਿਚ ਕਿਤਨੀਆਂ ਟਿੰਡਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦ ਤੋੜੀ ਟਿੰਡਾਂ ਖੂਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤਦ ਤੋੜੀ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਬੋਝ ਹੈ, ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਇਹ ਟਿੰਡਾਂ ਸਿਰੀ ਚੁੱਕ ਉੱਪਰ ਉੱਠਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਸਥਿਤ-ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ 'ਬਦਲਵੀਂ-ਬਣਤਰ' ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਹਰਟ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਬੋਝ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਚੁੱਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੋਝ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਕੇ ਚੂੰ ਚੂੰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਹੱਦ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਟਿੰਡਾਂ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਪਛਤਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਉਸੇ ਗੋਦ ਵਿਚ ਸੁਖ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ:—

ਪਿੰਧੀ ਉਭ ਕਲੇ ਸੰਸਾਰਾ।
ਭ੍ਰਮਿ-ਭ੍ਰਮਿ ਆਏ ਤੁਮਚੇ ਦੁਆਰਾ।
ਤੂ ਕੁਨੁ ਰੇ ? ਮੈਜੀ। ਨਾਮਾ।
ਹੋ ਜੀ ਆਲਾ ਤੇ ਨਿਵਾਰਣਾ ਜਮਕਾਰਣਾ।
(ਧਨਾਸਰੀ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ)

ਜੀਕਣ ਇਹ ਗੇੜੂ ਖੂਹ ਹੈ ਤੀਕਣ ਹੀ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਚੱਕਰ ਹੈ, ਇਸ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ

ਥੇੜੀਆਂ ਥਿੜਕੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਚੌਰਾਸੀ-ਲੱਖ ਟਿੰਡਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਟਿੰਡਾਂ ਉਹ ਜੂਨੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਾਣਸ ਭਰਮਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜੂਨੀ ਉਹ ਹਾਲਤ ਹੈ ਜਦ ਵਿਛੋੜਾ ਵਧਦਾ ਵਧਦਾ ਬਹੁਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਟਿੰਡ ਧੁਰ ਚੋਟੀ ਉਪਰ ਆ ਪੁੱਜਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਪਛਤਾਕੇ ਵੇਗਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਬੀਨ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਗੋਦ 'ਨਾਮ' ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਅੱਪੜਕੇ ਗੇੜ ਯਾ ਹੇਰ ਫੇਰ ਨਹੀਂ। ਗੱਲ ਕੀ, ਸਾਡਾ ਅਸਲ-ਘਰ ਯਾ ਨਿਜ-ਘਰ ਉਹ 'ਸਦਾ-ਸਥਿਰ ਨਾਮ' ਹੈ ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਓਹਲੇ ਹੈ ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਭਰਮਦੇ ਮਨ ਦਾ ਪਰਬਤ ਯਾ ਅਚੱਲ-ਆਸਰਾ ਹੈ। ਜਦ ਤੋੜੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਅੱਪੜਦੇ ਤਦ ਤੋੜੀ ਸਾਡੀ ਮਨ ਰੂਪੀ ਬੇੜੀ ਇੰਜ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਹੈ ਜੀਕਣ ਸਮੁੰਦਰ ਉਪਰ ਨਾਉ, ਯਾ ਜੀਕਣ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਭੌਂਦੀ ਟਿੰਡ ਯਾ ਜੀਕਣ, ਦਰ ਦਰ ਫਿਰਦਾ ਕੁੱਤਾ।

'ਬਦੀ' ਕੋਈ ਭਿੰਨ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਪਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਪਰ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਜੁ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਸਦਾ ਆਉਂਣ-ਜਾਣ (Flux) ਵਿੱਚ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੇ ਜੁ ਇਹ ਹਿਲ-ਜੁਲ, ਹੇਰ-ਫੇਰ ਹੇਠਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਧ੍ਰੂ ਅਸਥਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਬਦੀ ਮਾਨੋ ਉਹ ਰਾਹੂ ਹੈ ਜੋ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਢਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਸੂਰਜ ਦੀ ਅੰਤਮ ਅਵਸਥਾ ਸਦਾ ਗਹੂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ ? ਨਹੀਂ, ਹਨੇਰੇ ਦੇ ਪੜਦੇ ਨੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਫਟਣਾ ਹੈ, ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਟਿਕੀ ਨੇ ਫਿਰ ਲਿਸ਼ਕਣਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜੇ-ਭਾਵ (ਬਦੀ) ਦੇ ਅਭਾਵ ਮਗਰੋਂ ਅਸਾਂ 'ਨਾਮ' ਨਾਲ ਅਭਿੰਨ ਹੋ ਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮਿੱਕ ਹੋਣਾ ਹੈ। 'ਗੁਰੂ-ਮਤ' ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਅੱਖਰ 'ਬਦੀ' ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਅੱਖਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੈ; ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਅੱਖਰ 'ਦੂਜਾ-ਭਾਵ' ਹੈ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮਿੱਕ ਹਾਂ ਤਾਂ 'ਮਤ' ਦਾ ਰੂਪ 'ਗੁਰਮਤ' ਹੈ; ਜਦ ਇਹ ਆਪਣੇ ਚਿਤਵਣੇ ਚਿਤਵਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰਮਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੁਰਮਤ ਦੇ ਲੜ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਤਾਂ 'ਦੂਜਾ-ਭਾਵ' ਹੈ ! ਇਹੋ ਤਾਂ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਰਾਹੂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਢਕਣਾ ਹੈ ! ਅੰਤ ਨੂੰ ਇਸ 'ਦੂਜੇ-ਭਾਵ' ਨੇ ਹਟਕੇ ਸਾਨੂੰ 'ਹੁਕਮੀ ਦੇ ਹੁਕਮ' ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਬਸ ਇਹੋ ਮੁਕਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਫਿਰ 'ਬਣਨੇ' ਨੂੰ ਛੱਡ ਅਸੀਂ ਸਥਿਰ-ਹੋਂਦ (=ਨਾਮ= Logos) ਵਿੱਚ ਆ ਟਿਕਦੇ ਹਾਂ।

ਦੂਜਾ-ਭਾਵ ਉਹ ਚੂਚੇ-ਦੀ -ਕਬਰ ਹੈ ਜੋ ਅੰਡੇ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਤੋੜੀ ਇਹ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਤਦ ਤੋੜੀ ਚੂਚਾ ਕੈਦ ਹੈ। ਜਦ ਮਾਂ ਚੂਚਾ ਕੱਢਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਚੁੰਜ ਨਾਲ ਛਿਲਕੇ ਨੂੰ ਆਪ ਤੋੜ ਛੱਡਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਅਸੀਂ ਦੂਜੇ-ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਤਦ ਤੋੜੀ ਅਸੀਂ ਕੈਦ ਹਾਂ, ਜਦ 'ਨਾਮ ਦਾ ਦੀਵਾ' ਅੰਦਰ ਬਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਗਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ 'ਬਦੀ' ਦਾ ਪੜਦਾ ਫਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ :—

"ਫੂਟੋ ਆਂਡਾ ਭਰਮ ਕਾ ਮਨਹਿ ਭਇਆ ਪਰਗਾਸੁ।" (ਮਾਰੂ ਮ: ੫)

ਦੂਜਾ-ਭਾਵ ਰੁੜ੍ਹਦੇ ਦਰਿਆ ਵਾਂਙ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸਦਾ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਦਲਣ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪਾਣੀ ਸਾਗਰ ਵੱਲ ਟੁਰਦਾ ਹੈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਸਾਗਰ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਜਾਕੇ ਪੂਰਾ-ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਵੇਖੋ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਚੰਚਲਤਾ, ਦੌੜ-ਦੜੱਪ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ? ਉਸ ਸਿਰੇ ਤੇ ਜਿਸ ਸਿਰੇ ਤੇ ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ, ਭਾਵ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ। ਜਦ ਸਾਗਰ ਕਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈਂ ਰੂਪੀ ਰੇਤ ਸਾਰੀ ਕੰਢੇ ਉਪਰ ਸੁੱਟਕੇ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ ਦੂਜਾ ਭਾਵ ਚੰਚਲਤਾ, ਚਪਲਤਾ ਯਾ ਵਖਰੇਪਨ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਹਉਮੈਂ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਉਮੈਂ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਸੁਚੇਤ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਤੀਬਰ ਹੈ। ਇਹ ਤੀਬ੍ਰਤਾ, ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ, ਤਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤੇ ਅਣੂਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੀ ਹਉਮੈਂ ਤਾਂ 'ਹੁਕਮ' ਦੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਪੁੱਠੇ ਨੂੰ ਫੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਆਪਣੀ ਜੜ੍ਹ ਨੂੰ ਆਪ ਕੁਹਾੜੀ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਹਉਮੈਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਖਾਸ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ 'ਰੋਗ' ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ :—

ਹਉਮੈ ਰੋਗ ਮਾਨੁਖ ਕਉ ਦੀਨਾ ।
ਕਾਮ ਰੋਗਿ ਮੈਗਲ ਬਸਿ ਕੀਨਾ ।
ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਰੋਗਿ ਪਚਿ ਮੁਏ ਪਤੰਗਾ
ਨਾਦ ਰੋਗਿ ਖਪਿ ਗਏ ਕੁਰੰਗਾ । (ਭੈਰਉ ਮ: ੫)

ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਪੁੱਛੋਗੇ ਕਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਿਉਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਕਿ ਜੋ ਅਸੀਂ ਚਾਹੀਏ ਓਹ ਕਰੀਏ, ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਹੋੜ ਕੇ ਸਿੱਧੇ ਪਾਸੇ ਲਾਉਂਦੇ। ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਨਿੱਕੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵਖੋ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲਾਟ ਪਿਆਰੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਹੋੜਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਹੁਣ ਜੇ ਮਾਂ ਦੇ ਆਖੇ ਮੁੜ ਜਾਵੇ ਤਦ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ, ਪਰ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਮੁੜਦਾ। ਆਖਰਕਾਰ ਲਾਟ ਨੂੰ ਪਕੜਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਪਕੜ ਕੇ ਹੱਥ ਸਾੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਪਕੜਦਾ! ਕਿਉਂ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਪਕੜਨ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਫਿਰ ਲੈਕਚਰਾਂ ਦੀ ਤੇ ਹੋੜਨੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ ਹੋੜਨਾ ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਹਥ ਸਾੜਕੇ ਸਮਝਣਾ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਵਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ [1]ਤ੍ਰੀਕਾ ਹੱਥ ਸਾੜਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਤਕਲੀਫ ਇਕ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਅੱਗੋਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲਈ ਸੁਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਾਲੇ ਪਤਾ ਲਗ

1. ਨਿਰਗੁਣ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ 'ਦੁਖ' ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਰਗੁਣ ਵਿਚ ਸੱਤ ਰੂਪੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚਮਕਾਣ ਵਾਸਤੇ 'ਬਦੀ' ਵੀ ਆ ਰਲਦੀ ਹੈ; ਪਰ ਅੰਤ ਨੂੰ 'ਦੁਖ' ਵਿਚੋਂ ਫਿਰ 'ਸੁਖ' ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ 'ਬਦੀ' ਵਾਸਤਵਿਕ ਸ਼ੈ ਨਹੀਂ, ਕੰਮ ਕੱਢੂ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਹੈ (Relative, not absolute)

ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗ ਕਿਹੀ ਕੁ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਖਤਿਆਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੁ ਨੇਕੀ ਬਦੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰੀਏ। ਜਦ ਬਦੀ ਜ਼ਹੀਰ ਬਣਕੇ ਸਾਨੂੰ ਅੱਗ ਵਾਂਙਣ ਬਾਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋਕੇ ਫਿਰ ਉਸ ਪਾਸੇ ਨਹੀ ਜਾਂਦੇ। ਗੱਲ ਕੀ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਆਖਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਚੋਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੁ ਅਸੀਂ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰੀਏ ਜੁ ਇਸ ਕੰਮ ਦਾ ਕੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕੋਲੇ ਵੇਚਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਆਪੇ ਕਾਲੇ ਹੋਣਗੇ, ਜੋ 'ਬਦੀ' ਦੇ ਕੰਡੇ ਬੀਜਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪੇ ਚੁਭਦੇ ਹਨ :—

'ਸਾਕਤ ਹਰਿ ਰਸ ਸਾਦੁ ਨ ਜਾਨਿਆ
ਤਿਨ ਅੰਤਰਿ ਹਉਮੈ ਕੰਡਾ ਹੇ।
ਜਿਉ ਜਿਉ ਚਲਹਿ ਚੁਭੈ ਦੁਖੁ ਪਾਵਹਿ
ਜਮ ਕਾਲ ਸਹਹਿ ਸਿਰ ਡੰਡਾ ਹੇ।
[ਗਉੜੀ ਮ: ੫]

ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਖਤਿਆਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੁ ਅਸੀਂ ਆਪ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਕਰੀਏ। ਜੇ ਓਹ ਸਾਨੂੰ ਇਤਨਾ ਇਖਤਿਆਰ ਨਾ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜੜ੍ਹ ਹੁੰਦੇ, ਸਾਨੂੰ ਗਿਆਤ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਉਹ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਚਾਹੀਏ ਤਾਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ੨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦਰਜੇ ਤੋੜੀ ਅੱਪੜ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਜੇ ਡਿੱਗਣ ਲਗੀਏ ਤਾਂ ਡਿਗਦੇ ੨ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਗੱਲ ਕੀ, ਸਾਡੀ ਚੋਣ, ਸਾਡੀ ਮਰਜ਼ੀ ਇੱਕ ਅਚੰਭਾ ਦਾਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਗਣ ਗੰਧਰਬ ਆਦਿ ਵੀ ਤਰਸਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਜੇ ਹਿੰਮਤ ਕਰੇ ਤਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧਦਾ ਵਧਦਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ .—

"ਇਸ ਦੇਹੀ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਦੇਵ।"

ਜੇ ਇਹ ਮਰਜ਼ੀ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਨਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਬਾਲਕਾਂ ਵਾਂਙ ਮੂੜ੍ਹ ਅਸੂਝ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਕਦੀ ਵੀ ਅਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਪਰ ਆਪ ਨਾ ਟੁਰ ਸਕਦੇ। ਪਰ ਫਿਰ ਇਹ ਮਰਜ਼ੀ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਜੁ ਅਸੀ ਆਪਣੀ ਚ ਰ ਇੱਟੀ ਮਸੀਤ ਸਦਾ ਲਈ ਵੱਖ ਹੀ ਬਣਾਈਏ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਜੁ ਅਸੀਂ ਖਰਾਚ-ਮੁੰਡੇ (Prodigal Son) ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਸਬਕ ਲੈਕੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਈਏ। ਜਦ ਤੋੜੀ ਅਸੀਂ ਵੱਖ ਹਾਂ ਤਦ ਤੋੜੀ ਅਸੀ ਥੋਥੇ, ਕੱਚੇ, ਅੰਞਾਣ ਹਾਂ, ਅਪਣੇ ਬਝ ਹੇਠਾਂ ਆਪ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਹਾਂ, ਸਾਡਾ ਬੇੜਾ ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਹੈ। ਪਰ ਸਮਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਖਰਾਚ ਮੁੰਡਾ ਮੁੜਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਕਰਕੇ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਦੂਜਾ ਭਾਵ ਖਤਮ ਹੋਕੇ ਏਕਤਾ ਦਾ ਦਰ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ:—

[1]ਆਪੁ ਗਇਆ ਤਾ [2]ਆਪਹਿ ਭਏ ।
ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਿਧਾਨ ਕੀ ਸਰਨੀ ਪਏ ।
ਜੋ ਚਾਹਤ ਸੋਈ ਜਬ ਪਾਇਆ ।
ਤਬ ਢੂੰਢਨ ਕਹਾ ਕੋ ਜਾਇਆ ।
ਅਸਥਿਰ ਭਏ ਬਸੇ ਸੁਖ ਆਸਨ ।
ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਾਨਕ ਸੁਖ ਬਾਸ ।

(ਗਉੜੀ ਮ: ੫)

ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਸਾਡੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਾਡੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਬੱਚੇ ਦਾ ਵੱਖ ਹੋਣਾ ਉਸ ਵਿਚ ਵਾਧੂ ਗੁਣ ਪਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਜਦ ਤੋੜੀ ਇਕ ਹੈ ਤਦ ਤੋੜੀ ਚਿੱਟੀ ਹੈ; ਖਿੰਡਰਕੇ ਇਹ ਅਰਸ਼ੀ ਪੀਂਘਾਂ ਬਣਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਭ-ਰੰਗ ਮਨ ਨੂੰ ਲੁਭਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਨਾਮ' ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਹੈ, ਪਰ ਜਦ ਇਹ ਖਿੰਡਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਵਾਲੇ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕੀ ਇਹ ਸੱਤ ਰੰਗ ਚਿੱਟੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ ? ਨਹੀਂ, ਸਾਰੇ ਇਕ ਹੀ ਹਨ; ਰੂਪ,ਰੇਖ ਤੇ ਰੰਗਤ ਦਾ ਜ਼ਰਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵੀ ਨਿਰਗੁਣ ਦਾ ਹੀ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ.—

ਆਪਹਿ ਸੂਖਮ ਆਪਹਿ ਅਸਥੂਲਾ ।
ਲਖੀ ਨ ਜਾਈ ਨਾਨਕ ਲੀਲਾ ।

(ਬਾਵਨ ਅਖਰ)

ਤੂੰ ਪੇਡੁ ਸਾਖ ਤੇਰੀ ਫੂਲੀ ।
ਤੂੰ ਸੂਖਮੁ ਹੋਆ ਅਸਥੂਲੀ ।......
ਤੂੰ ਸੂਤੁ ਮਣੀਏ ਭੀ ਤੂੰ ਹੈ ।
ਤੂੰ ਗੰਠੀ ਮੇਰੁ ਸਿਰਿ ਤੂੰ ਹੈ ।......
ਤੂੰ ਨਿਰਗੁਣੁ ਸਰਗੁਣੁ ਸੁਖ ਦਾਤਾ ।......
ਤੂੰ ਨਿਰਬਾਣੁ ਰਸੀਆ ਰੰਗਿ ਰਾਤਾ ।

(ਮਾਝ ਮ: ੫)

ਪਰ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ (ਰੂਪ ਰੰਗ)ਕਿੱਥੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਬੂਟੇ ਵਿਚੋਂ ਉਹੋ ਕੁਝ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬੂਟੇ ਦੇ ਬੀਜ ਵਿਚ ਸੀ ਬੋਹੜ ਦੇ ਬੀਜ ਵਿਚੋਂ ਬੋਹੜ, ਪਿੱਪਲ ਵਿਚੋਂ ਪਿੱਪਲ, ਕਣਕ ਵਿਚੋਂ ਕਣਕ । ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਜੌਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਣਕ ਨਿਕਲ ਆਵੇ ਯਾ ਕਣਕ ਵਿਚੋਂ ਸਰ੍ਹਿਓਂ, ਯਾ ਅੱਕ ਵਿਚੋਂ ਅੰਬ ।. ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਗੁਣ ਦਾ ਬੀਜ ਨਿਰਗੁਣ ਹੈ । ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਕੂਲੇ ਪੱਤਰ ਉਸ ਦੇ ਬੀਜ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹਨ; ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰੰਗ ਚਿਹਨ ਤੇ ਵਰਨ ਨਿਰਗੁਣ ਵਿਚ

---

1 ਹਉਮੈਂ । 2 ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਰੂਪ ।

ਬੀਜ ਵਾਂਙ ਅਲੋਪ ਹਨ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ:—

ਤਿਥੈ ਲੋਅ ਲੋਅ ਆਕਾਰ ।
ਜਿਵ ਜਿਵ ਹੁਕਮੁ ਤਿਵੈ ਤਿਵ ਕਾਰ ।"

ਗੱਲ ਕੀ, ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਬੀਜ[1] (Idea) ਨਿਰਗੁਣ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਮਾਨੋਂ ਨਿਰਗੁਣ ਦੀ ਫੁਲਵਾੜੀ ਹੈ।

ਯਾ ਵੇਖੋ, ਸਿਨਮਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਕੀਕਣ ਪੜਦੇ ਉਪਰ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੂੜ੍ਹ ਲੋਕੀਂ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਤਸਵੀਰਾਂ ਉਡਕੇ ਆ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਸਿਆਣੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਤਸਵੀਰਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਕਾਰਾਂ' (Ideas or pictures) ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹਨ ਜੋ ਸਿਨਮਾਂ ਦੀ ਫਿਲਮ ਉਪਰ ਚਿਤਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਿਰਗੁਣ-'ਨਾਮ' ਦਾ ਆਕਾਰ ਹੈ। ਅਸਲ ਚੀਜ਼ 'ਨਾਮ' ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ, ਤਿਲਕਦਾ-ਬੰਨਾ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਥਿਰ-ਹੋਂਦ ਯਾ ਸੱਤਾ ਨਹੀ।

ਸਰਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਦੋਵੇਂ ਲੋੜੀਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਦਿਲ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਰਗੁਣ ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਹੈ, ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਡਾ ਹਿਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਚਿਤਵਣੀ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਕਰਨੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਅੱਧ ਪਚੱਧੇ ਹੀ ਰਹੀਏ, ਜੀਕਣ 'ਅਰੁਣ' ਪੈਰਾਂ ਬਿਨਾਂ ਪਿੰਗਲਾ ਸੀ। ਗੱਲ ਕੀ, ਸੰਸਾਰ-ਗੱਡੀ ਵਾਸਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦੋਵੇਂ ਲੋੜੀਦੇ ਹਨ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹੀਆਂ ਉਪਰ ਨਿਰਕਾਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੁਆਰੀ ਹੈ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ :—

(੧) ਨਿਰਗੁਣ ਸਰਗੁਣੁ ਆਪੇ ਸੋਈ ।
[2]ਤਤੁ ਪਛਾਣੈ ਪੰਡਿਤੁ ਹੋਈ । (ਮਾਝ ਮ: ੩)
(੨) ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕੇ ਸਗਲੇ ਠਾਉ ।
ਜਿਤੁ ਜਿਤੁ ਘਰਿ ਰਾਖੈ ਤੈਸਾ ਤਿਨ ਨਾਉ । (ਸੁਖਮਨੀ)

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਨੇਕੀ ਤੇ ਬਦੀ,

1. Plotinus : Enneads "Since we hold that this universe is framed after the pattern of 'That', every thing must needs first be there (ਸੱਚ ਖੰਡ) and since. Its Being is perfect, all must be there........ As then Heaven is and there exists, so are and exist all the creatures that inhabit it; nor can they fail to be, else could those (Ideas) not be."

2) Cf: also Platonic, 'Ideas', and Schopenhauer's : 'the world as will & idea'.

2. 'ਨਾਮ' ।

ਗੁਰਮਤ ਤੇ ਦੁਰਮਤ ਰੂਪੀ ਆਕਾਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਨ, ਯਾ ਇਕ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਇਕ ਮਾਈ ਦੇ ਸੱਤ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਸਚਾ ਤੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਭਿੰਨ ਹੋਕੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਇਕੋ ਇਕ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਗੁਣ ਦਾ ਅਡੰਬਰ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਪਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਭ ਦਾ ਖਿਆਲ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾ ਕੋਈ ਆਖੇ ਜੁ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਕੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ ਹੈ ਕਿ ਚੀਟੀ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਉਥੇ ਪਹਿਲਾ ਜਾ ਅੱਪੜਦੀ ਹੈ:—

"ਹਾਥੀ ਕੀ ਪੁਕਾਰ ਪਲ ਪਾਛੈ ਪਹੁਚਤ ਤਾਹਿ,
ਚੀਟੀ ਕੀ ਚਿੰਘਾਰ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਸੁਨੀਅਤ ਹੈ।"

(ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ)

ਸਰਗੁਣ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਪੁਰਜੇ ਨੂੰ ਟੋਰਨ ਵਾਲਾ ਤ੍ਰਾਣ ਓਹੋ 'ਨਾਮ' ਹੀ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਸਾਰੀ ਘੜੀ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨ ਨੂੰ ਟੋਰਨ ਵਾਲੀ ਚਾਬੀ ਹੈ। ਸਰਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਇੰਜ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜੀਕਣ ਦੰਪਤੀ ਦਾ ਜੋੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਜਰਾਸਿੰਧ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜੀਕਣ ਪਹੁ ਵੇਲੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਜੁੜਦੇ ਹਨ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਰਸਦੇ ਤੇ ਵਿਗਸਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਪੁਰਸ਼' ਅੰਕ ਸਥਿਰ ਹੈ, ਹੋਂਦ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਤੇ 'ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ' ਭੰਬੀਰੀ ਵਾਂਗ ਫਿਰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਭੰਬੀਰੀ (Flux) ਨੂੰ ਤੱਕਦੇ ਹਨ ਓਹ ਬੋਧੀਆਂ ਵਾਂਗ ਨਾਸਤਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਥਿਰ 'ਨਾਮ' ਨੂੰ ਤੱਕਦੇ ਹਨ ਓਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਧ੍ਰੂ-ਵਾਂਙ ਅਟੱਲ, ਅਬਚਲ, ਨਿਹਚਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ:—

(੧) "ਆਵਣੁ ਜਾਵਣੁ ਤਉ ਰਹੈ ਪਾਈਐ [1]ਗੁਰੁ ਪੂਰਾ।
[2]ਰਾਮ ਨਾਮ ਧਨੁ ਰਾਸਿ ਦੇਇ ਬਿਨਸੈ ਭ੍ਰਮਿ ਕੂਰਾ।
ਨਟੂਐ ਸਾਂਗ ਬਣਾਇਆ ਬਾਜੀ ਸੰਸਾਰਾ।
ਖਿਨੁ ਪਲੁ ਬਾਜੀ ਦੇਖੀਐ ਉਝਰਤ ਨਹੀ ਬਾਰਾ।
ਹਉਮੈ ਚਉਪੜਿ ਖੇਲਣਾ ਝੂਠੇ ਅਹੰਕਾਰਾ।
ਸਭੁ ਜਗੁ ਹਾਰੈ, ਸੋ ਜਿਣੈ ਗੁਰ-ਸਬਦੁ ਵੀਚਾਰਾ।
ਜਿਉ ਅੰਧੁਲੈ ਹਥਿ ਟੋਹਣੀ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਹਮਾਰੈ।"

(੨) ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਾਹੁ ਸਿਖ ਵਣਜਾਰੇ।
ਪੂੰਜੀ 'ਨਾਮ' ਲੇਖਾ ਸਾਚੁ ਸਮ੍ਹਾਰੇ।
ਸੋ ਵਸੈ ਇਤੁ ਘਰਿ ਜਿਸੁ ਗੁਰੁ ਪੂਰਾ ਸੇਵ।
ਅਬਿਚਲ ਨਗਰੀ ਨਾਨਕ ਦੇਵ।

(ਆਸਾ ਮ: ੫)

1 ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀਤਿ। 2 Logos

ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਸਾਡਾ ਸੰਸਾਰ ਹਉਮੈਂ ਵਿਚ ਉਪਜਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਹਉਮੈਂ ਬਿਨਾਸ ਹੋਣ ਪਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੂਟੇ ਬੂਟਿਆਂ ਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਉਮੈਂ ਅਜੇ ਅਚੇਤ (Unconscious) ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾ-ਜੂਨ ਵਿਚ ਅੱਪੜ ਕੇ ਸੁਚੇਤ (Conscious) ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇੱਥੇ ਉਥੇ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹਉਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਹੈ ਜੁ ਹਉਮੈਂ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਵੀ ਹੈ ਯਾ ਸਚ-ਮੁੱਚ ਹਉਮੈਂ ਹੀ 'ਸ਼ੈਤਾਨ' ਹੈ। ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀਉ ਵਿਚ 'ਸ਼ੈਤਾਨ' (Devil) ਤਾਂ ਕਿਤ ਰਿਹਾ 'ਬਦੀ' ਅੱਖਰ ਵੀ ਘੱਟ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੀਕਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੁ ਹਉਮੈਂ ਨਿਰੀ -ਪੁਰੀ ਭੈੜੀ ਸ਼ੈ ਹੋਵੇ? ਆਸਾ-ਦੀ-ਵਾਰ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

"ਹਉਮੈਂ ਦੀਰਘ ਰੋਗ ਹੈ ਦਾਰੂ ਭੀ ਇਸੁ ਮਾਹਿ।
ਕਿਰਪਾ ਕਰੇ ਜਿ ਆਪਣੀ ਤਾ ਗੁਰ ਕਾ 'ਸਬਦੁ' ਕਮਾਹਿ।
ਨਾਨਕੁ ਕਹੈ ਸੁਣਹੁ ਜਨਹੁ ਇਤੁ ਸੰਜਮਿ ਦੁਖ ਜਾਹਿ।"
(ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ)

ਭਾਵ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਉਮੈਂ ਇਕ ਵੱਡਾ ਰੋਗ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੋ ਤਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਸੀ; ਇਹ ਰੋਗ ਮਨੁੱਖਾ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਆਕੇ 'ਦੀਰਘ', ਡਾਢਾ ਤੀਬਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਅੱਪੜਕੇ ਆਦਮੀ ਯਾ ਤਾਂ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਯਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਸਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਨਕਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਪਰ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਦਾਰੂ ਭੀ ਇਸੁ ਮਾਹਿ।' ਭਾਵ ਇਸੇ ਰਸਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਉਮੈਂ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨਿਜ ਕਰਕੇ (Intrinsically) ਭੈੜੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਆਖਦੇ ਹਨ, ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਜ਼ਹਿਰ ਵੀ ਅਕਸੀਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਹਉਮੈਂ ਉਜਹੀ ਬਿਖ ਨਹੀਂ। ਹਉਮੈਂ ਜੇ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਹੱਟੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਇਸ ਵੱਡੇ ਹੱਟ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਹੁੰਦੇ। ਹੁਣ ਸੋਚਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਹੱਟ ਨੌਕਰਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਯਾ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲੀ (Partner) ਬਣਾਣ ਨਾਲ। ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਕਿਸ ਚਾਕਰ ਨੂੰ ਰੁਪੈ ਵਿਚੋਂ ਆਨਾ ਯਾ ਆਨਾ ਛੱਡਕੇ ਪੈਸੇ ਦਾ ਵੀ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣਾ ਲਈਏ ਤਾਂ ਉਹ ਕੰਮ ਦੂਣੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਤੇ ਦਿਲੋਂ ਮਨੋਂ ਹੋਕੇ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ? ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਓਹ ਹੁਣ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚਾਕਰ ਨਹੀਂ, ਮਾਲਕ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੁਪੈ ਵਿਚੋਂ ਪੈਸੇ ਜਿੱਡਾ ਇਖਤਿਆਰ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਦਿਤਾ ਹੈ ਜੁ ਅਸੀਂ ਵੀ ਕੰਮ ਦਿਲ ਲਾਕੇ ਕਰੀਏ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਸਮਝੀਏ। ਜੋ ਪਾਈ ਯਾ ਪੈਸੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲਕ ਸਤਕਾਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਮਿਹਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਵਧਾਦੇ ਵਧਾਂਦੇ ਰੁਪੈ ਵਿਚੋਂ ਚੁਵਾਨੀ, ਫਿਰ ਅਠਿਆਈ ਤੋੜੀ ਭਾਈਵਾਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੁ ਪੁਰਖ ਸਿਰੇ ਓਪਰ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ ਤੇ ਮਾਲਕ ਅਪਣਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਅਪਣੇ ਭਾਈਵਾਲ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਉਮੈਂ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਭਾਈਵਾਲੀ ਦੀ ਗੰਢ ਹੈ। ਜੁ

ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਵੇਲਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਇਸ ਭਾਈਵਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਆਦਮੀ ਦੇਵਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਵਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਹੱਟ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਇਸ ਸਾਂਝ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਉਠਾਂਦਾ ਉਹ ਪਾਈ ਦਾ ਵੀ ਭਾਈਵਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਤਦ ਉਹ ਮਨੁੱਖ-ਜੂਨ ਤੋਂ ਗਿਰਕੇ ਜੜ੍ਹ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਹਉਮੈਂ ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਉਂ ਸਮਝੀਏ ਤਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੱਟ ਦੀ ਭਾਈਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ "ਸਾਂਝੀਵਾਲ" ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਹਉਮੈਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਚੰਗੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ।

ਵੇਖੋ, ਰੇਲ ਨੂੰ ਚਲਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸਾਰਾ ਡਰਾਈਵਰ ਦੇ ਹੱਥ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਡਰਾਈਵਰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਕੇ ਚਲਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਰੇਲ ਨੂੰ ਡਿਗਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਓਹੋ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਜੇ ਸੌ ਮੋਟਰਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੀ ਮੋਟਰ ਡਿਗਦੀ ਤਾਂ ਡਿਗਦੀ, ਸਾਰੀਆਂ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਨਾ ਡਿਗਦੀਆਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਰੇਲ ਚਲਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਮੋਟਰਾਂ ਵੰਡ ਛਡੀਆਂ ਹਨ। ਮੋਟਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਜਾਨ ਮੋਟਰ ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਮੋਟਰ ਦਾ ਚਲਾਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਜੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਸੁੱਟੀਏ ਤਾਂ ਕਸੂਰ ਕਿਸ ਦਾ ? ਅਪਣਾ ਡਰਾਇਵਰ ਆਪ ਬਣਨਾ ਇਕ ਬੜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਯਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੈ; ਇਹੋ ਹਉਮੈਂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਪਰ ਜ ਅਸੀਂ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਸੁੱਟੀਏ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੁ ਇਸ ਜਨਮ ਯਾ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਜ਼ਾ ਪਾਈਏ। ਗੱਲ ਕੀ, ਹਉਮੈਂ ਇਕ ਲਿਹਾਜ਼ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੈ, ਪਰ ਖੁਲ੍ਹ ਜਿੱਥੇ ਹੈ ਉਥੇ ਵਧੀਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਉਮੈਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਉਗਾਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਹਉਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂਭ ਸਕਦੇ ਉਹ ਸੂਰਾਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂਭ ਸਕਦੇ। ਸੂਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹਉਮੈਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਾਂਭਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਹਉਮੈਂ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਭੈੜੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ, ਭੈੜੀ ਤਦ ਤੋੜੀ ਹੈ ਜਦ ਤੋੜੀ ਇਹ ਅਸਾਂ ਉਪਰ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਪੜਦਾ ਪਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਚਮਗਿੱਦੜ ਵਾਂਗ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੱਖ ਉੱਡਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਸਾਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਛੱਡ 'ਹੁਕਮ' ਰੂਪੀ ਚਾਨਣੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਉੱਲੂਆਂ ਵਰਗੀ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਅਸੀਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਤਦ 'ਹਉਮੈਂ' ਰੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਅਕਸੀਰ ਬਣਕੇ ਸਾਨੂੰ ਵੱਖਰੇਪਨ ਦੇ ਤਪਦਿੱਕ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਹਉਮੈਂ ਕੀਕੂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਪਿੱਛੇ ਦੇ ਆਏ ਹਨ ਜੁ 'ਹਉਮੈਂ' ਨੂੰ ਘੋਲਣ ਵਾਲੀ ਅਕਸੀਰ 'ਨਾਮ' ਯਾ 'ਸ਼ਬਦ' ਹੈ। ਤਦ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਉਮੈਂ ਕਿੱਦਾਂ ਟੁੱਟਦੀ ਹੈ ? ਉਤਰ ਹੈ, ਤਦ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਹੱਟ ਦੇ ਮਾਲਕ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਹੀ ਸਨ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਰੁਪੈ ਵਿਚੋਂ ਪੈਸਾ ਭਰ ਭਾਈਵਾਲ ਸਾਂ। ਇਸ

ਅਨੁਭਵ ਗਿਆਨ ਤੇ ਮਨ ਪਹਿਲੋਂ ਪਸ਼ੇਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਹਉਮੈਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਫਿਰ ਹਉਮੈਂ ਦੇ ਜਾਣ ਉਪਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਿਚ ਸਮਾਉਂਦਾ ਹੈ-(ਹਉਮੈਂ ਜਾਈ ਤੇ ਕੰਤਿ ਸਮਾਈ), ਫਿਰ ਅੰਤ ਨੂੰ ਉਨਮਨ (Higher Self) ਦਾ ਹਲੂਣਾ, ਹੁਲਾਰਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ :—

ਹਉ ਬਿਸਮੁ ਭਈ ਜੀ ਹਰਿ ਦਰਸਨੁ ਦੇਖਿ ਅਪਾਰਾ।
ਮੇਰਾ ਸੁੰਦਰੁ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਹਉ ਚਰਨ ਕਮਲ ਪਗਛਾਰਾ।
ਪ੍ਰਭ ਪੇਖਤ ਜੀਵਾ ਠੰਡੀ ਥੀਵਾ ਤਿਸੁ ਜੇਵਡੁ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ।
ਆਦਿ ਅੰਤਿ ਮਧਿ ਪ੍ਰਭ ਰਵਿਆ ਜਲਿ ਥਲਿ ਮਹੀਅਲਿ ਸੋਈ।

(ਸੂਹੀ ਮ: ੫)

ਤਦ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ 'ਨਾਮ' ਦਾ 'ਲਾਲ-ਰੰਗ' ਲਗਦਾ ਹੈ ! ਫਿਰ ਉਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ 'ਖਾਲਸਾ' ਪਦਵੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾਂ ਅਪਰ-ਅਪਾਰ ਹੈ। ਜਦ ਤੋੜੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਅੱਪੜਿਆ ਸੀ ਤਦ ਤੋੜੀ ਅਸ਼ੁੱਧ ਸੀ, ਨਾ-ਖ਼ਾਲਸ ਸੀ, ਉਦਾਸ ਸੀ, ਆਵਲ-ਬਾਵਲ ਦੀਵਾਨਾ ਸੀ, ਦਰ ਦਰ ਭਟਕਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਫਰਉਨ ਵਾਂਙ ਵੱਡਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਪਰ 'ਨਾਮ' ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹਉਮੈਂ ਪੰਕਚਰ (Puncture) ਹੋ ਗਈ, ਉਸ ਦੀ ਭੁੱਲ ਸੁਧ ਗਈ, ਉਹ ਪੁੱਠ ਨੂੰ ਛੱਡ ਸਿੱਧਾ ਹੋ ਗਿਆ, 'ਬਣਨ' (Becoming) ਨੂੰ ਛੱਡ ਸਥਿਰ-ਹੋਂਦ (Being) ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਹੋਰ ਝੰਬੇਲੇਂ, ਝਗੜੇ ਝੇੜੇ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਛਿੰਝਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ 'ਇੰਦ੍ਰੇ-ਜਿੱਤ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ:—

"ਹਉ ਬਾਹੁੜਿ ਛਿੰਝ ਨ ਨਚਉ।
ਨਾਨਕ ਅਉਸਰੁ ਲਧਾ ਭਾਲਿ ਜੀਉ।"

[ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਮ: ੫]

ਜਦ ਤੋੜੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਛਿੰਝ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਖੁਭਵੀਂ ਦਲਦਲ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਉਹ ਡੁਬਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਖੁਭਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਬੋਧੀਆਂ ਵਾਂਙ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਜੁ ਉਹਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਨਿੱਤ ਨਵੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖੂਹ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਜਦ 'ਨਾਮ' ਦੇ ਸਥਿਰ ਥੰਮੇ ਉੱਪਰ ਆ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਭਟਕਣਾ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਉਹ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪਕੜਕੇ ਧ੍ਰੂ ਵਾਂਙ ਸਥਿਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰਮੁਖ ਇਸ ਗੁਪਤ-'ਥੰਭ' ਨੂੰ ਲਭਦੇ ਹਨ ਤੇ ਲੱਭਕੇ ਕਲਜੁਗ ਰੂਪੀ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉਤਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ:—

"ਗੁਪਤਾ-'ਨਾਮ' ਵਰਤੈ ਵਿਚਿ ਕਲਜੁਗਿ
ਘਟਿ ਘਟਿ ਹਰਿ ਭਰਪੂਰਿ ਰਹਿਆ।" [ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮ: ੩]

ਭਾਵੇਂ ਇਹ 'ਨਾਮ' ਗੁਪਤ ਹੈ, ਪਰ ਹੈ ਜ਼ਰੂਰ। ਇਸ ਨੂੰ ਲੱਭਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਪਣੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਭਉਣਾ ਛੱਡਕੇ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਗੇੜ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਜਾ ਅੱਪੜਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਹੀ ਭਾਸਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਏਕੇ ਦੀ ਹੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਰੁਝਕੇ ਉਹ ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

"ਏਕੰਕਾਰੁ ਏਕੁ ਪਾਸਾਰਾ ਏਕੈ ਅਪਰ ਅਪਾਰਾ।
ਏਕੁ ਬਿਸਥੀਰਨੁ ਏਕੁ ਸੰਪੂਰਨੁ ਏਕੈ ਪ੍ਰਾਨ ਅਧਾਰਾ।
ਨਿਰਮਲ ਨਿਰਮਲ ਸੂਚਾ ਸੂਚੋ ਸੂਚਾ ਸੂਚੋ ਸੂਚਾ।
ਅੰਤ ਨ ਅੰਤਾ ਸਦਾ ਬੇਅੰਤਾ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਊਚੋ ਊਚਾ।"

[ਬਿਲਾਵਲ ਮ: ੫]

ਆਓ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਅਪਣੀ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢੀਏ। ਭਲਾ ਸੋਚੋ, 'ਬਦੀ' ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਇੱਕ ਭੁਲੇਖਾ ਸੀ ਤਦ ਤੋੜੀ ਜਦ ਤਕ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ 'ਨਿਜ-ਘਰ' (Real centre) ਤੋਂ ਵਾਂਜੇ ਹੋਏ ਸਾਂ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੋਈ ਸ਼ੈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਨਿਜ-ਘਰ ਤੋਂ ਵਿਛੜਨੇ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਘਰ 'ਹੇਮਕੁੰਟ' ਰੂਪੀ ਟਿੱਲੇ ਉਪਰ ਹੈ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਪਹਾੜ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਖਿਸਕ ਖਿਸਕ ਕੇ ਆ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਧਾਰਨ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪਹਾੜ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਨਾ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹੇਠਾਂ ਆਉਣਾ ਸੌਖਾ। ਸੋ ਇਸੇ ਕਰਕੇ 'ਬਦੀ' ਦੀ ਪਹਿਲੋਂ ਜਿੱਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਰਨੀ ਸੌਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਤ ਨੂੰ 'ਬਦੀ' ਸਾਨੂੰ ਇੰਝ ਘਬਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੀਕਣ ਕੋਈ ਢੱਠੇ-ਹੋਏ-ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਗਿਰ ਜਾਵੇ ਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਵਾਸਤੇ ਬਿਲਲਾਵੇ। 'ਬਦੀ' ਦਾ ਅੱਗੋਂ ਸਿਰ ਪੈਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਇੱਕ ਬੰਦ-ਗਲੀ (Blind alley) ਵਾਂਙ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਅੱਪੜਕੇ ਅਸਾਂ ਫਿਰ ਅਵੱਸ਼ ਮੁੜਨਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਪਿਛਾਂਹ ਨਾ ਮੁੜੀਏ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ-ਰੂਪੀ-ਜੋਤ ਇੰਝ ਘਟਦੀ ਹੈ ਜੀਕਣ ਧੂੰਏਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਸਘੀ ਘੁਟਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ 'ਆਤਮਾ' ਸੂਖਮ ਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਖਿੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਖੀਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਮਾਇਆ ਦੀ ਗੰਦੀ ਗਲ-ਘੋਟੂ-ਹਵਾ (Suffocating air) ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਸੰਗਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਡਿਗਦੇ ਡਿਗਦੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਅੰਧਕੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾ ਗਿਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਉਤਾਂਹ ਨੂੰ ਉਠਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਚਮਗਿੱਦੜ ਵੀ ਰਾਤ ਖੁੱਡ ਛੱਡ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਬਦੀ' ਤੋਂ ਉਕਤਾਕੇ ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਆਪਣੇ 'ਨਿਜ-ਕੇਂਦਰ' ਨੂੰ ਢੂੰਡਦੇ ਹਾਂ, ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਚਾਉ ਨਾਲ ਲੱਭਦੇ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਚਾਮਚੜਿਕ ਯਾ ਉੱਲੂ ਨਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਗਰੁੜ ਵਾਂਙ ਤੇ ਅਨਲ ਪੰਛੀ ਵਾਂਙ ਉਚੀਆਂ ਤੋਂ ਉਚੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। 'ਬਦੀ' ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਭਟਕਣੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ, ਇਹ ਤਾਂ 'ਨਾਮ'-ਦੀ-ਡੋਰੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਣਾ ਸੀ। ਹਾਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਹਉਮੈਂ ਦੀ ਬੇੜੀ ਵਿੱਚ ਫਸਣ ਦਾ ਮਿਥਿਆ ਨਾਂ ਸੀ। 'ਰਾਹੂ' ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਾਰਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹਨੇਰੇ

ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਤੀਕਣ ਹੀ 'ਬਦੀ' ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੋਈ ਸ਼ੈ ਨਹੀਂ ਇਸਦੀ ਹੋਂਦ ਮਿਥਿਆ ਹੈ, ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀਉ ਵਿੱਚ 'ਸੈਤਾਨ' (Devil) ਜਾਂ 'ਬਦੀ' ਦੇ ਪਦ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੋ ਰਾਹ ਬਣਾਏ ਹਨ—ਉਚਾ ਤੇ ਨੀਵਾਂ। ਉਚਾ ਚੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਪੀੜ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਚੜ੍ਹਕੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ, ਚੰਗਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਆਨੰਦ ਹੈ। ਹਠਾਂ ਜਾਣਾ ਸੌਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੱਥਰ ਵੀ ਰਿੜ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਡੀ ਮੁਕਤੀ ਹੇਠਾਂ ਰੁੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਉਪਰ ਸੂਖਮ-ਦੇਸ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਉਂ ਹੀ 'ਬਦੀ' ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੈ, ਇਹੋ 'ਮਾਇਆ' ਨੂੰ ਛੱਡ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਫੜਨਾ ਹੈ। ਜਦ ਤੋੜੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਸ ਅਕਾਲ ਤੋਂ ਵਿਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਦ ਤੋੜੀ ਉਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿੱਚ ਭਰਮਦਾ ਸੀ, ਤਦ ਤੋੜੀ ਮਾਇਆ ਸਭ ਮਿਥਿਆ ਸੀ :—

> ਕੂੜੁ ਰਾਜਾ ਕੂੜੁ ਪਰਜਾ ਕੂੜੁ ਸਭੁ ਸੰਸਾਰੁ।......
> ਕੂੜਿ ਕੂੜੈ ਨੇਹੁ ਲਗਾ ਵਿਸਰਿਆ ਕਰਤਾਰੁ।
>
> (ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ)

ਪਰ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਸਥਿਰ-ਧੁਰਾ ਲੱਭਣ ਨਾਲ ਇਹੋ ਮਾਇਆ ਫਿਰ ਸੱਚੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂ ? ਜੇ ਬੂਟੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਦ ਤੋੜੀ ਉਹ ਦਿਖਲਾਵਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦ ਉਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਚਮੁਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹੋ ਬੂਟਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੀ ਜੜ੍ਹ 'ਨਾਮ' ਹੈ—ਸਰਗੁਣ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਨਿਰਗੁਣ। ਇਸ 'ਜੜ੍ਹ' ਦੇ ਪੈਰ ਪਕੜਨ ਨਾਲ ਉਹੋ ਮਾਇਆ 'ਸੱਚੀ' ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :—

> ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਖੰਡ ਸਚੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ।
> ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਲੋਅ ਸਚੇ ਆਕਾਰ।...
> ਸਚੀ ਤੇਰੀ ਸਿਫਤਿ ਸਚੀ ਸਾਲਾਹ।
> ਸਚੀ ਤੇਰੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਚੇ ਪਾਤਸਾਹਿ। (ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ)

ਇੱਥੇ ਨਾਮ-ਟੀਸੀ ਤੇ ਅੱਪੜਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀ 'ਵਾਹ' 'ਵਾਹ' ਦੀ ਧੁਨੀ ਅਲਾਪਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਸਵਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ 'ਬਦੀ' ਬਦੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਦੁੱਖ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਦੁੱਖ ਸਾਡੀ

---

1. **Hegel on the Philosophy of Religion—**
   What is evil ?

"It may be granted that in themselves—that is, in God, who is the sole veritable reality—the differnce between good & evil disappears. In God, is no evil. But the difference between good and evil can exist only on condition that God

(ਬਾਕੀ ਫੁਟਨੋਟ ਅਗਲੇ ਸਫ਼ੇ ਤੇ)

ਅੰਤਮ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਣਨ ਲਈ ਗਜ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਖੋ, ਮਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚਾ ਕਿੱਡਾ ਪਿਆਰਾ ਹੈ! ਕਿਉਂ ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੁ ਬੱਚਾ ਜਣਨ ਵਿੱਚ ਡਾਢੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੋ ਪੀੜਾਂ ਉਸ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮਾਪ ਹਨ ਜੋ ਮਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਲਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਤਕਲੀਫ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਕੇ ਕਿਹਾ ਸੁਖ ਤੇ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਮਨ ਨੂੰ ਠਾਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ! ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਰੂਪੀ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਪਰ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ; ਪਰ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਸ਼ਟਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘਕੇ, ਸਭ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉਪਰ 'ਹੇਮ-ਕੁੰਟ' ਤੇ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ 'ਦੁਖ-ਦਾਰੂ' 'ਦੁਖ-ਦਰਵਾਜ਼ਾ' ਕਰਕੇ ਭਾਸਦਾ ਹੈ :

> ਦੁਖੁ ਦਾਰੂ ਸੁਖੁ ਰੋਗੁ ਭਇਆ ਜਾ ਸੁਖੁ ਤਾਮਿ ਨ ਹੋਈ।
> (ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਮ: ੧)
>
> ਦੁਖੁ ਦਰਵਾਜਾ ਰੋਹੁ ਰਖਵਾਲਾ, ਆਸਾ ਅੰਦੇਸਾ ਦੁਇ ਪਟ ਜੜੇ।
> ਆਇਆ ਜਲੁ ਖਾਈ, ਪਾਣੀ ਘਰੁ ਬਾਧਿਆ,
> [1]ਸਤ ਕੈ ਆਸਣਿ ਪੁਰਖੁ ਰਹੈ।
> (ਰਾਮਕਲੀ ਮ: ੧)

ਜੀਕਣ ਬਦੀ ਧਰਮ ਦਾ ਉਲਟ ਹੈ, ਤੀਕਣ ਅਗਿਆਨ ਸਾਇੰਸ ਦਾ ਉਲਟ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਸਾਇੰਸ-ਵੇਤਾ ਤੇ ਕੀ ਰਿਸ਼ੀ, ਦੋਵੇਂ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਗੋਂ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦਾ ਮੂਲ, ਬਦਲ ਸਮਝਕੇ ਫਟਾ-ਫਟ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹਨ। ਹਾਂ ਜੀ, ਦੁੱਖ ਮੰਜ਼ਲ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਚੜ੍ਹਾਈ ਪਹਾੜ ਦੀ ਉਚਾਈ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅਗਿਆਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਠਿਕਾਣੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਖਿਸਕ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ

(ਪਿਛਲੇ ਸਫ਼ੇ ਦਾ ਬਾਕੀ ਫੁਟਨੋਟ)

is the evil. *But it cannot be allowed that evil is an affirmaive thing,* and this affirmation is in God. God is good, and nothing else than good; the distinction between good and evil is not present in this substance, and comes into existence only with differentiation. God is unity, without differentiation''.

'ਨਾਮ' ਉਸ ਟੀਸੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਨੇਕੀ ਤੇ ਬਦੀ ਇੰਝ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੀਕਣ ਗੰਗਾ ਜਮਨਾ, ਦਿਨ ਰਾਤ ਪ੍ਰਭਾਤ ਵੇਲੇ। ਸੋ ਉਸ ਅਕਹਿ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵਸਦੇ ਹਨ, 'ਬਦੀ' ਕੋਈ ਨਹੀਂ—ਬਦੀ ਤਾਂ ਤਦ ਤੱਤੜੀ ਹੈ ਜਦ ਤੋੜੀ ਦੂਈ; ਹਉਮੈਂ ਤੇ ਅਨੇਕਤਾ ਹੈ। ਦਾਰੂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜੁ ਹਉਮੈਂ ਨੂੰ 'ਨਾਮ' ਵਿੱਚ ਲਿਵਲੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

1. ਨਾਮ=(Logos)।

ਪਸ਼ੂ-ਬ੍ਰਿਤੀ ਉਪਰ ਵਸ ਪਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਤੇ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਗਿਆਨ ਦੀ 'ਨਾਮ'-ਰੂਪੀ ਜੋਤ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਜਗਦੀ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਦੁੱਖ ਆਪਣਾ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਬਦਲ ਕੇ ਸੁਖ ਦੀ ਕੰਗਰੋੜ-ਹੱਡੀ (Backbone) ਬਣਕੇ ਭਾਸਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਅੱਪੜ ਕੇ ਦੁੱਖ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ, ਬਦੀ ਬਦੀ ਨਹੀਂ, ਅਗਿਆਨ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਸੁਖ ਹੀ ਸੁਖ, ਆਨੰਦ ਤੇ ਹੁਲਾਸ ਹੈ :—

'ਦੂਖੁ ਨਾਹੀ ਸਭੁ ਸੁਖੁ ਹੀ ਹੈ ਰੇ ਏਕੈ ਏਕੀ ਨੇਤੈ।
ਬੁਰਾ ਨਹੀ ਸਭੁ ਭਲਾ ਹੀ ਹੈ ਰੇ ਹਾਰ ਨਹੀ ਸਭ ਜੇਤੈ।
ਸੋਗੁ ਨਾਹੀ ਸਦਾ ਹਰਖੀ ਹੈ ਰੇ ਛੋਡਿ ਨਾਹੀ ਕਿਛੁ ਲੇਤੈ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਨੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹੈ ਕਤ ਆਵੈ ਕਤ ਰਮਤੈ।

(ਕਾਨੜਾ ਮ: ੪)

੪

੧. 'ਖੰਡ' ਤੇ 'ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ'।

੨. ਸੰਸਾਰ-ਚੱਕਰ ਦੇ ਕੀ ਨਿਯਮ ਹਨ ?

(੧) ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡਿ ਖੰਡਿ ਸੋ ਜਾਣਹੁ ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੂਝਹੁ ਸਬਦਿ ਪਛਾਣਹੁ । (ਮਾਰੂ ਮ: ੧)

(੨) ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡੇ ਸੋਈ ਪਿੰਡੇ ਜੋ ਖੋਜੈ ਸੋ ਪਾਵੈ ।
(ਸ੍ਰੀ ਪੀਪਾ ਜੀ ਧਨਾਸਰੀ)

ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕੀਕੂੰ ਹੋਈ ਤੇ ਦੁੱਖ ਸੁਖ ਦੀ ਗੋਂਦ ਕੀਕੂੰ ਗੁੰਦੀ ਗਈ, ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਸੁਆਲ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਸੰਖੇਪ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

'ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ ।
ਤਿਸਤੇ ਹੋਏ ਲਖ ਦਰੀਆਉ ।'

ਸ੍ਰੀ ਸੁਖਮਨੀ ਜੀ ਵਿਚ ਰਤਾ ਕੁ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਜਦ ਆਪੋ-ਆਪ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸੀ ਤਦ ਪਾਪ-ਪੁੰਨ, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ, ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ, ਹਰਖ-ਸੋਗ, ਬਰਨ-ਚਿਹਨ, ਬੰਧ-ਮੁਕਤ, ਨਰਕ-ਸੁਰਗ, ਇਤਿਆਦਿ ਦੂਵੱਲੇ-ਚਿੱਤਰ (Dual terms) ਨਹੀਂ ਸਨ । ਯਥਾ :—

ਜਬ ਆਕਾਰੁ ਇਹੁ ਕਛੁ ਨ ਦ੍ਰਿਸਟੇਤਾ ।
ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਤਬ ਕਹਤੇ ਹੋਤਾ ।
ਜਬ ਧਾਰੀ ਆਪਨ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ।
ਤਬ ਬੈਰ ਬਿਰੋਧ ਕਿਸੁ ਸੰਗਿ ਕਮਾਤ ।
ਜਬ ਇਸਕਾ ਬਰਨੁ ਚਿਹਨੁ ਨ ਜਾਪਤ ।
ਤਬ ਹਰਖ ਸੋਗ ਕਹੁ ਕਿਸਹਿ ਬਿਆਪਤ ।...
ਜਹ ਨਿਰੰਜਨ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਿਰਬਾਨ ।
ਤਹ ਕਉਨ ਕਉ ਮਾਨ ਕਉਨ ਅਭਿਮਾਨ ।...

ਜਦ ਇਸ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਵਾ-ਵਰੋਲਾ ਯਾ ਝਕੋਲਾ (ਕਵਾਉ) ਉੱਠਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਝਟ ਪਟ ਟੋਏ-ਟਿੱਬੇ, ਊਚ-ਨੀਚ, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ, ਦੂਰ-ਨੇੜੇ, ਸੁਰਗ-ਨਰਕ ਬਣ ਗਏ । ਯਥਾ:—

"ਜਹ ਆਪਿ ਰਚਿਓ ਪਰਪੰਚ ਅਕਾਰੁ ।
ਤਿਹੁ ਗੁਣ ਮਹਿ ਕੀਨੋ ਬਿਸਥਾਰੁ ।

ਪਾਪ-ਪੁੰਨ ਤਹ ਭਈ ਕਹਾਵਤ ।
ਕੋਊ ਨਰਕ ਕੋਊ ਸੁਰਗ ਬੰਛਾਵਤ ।
ਆਲ ਜਾਲ ਮਾਇਆ ਜੰਜਾਲ ।
ਹਉਮੈ ਮੋਹ ਭਰਮ ਭੈ ਭਾਰ ।
ਦੂਖ—ਸੂਖ ਮਾਨ—ਅਪਮਾਨ ।
ਅਨਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਓ ਬਖਿਆਨ ।
ਆਪਨ ਖੇਲੁ ਆਪਿ ਕਰਿ ਦੇਖੈ ।
ਖੇਲੁ ਸੰਕੋਚੈ ਤਉ ਨਾਨਕ ਏਕੈ ।...

ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੁ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦਾ—ਨਰਕ-ਸੁਰਗ, ਦੁਖ-ਸੁਖ ਦਾ ਉਹ ਆਪ ਮਾਲਕ, ਧਨੀ, ਕਰਤਾਰ ਹੈ । ਯਥਾ:—

ਦੁਹੂ ਪਾਖ ਕਾ ਆਪਹਿ ਧਨੀ ।
ਉਨਕੀ ਸੋਭਾ ਉਨਹੂ ਬਨੀ ।......
ਜਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਿਸੁ ਆਪਨ 'ਨਾਇ' ਲਾਵੈ ।
ਜਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਿਸੁ ਖੇਲ ਖਿਲਾਵੈ ।

ਭਾਵ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੇਲ ਖਿਲਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ ਪਰੇ ਪਰੇ ਭੇਜਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਪਰ 'ਨਦਰ' ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ 'ਨਾਮ' ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤੀ ਪਾਕੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੀਜ-ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖਾਕਾ ਥੋੜੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਵਿਚ ਖਿੱਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣਾ ਇਤਨਾ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਸੰਸਾਰ-ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ । ਸੰਸਾਰ ਕਲਾ ਵਿਚ ਦੋ ਤਾਕਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ—'ਸੁਖ' ਅਤੇ 'ਦੁੱਖ' । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਜੀਕਣ ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਹਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ, ਰੁੜ੍ਹਦਾ-ਗਿੜ੍ਹਦਾ, ਉਠਦਾ-ਬੈਠਦਾ, ਹਸਦਾ-ਖੇਡਦਾ, ਨਸਦਾ-ਭੱਜਦਾ ਹੈ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਗੜੇ, ਭਵਾਟੀਆ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਇੱਦਾਂ ਅੱਗੇ ਪਿਛੇ ਸੁਰ-ਤਾਲ ਨਾਲ ਨ੍ਰਿਤਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੀਕਣ ਸਿਖਾਂਦਰੂ-ਕੁੜੀਆਂ ਨੱਚਦੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰਤਕਾਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ ਜੋ ਨਿੱਕ ਜਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਓਹ ਵੱਡਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਪਾਰਾਵਾਰ ਯਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ, ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਹੀ ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਜੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਦੀ ਬਣਤਰ ਸਮਝੀਏ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲਟ ਪੱਖ ਦੀ (vice-versa) ।

ਪਹਿਲੇ ਵੇਖੋ, 'ਸੁਖ' ਕੀ ਹੈ ? ਸੁਖ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ । ਜਦ ਬੱਚਾ ਜੰਮਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਸੀ ਲਗਦਾ ਹੈ; ਮਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕੁੱਖ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਅਪਣੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਪੋਤੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਲਪੇਟ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸੁਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਤਨ ਉਪਰ ਕੋਈ ਨਵੀਂ

ਚੀਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਹੁਣ ਉਸੇ ਬਸਤਰ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਲਓ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਦੁਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਬਾਹਰਲਾ ਸੁਖ । ਫਿਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਭੁੱਖ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਂ ਦਾ ਮੰਮਾ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਰੋਂਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਗੱਲ ਕੀ, ਕੀ ਅੰਦਰਲੀ ਭੁੱਖ ਤੇ ਕੀ ਬਾਹਰਲੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਿਸੀ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਹੈ । ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਬੱਚਾ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਧਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੋਟ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਜੇਬਾਂ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ । ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਹੋਕੇ ਉਹ ਅਪਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪਛੀਆਂ ਟਰੰਕਾਂ, ਬਕਸਾਂ, ਬੈਂਕਾਂ ਯਾ ਹੋਰ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵੀ ਮਾਨੋਂ ਸਾਡੇ ਜੇਬ ਯਾ ਬਟੂਏ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਧਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਬੱਚੇ-ਬੱਚੀਆਂ, ਨੌਕਰ-ਚਾਕਰ ਜ਼ਮੀਨ-ਚੌਕ, ਹਾਟ ਪਟਣ ਜੋ ਪਹਿਲੋਂ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹ ਅਸੀਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇੰਝ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਜ਼ੀਕਣ ਕੋਈ ਬੂਟਾ ਅਪਣੇ ਪੇਟੇ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਯਾ ਜੀਕਣ ਕੋਈ ਮੱਕੜੀ ਤਾਣਾ ਤਣਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਯਾ ਜੀਕਣ ਦੂਜ ਦਾ ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਾਨੂੰ 'ਲੱਭਦਾ' ਹੈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਸਾਡਾ 'ਸੁਖ' ਵਧਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਰਕੇ 'ਸੁਖ' ਕੀ ਹੈ ? ਸੁਖ ਉਹ ਤਾਕਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੀਜ਼ ਸਾਡੇ ਕੇਂਦਰ (Centre) ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਚਮੁਟਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ—Centripetal Force ।

ਹੁਣ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ ਜੁ ਦੁਖ ਕੀ ਹੈ । ਜੇ ਕੋਈ ਚੱਕ੍ਰਵਰਤੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਡੰਬਰ ਹੋਰਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਇਤਨਾ ਵੱਡਾ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਸਮੁੰਦਰ ਕਿਸੇ ਨਦੀ ਨਾਲੇ ਕੋਲੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ । ਰਾਜੇ ਕੋਲ ਘਰ ਘਾਟ, ਹਾਥੀ-ਘੋੜੇ, ਰਾਜ ਪਾਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਹੇਠਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਹੁਣ ਇਸ ਰਾਜੇ ਦਾ ਰਾਜ ਪਾਟ ਖੋਹ ਲਓ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੋਵੇਗਾ; ਉਸ ਦਾ ਧਨ ਧਾਮ ਖੋਹ ਲਓ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਹੋਵੇਗਾ; ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ-ਧੀਆਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਲਓ, ਉਹ ਰੋਵੇਗਾ; ਉਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਛੱਡੋ, ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਾ-ਦਰ-ਗੋਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ । ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੁ 'ਦੁਖ' ਸੁਖ ਤੋਂ ਉਲਟਵੀਂ ਤਾਕਤ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ । ਸੁਖ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ, ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ, ਸਾਡਾ ਕੇਂਦਰ, ਸਾਡਾ ਦਿਲ ਵਧਦਾ ਸੀ, 'ਦੁੱਖ' ਵਿਚ ਇਹ ਘਟਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਕਿਸੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਫਾਨੂਸ ਵਿੱਚੋਂ ਫੂਕ ਨਿਕਲਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਾਰਾ ਫਾਨੂਸ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਵੇ । ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਰੌ (ਤਾਕਤ) ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਘਟਦਾ ਘਟਦਾ ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—Centrifugal force ।

ਤੁਸਾਂ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਜੁ ਮੱਖੀਆਂ ਕੀਕਣ ਛੱਤਾ ਲਾਂਦੀਆਂ ਹਨ—ਪਹਿਲੋਂ,

ਇੱਕ ਘਰ ਬਣਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਫਿਰ ਦੂਜਾ, ਤੀਜਾ ਤੇ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਘਰ ਬਣਕੇ ਪੂਰੀ ਮਾਖਿਓਂ ਦੀ ਛੱਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕੇਂਦਰ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੁਗਤੀ ਹੈ, ਜੋੜ ਹੈ, ਪਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸੁਖ' ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਖਾਨਦਾਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਵਧਦੇ ੨ ਸ਼ਹਿਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਪੱਛਮੀਂ ਤਰੀਕੇ ਵਿੱਚ ਜਦ ਕੁਨਬਾ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਹਰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੁਕਾਉਣ ਲਈ ਅਲੱਗ ਝੁੱਗੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਨਹੀਂ, ਵਿਛੋੜਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਨਵੇਂ ਘਰ ਬਣਦੇ ਹਨ ਓਹ ਅੱਗੋਂ ਫਿਰ ਵਧਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਓਹ ਵੀ ਫਿਰ ਵੱਖ ਹੋਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕੁਲਾਂ ਯਾ ਜ਼ਾਤਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵੀ ਕੁਝ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬਣੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅਪਣੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਹੀ ਲਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸੂਰਜ ਵੱਡੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸਦੀ ਟਿੱਕੀ ਅਜੇ ਗੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਧੂਏਂ-ਦੇ-ਪਹਾੜ ਵਾਂਙ ਖਿੰਡਰੀ ਹੋਈ (Nebula) ਸੀ। ਇਸ ਖਿੰਡਰੇ ਹੋਏ ਧੂੰਏਂ ਨੂੰ ਲੋਕ 'ਨੈਬੂਲਾ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਜੇ ਟੁਰ ਫਿਰ; ਰਿੜ੍ਹ ਗਿੜ, ਭਵਾਟੀਆਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ ਸੀ; ਇਸ ਕਰਕੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਜੁ ਸਾਂਝੇ ਘਰ ਵਾਂਙ ਜਦ ਓਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਤਾ ਕੁ ਖਿੰਡ ਪੁੰਡ ਜਾਵੇ। ਸੂਰਜ, ਜੋ ਸਾਡੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ, ਮਾਨੋ ਦਿਲ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿੰਡ ਕੇ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁੱਤ੍ਰ 'ਸ਼ਨੀ' ਯਾ ਛਨਿਛਰ ਤਾਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਵੱਖ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਸੂਰਜ ਦਾ ਢਿਡ ਉਤਨਾ ਹੀ ਰਿਹਾ, ਵੱਡਾ ਫ਼ਰਕ ਨਾ ਪਿਆ। ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਪੁਤ੍ਰ 'ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ' ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕਰ ਛੱਡਿਆ। ਜਦ ਫਿਰ ਵੀ ਐਡਾ ਫ਼ਰਕ ਨਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੂਰਜ ਨੇ ਚਾਰ ਹੋਰ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨਿਖੇੜ ਛੱਡੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ 'ਮੰਗਲ', 'ਪ੍ਰਿਥਵੀ' 'ਸ਼ੁੱਕਰ' ਤੇ 'ਬੁਧ' ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਤਾਰੇ ਐਡੇ ਐਡੇ ਵੱਡੇ ਹਨ ਜਿਤਨੀ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਯਾ ਇਸ ਥੋਂ ਵੀ ਵੱਡੇ। ਪਰ ਇਹ ਇੱਡੇ ਵੱਡੇ ਹੋਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੁਸੀ ਪੁੱਛੋਗੇ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ? ਪਿਆਰੇ ਪਾਠਕੋ ! ਇਹੋ ਤਾਂ ਮੁਢਲਾ ਨਿਯਮ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਕੀ ? ਇਹ ਕਿ ਨਿੱਕਾ ਵੱਡੇ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰੇ, ਨਿੱਕਾ ਵੱਡੇ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਕਰੇ ਜਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਕੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਜੀ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ ? ਪਿਆਰ ਦੀ, ਪ੍ਰੀਤੀ ਦੀ, ਭਗਤੀ ਦੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸੋਹਾਗਣ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਅਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਜਾਣਕੇ ਉਸਦੇ ਪਲੰਘ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਪਰਦੱਖਣਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ; ਪਰਦੱਖਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਦੁੱਧ ਦਾ ਛੰਨਾ ਲੈਕੇ, ਭਰੇ ਹੱਥੀਂ ਅਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ 'ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ' ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਜਾਣਾ (Revolution) ਹੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਵਡੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ, ਜਿਹਾ

ਕਿ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਵਾਕ ਹੈ:—

'ਹਉ ਵਾਰੀ ਹਉ ਵਾਰੀ ਗੁਰਸਿਖ ਮੀਤ ਪਿਆਰੇ ਰਾਮ ।'

[ਵਡਹੰਸ ਮ: ੪]

ਹਉ ਵਾਰੀ ਘੁੰਮਾ ਜਾਵਦਾ ।
ਇਕ ਸਾਹਾ ਤੁਧੁ ਧਿਆਇਦਾ ।

[ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਮ: ੫]

ਹਉ ਵਾਰੀ ਜੀਉ ਵਾਰੀ ਗੁਰਚਰਣੀ ਚਿਤ ਲਾਵਣਿਆ ।

[ਮਾਝ ਮ: ੩]

ਜੋ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਥੋਂ ਵਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ— ਪਤਨੀ ਪਤੀ ਥੋਂ, ਪੁੱਤ੍ਰ ਪਿਤਾ ਥੋਂ, ਧੀ ਮਾਤਾ ਥੋਂ, ਗੁਰਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ! ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਵਾਰੇ ਵਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ (Moon) ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੋਂ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਆਓ ਇਸ ਘੋਲ ਘੁਮਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਹੋਰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰੀਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਜ਼ਰਾ ਹੋਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸਦੀ ਹੈ । ਅਸਾਂ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਵਿਚਕਾਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦੱਸੇ ਹਨ:—

ਸੂਰਜ

੧ ਬੁਧ
੨ ਸ਼ੁਕਰ
੩ ਪ੍ਰਿਥਵੀ
੪ ਮੰਗਲ
੫ ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ
੬ ਸ਼ਨੀ
੭ ਅਨੰਤ

ਵੇਖੋ ਸੂਰਜ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਗਿਰਦ-ਗਿਰਦ ਛੇ ਚੱਕਰ ਤਾਂ ਛੇਆਂ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਨ ਜ ਇਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ । ਸਤਵਾਂ ਚੱਕਰ ਹੋਰ ਦੁਰਾਡੇ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ; ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਅਨੰਤ' ਆਖਦੇ ਹਾਂ । ਕਈ-ਲੋਕੀਂ 'ਅਰਸ਼' ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਚੱਕਰ ਕਿਤਨੇ ਹਨ ? ਸੱਤ ਹਨ; ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਸੱਤ ਅਸਮਾਨ ਵੀ ਸਿਆਣੇ ਆਖਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਕੀ ਅਸਮਾਨ ਸੱਤ ਹੀ ਹਨ ? ਨਹੀਂ ਨਹੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਮੋਟੀ ਗਿਣਤੀ ਲਈ ਸੱਤ ਮਿਥੇ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਸੱਤ ਦਿਨ ਮਿਥ ਹਨ । ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਤਨੇ ਆਸਮਾਨ ਹਨ ਜਿਤਨੇ ਫਿਰਨ ਵਾਲੇ ਤਾਰੇ ਹਨ । ਇਹ ਤਾਰੇ ਅਨੇਕ, ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਹੀ ਹਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

(੧) ਕੇਤੀਆ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਮੇਰ ਕੇਤੇ ਕੇਤੇ ਧੂ ਉਪਦੇਸ ।
ਕੇਤੇ ਇੰਦ ਚੰਦ ਸੂਰ ਕੇਤੇ ਕੇਤੇ ਮੰਡਲ ਦੇਸ ।

[ਜਪੁਜੀ]

(੨) ਅਨਿਕ ਸੂਰ ਸਸੀਅਰ ਨਿਖਿਆਤਿ ।......
ਅਨਿਕ ਪੁਰੀਆ ਅਨਿਕ ਤਹ ਖੰਡ ।

ਭਾਵ ਇੱਕ ਨਹੀਂ, ਸੱਤ ਨਹੀਂ, ਦਸ ਨਹੀਂ, ਬੇਅੰਤ ਹੀ ਨਖੱਤਰ, ਤਾਰੇ ਸਿਆਰੇ ਹਨ । ਜਦ ਸੂਰਜ ਹੀ ਇੱਕ ਨਹੀਂ, ਅਨੇਕਾਂ ਹਨ, ਫਿਰ ਅਕਾਸ਼ ਕੀਕਣ ਸੱਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ? ਓਹ ਵੀ ਬੇ ਗਿਣਤ ਹਨ । ਪਰ ਮੋਟੀ-ਗਿਣਤੀ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸੱਤ ਹੀ ਅਕਾਸ਼ ਲਵਾਂਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛੇ ਤਾਂ ਤਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਾਂਭੇ ਹਨ, ਤੇ ਸੱਤਵਾਂ (ਅਰਸ਼) ਬੇਅੰਤ--ਦਾਇਰਾ 'ਅਨੰਤ' ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਗਮ, ਅਗਮ, ਅਲਖ ਵੀ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ । ਇਹ ਦਾਇਰਾ ਫ਼ਰਜ਼ੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਤਾਰੇ ਹਨ, ਯਥਾ ਯੂਰੈਨਸ (Uranus), ਨੇਪਟਯੂਨ (Neptune) ਆਦਿ ।

ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਇਸ 'ਭੂਗੋਲ' ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨਾ ਹੈ ਜੁ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਕਿਸ ਅਸੂਲ ਉਪਰ ਗੇੜੇ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਤਰਤੀਬ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੀਏ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਵੇਗਾ ਜੁ 'ਸ਼ਨੀ' ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਸਤ ਟੁਰਦਾ ਹੈ । ਕਿਉਂ ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੁ ਉਸ ਨੇ ਵੱਡਾ ਦੂਰ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਤੈ ਕਰਨਾ ਹੈ; ਸ਼ਨਿਚਰ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੌਲੇ ਚਲਦਾ ਹੈ—'ਸਨਿਸ (ਹੌਲੇ) 'ਚਰ' (ਚਲਣਾ) । ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਕੋਲ ਹਨ, ਉਹ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਘੋਲੀ ਘੋਲੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਦੂਰ ਟੁਰ ਗਏ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਵਾਰੇ ਵਾਰੇ ਤਾਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਛਨਿਛਰ ਵਾਂਙ ਹੌਲੀ । ਪਰ ਕੀ ਉਹ ਅਪਣਾ ਕਮ ਵੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਉੱਤਰ ਬੜਾ ਅਚੰਭਾ ਤੇ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲ਼ਾ ਹੈ । ਕੀ ? ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ ਜੁ ਉਹ ਤਾਰੇ ਜੋ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਟੁਰਦੇ ਹਨ ਓਹ ਅਪਣੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਜ਼ੋਰ ਦੀਆਂ ਭਵਾਟੀਆਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਜੋ ਤਾਰੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹਨ ਸੂਰਜ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਤਾਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ।

ਅੱਗੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਗੱਲ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਇੱਕ ਟੇਬਲ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸੇਗੀ । ਪਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਜੁ ਤਾਰੇ ਤੇ ਗ੍ਰਹ ਵੀ 'ਗੁਰਮੁਖ' ਯਾ 'ਮਨਮੁਖ' ਹਨ; ਨਹੀਂ, ਭਾਵ ਇਤਨਾ ਹੀ ਹੈ ਜੁ ਉਹੋ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਵੇਖੋ ਸਾਇੰਸ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਜੁ ਅਣੂ-ਜਗਤ (Infra-world) ਦੀ ਬਣਤਰ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ ਤਾਰਾ-ਮੰਡਲ (Astronomical world) ਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਉਪਰ ਇੱਕੋ

ਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ । ਸੋ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨਕਸ਼ੇ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ ਜੁ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਜਗਤ (Spiritual world), ਜਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਉਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮੰਡ—ਭਾਵ, ਇੱਥੇ ਉਥੇ ਕਈ ਸੂਖਮ-ਤੱਤ ਦੇ ਕੇਂਦ੍ਰ ਹਨ, ਕਈ ਦੁਰਾਡੇ, ਤੇ ਇਸੇ ਸਮੀਪਤਾ ਤੇ ਦੂਰੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟੋਰ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਹੈ। ਟੇਬਲ ਵਿੱਚ ਅਸਾਂ ਵੱਡੇ-ਗ੍ਰਹਿ (Planets) ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ 'ਆਤਮਾ' ਸਭ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੈ, ਮਨ, ਚਿਤ, ਬੁਧੀ ਆਦਿ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਧੀਆਂ ਹਨ:—

ਨੰ:	ਤਾਰੇ	ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਲੱਖ ਮੀਲਾਂ ਵਿਚ	ਸੂਰਜ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਟੋਰ ਫ਼ੀ ਘੰਟਾ	ਆਪਣੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਭਵਾਟੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਫ਼ੀ ਘੰਟਾ	ਨੋਟ
੧	ਬੁੱਧ Mercury	੩੭	੧੧੦,੭੨੫ਮੀਲ	੩੭੦ ਮੀਲ	(੧) ਵੇਖੋ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਗਿਰਦ ਚੱਕਰ ਸੁਸਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਪਰ ਆਪਣੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਤੇਜ਼ ਹੈ।
੨	ਸ਼ੁੱਕਰ Venus	੬੯	੮੧,੦੦੦	੧੦੫੦	
੩	ਪ੍ਰਿਥਵੀ Earth	੯੫	੬੮,੮੯੦	੧੦੪੦	(੨) ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ੍ਰੀਰਾਂ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਪਰਲਾ ਕਾਨੂੰਨ ਪੂਰਾ ਹੈ।
੪	ਮੰਗਲ Mars	੧੪੫	੫੫,੮੧੨	——	
੫	ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ· Jupiter	੪੯੪	੩੦,੨੦੩	੨੮,੧੨੮	(੩) ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਆਦਿ ਜੋ ਲੜਗੁਚ (Satellites) ਹਨ, ਓਹ ਨਹੀਂ ਲਏ ਗਏ, ਸਿਰਫ 'ਗ੍ਰਹ' (Planets) ਹੀ ਇਸ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿਚ ਹਨ।
੬	ਸ਼ਨੀ· Saturn	੯੦੬	੨੨,੩੦੯	੨੨,੪੪੦	
			ਘਟਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ	ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ	

ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਦਿਤੀ ਟੇਬਲ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹ ਭਾਵ ਕੀ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਯਾ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਲਓ । ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਅਸੀਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਤ੍ਰਿਉਂ ਤਿਉਂ ਭਾਵੇਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਅਸੀਂ ਘੱਟ ਭਵਾਟੀ ਲਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਅਪਣੀ "ਹਉਮੈਂ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਜੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚੱਕਰ ਲਾਂਦੇ ਹਾਂ ।" 'ਸਨਿੱਚਰ' ਕੌਣ ਹੈ ? ਓਹ ਮਨਮੁਖ ਜੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਚਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਪਣੀ ਹਉਮੈਂ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਇੰਞ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਜੀਕਣ ਇੱਲਾਂ ਕਿਸੇ ਲੋਥ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਫਿਰ-ਦੀਆਂ ਹਨ । ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਕੌਣ ਹਨ ? ਓਹ ਬੁੱਧ ਯਾ ਸ਼ੁੱਕਰ ਵਰਗੇ ਚਮਕੀਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੋਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚੰਡ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੀਨ ਹਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਉਮੈਂ ਆਖਣ ਮਾਤਰ ਹੈ, ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਓਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ 'ਜੀ ਉਪਰੋਂ ਘੋਲੀ ਘੋਲੀ ਜਾਣ ਲਈ ਜੰਮੇ ਹਨ । 'ਬੁੱਧ' ਤਾਰਾ ਗੁਰਮੁਖ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਸ਼ਨੀਚਰ' ਮਨਮੁਖਾਂ ਦਾ; ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੇ ਮੰਗਲ ਮੰਝ ਮਝਾਟੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਮੇਲ ਹਨ । ਵੇਖੋ, ਜਿਤਨੀ ਭਵਾਟੀ ਅਪਣੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਹੈ ਉਤਨੀ ਹੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲ ਘੱਟ ਹੈ। ਇੰਞ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੁ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਤੋਸ਼ਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ । ਸਾਡੇ ਦੋ ਜੇਬਾਂ ਹਨ, ਇਕ ਅਪਣੀ, ਦੂਜੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵਾਲੀ । ਜੇ ਅਸੀਂ ਅਪਣੀ ਜੇਬਾਂ ਵਿਚ ਰੁਪੈ ਬਹੁ ਪਾਈਏ ਤਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਫ਼ਾਲੀ ਗੋਲਕ ਵਿਚ ਘੱਟ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਬੱਸ ਇਹੋ ਹਾਲ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਹੈ । ਜੋ ਅਪਣੇ ਪਿਤਾ (ਸੂਰਜ) ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਨ ਓਹ ਸ਼ਨਿਚਰ ਵਾਂਗ ਸੁਸਤ ਹਨ, ਪਰ ਅਪਣੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰ ਬਾਵਲਿਆਂ ਵਾਂਙ ਮਾਰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਨਿਯਮ ਸੰਸਾਰ-ਚੱਕਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਦੀ ਟੋਰ ਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨਿਯਮ ਤੋਂ 'ਆਪੇ' (Self) ਤੇ ਸਗਲ-ਆਪੇ (Universal-Self) ਕਰਤੂਤਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ; ਜਦ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਆਲਸੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ:—

"ਮਨਮੁਖ ਕਉ 'ਆਲਸ' ਘਣੋ ਫਾਥੇ ਓਜਾੜੀ ।
ਫਾਥਾ ਚੁਗੈ ਨਿਤ ਚੋਗੜੀ ਲਗਿ ਬੰਧੁ ਵਿਗਾੜੀ ।" (ਮਾਰੂ ਮ: ੧)

ਹੁਣ ਭਾਵੇਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਤਾਂ ਆਲਸ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਭਾਵਾਟੀ ਤੇਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਚਤੁਰਾਈ' ਆਖਦੇ ਹਨ:—

"ਮਨਮੁਖ ਚੰਚਲ-ਮਤਿ ਹੈ ਅੰਤਰਿ ਬਹੁਤ ਚਤੁਰਾਈ ।
ਕੀਤਾ ਕਰਤਿਆ ਬਿਰਥਾ ਗਇਆ ਇਕ ਤਿਲੁ ਥਾਇ ਨ ਪਾਈ ।
(ਸਲੋਕ ਮ: ੩)

ਗੁਰਮੁਖ 'ਬੁੱਧ' ਵਾਂਙ ਸਥਿਰ-ਮਤ,ਪ੍ਰਜੂਲਤ ਹਨ ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਪਰੋਂ ਵਾਰੇ ਵਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਆਪੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਸਰਬ-ਆਪੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਕੁਰਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਗੁਰਮੁਖ ਹੀ 'ਪੰਚ' ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਤ ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

"ਪੰਚ ਪਰਵਾਨ ਪੰਚ ਪਰਧਾਨ ।
ਪੰਚੇ ਪਾਵਹਿ ਦਰਗਹਿ ਮਾਨੁ ।"

੨

ਅਸੀਂ ਮਨਮੁਖਾਂ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਤਾਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ । ਮਨਮੁਖ 'ਛਨਿਛਰ' ਵਾਂਙ ਦੂਰ ਹਨ, ਗੁਰਮੁਖ 'ਬੁੱਧ' ਵਾਂਗ ਨੇੜੇ ਹਨ । ਛਨਿਛਰ ਤਾਰੇ ਨੂੰ ਰਤਾ ਕੁ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖੋ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ ਜੁ ਇਸ ਤਾਰੇ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ । ਕੀ ? ਹੋਰ ਤਾਰੇ ਗੋਲ ਹਨ, ਪਰ ਸ਼ਨੀ ਦੇ ਢਿੱਡ ਉਪਰ ਇਕ ਪੇਟੀ ਜੇਹੀ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਮਾਨੋਂ ਇਸਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਕੋਈ ਸੰਗਲੀ ਮਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਸਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਇਹੋ ਤਾਂ ਮਨਮੁਖਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਚਿੰਨ ਹੈ ! ਭਾਵ ਹਉਮੈਂ ਦੀ ਸੰਗਲੀ । ਜੋ ਤਾਰੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਟੁਰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸਿਰ ਤੇ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਪੰਡਾਂ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਯਾ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਲ ਨਹੀਂ, ਓਹ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਨ । ਪਰ ਜੋ ਤਾਰੇ ਦੂਰ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਭਵਾਟੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੰਧਨ ਘੜਨ ਵਾਲੇ ਕਈ 'ਲੜਗੁਚ-ਤਾਰੇ' (Satellites) ਹਨ । ਇਹ ਲੜਗੁਚ ਕੀ ਹਨ ? ਮਾਨੋਂ ਇਤਨੀਆਂ ਪੰਡਾਂ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਬੁੱਧ ਤੇ ਸ਼ੁੱਕਰ ਗੁਰਮੁਖ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲੜਗੁਚ ਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਜ਼ਰਾ ਅੱਗੇ ਟੁਰੋ, 'ਪ੍ਰਿਥਵੀ' ਦਾ ਤਾਰਾ ਚੰਨ ਹੈ । ਜੇ ਹੋਰ ਅਗਾਂਹ ਜਾਈਏ ਤਾਂ 'ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ' ਆਵੇਗਾ ਇਸ ਦੇ ਲੜਗੁਚ ਚਾਰ ਤਾਰੇ ਹਨ, ਸ਼ਨੀ ਦੇ ਅੱਠ ਹਨ । ਵੇਖੋ ! ਸ਼ਨੀ ਰੂਪੀ ਮਨਮੁਖ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਅੱਠ ਪੰਡਾਂ ਹਨ; ਪੰਡਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਇਸਦੇ ਪਿੰਡੇ ਉਪਰ ਇਕ ਗੋਲ ਪੇਟੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰਾ ਜਕੜਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਤਾਂ ਹਾਲ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦਾ ਹੈ । ਹੁਣ ਪਿੰਡੇ ਯਾ ਅਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਲਓ । ਸ਼ਨਿਚਰ ਮਨਮੁਖਾਂ ਦਾ ਆਗੂ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਜੋ ਸੰਗਲ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਅਸੀ ਗੁਰਮੁਖਤਾ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਮਨਮੁਖ ਬਣਦੇ ਹਾਂ ਤਦ ਤੋੜੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਵੀ ਆਦਮੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਜਦ ਰਤਾ ਕੁ ਹੋਰ ਹੇਠਾਂ ਖਿਸਕ ਗਏ, ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਮਨਮੁਖ ਯਾ ਕਾਇਰ ਹੋ ਗਏ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ 'ਪਾਗਲ' ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ । ਇਹ ਸਨਿਚਰ-ਵਾਲੀ-ਸੰਗਲੀ ਕੀ ਹੈ ? 'ਪਾਗਲ'-ਦੀ-ਮਦ-ਮਸਤੀ । ਪਾਗਲ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਥਾ ਜੰਮਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਸਿੱਥ ਦੇ ਜੰਮਣ ਕਰਕੇ ਜੋ ਗੱਲ ਪਾਗਲ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਵੜ ਜਾਵੇ ਉਹ ਜਮ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੀ ਤੇ ਪਾਗਲ ਦੀ ਅਕਲ ਤੇਲੀ ਦੇ ਬੈਲ ਵਾਂਙ ਮੁੜ ਉਥ ਹੀ ਚੱਕਰ ਲਾਦੀ ਹੈ । ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪਾਈ ਹੈ । ਕੀ ? ਇਹ ਜੁ ਸਮਾਂ ਪਾਕੇ ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਤੋਂ ਸਖਤ ਤੋਂ ਸਖਤ ਚੋਟਾਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਨਵੇਂ-ਨਰੋਏ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ । ਪਰ ਪਾਗਲਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਚੋਟ ਇੱਕ

ਵਾਰੀ ਵੱਜ ਜਾਵੇ ਉਹ ਘਰ ਬਣਾਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਮਾਨੋ ਪਾਣੀ ਜਮ ਕੇ ਬਰਫ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਕ-ਹਉਮੈਂ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਹੈ, ਤੇ ਇਹੋ ਪਾਗਲ-ਪੁਣੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਾਗਲ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ਨਿਚਰ ਵਾਂਙ ਅਪਣੀ ਹਉਮੈਂ ਇਤਨੀ ਵਧਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਢਿੱਡ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਮਾਨੋ ਲੋਹੇ ਦੀ ਸੰਗਲੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਗਲਪੁਣਾ ਮਨਮੁਖਤਾ ਦੀ ਹੱਦ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਵਾਕ ਹੈ:—

ਮਨਮੁਖਿ ਕਮਲਾ ਰਗੜੈ ਲੁਝੈ ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਇ ਤਿਸੁ ਸਭ ਕਿਛੁ ਸੁਝੈ ।

[ਸਲੋਕ ਮ: ੩]

ਮਨਮੁਖ ਬੰਨ੍ਹ ਚਲਾਈਅਹਿ
ਨ ਮਿਲਹੀ ਵਗਿ ਸਗਿ। (ਓਹੋ)

ਗੱਲ ਕੀ, ਮਨਮੁਖ ਕਮਲਾ ਹੈ, ਛਨਿਛਰ ਵਾਂਙ ਅਪਣੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪ ਕੈਦ ਹੈ ਉਹ ਬੱਚੇ ਯਾ ਬੁੱਢੇ ਵਾਂਗ ਅਣਜਾਣ, ਅਗਿਆਨੀ ਹੈ:—

"ਮਨਮੁਖ ਬਾਲਕੁ ਬਿਰਧਿ ਸਮਾਨਿ ਹੈ,
ਜਿਨਾ ਅੰਤਰਿ ਹਰਿ ਸੁਰਤਿ ਨਾਹੀ ।
ਵਿਚ ਹਉਮੈਂ ਕਰਮ ਕਮਾਵਦੇ,
ਸਭ ਧਰਮ ਰਾਇ ਕੈ ਜਾਹੀ ।" (ਉਹੋ)

ਮਨਮੁਖਤਾ ਦੀ ਤੀਬਰ ਸ਼ਕਲ ਕੀ ਸੀ ? ਪਾਗਲਪੁਣਾ ! ਜੇ ਜ਼ਰਾ ਹੋਰ ਵਧ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਨਮੁਖ ਪਾਗਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜੜ੍ਹ ਪੱਥਰ ਵਾਂਙ ਯਾ ਤਾਂ ਉਲਟਾ ਪੁਲਟਾ ਟੁਰ ਪਵੇਗਾ, ਯਾ ਸਿਥਲ ਹੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਤਾਰਾ ਜੋ ਛਨਿਛਰ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇ ਹੈ-ਭਾਵ 'ਨੇਪਟਯੂਨ'...ਉਸਦਾ 'ਲੜਗੁਚ' ਪੁੱਠੀਆਂ ਭਵਾਟੀਆਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਤਾਰੇ ਤਾਂ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਦੁਰਾਡੇ ਮਨਮੁਖ ਤਾਰੇ ਦਾ ਲੜਗੁਚ (Satellite) ਪੁੱਠੀਆਂ ਭਵਾਟੀਆਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਾਗਲ-ਪੁਣੇ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਦਰਜੇ ਤੋਂ ਹੋਰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਗੇ ਓਹ ਟੁਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਣਗੇ, ਸਿਥਲ ਹੋਕੇ ਬੈਠ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਅਪਣੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਆਪ ਸੜਨਗੇ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਵਾਕ :

"ਮਨਮੁਖ ਬੋਲੇ ਅੰਧੁਲੇ, ਤਿਸੁ ਮਹਿ ਅਗਨੀ ਕਾ ਵਾਸੁ ।"

ਇਹ ਦੂਜਾ ਨਿਯਮ ਪਿੰਡ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਮਨਮੁਖ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੂੜ ਤੇ ਕੁਸੱਤ ਦੀਆਂ ਪੰਡਾਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨਮੁਖ ਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਲੜਗੁਚ -ਤਾਰੇ ਹਨ। ਜੋ ਗੁਰਮੁਖ ਹਨ ਉਹ ਸੁਰਖਰੂ, ਸੱਖਣੇ-ਸੱਖਣੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖ ਤਾਰੇ ਵੀ ਲੜਗੁਚ-ਤਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ, ਸੁਥਰੇ ਸੁਖੱਲੇ, ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ। ਸ਼ਨਿਚਰ-ਦੀ-

ਪੇਟੀ ਉਸ ਦੀ ਅਧਕ-ਹਉਮੈਂ ਦੀ 'ਵਾਚਕ ਹੈ। ਇਹ ਬੰਧਨ ਕਸ਼ਟ ਯਾ ਬੇੜੀਆਂ ਮਨਮੁਖ ਅਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

੩

ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਮਨਮੁਖ ਜੀਕਣ ਅਪਣੇ ਹਉਮੈਂ-ਰੂਪੀ-ਥੰਮ (Axis) ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਚੱਕਰ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨਮੁਖ ਦੁਰਾਡੇ ਤਾਰੇ ਆਪਣੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਇੰਝ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੀਕਣ ਲਾਟੂ ਯਾ ਭੰਬੀਰੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਫਿਰਨ ਨਾਲ ਵੀਟਣ-ਵਾਲੀ ਉਦ-ਕਰਖ (Centrifugal) ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਦਕਰਖ-ਸੱਤਾ ਦਾ ਕੀ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਉਦਕਰਖ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਘਰ ਫੁੱਟਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇੱਕ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਅਨੇਕ ਤਾਰੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੀਕਣ ਸਾਂਝੇ ਘਰ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਬੇਅੰਤ ਨਿੱਕੇ ਘਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਤਾਰੇ ਬਣੇ;ਪਹਿਲੋਂ ਵੱਡੇ ਸੱਤ ਅੱਠ ਤਾਰੇ ਬਣੇ, ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਧੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਲੜਗੁਚ-ਤਾਰੇ (Satellites) ਆਖ ਆਏ ਹਾਂ। ਪਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਅਨੇਕਤਾ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਮੂਲ-ਘਰ ਘਟਦਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਬਲਹੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੁ ਸਾਰਾ ਘਰ ਹੀ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ:—

"ਘਰ ਫੁੱਟਾ ਤਾਂ ਦਹਸਿਰ ਮਾਰਿਆ।"

ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ 'ਉਦਕਰਖ' (ਖਿੰਡਾਊ-ਸੱਤਾ) ਦੇ ਉਲਟ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੱਤਾ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਕ੍ਰਰਖ (Centripetal) ਸ਼ਕਤੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹਰ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਦਿਲ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਖਿੰਡੀ ਹੋਈ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਫਿਰ ਅਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਟਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੀਚਾਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਦੋ ਸੱਤਾਂ ਓਹੋ ਹੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਸੁਖ' 'ਦੁਖ' ਕਰਕੇ ਆਖ ਆਏ ਹਾਂ। 'ਸੁਖ' ਵੇਲੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਾਡੇ ਇਰਦ ਲਿਪਟਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਆਕਰਖ-ਸੱਤਾ (Centripetal Force) ਹੈ। 'ਦੁਖ' ਵੇਲੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਾਥੋਂ ਵਿਛੜਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਉਦਕਰਖ-ਸੱਤਾ (Centrifugal Force) ਹੈ। 'ਉਦਕਰਖ' ਤੇ 'ਆਕਰਖ' 'ਦੁਖ' ਤੇ 'ਸੁਖ'—ਇਹ ਦੋ ਪਹੀਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਗੱਡੀ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਪਹੀਆ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜਗਤ-ਕਲਾ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇ ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਵੇ। ਜੇ 'ਸੁਖ' ('ਅ ਕਰਖ'-ਖਿੱਚਣ ਵਾਲੀ ਸੱਤਾ) ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਨਿਰੀ-ਪੁਰੀ ਉਦਕਰਖ' ਖਿੰਡਾਊ-ਸੱਤਾ ਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਖਿੰਡਦੀ ੨ ਬਿਖਰ ਜਾਵੇ ਤੇ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ (Chaos) ਪੈ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਖਿੰਡਣ-ਸੱਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸਿਰਫ਼ ਸੁੰਗੜਣ ਵਾਲੀ ਆਕਰਖ ਸੱਤਾ ਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਨਿਰੰਕਾਰ-ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਵਾਕ:—

1. ਗਰਧਪ ਵਾਂਗੂ ਲਾਹੇ 'ਪੇਟ।" (ਗਉੜੀ ਮ: ੫)

ਜਬ 'ਉਦਕਰਖ' ਕਰਾ ਕਰਤਾਰਾ।
ਪ੍ਰਜਾ ਧਰਤ ਤਬ ਦੇਹ ਅਪਾਰਾ।
ਜਬ 'ਆਕਰਖ' ਕਰਤ ਹੋ ਕਬਹੂੰ।
ਤੁਮ ਮੈਂ ਮਿਲਤ ਦੇਹਧਰ ਸਬਹੂੰ। [ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦]

ਭਾਵ 'ਉਦਕਰਖ' ਵੇਲੇ ਜਗਤ ਉਤਪਤੀ ਹੈ, ਤੇ 'ਆਕਰਖ' ਵੇਲੇ ਜਗਤ ਸਮੇਟਣਾ। ਜਦ ਤੋੜੀ ਸੰਸਾਰ ਹੈ ਤਦ ਤੋੜੀ ਦੋਵੇਂ ਪਹੀਏ ਇਸ ਗੱਡੀ ਦੇ ਚਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(੪)

ਇਸ ਦੂਹਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਜੀਕਣ ਤਾਣੇ ਪੇਟੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਦਕਰਖ (ਦੁੱਖ) ਤੇ ਆਕਰਖ (ਸੁਖ) ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਤਾਣੇ ਪੇਟ ਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਪੜਾ ਅਪਣੀ ਥਾਂ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤਾਕਤਾਂ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਪਣੀ ਥਾ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਅਸੀਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਜੁ ਤਾਰੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਗੋਲ ਚੱਕਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਗੋਂ ਅੰਡੇ ਵਾਂਗ (Ellipse)ਦਾਇਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਕੀ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਸੋਚਣ ਤੇ ਅਪਣੇ ਆਪ ਲੱਭ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਜੇ ਆਕਰਖ ਸੱਤਾ ਹੀ ਇਕੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਦਾਇਰਾ ਪੂਰਨ ਗੋਲ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਆਕਰਖ (ਸਮੇਟੂ) ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਖਿੱਡਾਊ ਸੱਤਾ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਗੋਲ ਦਾਇਰੇ ਨੂੰ ਖਿੰਡਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਾਇਰੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਅੰਡੇ ਵਾਂਗ ਬੈਜ਼ਵੀ (Ellipse) ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਅੰਡੇ-ਵਾਙੂ-ਵਾਟ (Orbit) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੂਰਜ ਹੈ, ਤੇ ਇਸਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਵੇਖੋ ਇੱਥੇ ਦੋ ਥਾਂ ਹਨ—ਇਕ ਥਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸੂਰਜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਦੁਰੇਡੀ। ਪਹਿਲੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ 'ਉਰਾਰ ਸੂਰਜ' (Perihelion) ਆਖਦੇ ਹਨ, ਦੂਜੀ ਨੂੰ 'ਪਾਰ-ਸੂਰਜ' (Aphelion) । ਗੱਲ ਕੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਗੋਲ ਚੱਕਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਲ ਯਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਡਾਕਾਰ ਵਿੱਚ ਅੱਪੜ ਕੇ ਦੋ ਦਿਲ ਬਣ ਗਏ, ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਵੀ ਦੋ ਘਰ ਬਣ ਗਏ--ਇੱਕ ਉਰਾਰ, ਦੂਜਾ ਪਾਰ। ਬਸ ਇਹੋ ਹਾਲਤ ਜੋ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਉਰਾਰ-ਬੰਨੇ ਤੇ ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਮਾਨੋ ਸੁਰਗ ਵਿੱਚ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਲ ਹਾਂ, ਪਰ ਜਦ ਪਾਰਲੇ ਬੰਨੇ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ 'ਨਰਕ' ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਗੱਲ ਕੀ ਉਰਾਰ-ਬੰਨਾ (perihelion) ਸਾਡਾ 'ਸੁਰਗ' ਹੈ, ਤੇ ਪਾਰਲਾ-ਬੰਨਾ (Aphelion) 'ਨਰਕ'। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹੋ 'ਸੁਰਗ' ਨਰਕ' ਤਾਰਿਆਂ ਲਈ ਹਨ ਜਿਹੇ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲਈ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ-ਚੱਕਰ ਦਾ ਚੌਥਾ-ਨਿਯਮ ਹੈ।

(੫)

ਅਸੀਂ ਉਪਰ 'ਸੁਖ 'ਦੁਖ' ਯਾ ਉਦਕਰਖ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੀਆਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ। ਆਓ ਹੁਣ ਇੱਕ ਇੱਕ ਨੂੰ ਲਈਏ। ਪਹਿਲੋਂ 'ਆਕਰਖ' ਯਾ ਸਮੇਟਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਲਓ। ਜਦ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਇਹ ਸੱਤਾ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਪਰਲੋ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਪੁਛੋਗੇ, ਕੀਕਣ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਟਣ ਵੇਲੇ ਸਥੂਲ-ਚੀਜ਼ ਆਪਣੇ ਮੰਬੇ ਸੂਖਮ-ਤੱਤ ਵਿੱਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਜਲ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਲ ਅਗਨੀ ਵਿੱਚ, ਅਗਨੀ ਵਾਯੂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ, ਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਹੈ ਮੁਢਲੇ ਤੱਤ 'ਸ਼ਬਦ' (ਨਾਮ) ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੇਟਣਾ ਇੰਞ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ ਮਕੜੀ ਆਪਣਾ ਜਾਲਾ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਅੰਦਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੋਈ 'ਪਰਲੋ' ਯਾ ਸਮੇਟਣ-ਸਮਾ।

ਉਦਕਰਖ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦਾ ਉਲਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਕਣ ਸੂਰਜ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਰਣਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤੀਕਣ 'ਸਬਦ (ਨਾਮ)' ਵਿੱਚੋਂ ਅਕਾਸ਼ ਉਪਜਦਾ ਹੈ, ਅਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਵਾਯੂ, ਵਾਯੂ ਤੋਂ ਤੇਜ (ਅਗਨੀ), ਅਗਨੀ ਤੋਂ ਜਲ, ਜਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ-ਧਾਤਾਂ (Chemical elements)। ਗੱਲ ਕੀ, ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਪਰਲੋ ਇੱਕ ਮੁਢਲੇ ਤੱਤ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸੂਖਮ, ਅਗਮ, ਅਗੋਚਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ 'ਨਾਮ ਆਖ ਆਏ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਵਾਕ ਹੈ:—

"ਉਤਪਤਿ ਪਰਲਉ 'ਸਬਦੇ, ਹੋਵੈ ।
ਸਬਦੇ ਹੀ ਫਿਰਿ ਓਪਤਿ ਹੋਵੈ ।" [ਮਾਝ ਮ: ੩]

'ਸਬਦ' ਓਹ ਮੁਢਲਾ-ਤ੍ਰਾਣ ਯਾ ਥ੍ਰਾਟ (Vibration) ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ-ਥੰਭਾਂ ਪਕੜ ਰੱਖਿਆ, ਹੈ। ਇਹ ਥ੍ਰਾਟ ਬਿਜਲੀ (Electricity) ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੂਖਮ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਸਾਇੰਸ ਵਾਲੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਪੁੱਛਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਤ੍ਰਾਣ ਹੈ ਜੋ ਸੂਰਜ ਵਿੱਚ ਆਕਰਖਣ ਸੱਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਤ੍ਰਾਣ ਹੈ ਜੋ ਅਨੰਦ-ਆਕਾਸ (ਅਰਸ਼) ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਥਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਰੱਖਦਾ ਹੈ! ਉਤਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 'ਸ਼ਬਦ' (ਨਾਮ) ਰੂਪੀ ਅਗਮ-ਸੱਤਾ ਹੈ, ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਤ੍ਰਾਣ ਦਾ ਮੁਢ (Primum mobile) ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਤ੍ਰਾਣ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ-ਚੱਕਰ ਇੰਞ ਬੈਠ ਜਾਵੇ ਜੀਕਣ ਚਾਬੀ ਬਿਨਾਂ ਘੜੀ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਘੜੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਯਾ ਨਿਯਤ ਸਮੇਂ ਉਪਰ ਚਾਬੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ 'ਸ਼ਬਦ' ਉਹ 'ਅਨਹਦ' 'ਅਟੁਟ' 'ਅਨੰਤ' ਸੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤ ਯਾ ਹੱਦਬੰਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਦਾ-ਸਥਿਰ ਹੈ। ਹਾਂ ਜੀ, ਇਹੋ ਸੱਤਾ, ਭਾਵ 'ਨਾਮ', 'ਉਦਕਰਖ' ਤੇ 'ਆਕਰਖ' ਰੂਪੀ ਗੰਗਾ-ਜਮਨਾ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ—ਅੰਦਰ-ਖਿੱਚ ਤੇ ਬਾਹਰ-ਖਿੱਚੂ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ, ਕਰਤਾ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ:—

(੧) ਦੁਹੂ ਪਾਖ ਕਾ ਆਪਹਿ ਧਨੀ ।
ਉਨਕੀ ਸੋਭਾ ਉਨਹੂ ਬਨੀ ।
(੨) 'ਦੋਵੇ ਤਰਫ ਉਪਾਇ ਇਕੋ ਵਿਰਤਿਆ।'
[ਮਲਾਰ ਵਾਰ ਮ: ੧]

(੬)

ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਵੱਡੇ ਸੱਤ ਤਾਰੇ ਹਨ ਜੋ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਯਾ ਖਲਾ (Ether) ਵਿੱਚ ਚੱਕਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲਾਵੇ ਉਸ ਦੇ ਟੁਰਨ ਨਾਲ 'ਸ਼ਾਂ ਸ਼ਾਂ' ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਇੱਲ੍ਹਾਂ ਯਾ ਹੋਰ ਪੰਛੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਡਣ ਤਾਂ ਬੜੀ ਅਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਤਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੱਤ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਣ ਗੀਆਂ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਵਾਜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾ, ਰੇ ਗਾ, ਮਾ, ਪਾ ਧਾ ਨੀ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸੁਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਤੀਬਰ ਸੁਰ ਕਿਸ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ? ਉਸ ਤਾਰੇ ਦੀ ਜੋ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੂਰਜ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਚੱਕਰ ਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਯਥਾ 'ਬੁੱਧ' ਤੇ 'ਸ਼ੁੱਕਰ'। ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮੱਧਮ-ਆਵਾਜ਼ ਕਿਸ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ? ਉਸ ਦੀ ਜੋ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਟੁਰਦਾ ਹੈ, ਯਥਾ ਸ਼ਨਿਚਰ। ਜੇ ਸ਼ਨਿਚਰ 'ਸਾ' ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਤਾਂ 'ਨੀ' ਦੀ ਉੱਚੀ-ਸੁਰ 'ਬੁੱਧ' ਤਾਰੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇਗੀ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਸੁਰਾਂ ਮਿਲਕੇ ਇੱਕ ਅਵਾਜ਼ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਾ ਕਿ ਸਰਗਮ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲਵੀਂ-ਧੁਨੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਇੰਸਦਾਨ 'ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਰਾਗ' (Music of spheres) ਆਖਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਹੁਣ ਇੱਕ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਥ੍ਰਾਟ ਜੋ ਗੁਰਮੁਖ ਲਿਵ-ਲੀਨ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਸੁਣਦੇ ਹਨ, ਕੀ ਉਹ 'ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਰਾਗ' ਹੈ ਯਾ ਕੋਈ ਇਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਥ੍ਰਾਟ ਹੈ ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਤਾਰਿਆਂ-ਦਾ-ਰਾਗ ਭਾਵੇਂ ਹੈ ਜ਼ਰੂਰ ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਸਥੂਲ ਰਾਗ ਹੈ ਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਤੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਵਾਯੂ ਯਾ ਧੁਨ-ਮੰਡਲ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ; ਪਰ ਜੋ ਧੁਨੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਥੂਲ, ਮਾਇਕ ਯਾ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਰਾਗਨੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਅਗਮ ਅਪਾਰ ਅਗੋਚਰ ਥ੍ਰਾਟ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸ਼ਬਦ' ਯਾ 'ਨਾਮ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਿਵ-ਲੀਨ ਧੁਨੀ ਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਰਾਗਨੀ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਫਰਕ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਦਾ, ਯਾ ਜਿਤਨਾ ਭਾਫ ਦਾ ਤੇ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਬਰਫ ਦਾ ਯਾ ਜੀਕਣ ਵਾਯੂ ਦਾ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ। ਲਿਵ ਵਾਲਾ 'ਸ਼ਬਦ' ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਆਦ-ਤੱਤ, ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਹੈ ਇਹ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਰਾਗ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਵਾਜੇ ਵਰਗਾ ਠੁੱਲਾ, ਕੰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਓਹ ਅਗਮ ਹੈ, ਇਹ ਗੰਮਤਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਓਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ

ਵੀ ਰਹੇਗਾ; ਇਹ ਤਦ ਬਣਿਆ ਜਦ ਸਥੂਲ ਪ੍ਰਪੰਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ, ਨਾਂ ਕਿ ਤਦ ਜਦ ਪਵਣ ਪਾਣੀ ਹੀ ਸਨ। ਗੱਲ ਕੀ ਓਹ ਅਜਲੀ, ਅਬਦੀ, ਅਕਾਲ ਧੁਨੀ ਹੈ; ਇਹ ਕਾਲ ਦੀ-ਭੈਰਵੀ ਹੈ। ਉਸ 'ਰਾਗ-ਨਾਦ' ਤੋਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ 'ਹੁਕਮ' ਲਭਦਾ ਹੈ, ਇਸਤੋਂ ਨਿਰਾ ਮਨ ਪ੍ਰਚਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ:—

"ਰਾਗੈਂ-ਨਾਦੈ' ਬਾਹਰਾ
ਇਨੀ 'ਹੁਕਮ' ਨ ਬੂਝਿਆ ਜਾਇ।
ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੈ ਬੂਝੈ ਤਿਨ੍ਾ ਰਾਸਿ ਹੋਇ
ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਸੋਝੀ ਪਾਇ।" [ਸਲੋਕ ਮ: ੧]

(੭)

ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਉਦਕਰਖ ਤੇ ਆਕਰਖ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ ਬੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤੇ ਉਤਪਤ ਪਰਲੋ ਵੇਲੇ ਏਹ ਦੋ ਤਾਕਤਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੀਕਣ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਬੁਣੇ ਹੋਏ ਕਪੜੇ ਨੂੰ ਉਧੇੜ ਛੱਡੇ। ਉਧੇੜਨ ਨਾਲ ਪਰਲੋਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਦਕਰਖ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਪਰਲੋ ਕੀ ਇਕ ਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਯਾ ਅਨੇਕ ਵਾਰ। ਹੋਰ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਇਕ ਨਿਯਤ ਸਮੇਂ ਤੇ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ—ਕਿਸੇ ਖਾਸ 'ਕਲਪ' ਯਾ 'ਮਨਵੰਤਰ' ਤੋਂ ਬਾਦ। ਭਾਵ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ 'ਉਤਪਤੀ' ਯਾ 'ਪਰਲੋ' ਨਹੀਂ, ਅਨੇਕ ਹਨ; ਫਿਰ ਦੋ ਨਹੀਂ ਸੈਂਕੜੇ ਨਹੀਂ ਬੇਅੰਤ ਹਨ, ਜੀਕਣ ਅਸੀਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਤੇ ਮੀਟਦੇ ਹਾਂ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਅਨੇਕ ਵਾਰੀ, ਤੀਕਣ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਅਪਣੇ ਕਮਲ-ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਬਣਾਂਦੇ ਤੇ ਖਪਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਸਾਲ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੇ ਕ੍ਰੋੜਾਂ-ਸਾਲ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਅੱਖ ਫਰਕਣੇ (ਖਿਣ) ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ:—

'ਓਪਤਿ ਪਰਲਉ ਖਿਨ ਮਹਿ ਕਰਤਾ।
ਆਪਿ ਅਲੇਪਾ ਨਿਰਗੁਨੁ ਰਹਤਾ। (ਆਸਾ ਮ: ੫)
ਓਪਤਿ ਪਰਲਉ ਨਿਮਖ ਮਝਾਰ। (ਗੋਂਡ ਮ: ੫)

ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੁ ਇਕ ਪਰਲੋ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਉਤਪਤੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇੰਞ ਗੰਢ ਹੋਏ ਹਨ ਜੀਕਣ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ, ਅੱਖ-ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਤ ਅੱਖ-ਮੀਟਣਾ। ਤੇ ਇਸ ਅੱਖ ਫਰਕਣੇ ਨਾਲ ਮਾਨੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਪਜਦੀ ਤੇ ਖਪਦੀ ਹੈ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਵਾਕ:—

"ਹਰਨ ਭਰਨ ਜਾ ਕਾ ਨੇਤ੍ਰ ਫੋਰ" [ਸੁਖਮਨੀ]

ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨਾਦੀ ਹੈ ਯਾ ਸਾਦੀ (ਆਦ ਵਾਲੀ) ? ਉੱਤਰ ਹੈ, ਨਾ ਇਹ ਅਨਾਦੀ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਨਾਂ ਸਾਦੀ। ਅਨਾਦੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਜੁ ਪਰਲੋ ਸਮੇਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸਾਦੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇੱਕ ਆਦਿ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋਰ ਆਦਿ ਹੈ, ਉਸ ਪਿੱਛੇ ਹੋਰ, ਜੋ ਸਭ ਰਲਕੇ ਅਨਾਦੀ ਭਾਸਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਦੋ-ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਦੀਵਾ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਪੰਚ ਨਾ ਸਾਦੀ ਹੈ ਨਾ ਅਨਾਦੀ, ਸਗੋਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਜੋੜ 'ਸਾਦੀ-ਅਨਾਦੀ' ਹੈ ਜੋ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬੇਅੰਤ (Infinity) ਤੱਕ ਕਿਰਮ ਕਿਰਨੀ ਕਰਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਦ ਯਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ-ਚੱਕਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਯਾ ਆਦਿ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜੁ ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਦ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਕਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋਵੇਗੀ:—

(੧) ਅੰਤ ਨਾ ਜਾਪੈ ਕੀਤਾ ਆਕਾਰੁ। ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਪੈ ਪਾਰਾਵਾਰੁ।
ਅੰਤ ਕਾਰਣਿ ਕੇਤੇ ਬਿਲਲਾਹਿ। ਤਾਕੇ ਅੰਤ ਨ ਪਾਏ ਜਾਹਿ।

(੨) ਕਵਣੁ ਸੁ ਵੇਲਾ ਵਖਤੁ ਕਵਣੁ ਕਵਣੁ ਥਿਤਿ ਕਵਣੁ ਵਾਰੁ।
ਕਵਣਿ ਸਿ ਰੁਤੀ ਮਾਹੁ ਕਵਣੁ ਜਿਤੁ ਹੋਆ ਆਕਾਰੁ।
ਵੇਲ ਨ ਪਾਈਆ ਪੰਡਤੀ ਜਿ ਹੋਵੈ ਲੇਖੁ ਪੁਰਾਣੁ।
ਵਖਤੁ ਨ ਪਾਇਓ ਕਾਦੀਆ ਜਿ ਲਿਖਨਿ ਲੇਖੁ ਕੁਰਾਣੁ।
ਥਿਤਿ ਵਾਰੁ ਨਾ ਜੋਗੀ ਜਾਣੈ ਰੁਤਿ ਮਾਹੁ ਨਾ ਕੋਈ।
ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕਉ ਸਾਜੇ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਸੋਈ। (ਜਪੁ ਜੀ)

ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਦ ਅੰਤ ਨਾ ਇਧਰ ਹੈ ਨਾ ਉਧਰ। ਪਰ ਇਸ ਅਨੰਤ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਹੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਪਰਲੋ ਇਵੇਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੀਕਣ ਰਾਤ ਤੇ ਦਿਨ ਜੋੜਵੇਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ—ਅਨੰਤ ਤੋੜੀ (Ad infinitum)।

ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਉਠੇਗਾ ਜੁ ਕੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਪ੍ਰਪੰਚ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹੁੰਣ ਤਾਂ ਰੋਕ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਯਾ ਨਹੀਂ। ਸਾਂਖ ਮਤ ਵਿੱਚ ਲੂਲ੍ਹੇ ਤੇ ਅੰਨ੍ਹੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਅੰਨ੍ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ 'ਲੂਲਾ' (!) ਤੇ ਲੂਲਾ ਅੰਨ੍ਹੀ ਦੀ ਗਰਦਣ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਕੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਇਹੋ ਸਬੰਧ ਮਾਇਆ ਦਾ ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਸਿਖ ਮਤ ਵਿੱਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ 'ਸਾਖੀ-ਪੁਰਖ' ਹੀ ਨਹੀਂ, ਓਹ 'ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ' ਹਨ। ਜਦ ਚਾਹੁਣ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਲਾ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਚਾਹੁਣ ਤਾਂ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਵਾਕ:—

(੧) ਆਪਨ ਖੇਲੁ ਆਪਿ ਕਰ ਦੇਖੈ।
ਖੇਲੁ ਸੰਕੋਚੈ ਤਉ ਨਾਨਕ ਏਕੈ।

(੨) ਜਾ ਤਿਸ ਭਾਵੈ ਤਾ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਪਾਏ ।
ਆਪਨੈ ਭਾਣੈ ਲਏ ਸਮਾਏ । (ਸੁਖਮਨੀ)

ਹੋਰ ਫਰਕ ਸਿੱਖ-ਮਤ ਤੇ ਅੰਨਯ ਮਤਾਂ ਦਾ ਕੀ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਕਈ ਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਸਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ-ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮ ਫੁੱਟ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਜੀਕਣ ਬੀਜ ਪੁੰਗਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਤਪਤੀ ਗਿਣੀ ਗਈ ਹੈ; ਜਦ ਵਿਗਾੜ ਬਹੁਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਰਲੋ । ਪਰ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਕਰਮ ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਤਪਤ ਤੇ ਪਰਲੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ 'ਹੁਕਮ' ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਵੀ ਬਿਨ-ਖੇਚਲੇ, 'ਸਹਜੇ' ਹੀ ਹੈ । ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਵਾਕ:—

'ਹੁਕਮੀ ਸਹਜੇ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਪਾਈ ।
ਕਰਿ ਕਰਿ ਵੇਖੈ ਅਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ।
ਆਪੇ ਕਰੇ ਕਰਾਏ ਆਪੇ ।
ਹੁਕਮੇ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ ਹੇ ।' (ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੩)

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਜੁ ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਨਿਯਮ ਕਾਨੂੰਨ (Law) ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਵਿਗਸਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਫਿਰ ਸਮਾਂਦੀ ਹੈ । ਭਾਵ 'ਕਰਮ' ਯਾ ਕਾਨੂੰਨ ਅਪਣੀ ਅਪਣੀ ਥਾਂ ਤਾਕਤਵਰ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਣੇ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ । ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਬਿਨ-ਲੋੜੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ । ਗੱਲ ਕੀ 'ਕਾਨੂੰਨ'-ਕੁਦਰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਹੱਥ, ਪੈਰ ਤੇ ਬਾਹਾਂ ਹਨ । ਜੋ ਇੰਝ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਓਹ 'ਕਰਮ' ਦੇ ਜਾਲ ਤੋਂ ਟੱਪ ਅ-ਕਰਮ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋ ਅੱਪੜਕੇ ਬਿਸਮਾਦ-ਰਸ ਚੱਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵਸਦੇ ਹਨ:—

"'ਹੁਕਮੁ' ਬਿਸਮਾਦ ਹੁਕਮਿ ਪਛਾਣੈ
ਜੀਅ ਜੁਗਤਿ ਸਚੁ ਜਾਣੈ ਸੋਈ ।'
(ਰਾਮਕਲੀ ਮ: ੧)

ਗੱਲ ਕੀ, ਉਤਪਤ ਪਰਲੋ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਗੰਮਵੀਂ-ਭਾਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇੰਝ ਉਠਦੀਆਂ ਹਨ ਜੀਕਣ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਜਵਾਰ-ਭਾਟੇ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ । 'ਹੁਕਮ' ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਉੱਚਾ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਆਸਮਾਨ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੈ । ਗੁਰਮੁਖ ਕਰਮਾਂ ਰੂਪੀ ਬਘਿਆੜਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਛੱਡ ਹੁਕਮ ਰੂਪੀ ਸ਼ੇਰ ਬਬਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਕੇ ਨਿਹਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:—

"ਤਵ ਗੁਨ ਕਹਾ ਜਗਤ ਗੁਰਾ ਜਉ 'ਕਰਮੁ' ਨ ਨਾਸੈ ।
ਸਿੰਘ ਸਰਨ ਕਤ ਜਾਈਐ ਜਉ ਬੰਬੁਕ ਗ੍ਰਾਸੈ ।
(ਸਧਨਾ ਜੀ ਬਿਲਾਵ)

(੮)

ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਮਤ ਭੇਦ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਰਾ ਡੂੰਘਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪੱਥਰ ਹੈ। ਉਤਪਤ ਪਰਲੋ ਕਿਸ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਹੋਰ ਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਜੁ ਉਤਪਤ ਪਰਲੋ ਵੇਲੇ ਭਾਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੇਸ (Space) ਤੇ ਕਾਲ (Time) ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੁ ਪਰਲੋ 'ਕਲਪ' ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੜ ਮੁੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਮਨਵੰਤਰ ਵਿਚ ੪੩੨੦੦੦੦ ਸਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਚੌਹਾਂ ਜੁੱਗਾਂ ਦੀ ਚੌਕੜੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ੨੦੦੦ ਮਨਵੰਤਰਾਂ ਦਾ ਇਕ 'ਕਲਮ' ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾਂ ਸਮਾਂ ਕੁੱਲ ੨੦੦੦×੪੩੨੦੦੦੦=੮੬੪੦੦੦੦੦੦੦ ਸਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਤ ਹੈ। ਹੁਣ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਉਤਪਤੀ ਗਿਣੀ ਗਈ ਹੈ, ਤੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਪਰਲੋ। ਭਾਵੇਂ ਵਿੱਥ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਪਰ 'ਕਲਪ' ਵੀ ਇਕ ਨਿਯਤ-ਸਮਾਂ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਾਲ ਦੀ ਚਾਰ-ਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਉਤਪਤ ਪਰਲੋ ਇੰਞ ਨਹੀਂ ਗਿਣੀ ਗਈ। ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਲਿਖੇ ਚਾਰ ਖਾਨੇ ਗਿਣੇ ਗਏ ਹਨ:—

[‘ਨਿਰੰਤਰ’		੪)	] ਅਕਾਲ (ਤੇ ਅਨੰਤ)	(ਅ)
ਅੰਤਰਾ ‘ਕਲਪ’	ਉਤਪਤ ਪਰਲੋ ਚੱਕਰ	੩)—ਸਤੋ ੨)—ਰਜੋ ੧)—ਤਮੋ	ਕਾਲ (ਤੇ ਦੇਸ)	(ੳ)

(ੳ) ਦੇਸ ਕਾਲ ਯਾ ਮਾਇਆ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਤਮੋ, ਰਜੋ, ਸਤੋ ਦੀ ਭੰਬੀਰੀ ਚੱਕਰ ਖਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਤੇ, ਚੱਕਰ ਦੀ ਉਮਰ ਖਾਸ 'ਅੰਤਰੇ' ਯਾ 'ਕਲਪ' ਮਿਥੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ (ੳ) ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ (ਅ) ਦੇਸ ਅਕਾਲ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਕਾਲ-ਦੇਸ ਦਾ ਕੀ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਇਥੇ ਦੇਸ (Space) ਹੈ ਨਾ ਕਾਲ, ਨਾ ਇਥੇ ਦਿਨ ਹੈ ਨਾ ਰਾਤ, ਨਾ ਚੰਦ ਨਾ ਸੂਰਜ, ਨਾਂ ਮਨਵੰਤਰ ਨਾ ਕਲਪ। ਭਾਵ ਇਹ ਅਕਾਲ ਦੇਸ 'ਨਿਰੰਤਰ' ਹੈ—ਬਿਨ-ਅੰਤਰੇ ਦੇ। ਉਤਪਤ-ਪਰਲੋ ਤਾਂ ਕਾਲ ਦੇ (ੳ) ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਅਕਾਲ-ਦੇਸ ਸਦਾ- ਸਥਿਰ ਨਿਰੰਤਰ, ਇਕ ਰਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਨਾ ਉਤਪਤ ਹੈ ਨਾ ਪਰਲੋ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ:—

(੧) "ਧਰਤਿ ਉਪਾਇ ਧਰੀ ਧਰਮਸਾਲਾ।

(੧) "ਧਰਤਿ ਉਪਾਇ ਧਰੀ ਧਰਮਸਾਲਾ।
ਉਤਪਤਿ ਪਰਲਉ ਆਪਿ ਨਿਰਾਲਾ।" (ਮਾਰੂ ਮਾ: ੧)

(੨) ਜੁਗਹ ਜੁਗੰਤਰਿ ਸਾਹਿਬੁ ਸਚੁ ਸੋਈ ।
ਉਤਪਤਿ ਪਰਲਉ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ ।

(ਰਾਮਕਲੀ ਮ: ੫)

ਗੱਲ ਕੀ, 'ਉਤਪਤ-ਪਰਲੋ' ਤਾਂ ਹੇਠਾਂ ਹੇਠਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਕਾਲ-ਦੇਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਦੇਸ ਹੈ ਜੋ ਆਗਮ-ਅਗਮ ਨਿਰੰਤਰ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਨਾ ਉਤਪਤੀ ਹੈ ਨਾ ਪਰਲੋ । ਇਸ ਚੌਥੇ-ਪਦ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਥਿਰ-ਜੜ ਹੈ । ਹੁਣ ਚੂੰਕਿ ਜੜ੍ਹ 'ਕਾਲ' ਤੇ 'ਦੇਸ' ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਭਾਵੇਂ ਉਪਰੋਂ ਇੰਵ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਜੀਕਣ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਦੇ ਬਦਨ ਤੋਂ ਚੀਰ ਉਤਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਅਨਾਦਿ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਸਦੀ ਜੜ੍ਹ ਅਨਾਦਿ ਹੈ

ਜਦ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਚਸ਼ਮਾ-ਅਖੁੱਟ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀਕਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੁ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਯਾ ਰੋੜ੍ਹ ਕਦੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ । ਹਾਂ ਇਸ ਚਸ਼ਮੇ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਠਹਿਰ ਠਹਿਰ ਕੇ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਇੰਵ ਲਹਿਰਾਂ ਹਨ ਜੀਕਣ ਜਵਾਰ-ਭਾਟ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾਂ ਹਨ । ਪਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਲੜੀ ਅਟੁੱਟ ਹੈ, ਇਹ ਸਦਾ ਚਲਦੀ ਰਹੇਗੀ, ਨਾ ਇਸਦਾ ਆਦਿ ਹੈ ਨਾ ਅੰਤ !

ਪਰਲੋ ਵੀ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਪਾਣੀ ਦੀ ਪਰਲੋ-ਜਦ ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਗਨੀ ਦੀ ਪਰਲੋ-ਜਦ ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਪਵਣ-ਪਰਲੋ-ਜਦ ਪਾਣੀ ਵੀ ਉਡ ਕੇ ਪਵਣ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪਰਲੋ ਆਉਣ ਜਾਣੀਆਂ ਹਨ । ਅਸਲੀ ਪਰਲੋ ਉਹ ਹੈ ਜਦ ਪ੍ਰਾਣੀ ਰਜੋ-ਸਤੋ-ਤਮੋ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਗੇੜ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਅਕਾਲ-ਦੇਸ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਥੋਂ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੁਆਰਾ ਉਤਪਤੀ ਯਾ ਪਰਲੋ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਪਰਲੋ ਮੁਢਲੀ ਹੈ ਤੇ ਸਦਾ-ਸਥਿਰ ਹੈ; ਇਸ ਪਰਲੋ ਨਾਲ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਇਸਦੇ ਮਗਰੋਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪੂਰਨ ਉਤਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਬਸ, ਜੀਕਣ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਅਨਿਕ ਪਰਲੈ ਹਨ ਤੀਕਣ ਹੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਵੀ ਅਨੇਕ ਲਹਿਰਾਂ (Perturdations) ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਕਦੀ ਕੋਈ ਵੇਲਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਸਾਰੇ ਤਾਰੇ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਡਿਗਕੇ ਸੂਰਜ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਨਿਯਤ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਰਲੋ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤੇ 'ਕਵਾਉ' (Primal Urge) ਦੀ ਮੁੜ ਮੁੜ ਖੜਕ (Recurring heart-beat) ਨਾਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਫਿਰ ਉਪਜਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਅਨੰਤ ਤਕ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ 'ਕ੍ਰਾਲ-ਦੇਸ' ਤੇ 'ਅਕਾਲ-ਦੇਸ' ਦੋਵੇਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ; ਅੱਜ ਵੀ ਹਨ, ਪਰਲੋ ਵੇਲੇ ਵੀ ਹੋਣਗੇ; ਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਨ । ਮੁਕਤੀ ਤਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਤਿੰਨਾਂ-ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਅਸੀਂ ਨਿਰੰਤਰ ਦੇਸ, ਭਾਵ ਚੌਥੇ ਘਰ, ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਈਏ:—

"ਆਦਿ ਕਉ ਬਿਸਮਾਦੁ ਬੀਚਾਰੁ ਕਥੀਅਲ
'ਸੁੰਨ ਨਿਰੰਤਰਿ' ਵਾਸੁ ਲੀਆ ।.........
ਗੁਰਬਚਨੀ ਅਵਿਗਤਿ ਸਮਾਈਐ,
ਤਤੁ-ਨਿਰੰਜਨੁ ਸਹਿਜ ਲਹੈ ।
ਨਾਨਕ ਦੂਜੀ ਕਾਰ ਨ ਕਰਣੀ
ਸੇਵੈ ਸਿਖੁ ਸੁ ਖੋਜਿ ਲਹੈ ।" [ਸਿਧ ਗੋਸਟ]

ਭਾਵ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕਾਲ (Time) ਵਿਚ ਢੂੰਡਣਾ ਅਜਿਹੀ ਗਲਤੀ ਹੈ ਜਿਹੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦਾਇਰੇ ਦੇ ਮੁੱਢ ਨੂੰ ਢੂੰਡਣਾ । ਸਿਆਣੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਜੁ ਚੱਕਰ ਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਆਦ ਅੰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਪਰ ਇਕ ਸਿਰਾ ਹੈ ਜਿੱਥੋਂ ਕਾਲ ਉਪਜਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਸੰਸਾਰ ਹੈ । ਓਹ ਕੀ ਹੈ ? ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ-ਅ-ਦੇਸ, 'ਸੁੰਨ ਵਾਸ' ਹੈ; ਕਾਲ ਦਾ ਮੁੱਢ (Beginning) ਅਕਾਲ ਹੈ ਬਸ ਇਹੋ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹੈ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਇਹੋ ਤਾਂ ਵਾਧਾ ਹੈ ਜੁ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਅਕਾਲ ਵਿਚ ਢੂੰਡਣਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਪਾਉਣਾ ਹੈ ! ਇਸ ਅਕਾਲ-ਦਾ-ਸਿਰਾ ਕੀ ਹੈ ? 'ਹੁਕਮ' ਹੈ । ਤੇ 'ਹੁਕਮ' ਉਪਰ ਅੱਪੜਕੇ ਅੱਗੋਂ ਹਰ ਖੋਜ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਖੋਜ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦੀ 'ਨਿਹਾਲਗੀ' ਹੈ । ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ:—

(੧) ਹੁਕਮੈ ਬੂਝੈ ਤਤੁ ਪਛਾਣੈ । ਇਹੁ ਪਰਸਾਦੁ ਗੁਰੂ ਤੇ ਜਾਣੈ ।

(੨) 'ਹੁਕਮੇ' ਬੁਝਿ 'ਨਿਹਾਲੁ' ਸੁਖਿ ਸੁਖੇਟਿਆ ।
ਪਰਖਿ ਖਜਾਨੈ ਪਾਇ ਸੇ ਬਹੁੜਿ ਨ ਖੋਟਿਆ । (ਗੂਜਰੀ ਵਾਰ ੫)

(੩) ਹੁਕਮੈ ਬੂਝ 'ਨਿਹਾਲੁ' ਖਸਮਿ ਫੁਰਮਾਇਆ ।
ਜਿਸੁ ਹੋਆ ਆਪਿ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸੁ ਨਹ ਭਰਮਾਇਆ । (ਓਹੀ)

ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਿਰਾ 'ਅਕਾਲ' ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਢੂੰਡਦੇ ਹਨ ਉਹ ਇਸੇ ਕੁੜਿੱਕੀ (Dilemma) ਵਿੱਚ ਫਸਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੀ ਫਿਲਾਸਫਰ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਕਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦੀ ਜੁ ਕੁਕੜੀ ਪਹਿਲੋਂ ਜੰਮੀ ਯਾ ਅੰਡਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਐਸਾ ਝੰਬੇਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿਰ ਪੈਰ ਨਹੀਂ । ਇਸੇ ਕੁੜਿੱਕੀ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਕਲ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹਨ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਲੱਭਦੇ ਹਨ[1] । ਪਰ ਗੁਰਮੁਖ

1. Eddington : The nature of the Physical world'—The difficulty of an infinite past is appalling. It is inconceivable that we are the he r of an infinite time of preparation; it is not less inconceivable that there was once a moment with no moment proceeding it......As scientist I simply do not believe that the present order of things started off with a bang unscientifically, I feel equally unwilling to accept the implied discontinuity in the divine nature. But I can make no suggestion to evade he deadlock...I am an Evolutionist not a Multiplcationist. It seems rather stupid keep the same thing over and over again.

ਸਾਇੰਸਦਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਕਦਮ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾ ਜਾਕੇ ਉਸ 'ਅਬਚਲ ਨਿਰੰਤਰ-ਅਕਾਲ' ਨਗਰ ਨੂੰ ਲੱਭਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੋਂ ਕਾਲ' ਤੇ 'ਦੇਸ' ਜਮਨਾ' ਵਾਂਙ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਮੁੜ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੱਲ ਕੀ, ਕਾਲ ਦਾ ਆਦ ਤੇ ਅੰਤ ਅਕਾਲ- 'ਨਾਮ ਹੈ ! ਸੱਤਵਾਂ ਨਿਯਮ ਕਾਲ ਦਾ ਅੰਤ 'ਅਕਾਲ', ਭਾਵ 'ਨਾਮਾ' ਸੀ। ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਜੁ ਦੇਸ (Space) ਦਾ ਕੀ ਅੰਤ ਹੈ ਸਾਡਾ ਸੂਰਜ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਬਥੇਰਾ ਦੂਰ ਹੈ। ਸਿਆਣੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੁ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੋਂ ੯ ਕ੍ਰੋੜ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੋ[1] ਲੱਖ ਮੀਲ ਇੱਕ ਸਕਿੰਟ ਵਿੱਚ ਚਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਵਿੱਥ 'ਅੱਠਾਂ-ਮਿੰਟਾਂ' ਵਿੱਚ ਤੈ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਦੂਰ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੋਂ ਅਨੋਖਾ ਭਾਸਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਹੋਰਨਾਂ ਤਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਾਰਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਧਰਤੀ ਦੇ ਬਹੁੰ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗਰਮ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਤਾਰੇ ਸੂਰਜ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਵੱਡੇ ਹਨ ਤੇ ਦੁਰਾਡੇ ਹਨ। ਸਥਿਤ-ਤਾਰਿਆਂ (Fixed stars) ਵਿੱਚੋਂ ਜੋ ਤਾਰਾ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੇੜੇ ਹੈ ਉਹ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ੨੮੦,੦੦੦ ਗੁਣਾ ਦੂਰ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਅੱਠਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਟੁਰਦੇ ਟੁਰਦੇ ਪੂਰੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਇੱਥੇ ਹੀ ਅੰਤ ਨਹੀਂ, ਦੁਰਾਡੇ ਤਾਰੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਇਤਨੇ ਦੂਰ ਹਨ ਕਿ ਉਥੋਂ ਦੀ ਟੁਰੀ ਹੋਈ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਤੋੜੀ ਅੱਪੜਨ ਲਈ ਲੱਖਾਂ ਸਾਲ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਰੋਸ਼ਨੀ ਇੱਕ ਸਕਿੰਟ ਵਿੱਚ ਦੋ ਲੱਖ ਮੀਲ ਟੁਰਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਜਦ ਲੱਖਾਂ ਸਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਟੁਰਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਫਿਰ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਜੁ ਏਸ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦ ਅੰਤ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਸੱਜੇ ਨਾ ਖੱਬੇ, ਨਾ ਉਪਰ ਨਾ ਥੱਲੇ। ਹਾਂ ਜੀ, ਇਹ ਅਨੰਤ ਅਨੰਤ (Infinite) ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਵਾਕ ਹੈ। ਯਥਾ ਸਚ-ਖੰਡ, ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ:—

"ਤਿਥੈ ਖੰਡ ਮੰਡਲ ਵਰਭੰਡ। ਜੇ ਕੋ ਕਥੈ, ਤ ਅੰਤ ਨ ਅੰਤ।"

ਇਸ ਦਾ ਇਧਰ ਉਧਰ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ, ਬੇਅੰਤ ਹੈ ! ਪਰ ਜੀਕਣ ਸੂਰਜ ਦੇ ਲੜਗੁੱਚਾਂ (Satellite or Planets) ਵਿੱਚ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਖਿੱਚਾਂ ਹਨ-ਇਕ ਆਕਰਖ ਦੂਜੀ ਉਦਕਰਖ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦਿਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ-ਇੱਕ ਅੱਗੇ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲੀ ਦੂਜੀ ਪਿੱਛੇ, ਮਾਨੋ ਮਧਾਣੀ ਰਿੜਕਣ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ-ਕਦੀ ਹੱਥੀ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਕਦੀ ਪਿੱਛੇ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਦੇ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਵੀ ਇਸੇ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਅੱਪੜੇ ਹਨ ਜੁ ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਇਸ ਜੁਗਲ (ਦੁਵੱਲੀ) ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਰਿੜਕਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅੱਧੇ ਤਾਰੇ ਅੰਦਰ ਆਕਰਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਅੱਧੇ ਉਲਟ ਬਾਹਰ ਵੱਲ। ਇਸ ਰਿੜਕਣ ਵਾਲੀ ਦੁਵੱਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ

1. ੧੮੬੦੦੦ ਮੀਲ ਇਕ ਸਕਿੰਟ ਵਿਚ।

ਵਿਗਿਆਨਕ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਕਾਨੂੰਨ ਆਖਦੇ ਹਨ ।[1] ਪਰ ਜਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਗਲ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਚੰਭਾ-ਰਸ ਨਹੀਂ ।

ਹੁਣ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੁ ਸੂਰਜ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਅਪਣੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਕੇਂਦਰ (ਦਿਲ) ਭਾਸਦਾ ਹੈ, ਓਹ ਵੀ ਅਪਣੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰੋਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤੇ ਸਾਰੇ ਸੂਰਜ ਰਲਾ ਮਿਲਾਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਮਾਲਾ ਪ੍ਰੋਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੋ ਭੰਬੀਰੀ ਵਾਂਙਣ ਸਦਾ ਲਈ ਚੱਕਰ ਖਾਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਮਾਲਾ ਦਾ ਸਿਰਾ ਨਾ ਆਦਿ ਵੱਲ ਹੈ ਨਾ ਅੰਤ ਵੱਲ । ਸਿਰਫ਼ ਇਤਨਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜੁ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਰਿੜਕਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਸੂਰਜ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਲੜਗੁੱਚ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਸੂਰਜ ਕੋਲੋਂ ਹੋਰ ਤਾਰੇ ਇਤਨੇ ਵੱਡੇ ਹਨ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਕੀੜੀ ਕੋਲੋਂ ਹਾਥੀ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਤਾਰੇ ਮਾਨੋ ਮੁਹਰੇ ਹਨ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਚੌਪੜ ਤੇ ਸਦਾ ਲਈ ਚਲਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ । ਇਸ 'ਚੌਪੜ' ਵਿਚ ਸਤਿਜੁਗ, ਤ੍ਰੇਤਾ, ਦੁਆਪਰ ਤੇ ਕਲਜੁਗ ਮਾਨੋਂ ਚਾਰ ਪਾਸੇ ਹਨ, ਤੇ ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਆਦਿ ਤਾਰੇ ਗੋਟਾਂ ਹਨ ਜੋ ਟੁਰਨ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹਨ । ਸੂਰਜ ਭਾਵੇਂ ਹੌਲੀ ਟੁਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਗੇੜੇ ਵਿਚ ਹੈ । ਪਰ ਅਸੀਂ ਪੁੱਛਾਂਗੇ, ਕੀ ਕੁਝ ਵੀ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਅਪਣੀ ਥਾਂ ਸਥਿਰ (Immovable) ਹੋਵੇ । ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਹੈ ਜੋ ਸਥਿਰ ਹੈ, ਤ ਇਸਨੂੰ ਧੁਰਾ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦਾ ਇਕ ਸਿਰਾ 'ਧ੍ਰੂ' ਤਾਰਾ (polar star) ਹੈ । ਬੱਸ, ਜੀਕਣ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਭਵਾਟੀਆਂ ਵਿਚ ਹੈ ਤੀਕਣ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵੀ ਭਵਾਟੀਆਂ ਵਿਚ ਹਨ । ਪਰ ਜੋ ਧ੍ਰੂ-ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਪੜ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਜੋ 'ਨਾਮ' ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਓਹ ਇਹ ਇਸ 'ਚੌਪੜ' ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ 'ਹੁਕਮ' ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ:—

"ਜਿਸ ਕਉ 'ਸਬਦੁ' ਬਸਾਵੈ ਅੰਤਰਿ
ਚੂਕੈ ਤਿਸਹਿ ਪਿਆਸਾ ।
'ਹੁਕਮੈ' ਬੂਝੈ 'ਚਉਪੜਿ' ਖੇਲੈ
ਮਨੁ ਜਿਣਿ ਢਾਲੈ ਪਾਸਾ ।
ਜੋ ਜਨ ਜਾਨਿ ਭਜਹਿ ਅਬਿਗਤ ਕਉ
ਤਿਨ ਕਾ ਕਛੂ ਨਾ ਨਾਸਾ ।
ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਤੇ ਜਨ ਕਬਹੂ ਨ ਹਾਰਹਿ
ਢਾਲਿ ਜੁ ਜਾਨਹਿ ਪਾਸਾ ।" (ਸੂਹੀ ਕਬੀਰ ਜੀ)

1. This two-drift theory of stellar motions is one of the grandest generalisation ever made in sidereal astronomy."
George Forbes L. L. D., F. R. S. in 'Stars'
Benn Series)

ਗੱਲ ਕੀ, ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਕੀ 'ਕਾਲ' ਵਲ ਤੇ ਕੀ 'ਦੇਸ' ਵਲ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਤੋਂ ਬੇਅੰਤ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਮਧਾਣੀ ਵਾਂਙਣ ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਥਾਂ ਸਥਿਰ ਹੈ, ਓਹ 'ਧ੍ਰ' (Pole stars) ਸਾਨੂੰ ਦਸਦਾ ਹੈ ਜੁ ਚਲਾਇਮਾਨ ਜਗਤ ਦੇ ਉਪਰ ਇਕ ਨਿਹਚਲ ਆਸਣ ਯਾ ਠਿਕਾਣਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਅਪੜਕੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ, ਉਦਕਰਖ -ਆਕਰਖ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਧ੍ਰੂ ਆਸਣ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ 'ਨਾਮ' (Logos=Sabad) ਹੈ ਜੋ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਰੇ 'ਅਕਾਲ' ਹੈ, ਜੋ ਦੇਸ ਤੋਂ ਪਰੇ'ਅ-ਦੇਸ' ਹੈ। ਇਹੋ 'ਦੇਸ' ਦਾ ਆਦਿ-ਅੰਤ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੇਸ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬੇਅੰਤ (Infinite) ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, 'ਕਾਲ' (Time) ਤੇ ਦੇਸ (Space) ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਬੇਅੰਤ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜੋ-ਕਾਲ-ਹੀਨ ਦੇਸਹੀਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਪਰੰਪਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਦਾ-ਸਥਿਰ' ਅਨਹਤ, ਅਕਲ-ਕਲਾ ਵਿਅਕਤੀ 'ਨਾਮ' ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਨਾਮ' ਨੂੰ ਭਰਤ ਲਿਵ-ਲੀਨ ਹੋਕੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੱਲ ਕੀ, 'ਕਾਲ' ਤੇ 'ਦੇਸ' ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਮੰਬਾ ਇਹ 'ਨਾਮ' ਹੈ ਤੇ ਧ੍ਰੂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹੋ ਇਸਥਿਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ:—

(੧) "ਨਾਮੈ ਤੇ ਸਭਿ ਊਪਜੈ ਭਾਈ
ਨਾਇ ਵਿਸਰਿਐ ਮਰਿ ਜਾਇ।
ਅਗਿਆਨੀ ਜਗਤੁ ਅੰਧੁ ਹੈ ਭਾਈ
ਸੂਤੇ ਗਏ ਮੁਹਾਇ ।" (ਸੋਰਠਿ ਮ: ੩)

(੨) ਨਾਮ-ਤਤੁ ਸਭ ਹੀ ਸਿਰਿ ਜਾਪੈ।
ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਦੁਖੁ ਕਾਲੁ ਸੰਤਾਪੈ ।
ਤਤੋ ਤਤੁ ਮਿਲੈ ਮਨੁ ਮਾਨੈ ।
ਦੂਜਾ ਜਾਇ ਇਕਤੁ ਘਰ ਆਨੈ । (ਰਾਮਕਲੀ ਮ: ੧)

(੩) 'ਨਾਮ ਕੇ ਧਾਰੇ ਖੰਡ ਬ੍ਰਹਮੰਡ।' (ਸੁਖਮਨੀ)

੯

ਅੰਤ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਜੁ 'ਪ੍ਰਪੰਚ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਕਿਉਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ? 'ਪ੍ਰਪੰਚ' ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਪਦਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ 'ਪੰਚ ਅਤੇ 'ਪ੍ਰ'। 'ਪੰਚ' ਦਾ ਭਾਵ ਕੀ ਹੈ ? ਪੰਚ ਮਹਾਂ-ਭੂਤ (So-called Elements) ਹੈ-ਯਥਾ, ਅਕਾਸ਼, ਵਾਯੂ, ਅਗਨੀ ਜਲ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਅਕਾਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜ-ਤੱਤ ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਯਾ ਰਸਾਇਣਕ-ਤੱਤ (Chemical elements) ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦੱਸਣਾ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਥਰਕੰਬਾ ਨਹੀਂ ਇਸ ਖਲਾ ਨੂੰ ਭਰਨ ਲਈ ਦੂਜਾ ਤੱਤ ਹਵਾ ਦਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਥ੍ਰਾਟ, ਚੰਚਲਤਾ

ਤੇ ਚਪਲਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਦ ਥ੍ਰਾਂਟ ਇੱਕ ਟਿਕਾਣੇ ਇਕਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਤੇਜ਼ ਅਗਨੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਾਲੇ ਗਰਮੀ ਹੈ। ਜਲ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਵਤਾ ਹੈ, ਵਗਣਾ ਹੈ ਪੰਜਵਾ ਤੱਤ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਠੋਸ ਯਾ ਜੜ੍ਹਤਾ ਦੱਸਣ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਕਾਸ਼ ਤੱਤ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੱਤ ਸਥੂਲ ਤੋਂ ਸਥੂਲ। ਗੱਲ ਕੀ, ਇਹ ਪੰਜ-ਤੱਤ ਗੁਣ-ਵਾਚਕ ਹਨ ਨਾਕਿ ਰਾਸਇਣਕ (Chemical)। ਪਰ ਅਪਣਾ ਭਾਵ ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪੰਝੀ, ਪੰਜਾਹ ਯਾ ਪੰਜ ਸੈ ਘੜਨ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ। ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਇਹ ਪੰਜ-ਭੂਤ ਜੜ੍ਹ (Material) ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਤਾ (Consciousness) ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ-ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੂਖਮ ਤੱਤ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਲੋਕੀਂ 'ਆਤਮਾ' ਆਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਸੀਂ 'ਨਾਮ'-ਤੱਤ ਹੀ ਆਖਾਂਗੇ। ਇਹ ਮੁਢਲਾ-ਤੱਤ ਉਹ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਝੀਲ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆ ਰੂਪੀ ਪੰਜ-ਭੂਤ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਫਿਰ ਪਰਲੋਂ ਵੇਲੇ ਇਸੇ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਰਲੇਤੱਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਣ ਲਈ ਹੀ 'ਪੰਚ' ਦੇ ਅੱਗੇ 'ਪ੍ਰ' ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਪ੍ਰ+ ਪੰਚ= 'ਪ੍ਰਪੰਚ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਪੰਜਾਂ ਤੱਤ ਤੋਂ ਪਰਲਾ ਤੱਤ 'ਨਾਮ' ਯਾ 'ਆਤਮਾ'। ਇਸੇ ਕਰਕੇ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਵੀ 'ਪੰਚ ਭੂਆਤਮਾ ਕਰਕੇ ਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਉਹ 'ਆਤਮਾ' ਜੋ ਪੰਜ ਮਹਾਭੂਤਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹੈ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ:—

> "ਪੰਚ ਭੂਆਤਮ ਹਰਿ ਨਾਮ ਰਸਿ ਪੋਖੇ।" (ਗਉੜੀ ਮ: ੫)
>
> 'ਪੰਚ-ਭੂਆਤਮ' ਵਸਿ ਕਰਹਿ ਤਾਂ ਤੀਰਥ ਕਰਹਿ ਨਿਵਾਸੁ।
>
> (ਗੂਜਰੀ ਮ: ੩)

'ਪੰਚ-ਭੂ-ਆਤਮਾ, ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਪੰਜ ਭੂਤਾਂ (Elements) ਨੂੰ ਬਣਾਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਲੈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾਮ-ਤੱਤ। ਤੇ 'ਪ੍ਰਪਚ' ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਉਹ ਅਕਾਰ ਯਾ ਅਡੰਬਰ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜ ਭੂਆਤਮਾ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਰਚਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਹੁਣ ਅਸਾ 'ਸੰਸਾਰ' ਅੱਖਰ ਦਾ ਭਾਵ ਲੱਭਣਾ ਹੈ।[1] 'ਸੰਸਾਰ' ਦੋ ਪਦਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ-'ਸਮ'+'ਸਾਰ'। ਭੂਤ ਤਾਂ ਪੰਜ ਹਨ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ, ਸੂਖਮ ਤੇ ਸਥੂਲ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਠਾਂ ਇੱਕ ਸੱਤਾ ਯਾ ਤਾਕਤ ਹੈ ਜੋ ਸਮ (ਬਰਾਬਰ) ਇੱਕ-ਰਸ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ 'ਤੱਤ' (ਸਾਰ) ਕੀ ਹੈ ? ਉਹ 'ਨਾਮ-ਤੱਤ' ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਭਿੰਨ ੨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਹੋਕੇ ਵੀ ਸਮ (ਬਰਾਬਰ) ਹੈ। ਬੱਸ, ਇਹੋ ਹੀ 'ਸਮ-ਸਾਰ' ਹੈ ਇੱਕ-ਰਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸੱਤਾ। ਇਹੋ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਹੈ।

---

1. ਸੰਸਾਰ ਅੱਖਰ 'ਸਰਤਾ' (ਨਦੀ) ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਦੀ ਵਾਂਗ ਇਹ ਵਗਦਾ ਹੈ, ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਿਚ ਹੈ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਭਾਵ ਆਪਣਾ ਨੁਕਤਾ-ਨਿਗਾਹ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨ ਲਈ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।

ਬ੍ਰਾਹਮੰਡ ਕੀ ਹੈ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਪਦਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ-'ਬ੍ਰਹਮ'+'ਅੰਡ'। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਹਿਰਣ-ਗਰਭ ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ ਹੈ, ਭਾਵ 'ਸੋਨੇ-ਦਾ-ਅੰਡਾ ਜਿਸ ਥੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੈ। 'ਸੋਨੇ-ਦਾ-ਅੰਡਾ' ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਕੋਈ ਸੋਨੇ ਯਾ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਅੰਡਾ ਨਹੀਂ। 'ਸੋਨਾ' ਪਦ ਤਾਂ ਇਸ ਬਰਿੱਤਰ-ਤੱਤ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਕਰਨੀ ਦਸਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਅੰਡੇ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ 'ਅੰਡੇ' ਵਾਂਙ ਗੋਲ ਹੈ, 'ਅੰਡਾ' ਪੂਰਾ ਗੋਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੇਂਦ ਪੂਰਣ ਗੋਲ ਹੈ। ਪਰ 'ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ' ਗੇਂਦ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ, 'ਅੰਡੇ' ਵਾਂਙ ਹੈ। ਕਿਉਂ ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੁ 'ਉਦਕਰਖ' ਤੇ 'ਆਕਰਖ' ਸ਼ਕਤੀਆਂ. ਮਿਲਕੇ ਇਹੋ ਸ਼ਕਲ ਬਣਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜੁ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦ ਅੰਤ ਹੈ। ਆਦ ਅੰਤ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਅਸੀਂ ਅੰਡੇ ਵਾਂਙ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਹੀਂ ਅਨੇਕ 'ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਹਨ, ਜੀਕਣ ਮੱਖੀ ਦੇ ਛੱਤੇ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਨਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਮੱਖੀ ਦੇ ਛੱਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਣੀ ਮੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਰਾਣੀ ਉਡ ਤਾਂ ਸੇਵਕ ਵੀ ਨਾਲ ਟੁਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜ ਅਸਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਅਪਣੀ ਅੱਖ ਅਗੇ ਲਿਆਉਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਨਹੀਂ ਅਨੇਕ ਰਾਣੀ ਮੱਖੀਆਂ ਲਿਆਓ ਜੋ ਅਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਸਹਿਤ ਉਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਇਹ ਮੱਖੀਆਂ ਇਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਤਨੇ ਚੱਕਰ ਬਣਾਣਗੀਆਂ ਜਿਤਨੀਆਂ ਕਿ ਰਾਣੀਆਂ ਹਨ।

ਮੱਖੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਡਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਣੀ ਹੈ ਤੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਸੇਵਕ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਤਨੇ ਹੀ ਸੂਰਜ (Suns) ਹਨ ਉਤਨੇ [1]'ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਹਨ, ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਅੰਡੇਕਾਰ (Ellipse) ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਮਿਲਕੇ 'ਸੰਸਾਰ' ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਆਦਿ ਯਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ:—

"ਅਨਿਕ ਪੁਰੀਆ ਅਨਿਕ ਤਹ ਖੰਡ।
ਅਨਿਕ ਰੂਪ ਰੰਗ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ।" (ਸਾਰੰਗ ਮ: ੧)

(੧੦)

ਜਿਹੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਬਣਾਵਟ ਹੈ, ਉਜਿਹੀ ਹੀ ਸਾਡੇ 'ਪਿੰਡ' (ਸਰੀਰ) ਦੀ ਬਣਾਵਟ ਹੈ। ਆਓ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿੰਡਾਕੇ ਤੱਕੀਏ ਜੁ ਕੀਕਣ ? ਹਰ ਇਕ ਤੱਤ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਰਕੇ ਲਓ। ਇਹ 'ਖਲਾ' (Vacuum) ਸਾਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਪਰਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਖਲਾ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ 'ਨਾਮ-ਤੱਤ' ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ (Logos)

1. Our firmament on this view is an island universe in realms of space which probably contain numerous other island unvierses of the same order of magnitude as our own." G. Forbes, F. R. S.

ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨ ਟੁਰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੋ ਤਾਂ ਮੁਢਲਾ ਤ੍ਰਾਣ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਚੱਕੀ ਨੂੰ ਟੋਰਦਾ ਹੈ- (Primummobile) । ਇਸ ਆਕਾਸ਼-ਤੱਤ ਦਾ ਉਲਟ-ਸਾਡਾ ਕਨ ਹੈ । ਜੋ ਬ੍ਰਾਟ ਯਾ ਥਰਕੰਬਾ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਮਾਦੀ-ਸ਼ਬਦ (Material souud) ਜੋ ਟੱਲੀ ਯਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਾਜੇ ਦੇ ਵਜਾਉਣ ਨਾਲ ਯਾ ਬੱਦਲਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ 'ਸ਼ਬਦ' 'ਆਹਤ' ਹੈ, ਭਾਵ ਅੰਤ-ਵਾਲਾ ਜੋ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ 'ਨਾਮ'-ਤੱਤ' ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਅਨਹਤ, ਅਟੁੱਟ, ਅਨਾਹਦ ਹੈ । ਭਾਵ ਉਹ ਸਦਾ ਸਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਹਤ-ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਕੰਨਾਂ ਤੋੜੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਹਵਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ- (Sound requires air) । ਪਰ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਇਸ ਮਾਦੀ-ਤੱਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਅਨਹਤ-ਤੱਤ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਹੋਂਦ ਈਥਰ (Ether) ਸਾਡੇ ਕੰਨਾਂ ਤੋੜੀ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਜੋ ਹਵਾ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰਨ ਤੇ ਉਜਿਹੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਤੱਤ ਪੌਣ (ਹਵਾ) ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਅਡੋਲਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਹਵਾ ਵਿਚ ਥਰਕੰਬਾ ਹੈ। ਹਵਾ ਸਦਾ ਟੁਰਦੀ ਫਿਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਵਾ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਪਰ ਜਦ ਹਵਾ ਦੇ ਬੁੱਲੇ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਆਕੇ ਲਗਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਪਰਸ਼-ਸੱਤਾ (ਤ੍ਵਚਾ) ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਜੁ ਪੌਣ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਪੌਣ-ਤੱਤ ਦਾ ਅੰਗ ਸਪਰਸ਼ (Touch) ਹੈ।

ਤੀਜਾ ਤਤ ਅਗਨੀ (ਸੂਰਜ) ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੋਤ ਯਾ ਰੋਸ਼ਨੀ (ਤੇਜੀ) ਹੈ। ਇਹ ਅਸੀ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਵਿਚ ਫਰਕ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਤੱਤ ਦਾ ਅੰਗ ਅੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

ਚੌਥਾ ਤੱਤ ਜਲ ਹੈ। ਜਲ ਤੋਂ ਸਭ ਸਬਜ਼ੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਜੀਵ ਸਬਜ਼ੀ ਖਾਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, 'ਪਹਿਲਾ ਪਾਣੀ ਜੀਉ ਹੈ ਜਿਤੁ ਹਾਰਿਆ ਸਭੁ ਕੋਈ।' ਜਲ-ਰਸ ਤੋਂ ਸਭ ਰਸ (ਸੁਆਦ) ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਤੋੜੀ ਪਾਣੀ ਯਾ ਥੁੱਕ ਵਿਚ ਚੀਜ਼ ਹੱਲ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਦ ਤੱਕ ਸਾਨੂੰ ਸੁਆਦ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਜਲ-ਤੱਤ ਦਾ ਸਾਰ 'ਰਸ' ਹੈ, ਤੇ ਉਸਦਾ ਸਥਾਨ ਸਾਡੀ ਜਿਹਵਾ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਕਿ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਥੁੱਕ ਵਿਚ ਹੱਲ ਕਰਕੇ ਸੁਆਦ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਵਾਂ-ਤੱਤ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ਬੂਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਤੱਤ 'ਗੰਧਿ' ਹੈ ਜੋ ਅਸੀਂ ਅਪਣੀ ਨਾਸਕਾ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ-ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਸਥਾਨ ਸਾਡੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ ਮਨ ਦਾ ਸੀਤਲ ਤੱਤ ਹੈ। ਜੀਕਣ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸੁਰਗ ਲੋਕ ਹੈ ਤਿਉਂ ਹੀ ਸਾਡਾ ਸਿਰ ਸਾਡਾ ਉੱਤਮ-ਲੋਕ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਪੈਰ ਮਾਨੋ ਪਾਤਾਲ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਮੁਸ਼ਾਬਹਤ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜੁ ਸੂਰਜ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ

ਯਾ ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ। ਇਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਤੇ ਸੰਬਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਵਧੇਰੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਕਰਨਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਨਹੀਂ।

ਪਰ ਇਸ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਿੱਟਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 'ਨਾਮ-ਤੱਤ' ਜੋ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਓਤ-ਪ੍ਰੋਤ ਹੈ ਉਹ ਸਾਡੇ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅਸੀਂ ਅਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਲੱਭ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਉਸ ਨਾਮ-ਤੱਤ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ 'ਕਾਲ' ਤੇ 'ਦੇਸ' ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਟਪ ਅਕਾਲ-ਦੇਸ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਦਿਨ ਨਹੀਂ, ਰਾਤ ਨਹੀਂ, ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ, ਚੰਦ ਨਹੀਂ, ਜਿੱਥੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਅਪਣੇ ਆਪ ਹਨ :—

"ਦਿਨਸੁ ਰੈਨਿ ਬੇਦੁ ਨਹੀ ਸਾਸਤ੍ਰੁ ਤਹਾ ਬਸੈ ਨਿਰੰਕਾਰਾ।
ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਨਰ ਤਿਸਹਿ ਧਿਆਵਹੁ ਬਾਵਰਿਆ ਸੰਸਾਰਾ।"

(ਆਸਾ ਕਬੀਰ ਜੀ)

ਜੋ ਇਸ ਅੰਤਮ-ਅੰਤ (Final goal) ਤੇ ਅੱਪੜਦੇ ਹਨ ਉਹ ਕਿਉਂ (Why) ਤੇ ਕੀਕਣ (How) ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ 'ਵਾਹ' 'ਵਾਹ' ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਹਲੀਮੀ ਵਿਚ ਸਦਾ ਲਈ ਝੁਕਿਆ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹੋ ਤਾਂ ਇਕ ਵੱਡਾ ਵਾਧਾ ਹੈ। ਕੀ? ਇਹ ਜੁ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੜ-ਲੱਗ (Planets) ਤਾਰੇ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਸਿਰ ਨਿਵਾ (Inclination to axis as sign of humility) ਕੇ ਟੁਰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵੀ ਅੱਧਾ ਧੜ ਨਿਵਾ ਕੇ ਟੁਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਇਕ ਕਦਮ ਵਧੇਰੇ ਜਾਕੇ ਅਪਣੇ 'ਕੇਸਾਂ' ਨਾਲ ਚਵਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ:—

ਮੇਰੇ ਰਾਮ ਹਰਿ ਜਨ ਕੈ ਹਉ ਬਲਿ ਜਾਈ।
'ਕੇਸਾ' ਕਾ ਕਰਿ ਚਵਰੁ ਢੁਲਾਵਾ
ਚਰਣ ਧੂੜਿ ਮੁਖਿ ਲਾਈ। ਸੂਹੀ ਮ: ੫)
ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਅਪਨਾ ਦਰਸੁ ਦੀਜੈ
ਜਸੁ ਗਾਵਉ ਨਿਸਿ ਅਰੁ ਭੋਰ।
'ਕੇਸ' ਸੰਗਿ ਦਾਸ ਪਗ ਝਾਰਉ
ਇਹੈ ਮਨੋਰਥ ਮੋਰ।
ਠਾਕੁਰ ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਬੀਆ ਨਾ ਹੋਰ। (ਗੁਜਰੀ ਮ: ੫)

ਹਾਂ ਜੀ, ਬਸ ਇਹੋ ਅਖੀਰਲੀ ਚਿਤਵਨੀ ਹੈ। ਕੀ ?

"ਠਾਕੁਰ ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਬੀਆ ਨਾ ਹੋਰ।"

ਅੰਤ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨਾ ਹੈ ਜੁ ਗ੍ਰਹ ੯ ਕਿਉਂ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ

ਹਨ। ਉੱਪਰ ਤਾਂ ਸੱਤ ਹੀ ਆਏ ਹਨ। ਯਥਾ ਸੂਰਜ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਮੰਗਲ, ਬੁਧ, ਬ੍ਰਿਹਸਪੰਤ (ਵੀਰਵਾਰ ਵਾਲਾ), ਸ਼ੁਕਰ ਤੇ ਛਨਿਛਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਪਿੱਛੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਸੱਤ ਦਿਨ ਹਨ। ਦੋ ਹੋਰ ਗ੍ਰਹਿ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ? ਉੱਤਰ ਹੈ-੮ ਰਾਹੂ ਤੇ ੯ ਕੇਤੂ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੁ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਕ ਹਨ। ਰਾਹੂ ਨੇ ਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵੜਕੇ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਪੀ ਲਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵੀ ਅਮਰ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਰ ਧੜ ਤੋਂ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਰ ਹੁਣ ਰਾਹੂ ਹੈ, ਤੇ ਧੜ ਕੇਤੂ। ਇਸਦਾ ਦਾਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਹਨ ਤੇ ਇਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਦ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਨੋ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਗ੍ਰਹਿਣ (Eclipse) ਆਖੋ, ਭਾਵੇਂ 'ਬਦੀ', ਭਾਵੇ 'ਨੋਡ' (Node) ਪਰ ਇੱਥ ਇਤਨਾ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਕਣ ਸਾਨੂੰ 'ਬਦੀ' ਚਮੁੱਟੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਤੀਕਣ ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ 'ਬਦੀ' ਚਮੁੱਟੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਕੌਣ ਹੈ ? 'ਵਿਪਰ-ਚਿਤ, ਭਾਵ ਬਿਪਰੀਤ-ਬੁੱਧੀ। ਕੇਤੂ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਰਾਹੂ ਦਾ ਲੜਗੁਚ ਹੈ, ਭਾਵ ਬਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ। ਜਦ ਰਾਹੂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਤੂ ਅਪਣੇ ਆਪ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਮ੍ਹਾਂ ਤੇ ਨਫੀ ਮਿਲਕੇ ਸੁੰਨ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਰਾਹੂ' ਤੇ ਅੱਪੜਕੇ ਸਾਨੂੰ 'ਬਦੀ' (Evil) ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਲੋੜੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਇਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਜੁ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਇਆਂ ਸਭ ਗ੍ਰਹਿ ਦੁਸ਼ਟ ਬ੍ਰਿਤੀ ਹਟਾਕੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:—

"ਸੂਖ ਸਹਜ ਆਨੰਦ ਘਣਾ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਉ।
ਗਰਹ ਨਿਵਾਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਅਪਣਾ ਨਾਉ। (ਆਸਾ ਮ: ੫)

੧. ਦੇਵਤੇ ਕੌਣ ਹਨ ?

੨. ੩੩ ਵੱਡੇ ਦੇਵਤੇ ਕੌਣ ਹਨ ?

੩. ਗੁਰਮਤ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ

"ਦੇਵੀ ਦੇਵਾ ਪੂਜੀਐ ਭਾਈ ਕਿਆ ਮਾਗਉ ਕਿਆ ਦੇਹਿ ।"

(ਸੋਰਠਿ ਮ: ੧)

,ਦੇਵਤਾ' ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ? ਇਸ ਉੱਪਰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਮਤਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਭੇਦ ਹੈ । ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਜੁ ਸਾਰੇ ਮਤ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵਡਿਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਜੂਨੀ ਤੋਂ ਕਦੀ ਵੱਧ, ਕਦੀ ਰਤਾ ਕੁ ਘੱਟ ਗਿਣਦੇ ਹਨ । ਫਿਰ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਇਕ ਨਹੀਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹਨ । ਇਸ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੀ ਮੋਟੀ ਗਿਣਤੀ ੩੩ ਕ੍ਰੋੜ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ੩੩ ਕ੍ਰੋੜ ਹੀ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸਦੇ ਦੋ ਭਾਵ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਜੁ ਹਰ ਇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਲਈ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦੇਵਤਾ ਹੈ । ਦੂਜਾ ਇਹ ਜੁ ਜੀਕਣ ਭਾਰਤ ਭੂਮੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬੇਅੰਤ ਹਨ, ਤੀਕਣ ਇਸ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਬੇਅੰਤ ਹਨ । ਗੱਲ ਕੀ ੩੩ ਕ੍ਰੋੜ ਅੱਖਰ ਬਹੁ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ । ਪਰ ਕੀ ਪਹਿਲੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ੩੩ ਕ੍ਰੋੜ ਦੇਵਤੇ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ੩੩ ਹੀ ਦੇਵਤੇ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਫਿਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਧਦੇ ਵਧਦੇ ਇਹ ਨੰਬਰ ਵੀ ਸੂਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਹੁਣ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਤੋੜੀ ਅੱਪੜਿਆ ਹੈ ।

ਅਸਾਂ ਇਹ ਪਹਿਲੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਹੈ ਜੁ ਦੇਵਤੇ ਕੌਣ ਹਨ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ 'ਦੇਵਤਾ' 'ਅੱਖਰ' 'ਦਿਵ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜੁ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਰੌਸ਼ਨੀ. ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ 'ਤਮੋ' ਦਾ ਉਲਟ ਸਤੋ ਗੁਣ ਪ੍ਰਭਾਵ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਪਵਿੱਤ ਵਾਕ ਹੈ:—

ਸਾਧ ਕਰਮ ਜੋ ਪੁਰਖ ਕਮਾਵੈ ।
ਨਾਮ ਦੇਵਤਾ ਜਗ ਵਿਦਤਾਵੈ ।
ਕੁਕਿਰਤ ਕਰਮ ਜੋ ਜਗ ਮੈਂ ਕਰਹੀਂ ।
ਨਾਮ ਅਸੁਰ ਤਿਨਕੋ ਸਭ ਧਰਹੀਂ । (ਪਾਤਸਾਹੀ ੧੦)

ਹੁਣ ਇਹ ਤਾਂ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਸੰਪੂੰਨ ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝਕੁ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵੀ ਵਿਚਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਖਾਸ ਰੂਪ ਯਾ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਵਾਨ' ਆਖਾਂਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਜੋਤ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਤਨਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ, ਰਤਾ ਕੁ ਮਾਇਆ ਦਾ ਲੇਸ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪਰ 'ਦੇਵਤੇ' ਓਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤੇਜ ਹੀ ਤੇਜ ਹੈ, ਨਿਰੋਲ ਜੋਤ ਹੀ ਹੈ, ਜੋਤ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੋਈ ਹਨੇਰਾ ਯਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਨਹੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਆਓ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੋ ਉਦਾਹਰਨ ਲਈਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਫਿਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਦਿੱਵ ਰੂਪ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪਹਿਲੋਂ 'ਦਮਯੰਤੀ' ਦੇਵੀ ਦੇ ਸਵੰਬਰ ਦੀ ਗਾਥਾ ਯਾਦ ਕਰੋ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਰਾਜੇ ਨਲ ਨਾਲ ਸੀ। ਪਰ ਸਵੰਬਰ ਵੇਲੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭੁਚਲਾਣ ਲਈ ਤੇ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪਰਖਣ ਲਈ ਚਾਰ ਹੋਰ ਦੇਵਤੇ ਵੀ 'ਨਲ' ਦੇ ਨਾਲ ਆ ਬੈਠੇ, ਨਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਲ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਧਾਰ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਜਦ ਦਮਯੰਤੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹਾਰ ਲੈ ਕੇ ਨਲ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਪਾਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਔਕੜ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੁ ਨਲ-ਪ੍ਰਾਣੀ ਕੌਣ ਹੈ, ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਚਾਰ ਦਵਤੇ ਕੌਣ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਲ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਦਮਯੰਤੀ ਬੜੀ ਘਾਬਰੀ, ਪਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਪਾਈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅਪਣੇ ਨਲ ਦਾ ਦੂਜੇ ਨਲਾਂ ਤੋਂ ਫਰਕ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਓਹ ਫਰਕ ਕੀ ਸੀ ? ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਮਯੰਤੀ ਨੇ ਜਦ ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੁ ਨਲ ਦਾ ਤਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਪਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਚੌਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ! ਇਤਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਨਲ ਨਿਮਖ ੨ ਅੱਖਾਂ ਫੜਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਦੇਵਤੇ ਇਕ ਟਿਕ ਅਡੋਲ, ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਤੱਕਦੇ ਸਨ! ਇਸ ਗਾਥਾ ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਇੱਥੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਸੋਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜੁ ਦੇਵਤੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਨ ਤੇ ਅਡੋਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਖਿਨ ਖਿਨ ਡੋਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਸਦਾ ਬਾਹਰਲਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਖ ਫੜਕਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਗਾਥਾ ਤੋਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਜੁ 'ਦੇਵਤਿਆਂ' ਦੀ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Formless forces) ਹਨ। ਪਰ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੁ ਉਸ 'ਸ਼ਕਤੀ' ਦਾ ਗੁਣ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਖੁਭ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਲਾਲ ਰਗ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਰਜ ਲਾਲ ਅੰਗਾਰਾਂ ਵਾਂਙ ਚਮਕਦਾ ਹੈ; ਸੋਮਾ ਨੂੰ 'ਸੀਤ ਅੰਸ਼ੂ' ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੀਤਲ ਕਿਰਨਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ; ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਕ੍ਰਾਲੇ ਕਪੜੇ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਗ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ

ਧੂਆਂ ਤੇ ਅੰਧਕਾਰ ਨਿਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਭਾਵੇਂ ਗੁਣ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਰੂਪ ਨਹੀਂ। ਦੇਵਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਵਾਨ, ਬਲਵਾਨ, ਤੇਜ-ਵਾਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ।

ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨ ਲਓ ਸੁਕੰਨਿਆ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਾਲੀ, ਜਿਸ ਚੰਗੀ (ਸੁ) ਕੰਨਿਆ ਨੇ ਇਕ ਬੁੱਢੇ ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਤਨੋਂ ਮਨੋਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਇਵਜ਼ ਵਿੱਚ "ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰ' ਦੇਵਤੇ ਆਏ ਤੇ ਆ ਕੇ ਬੁੱਢੇ ਖਾਹੇ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਅਪਨੇ ਦੈਵੀ-ਬਲ ਨਾਲ ਡਾਢਾ ਸੁੰਦਰ ਜੁਆਨ ਕਰ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਨੇ ਸੁਕੰਨਿਆਂ ਦੀ ਪਰਖ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅਪਣਾ ਰੂਪ ਉਜਿਹ ਹੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਗੱਲ ਕੀ, ਇੱਕ ਦੀ ਬਜਾਏ ਤਿੰਨ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਸੁੰਦਰ ਸੁਕੰਨਿਆ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਏ। ਹੁਣ ਸੁਕੰਨਿਆ ਵੀ ਟੁਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਤਿੰਨੇ ਜੁਆਨ ਵੀ। ਗਰਮੀ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਸੁਕੰਨਿਆਂ ਦਮਯੰਤੀ ਵਾਂਙ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਪੈ ਗਈ, ਪਰ ਜਦ ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਤੱਕਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਜੁ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪਸੀਨਾ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇੱਕ ਨੂੰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੁ ਪਸੀਨੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੋ ਜੀਵ ਹਨ ਉਹ ਦੇਵਤੇ ਹੋਣਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਪਸੀਨਾ ਅਵੱਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੂਜਾ ਫਰਕ ਹੈ 'ਮਨੁੱਖਾਂ' ਤੇ 'ਦੇਵਤਿਆਂ' ਵਿਚ। ਕੀ ? ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਪਣੇ ਪਸੀਨੇ ਦੇ ਤ੍ਰਾਣ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਤ੍ਰਾਣ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਥੱਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ 'ਦੇਵਤੇ' ਕੰਮ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਥੱਕਦੇ। ਗੱਲ ਕੀ ਦੇਵਤੇ ਅਥੱਕ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੰਗਦੀਆਂ। ਸੂਰਜ ਨਿੱਤ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੰਗਦਾ ਯਾ ਥੱਕਦਾ, ਵਾਯੂ ਨਿੱਤ ਚਲਦੀ ਹੈ, ਅਗਨੀ ਨਿੱਤ ਲਾਟਾਂ ਕੱਢਦੀ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਨਿੱਤ ਰੁੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ 'ਦੇਵਤੇ' ਉਹ ਹਨ ਜ ਅਪਣਾ ਕੰਮ ਥੱਕਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਦੀਵ ਕਾਲ ਤਕ ਕਰਨ।

ਤੀਜੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਰਾਹੂ ਕੇਤੂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ। ਸਿਆਣੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਰਾਹੂ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੈਂਤ ਸੀ, ਪਰ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਜਦ ਖੀਰ-ਸਾਗਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਪੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੋਰਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਾਂਙ 'ਰਾਹੂ' ਵੀ 'ਅਮਰ' ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਭੈੜਾ ਹੀ ਹੈ-ਗ੍ਰਹਿਣ ਲਾਉਣਾ। ਗੱਲ ਕੀ, ਸੱਭੇ ਦੇਵਤੇ ਇੱਕ ਗੱਲ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਹਨ। ਕੀ ? ਉਹ 'ਅਮਰ' ਹਨ। ਅਸੀਂ ਮਰਦੇ, ਜੀਉਂਦੇ, ਆਵਾਗਉਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਪਏ ਹਾਂ, ਪਰ ਦੇਵਤੇ ਸਦੀਵ-ਕਾਲ ਲਈ ਰਹਿਣਗੇ।

ਇਸ ਕਰਕੇ 'ਦੇਵਤੇ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਵਾਨ ਹਨ, ਜੋ ਅਮਰ ਹਨ, ਜੋ ਆਵਾਗਉਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਰੂਪ ਨਹੀਂ। ਦੇਵਤੇ

1. ਵੇਖੋ ਲੇਖ 'ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰ' ਜੁ ਇਹ ਕੌਣ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ।

ਅਥੱਕ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਆਪ ਹੈ । ਪਰ ਜੀਕਣ ਸੂਰਜ ਦੀ ਚਿੱਟੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਅੱਗੇ ਸੱਤਾਂ ਰੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਖਿੰਡ ਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਮ ਧਾਰਦੀ ਹੈ ਤੀਕਣ 'ਬ੍ਰਹਮਾ', ਵਿਸ਼ਨ ਤੇ 'ਮਹੇਸ਼' ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਹੀ ਹਨ । ਯਥਾ:—

"ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸ ਇਕ ਮੂਰਤਿ, ਆਪੇ ਕਰਤਾ ਕਾਰੀ ।"

[ਰਾਮਕਲੀ ਮ: ੧]

ਭਾਵ 'ਬ੍ਰਹਮਾ', 'ਵਿਸ਼ਨ', 'ਮਹੇਸ਼' ਤਾਂ ਮਨ-ਘੜਤ ਨਾਮ (ਮੂਰਤਿ) ਹਨ । ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ? ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢ, ਕਰਨ-ਕਾਰਨ, ਸੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਦਾਤਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਹਨ । ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪਾਲਣ-ਪੋਸਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਮਹੇਸ਼ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ, ਸਮੇਟਣ ਵਾਲੀ ; ਯਥਾ:—

"ਏਕਾ ਮਾਈ ਜੁਗਤਿ ਵਿਆਈ,
ਤਿਨਿ ਚੇਲੇ ਪਰਵਾਣੁ ।
ਇਕੁ ਸੰਸਾਰੀ ਇਕੁ ਭੰਡਾਰੀ,
ਇਕੁ ਲਾਏ ਦੀਬਾਣੁ ।......
ਓਹੁ ਵੇਖੈ ਓਨਾ ਨਦਰਿ ਨ ਆਵੈ,
ਬਹੁਤਾ ਏਹੁ ਵਿਡਾਣੁ ।" (ਜਪੁਜੀ)

ਗੱਲ ਕੀ, ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮੰਬਾ, ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਆਪ ਹੈ । ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੀ (ਓਹ ਵੇਖੈ ਓਨਾ ਨਦਰਿ ਨ ਆਵੈ) ਪਰ ਅਪਣੀ ਥਾਂ ਸਭੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਬਲ ਹਨ । ਗੱਲ ਕੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਆਦ ਦੇਵ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿੱਚ ਉਹੋ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ ਬੂਟੇ ਤੇ ਟਾਹਣੀਆਂ ਵਿੱਚ । ਪਰ ਇਹ ਉਦਾਹਰਣ ਰਤਾ ਕੁ ਭੁਚਲਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੂਟੇ ਤਾਂ ਜੜ੍ਹ ਹਨ, ਪਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਦੇਵਤੇ ਜੜ੍ਹ ਨਹੀਂ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ । ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਜੜ੍ਹ ਮਾਦਾ ਵੀ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਵੀ । ਪਰ ਦੇਵਤੇ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ—ਅਜਰ, ਅਮਰ, ਅਥੱਕ !

੨.

ਆਓ ਪਹਿਲੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰੀਏ ਜੁ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਕਿਤਨੀਆਂ ਪ੍ਰਬਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਜੁ ਇੱਕ ਨਿੱਕੇ ਰੇਤ ਦੇ ਕਿਣਕੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੇਅੰਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਣਨਾ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਅਸੰਭਵ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਜੀਕਣ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਸਾਇੰਸ ਦੀਆਂ ਸੌ-ਧਾਤਾਂ (Elements) ਨੂੰ ਛੰਡਕੇ ਪੰਜ-ਭੂਤ ਮਿੱਥੇ ਹਨ, ਯਥਾ ਅਕਾਸ਼, ਵਾਯੂ ਅਗਨੀ (ਤੇਜ਼), ਪੌਣ ਤੇ ਪਾਣੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਮੋਟੀ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ੩੩ ਗਿਣੇ ਹਨ ।

ਇਹ ਕਿਉਂ ਗਿਣੇ ਹਨ ? ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅੱਗੇ ਜਾਕੇ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਆਓ ਪਹਿਲੋਂ ਅਸੀਂ 'ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ' ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਫੇਰੀਏ ਤੇ ਵੇਖੀਏ ਜੁ ਇੱਥੇ ਕਿਤਨੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜ-ਭੂਤ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਗਿਣ ਹੀ ਆਏ ਹਾਂ। ਇਹ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਪਿੰਜਰ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਤਾਕਤਾਂ ਵੀ ਇੱਥੇ ਵਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੀ ? ਇੱਕ ਤਾਂ ਧ੍ਰੂ-ਤਾਰਾ ਜੋ ਹੋਰਾਂ ਨਖੱਤਰਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਤੇ ਜੋ ਅਟੱਲ-ਪਦਵੀ ਰਖਣ ਕਰਕੇ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸੇ ਅੱਟਲ ਸ਼ਕਤੀ ਅੱਗੇ ਆਕੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਦੇਵ-ਲੋਕ' ਆਖਦੇ ਹਨ ਭਾਵ 'ਸੁਰਗ' ਤੇ 'ਮਾਤ-ਲੋਕ', ਯਾ 'ਦੇਵ-ਪਉੜੀ' ਤੇ 'ਪਿਤਰ-ਪਉੜੀ'। ਪਹਿਲੀ ਮੁਢਲੀ ਤਕਾਤ ਤਾਂ ਇੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਇੱਕ ਧਾਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧਾਰਾਂ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਦੁਖ-ਸੁਖ, ਦਿਨ-ਰਾਤ, ਊਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਜੋੜਾ ਹੈ। ਦੇਵ-ਲੋਕ ਉੱਚੀ ਪਉੜੀ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਤੇ ਸੋਮ-ਲੋਕ ਆਵਾਗਵਣ ਵਿੱਚ ਉਤਰਨ ਵਾਲੀ ਪਉੜੀ ਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ—'ਸੂਰਜ' ਤੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ (ਸੋਮ)। ਗੱਲ ਕੀ, 'ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ' ਵਿੱਚ ੮ ਤਾਕਤਾਂ ਵਸਦੀਆਂ ਹਨ—ਪੰਜ ਭੂਤ+ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ ਸੂਰਜ ਤੇ ਅਟੱਲ-ਧ੍ਰੂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਠ ਵਸਨੀਕ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ 'ਵਸੂ' ਦੇਵਤੇ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਵਸੂ ਕਿਉਂ? ਇਸ ਲਈ ਜੁ ਇਹ ਤਾਕਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਸ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਤੋੜੀ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ।

ਪਰ ਜੀਕਣ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਲਮ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਈ ਲਿਖਣ ਵਾਲੀ ਕਲਮ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਰਜ ਦੀ ਟੋਰ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਇੱਕ ਜਗਾ ਟਿਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬਹਿੰਦਾ, ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨੇ ਟੁਰਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਘੜੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਸੂਈ ਬਾਰਾਂ ਘਰ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਿਤਨੇ ਮਹੀਨੇ ਹਨ ਉਤਨੇ ਹੀ ਸੂਰਜ ਦੇ ਘਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਠਕੇ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਵੇਖੋ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤਨੀ ਗਰਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਜਦ ਸੂਰਜ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਤਨੀ ਸਰਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ੧੨ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸੂਰਜ ਦਿਆਂ ਤ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ੧੨ ਆਦਿਤ ਦੇਵਤੇ ਕਰਕੇ ਆਖੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਜੁ ਸੂਰਜ ਤਾਂ ਇੱਕ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਤ੍ਰਾਣ (ਸ਼ਕਤੀਆਂ) ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਹੀ ੧੨ ਹੋਰ ਸ਼ਕਲਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਦਿਤ ਕਿਉਂ ਆਖਦੇ ਹਨ ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੁ ਸੂਰਜ ਵਾਂਙ ਇਹ ੧੨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵੀ ਅਦੁਤੀ ਹਨ। ਤੇ ਸਦੀਵ ਕਾਲ ਤੱਕ ਰਹਿਣਗੀਆਂ। ਗੱਲ ਕੀ, ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿਚ ੮ 'ਵਸੂ' ਤੇ 'ਬਾਰਾਂ-ਆਦਿਤ' ਸਾਰੇ ੨੦ ਦਵਤੇ ਹਨ। ਵਸੂ ਤਾਂ ਕਾਗਜ਼ ਵਾਂਙ ਸਥਿਰ ਹਨ, । ਤਰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕਲਮ ਉਪਰ ਟੁਰਦੀ ਹੈ, ਘੜੀ ਦੀ ਸੂਈ ਵਾਂਙ ਇਧਰ ਉਧਰ ਫਿਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਘਰ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੇ ਵਸੂ ਘੜੀ ਦਾ ਡਾਇਲ (Dial=objective ground) ਹਨ ਤਾਂ 'ਆਦਿਤ' ਟੁਰਨ ਵਾਲੀ ਸੂਈ ਹੈ (Active force)। ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਜੜ੍ਹ (ਮਾਦਾ) ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਫਿਰ

ਤਾਂ ਇਤਨਾ ਜੁ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮੁਢ ਦੇ ਕੋਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹਨ, ਦੂਜੀਆਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿਥਲ। ਆਦਿਤ ਪ੍ਰਬਲ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਵਸੂ ਸੁਸਤ। ਪਰ ਹਨ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਦੇਵਤੇ' ਨਾ ਆਖਦੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੋਈਆਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀਆਂ ੨੦ ਸ਼ਕਤੀਆਂ।

ਆਓ ਹੁਣ ਅਪਣੇ 'ਪਿੰਡ' ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦੇਖੀਏ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਅਨੇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਮੁਦਾਇ ਦਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਗਿਣੋ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਕਿਤਨੀਆਂ ਹਨ। ੫ ਤਾਂ ਕਰਮ ਇੰਦਰੇ ਹਨ ਜੋ ਬਾਹਰ ਹਨ, ਟੁਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ, ਬੋਲਦੇ ਖਾਂਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ੫ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਾਨੂੰ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਘਟਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ੧੧ਵਾਂ 'ਮਨ' ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ੧੧-ਤਾਕਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੁੱਦਰ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਯਥਾ:—

'ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਦ੍ਰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ
ਪਲ ਦਾ ਪਾਰਾਵਾਰ ਨ ਪਾਯਾ।

ਭਾਵ ਇਹ ਭਾਵੇਂ ੧੧ ਹਨ, ਪਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਜੋ ਅਨੰਤ ਹਨ, ਸਮੁੰਦਰ-ਵਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਰੁਦ੍ਰ' ਕਿਉਂ ਆਖਦੇ ਹਨ ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਜਦ ਕਿਸੇ ਸਰਬੰਧੀ ਦੇ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਮਨ ਨੂੰ ਖੇਦ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ੧੧ ਰਲਕੇ ਰੋਂਦੇ ਹਨ (ਰੁਦ੍ਰ=ਰੋਣਾ)।

ਇਹ ਹੋਈਆਂ ੨੦ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ੧੧ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੁੱਲ ੩੧ ਸ਼ਕਤੀਆਂ। ਦੋ ਹੋਰ ਦੇਵਤੇ ਕੇਹੜੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ੩੩ ਮੁਖੀ ਦੇਵਤੇ ਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ? ਉੱਤਰ ਹੈ। ਜੁ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਮਨ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਹੋਰ 'ਤੱਤ' ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਇੰਦ੍ਰ' ਆਖਾਂਗੇ। ਇਹ ਬੱਤੀਵਾਂ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਵਤਾ ਅੰਦਰ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਹਰ ਵੀ। ਅੰਦਰ ਹੋਕੇ ਸਭ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਇਸ ਨੂੰ 'ਜੀਵ-ਆਤਮਾ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਬਾਹਰ ਹੋਕੇ ਪੰਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਉੱਪਰ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮੀਂਹ ਵਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਬਿਜਲੀ ਲਿਸ਼ਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਮੁੱਢ ਛੁਟ-ਦੂਜਾ (Penultimate) ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਚੈਤਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਪੰਚ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਹਉਮੈਂ ਨਾਲ ਜਗਤ ਬੱਝਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੋਇਆ 'ਇੰਦ੍ਰ', ਭਾਵ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰਲਾ-ਤੱਤ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਅਜੇ ਹਉਮੈਂ ਹੈ। ਮੁੱਢਲਾ-ਤੱਤ ਕੀ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਇਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਹਨ ਜੋ ਹਉਮੈਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਪਰ ਹਨ। ਬੱਸ, ਇਹੋ ਤੇਤੀਵਾਂ 'ਦੇਵਤਾ' ਹੈ। ਇਹ ਹੋਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਾਂਙ ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੈ—[1]'ਪ੍ਰਜਾ-ਪਤੀ'; ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ—[2]'ਅਦਿਤੀ';

1. ਨਿਰੰਕਾਰ।
2. ਬੇਅੰਤਤਾ (Infinity) 'ਅਦਿਤੀ' ਬਾਬਤ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੜੀ ਗੁੰਝਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜੁ ਉਹ 'ਦਖਸ਼'

(ਫੁਟ ਨੋਟ ਦੀ ਬਾਕੀ ਅਗਲੇ ਸਫੇ ਤੇ)

ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਹੋਕੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ (Impersonal) 'ਨਾਮ' ਹੈ।

ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਇਹ ੩੩ ਦੇਵਤੇ ਇੱਕ ਨਕਸ਼ੇ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੁ ਛੇਤੀ ਸਮਝ ਪੈ ਜਾਵੇ:—

(ਪਿਛਲੇ ਸਫ਼ੇ ਦੇ ਫੁਟ ਨੋਟ ਦੀ ਬਾਕੀ)

ਦੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਧੀ ਵੀ ਹੈ, । ਇਸ ਉਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਹੈ :—

"Aditi is called deva-matri i. e. 'Mother of gods' and is represented as the mother of Daksha and the daughter of Daksha ! On this statement. Yaska remarks in the Nirukta;—How can this be possible ?"

Dowson' s Hindu classical Dictionary.

ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਜੁ 'ਦਖਸ਼' ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਆਤਮਕ ਗਿਆਨ । ਇਸ ਗਿਆਨ (ਨਾਮ) ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਨਾਲ 'ਬੇਅੰਤਤਾ' ਰੂਪੀ 'ਧੀ' ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇੰਞ ਅਸੀਂ ਬੇਅੰਤ-ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। 'ਬੇਅੰਤਤਾ' ਇਸ ਕਰਕੇ 'ਨਾਮ' (ਦਖਸ਼) ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹੋ ਜਣਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਧੀ ਇੰਞ ਹੈ ਜੁ ਸਾਡੀ ਅਗਿਆਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹੋ ਫਿਰ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਧੀ-ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਜੰਮਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਪਹੇਲੀ (Puzzle) ਹੈ ਤੇ ਮੌੜ ਤੋੜ ਕੇ ਇਹੋ ਦਸਦੀ ਹੈ ਜੁ 'ਨਾਮ' ਸਾਡੀ ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ, ਧੀ, ਪੁੱਤ ਸਭੌ ਕੁਝ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਚੱਕਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਆ ਜੁੜਦੇ ਹਨ—(Centre is the locus of all radii !)

੩੩ ਦੇਵਤੇ

੮ ਵਸੂ	+	੫ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੇ	+	ਇੰਦ੍ਰ	+	੧
ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ		੧ ਪਿੰਡ ਮਾਨ		ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰਲਾ ਤੱਤ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ		ਨਿਰੰਕਾਰ ਯਾ ਪਰਮਾਤਮਾ
੧੨ ਆਦਿਤ Objective-world		੫ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੇ Subjective world				

੨੦ + (੧੧ ਰੁਦ੍ਰ) + ੧ + ੧

———————————————

੩੩

ਇਥੇ ਇੱਕ ਗੱਲ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਕੀ ? 'ਇੰਦ੍ਰ'। ਅਸੀਂ ਵੇਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਦ੍ਰ ਬਾਬਤ ਘੜੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ,ਤੇ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਜੁ ਇੰਦ੍ਰ ਸੂਰਗ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੈ,ਅਪੱਛਰਾਂ ਤੇ ਮੋਹਣੀਆਂ ਉਸਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਨਾਚ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਕੀ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੱਚ ਹਨ ਯਾ ਝੂਠ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਸੱਚ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਝੂਠ ਵੀ। ਝੂਠ ਤਦ ਹਨ ਜੇ ਅਸੀਂ ਇੰਦ੍ਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਰਾਜਿਆਂ ਵਾਂਙ ਕੋਈ ਰਾਜਾ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ, ਤੇ ਸੂਰਗ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੇਸ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ,ਜੋ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਸੱਚ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ, ਉਹੋ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਉਹ ਨਿਰੰਕਾਰੀ-ਸੱਤਾ (Impersonal Force) ਹੈ, ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਹੀਂ । ਜੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ 'ਦੇਵਤਾ' ਆਖਦੇ । ਤੇ ਪ੍ਰਜਾ-ਪਤੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਦੇਵੀ ਯਾ ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਨਿਰੰਕਾਰ, ਸੁੱਧ-ਚੇਤਨ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ । ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਰਤਾ ਕੁ ਅਗਿਆਨ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਤਾਂ 'ਇੰਦ੍ਰ' ਦਾ ਆਸਣ ਵੀ ਡੋਲਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ? ਅਗਿਆਨ ਆਸਣ ਨੂੰ ਹਿਲਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ੩੩ਵਾਂ ਤੱਤ ਸੁਧ-ਗਿਆਨ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਆਪ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ੩੩ ਦੇਵਤੇ ਮਾਨੋ ਇੱਕ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਸਮੁਦਾਇ ਫੋਟੋ ਹਨ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪਉੜੀ ਹੈ—ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਜੋ ਜੜ੍ਹ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਟੱਪ ਚੇਤਨ ਚਿਦਾਕਾਸ਼, ਫਿਰ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾਂ। ਹਾਂ ਜੀ ੩੩ ਦੇਵਤੇ ਇੱਕ ਜਟਕੀ ਗਿਣਤੀ ਹੈ ਪਿੰਡ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ । ਇਹ ਆਖਣਾ ਜੁ ੩੩ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ, ਇਤਨੀ ਹੀ ਭੁੱਲ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਇਹ ਆਖਣਾ ਕਿ ਗਜ਼ ਤਿੰਨ ਫੁਟਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ । ੩੩ ਦੇਵਤੇ ਮਾਨੋਂ ਇੱਕ ਗਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸੰਸ ਰ ਨੂੰ ਮਿਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ।

ਜੇ ਅਸੀਂ ਤੇਤੀਸ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਘੁੰਡੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਮਝ ਜਾਵਾਂਗੇ ਜੁ ੩੩ ਕ੍ਰੋੜ ਦੇਵਤੇ ਕਿਉਂ ਬਣੇ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਇਹ ਤਾਂ ਮੁਬਾਲਗਾ (Hyperbole) ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਵਤਾ ਆਦਿ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੈ। ਦੇਵਤੇ ਤਾਂ ਇਤਨੇ ਹਨ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਟੰਟੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਬੇਅੰਤ ਹਨ । 'ਕ੍ਰੋੜ' ਅੱਖਰ ਬੇਅੰਤਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ ੩੩ ਨੰਬਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ (੩੩) ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਗਜ਼ ਹੈ; ਜੀਕਣ[1] 'ਸਪਤਾਹਰੋ' ੨੭ ਤੱਤਾਂ ਦਾ । ਅੱਗੋਂ ਫਿਰ ਹੋਰ ਗਜ਼ ਹਨ—ਜੀਕਣ 'ਚੌਰਾਸੀ-ਲੱਖ' ਜੀਆ-ਜੂਨ ਦਾ ਗਜ਼ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ ੩੩ ਨੰਬਰ ਅਪਣਾ ਭਾਵ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਓਹਲੇ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੁ ਦੇਵਤੇ ਇਤਨੇ ਹਨ ਜਿਤਨੇ ਸਾਡੇ ਸ਼ਿਰ ਉਪਰ ਵਾਲ ਹਨ; ਯਾ ਜਿਤਨੇ ਰੇਤ ਦੇ ਦਾਣੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਪਰ ਹਨ। ਜਦ ਗਜ਼ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮਿਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ੩੩ ਨੰਬਰ ਪਿੰਡ-ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਗਜ਼ ਹੈ।

1. ਵੇਖੋ ਲੇਖ ਇਸ ਉਪਰ ।

(੩)

ਪਰ-ਤੇਤੀਸ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜੁ ਦੇਵਤੇ ਸਿਰਫ ੩੩ ਹੀ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮਾ ਯਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਲਓ। ਵੇਖੋ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਿਤਨੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਹਨ—ਅੰਡਜ, ਜੇਰਜ, ਸੇਤਜ, ਉਤਭੁਜ ਤਾਂ ਚਾਰ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਅੰਗ ਹਨ। ਹੁਣ ਅੰਡੇ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਪੰਛੀ ਹਨ, ਕੋਈ ਵੱਡੇ ਅੰਡੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਛੋਟੇ; ਮੱਛੀਆਂ ਇਕ ਦੀ ਥਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅੰਡੇ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਿਰ ਜੇਰ ਵਾਲੇ ਚੌਪਾਏ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪ, ਹਨ ਰੇਖ ਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਗੱਲ ਕੀ, ਇਕ ਕਰਤਾ- ਸ਼ਕਤੀ (ਬ੍ਰਹਮਾ) ਦੇ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਰੂਪ ਹਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਮਹੇਸ਼' ਮਾਰਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਰੂਪ ਸਭ ਬੀਮਾਰੀਆਂ, ਸੱਪ, ਠੂਹੇਂ ਜ਼ਹਿਰਾਂ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਕ ਇਕ 'ਦੇਵਤੇ' ਦੇ ਅੱਗੇਂ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਰੂਪ ਹਨ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ:—

ਕੋਟਿ [1]ਬਿਸਨ ਕੀਨੇ ਅਵਤਾਰ ।
ਕੋਟਿ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਜਾਕੇ ਧ੍ਰਮਸਾਲ ।
ਕੋਟਿ [2]ਮਹੇਸ ਉਪਾਇ ਸਮਾਇ ।
ਕੋਟਿ [3]ਬ੍ਰਹਮੇ ਜਗੁ ਸਾਜਣ ਲਾਏ ।
ਕੋਟਿ [4]ਇੰਦ੍ਰ ਠਾਢੇ ਹੈ ਦੁਆਰ ।........
ਕੋਟਿ ਬੈਕੁੰਠ ਜਾਕੀ ਦ੍ਰਿਸਟੀ ਮਾਹਿ । [ਭੈਰਉ ਮ: ੫]

ਗੱਲ ਕੀ, ਇੱਕ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਕ੍ਰੋੜ ਕ੍ਰੋੜ ਮੂੰਹ ਹਨ, ਸ਼ਕਲਾਂ ਹਨ। ਪਰ ਗੁਰਮੁਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸ ਮੁੱਢ ਨੂੰ ਪਕੜਦੇ ਹਨ, ਉਸ 'ਹੇਮ-ਕੂੰਟ' ਚੋਟੀ ਅੱਪੜਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੋਂ ਇਹ ਸਭ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇੰਞ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜੀਕਣ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆ। ਗੁਰਸਿੱਖ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮੇ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਬ੍ਰਹਮੇ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵਿਸ਼ਨੂ, ਸ਼ਿਵ, ਇੰਦ੍ਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਤੇ ਕਾਰੇ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਧੁਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇੰਞ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੀਕਣ ਕਿਸੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿਚ ਡਿਨੈਮੋ, ਯਾ ਜੀਕਣ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ। ਵੇਖੋ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਚ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਐਸ਼ਵਰਜ ਦਾ ਫਰਕ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੁਰਬਲ ਕੁਰਬਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ:—

ਅਨਿਕ ਬ੍ਰਹਮੇ ਜਾਕੇ ਬੇਦ ਧੁਨਿ ਕਰਹਿ ।
ਅਨਿਕ ਮਹੇਸ ਬੈਸ ਧਿਆਨੁ ਧਰਹਿ ।
ਅਨਿਕ ਪੁਰਖ ਅੰਸਾ ਅਵਤਾਰ ।

1. ਪਾਲੂ-ਸ਼ਕਤੀ। 2. ਖੈ-ਸ਼ਕਤੀ। 3. ਕਰਤਾ-ਸ਼ਕਤੀ 4. ਤੇਜ਼-ਸ਼ਕਤੀ।

ਅਨਿਕ ਇੰਦ੍ਰ ਊਭੇ ਦਰਬਾਰ ।
ਅਨਿਕ ਸੂਰ ਸਸੀਅਰ ਨਖਿਆਤ ।
ਅਨਿਕ ਦੇਵੀ ਦੇਵਾ ਬਹੁ ਭਾਂਤਿ ।
ਅਨਿਕ ਬਸੁਧਾ ਅਨਿਕ ਕਾਮਧੇਨ ।
ਅਨਿਕ ਪਾਰਜਾਤ ਅਨਿਕ ਮੁਖਿ ਬੇਨ ।
ਅਨਿਕ [1]ਧਰਮ ਅਨਿਕ [2]ਕੁਮੇਰ ।
ਅਨਿਕ ਬਰਨ ਅਨਿਕ ਕਨਿਕ ਸੁਮੇਰ ।
ਅਨਿਕ [3]ਸੇਖ ਨਵਤਨ ਨਾਮੁ ਲੇਹਿ ।
ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਅੰਤੁ ਨ ਤੇਹਿ । [ਸਾਰੰਗ ਮ: ੫]

ਗੱਲ ਕੀ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿੱਚ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਤਨੀ ਵਿੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਕਿ ਸੂਰਜ ਤੇ ਹੋਰ ਨਖੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਯਾ ਜਿਤਨੀ ਕਿ ਸਾਗਰ ਤੇ ਬੂੰਦ ਵਿੱਚ। ਦੇਵਤੇ ਭੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ। ਕਿਉਂ ? ਉੱਤਰ ਹੈ:—

"ਪਿਤਾ ਕਾ ਜਨਮੁ ਕਿ ਜਾਨੈ ਪੂਤੁ।"

ਭਾਵ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪਿਉ ਕਦ ਜਮਿਆ ਸੀ ? ਅੰਤਕਾ ਸੋ ਕੀਕਣ ਬੇਅੰਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੈ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਮੱਛੀ ਕੀਕਣ ਸਾਗਰ ਦਾ ਅੰਤ ਪਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਕਰਕੇ ਆਖਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਵੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਪਣੀ ਥਾਂ ਤਾਂ ਸਬਲ ਹਨ, ਪਰ ਅਪਣੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਅਬਲ ਹਨ। ਯਥਾ:—

"ਸਿਧ ਮਨੁਖ ਦੇਵ ਅਰੁ ਦਾਨਵ
ਇਕ ਤਿਲ ਤਾਕੋ ਮਰਮ ਨ ਪਾਵਤ।" [ਸਵਯੇ ਮ: ੫]

ਭਾਵੇਂ 'ਦੇਵਤੇ' ਆਪੋ ਅਪਣੇ ਘਰ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਰਮ-ਬੱਧ ਹਨ ਪਰ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਜੁ ਦੇਵਤ ਮਨੁੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਇੱਕ ਦਰਜਾ ਉੱਚੇ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੁ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਅਪਣੀ ਹਉਮੈਂ ਦੀ ਮੈਲ ਨੂੰ ਮਾਂਜ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉਹ ਜੰਤ ਆਖਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਨਹੀਂ। ਆਓ ਹੁਣ ਜਰਾ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਰਜੇ ਵੀਚਾਰੀਏ। ਦਰਜੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਬਥੇਰੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਵੀਚਾਰਾਂਗੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠ ਤਾਂ ਉਹ ਦੇਵਤੇ ਹਨ ਜੋ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਸਕਤੀ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਟੋਰਦੇ ਹਨ (Physical forces)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਜਲ (ਵਰਨ), ਪਵਣ (ਵਾਯੂ), ਅਗਨੀ, ਸੂਰਜ ਆਦਿ ਗਿਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਨੁਕਤਾ- ਨਿਗਾਹ ਹੇਠਾਂ ਆਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਅਧੀ-ਦੈਵਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਖਵਾਣਗੀਆਂ। ਇਹ

1. ਧਰਮ ਰਾਜ=ਨਿਆਇਕਾਰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ । 2. ਧਨ ਦਾਤਾ=ਲਖਮੀ, ਮਾਯਾ—ਸ਼ਕਤੀ ।
3. ਕਾਲ (Time)

ਸਭ ਤੋਂ ਨੂੱਲੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਸਾਇੰਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਤਾਰਾਂ, ਟੈਲੀਫ਼ੂਨਾਂ, ਬਤਾਰ-ਬਰਕੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਆਲੇ ਬਣਾਂਦੀ ਹੈ । ਅਪਣੀ ਥਾਂ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵੀ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਸਾਇੰਸ-ਵੇਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬਲਾਂ ਨੂੰ ਢੂੰਡਦਾ ਹੈ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਜਦ ਭਾਫ, ਕੋਲਾ, ਪੈਟਰੋਲ ਆਦਿ ਘਟਣ ਲੱਗੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹੁਣ ਸਾਇੰਸ ਉਸ ਗੁਪਤ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਢੂੰਡਣ ਲਈ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਉਪਰ ਮਾਨਸਿਕ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Mental forces) ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਸੁਖ, ਪ੍ਰੀਤ ਤ ਅਪ੍ਰੀਤ, ਹਮਦਰਦੀ ਆਦਿ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ ਜੋ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਸੱਚ-ਝੂਠ, ਸੰਤੋਖ ਖਿਮਾਂ, ਮੈਤਰੀ ਆਦਿ ਬਣਕੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦੇਵਤੇ ਨਹੀਂ ਆਖਦੇ । ਪਰ ਜਦ ਕਿਸੇ ਗੁਣ ਦੀ ਮਨੋ-ਕਲਪਤ—ਹੋਂਦ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹਰ ਇਕ ਦੈਵੀ-ਗੁਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਦੇਵਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, (Hypostasized being) । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਦੇਵਤੇ ਮਿੱਥੇ ਗਏ ਹਨ । ਯਥਾ 'ਹਨੂਮਾਨ' ਜੋ ਵਾਯੂ ਦੇ ਸਤੋ-ਗੁਣ ਨੂੰ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਜੋ ਅੱਗ ਦੇ ਸਤੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਦਾ ਹੈ; ਵਰਨ ਜੋ ਸਮੁੰਦਰ ਆਦਿ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਖੂਬੀ ਦਸਦਾ ਹੈ; ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਲੋਕ 'ਗਊ' ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਬਣਾਕੇ ਸਾਡੇ ਅੱਗੇ ਰਖਦੇ ਹਨ, 'ਧਰਮ' ਜਿਸਦੀ ਸ਼ਕਲ 'ਧੌਲ' (ਬੈਲ) ਜਿਹੀ ਬਣਾਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੈਲ ਵਿਚ ਧੀਰਜ ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਕਾਲ' ਦੀ ਤਸਵੀਰ 'ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ' ਕਰਕੇ ਬਣਾਈ ਹੈ,ਕਿਉਂਕਿ ਸੱਪ ਵੀ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਡਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਕਾਲ' ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਉਪਰ ਭਾਰ ਛਡਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਜੀਕਣ ਸੱਪ ਢਿੱਡ ਦੇ ਭਾਰ ਰੀਂਗਦਾ ਹੈ ਤੀਕਣ ਹੀ ਕਾਲ (ਸਮਾਂ) ਵੀ ਮਿੰਟਾ ਸਕਿੰਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ । ਦੇਖੋ ਦੁਖਦੀ ਰਾਤ ਕੀਕਣ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੈ ! ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਿਉਂ ਮਿੱਥੇ ਹਨ ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਦੈਵੀ-ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕੁਝ ਕੁਝ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਣ । ਪਰ ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਾਲ ਸਚ ਮੁਚ ਸਪ ਹੈ, ਧਰਮ ਸਚਮੁਚ ਬੈਲ ਹੈ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਚਮੁਚ ਗਊ ਹੈ, ਉਹ ਉਸੇ ਭੁਲਖੇ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਜੁ ਪਥਰ ਹੀ ਉਹ ਦੇਵਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਹੈ । ਪਰ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:—

"ਜੋ ਪਾਥਰ ਕਉ ਕਹਤੇ ਦੇਵ ।
ਤਾਕੀ ਬਿਰਥਾ ਹੋਵੈ ਸੇਵ ।" [ਭੈਰਉ ਕਬੀਰ ਜੀ]

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀਓ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਥੀ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਤਾਂ ਨਿਰਾਕਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਫਿਰ ਉਸ ਲਈ ਤਸਵੀਰ ਮਿਥਨਾ ਇਤਨਾ ਹੀ ਭੁੱਲ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਅੰਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਸੁਜਾਖਾ ਆਖਣਾ । ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਚਲਤ

ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਚਤੁਰਾਈ ਨ ਚਤੁਰਭੁਜ ਪਾਈਐ । ਇਥੇ 'ਚਤੁਰਭੁਜ' ਪ੍ਰਚਲਤ ਨਾਮ ਹੈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਬਾਹ੍ਵਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜੁ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਭੁਜਾਂ ਹਨ, ਤੇ ਘੱਟ ਵੱਧ ਨਹੀਂ । ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਕੀਕਣ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ? ਫਿਰ ਚਾਰ ਭੁਜਾਂ ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ 'ਸੰਖ' ਤੋਂ ਤਾਂ ਉਹ 'ਸ਼ਬਦ-ਧੁਨੀ' ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਾਰ ਉਪਜਦਾ ਹੈ; ਤੇ 'ਚੱਕਰ' ਇਸ ਦਾ ਉਲਟ ਖੈ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ; ਕਮਲ ਫੁੱਲ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭਤਾ ਤੇ ਨਿਰਲੇਪ ਕੋਮਲਤਾ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ ਤੇ 'ਗਦਾ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਥੱਕ ਪ੍ਰਾਣ ਦਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਕੰਮ ਚਲਦਾ ਹੈ । ਗੱਲ ਕੀ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅੱਡ ਅਡ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਾਚਕ ਹਨ । ਪਰ ਨਿਰਗੁਣ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਰਗੁਣ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾਉਣਾ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਜਾਲ ਸੁੱਟਣਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀਉ ਵਿੱਚ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮੀ-ਬੰਦੇ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜੋ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਯਥਾ:—

(੧) ਜਿਨਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਉਪਾਏ ।
ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਧੰਧੈ ਆਪੇ ਲਾਏ । [ਮਾਰੂ ਮ: ੩]

(੨) ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਰਿਖੀ ਮੁਨੀ
ਸੰਕਰੁ ਇੰਦੁ ਤਪੈ ਭੇਖਾਰੀ ।
ਮਾਨੈ ਹੁਕਮ ਸੋਹੈ ਦਰਿ ਸਾਚੈ
ਆਕੀ ਮਰਹਿ ਅਫਾਰੀ । [ਮਾਰੂ ਮ: ੧]

ਭਾਵ ਦੇਵਤੇ ਓਹ ਹਨ ਜੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿੱਚ ਆਕੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਜੁੱਟੇ ਹੋਏ ਹਨ । 'ਸੂਰਜ' ਨੂੰ 'ਦੇਵਤਾ' ਤਦ ਆਖਾਂਗੇ ਜਦ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ-ਅਧੀਨ ਸ਼ਕਤੀ, ਜੋਤ ਵੰਡਣ ਵਾਲੀ ਕਲਾ ਆਖਾਂਗੇ; ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ ਦੇਵਤਾ ਸੀਤਲਤਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਵੰਡਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਲ ਸੰਸਾਰ ਉਪਰ ਹਰਿਆਵਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਲ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਰੱਖੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਤੱਤ ਵੀ ਜੜ੍ਹ ਹੀ ਭਾਸਣਗੇ । ਜਿਹਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸ੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਜੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਦੇਵੀ-ਮਸ਼ੀਨ ਹੈ । ਪਰ ਜੇ ਇਸ ਦੇ ਮਾਸ, ਹੱਡੀ ਨਾੜੀਆਂ ਵੱਲ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਜੜ੍ਹ (ਮਾਦਾ) ਹੈ । ਗੱਲ ਕੀ, ਇਹ ਦੇਵਤੇ ਕਦ ਅਖਵਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗੁਪਤ ਯਾ ਪ੍ਰਗਟ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਵੇ । ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ-ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵੀ ਦੇਵੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਪਰ ਮਾਨਸਿਕ-ਤਾਕਤਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਆਤਮਕ-ਤਾਕਤਾ (Spiritual forces) ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਤਪਤੀ ਪਰਲੋਂ, ਪਾਲਣ ਪੋਸਣ ਦੇ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਯਥਾ ਬ੍ਰਹਮਾ

(ਕਰਤਾ-ਸ਼ਕਤੀ), ਵਿਸ਼ਨੂੰ (ਪਾਲੂ-ਸ਼ਕਤੀ), ਮਹੇਸ਼ (ਖੈ-ਸ਼ਕਤੀ), ਧਰਮਰਾਜ (ਨਿਆਉਂ-ਸ਼ਕਤੀ), ਜਮਰਾਜ (ਡੰਡ-ਸ਼ਕਤੀ) ਇਤਿਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, 'ਆਤਮਾ' ਨਾਲ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ:—੧ ਅਧੀ-ਭੂਤਕ ਜੋ ਪੰਜਾਂ-ਭੂਤਾਂ ਨੂੰ ਖਿਲਾਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਠੁੱਲੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਹਨ; ੨ ਅਧੀ-ਦੈਵਕ ਜੋ ਮਾਨਸਿਕ-ਤਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਹੋਰ ਸੂਖਮ ਹਨ, ਤੇ ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਡੇ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਹੈ।

'ਮਨੁੱਖ' ਵਿੱਚ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਮਾਨੋ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੰਸਾਰ-ਦਾ ਤੱਤ ਹੈ। ਸਾਡੀਆਂ ਕਰਮ-ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਧੀ-ਭੂਤਕ ਤਾਕਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਧਿ-ਦੈਵਕ, ਤੇ ਸਾਡੇ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਅਧਿ-ਆਤਮਕ। ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਸੋਚਣਾ ਹੈ ਜੁ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਕਤਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਬਲ ਤਾਕਤ ਕਿਹੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਕਹਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਇਉਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:—ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੁ ਇਕ ਵਾਰੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਨੱਕ ਆਖੇ ਮੈਂ ਮੂੰਹ ਦਾ ਮੁਕਟ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਵੱਡਾ ਹਾਂ, ਅੱਖਾਂ ਆਖਣ ਅਸੀਂ ਤਕਦੀਆਂ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਹੀ ਵਡੀਆਂ ਹਾਂ; ਕੰਨ ਆਖਣ ਅਸੀਂ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਹੀ ਵੱਡੇ ਹਾਂ, ਇਤਿਆਦਿ। ਹੁਣ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜੁ ਕੌਣ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਓ, ਫਿਰ ਵੇਖੋ ਸਰੀਰ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਕਿਸਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਅਬਲਾ ਹੋ ਕੇ ਗਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਲੋਂ ਅੱਖਾਂ ਗਈਆਂ, ਆਦਮੀ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਕੰਨ ਗਏ, ਆਦਮੀ ਬੋਲਾ ਹੋ ਗਿਆਂ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਹੱਥ ਪੈਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਲੂਲ੍ਹਾ ਲੰਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਗੱਲ ਕੀ, ਭਾਵੇਂ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਦਸੇ ਇੰਦ੍ਰੇ ਗਏ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਔਕੜਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਈਆਂ ਪਰ ਕੰਮ ਬੰਦ ਨਹੀ ਹੋਇਆ। ਮਨ ਗਿਆ ਤਾਂ ਆਦਮੀ ਬਾਵਲਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਮੋਇਆ ਨਹੀਂ। ਪੌਰ ਜਦ ਅੰਤ ਨੂੰ 'ਆਤਮਾ' ਹੋਰੀ ਟੁਰ ਗਏ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਮਰ ਗਿਆ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਭੇ ਇੰਦ੍ਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿ ਗਏ। ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੁ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅੰਗ ਸਾਡਾ 'ਆਤਮਾ' ਹੈ। ਇਸ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਸੀਂ 'ਪ੍ਰਾਣ' ਕਰਕੇ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਤਅੱਲੁਕ ਵਾਯੂ (ਹਵਾ=ਸੁਆਸਾਂ) ਨਾਲ ਹੈ,ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਸੁਆਸ ਸਾਲ ਭਰ ਸੱਪ ਵਾਂਙ ਰੋਕ ਛੱਡਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਹਠ ਯੋਗੀ। ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੁ ਸਾਡਾ ਪ੍ਰਾਣ (ਸੁਆਸ) ਸਾਡਾ 'ਆਤਮਾ' ਨਹੀਂ; ਸੁਆਸ ਤਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਾਂਙ ਸਾਡਾ ਇਕ ਅੰਗ ਹਨ। ਪਰ 'ਆਤਮਾ' ਓਹ ਮੁਢਲੀ ਪ੍ਰਬਲ ਤਾਕਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਉਪਜਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਨੇ ਜਾ ਕੇ ਲੀਨ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਡਾ 'ਆਤਮਾ' ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤੇ ਆਦਿ ਦੇਵ ਹੈ। ਜਿਹਾ ਆਤਮਾ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੈ

ਤਿਹਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਸੂਰਜ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਦਾ।

ਜਦ 'ਆਤਮਾ' ਨੇ ਕਵਾਉ' (ਨਾਮ) ਦੁਆਰਾ ਧੁਨੀ ਉਚਾਰੀ ਤਾਂ ਉਤਪਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੂੰਹ ਰਾਹੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਅਗਨੀ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਾਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸਮੁਦਾਇ ਤਸਵੀਰ ਅਗਨੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਨੱਕ ਨੂੰ ਲਓ, ਇਸ ਰਹੀਂ ਸਾਹ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪੌਣ ਚਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਮੁਦਾਇ ਪੌਣ-ਤੱਤ ਹੈ। ਫਿਰ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲਓ, ਅੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਗਤ ਦੀ ਅੱਖ ਸੂਰਜ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਦੇਵਤਾ (ਸ਼ਕਤੀ) ਹੈ। ਫਿਰ ਕੰਨ ਨੂੰ ਲਓ, ਕੰਨ ਚੌਪਾਸੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਗਤ ਵਿਚ 'ਦੇਸ' (Space) ਹੈ ਜੋ 'ਕਾਲ' ਦਾ ਦੂਜਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਸਪਰ ਜੋੜ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਰੋਮ ਜਗਤ ਦੇ ਰੋਮ (ਬਨਸਪਤਿ) ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ; ਸਾਡਾ ਦਿਲ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ; ਸਾਡਾ 'ਆਤਮਾ' ਧ੍ਰੂ ਤਾਰੇ ਵਾਂਗ ਅਡੋਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਮੰਬਾ 'ਆਤਮਾ' ਹੈ, ਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਪੂਜਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਢਲੇ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਪੁੱਤਰ ਪੋਤਰੇ ਨੂੰ ਫੜਨਾ-ਮੂਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਡਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪਕੜਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਵਾਕ ਹੈ ਜੁ ਇਹ ਕੰਮ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਹੈ:...

> 'ਘਰਿ ਨਾਰਾਇਣੁ ਸਭਾ ਨਾਲਿ ।
> ਪੂਜ ਕਰੇ ਰਖੇ ਨਾਵਾਲਿ ।
> ਕੂੰਗੂ ਚੰਨਣੁ ਫੁਲਿ ਚੜਾਏ ।
> ਪੈਰੀ ਪੈ ਪੈ ਬਹੁਤੁ ਮਨਾਏ ।
> ਮਾਣੂਆ ਮੰਗਿ ਮੰਗਿ ਪੈਨੈ ਖਾਇ ।
> ਅੰਧੀ ਕੰਮੀ ਅੰਧ ਸਜਾਇ ।" (ਸਾਰੰਗ ਮ: ੧)

ਗੁਰਮੁਖ ਪੁਰਖ ਡਾਲੀ ਨੂੰ ਛੱਡ 'ਮੂਲ' (ਨਾਮ) ਨੂੰ ਪਕੜਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੋ 'ਨਾਮ' ਹੀ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਹੈ, ਏਕੰਕਾਰ, ਇਹੋ ਆਦਿ-ਦੇਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਇਹੋ 'ਨਾਮ' ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੋਂ ਉਪਰ ਪਰਮ-ਪੁਰਖ ਹੈ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ:

> (੧) ਨ ਦੇਵ ਹੈ, ਨ ਦੈਤ ਹੈ,
> ਨ ਨਰ ਕੋ ਸਰੂਪ ਹੈ ।
> (੩) ਤੇਜ ਕੋ ਪ੍ਰਚੰਡ, ਹੈ,
> ਅਖਡਨ ਕੋ ਖੰਡ ਹੈ,
> ਮਹੀਪਨ ਕੋ ਮੰਡ ਹੈ,
> ਕਿ ਇਸਤ੍ਰੀ ਹੈ ਨ ਨਰੁ ਹੈ । (ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ)

ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਇਕ ਲਿਹਾਜ਼ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਚੰਗੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਵਤੇ ਤਾਂ ਅਪਣਾ ਥਾਂ ਮਕੀਮ ਹਨ, ਉਹ ਅਪਣੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉੱਤੇ ਥੱਲੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਜੀਕਣ ਘੜੀ ਦੇ ਪੁਰਜ਼ੇ ਆਪੋ ਅਪਣੀ ਥਾਂ ਹੀ ਫਿਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਧਰ ਉਧਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵਾਧਾ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੈ ਜੁ ਵਧਦਾ ਵਧਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤੇ ਘਟਦਾ ਘਟਦਾ ਜੜ੍ਹ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਖਿੱਧ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਜੁ ਅਸੀਂ ਅਪਣੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਪਾਸ ਲਾਈਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਲੰਘਕੇ ਪਰਮ-ਦੇਵ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਰੂਪ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ ਹੈ– 'ਇਸ ਦੇਹੀ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਦੇਵ। ਭਾਵ ਇਸ ਮਨੁੱਖਾ ਜੂਨ ਵਾਸਤੇ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਲੋਚਦੇ ਹਨ।

ਗੱਲ ਕੀ, ਮਨੁੱਖਾ ਜੂਨ ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੰਭਲੀ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਨਹੀਂ, ਅਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਮਾਰਨੀ ਹੈ। ਕਿਧਰ ? 'ਨਾਮ' ਵੱਲ, ਕਿਉਂਕਿ 'ਨਾਮ' ਨੀ.ਪਰਖ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਲੱਭਿਆਂ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਆਦ-ਅੰਤ ਲੱਭ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਵਤੇ 'ਨਾਮ' ਦੇ ਹੀ ਤ੍ਰਾਣ ਤੇ ਖੜੋਤੇ ਹਨ, ਤੇ 'ਨਾਮ' ਨੂੰ ਹੀ ਲੋਚਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਤੋਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:—

(੧) ਚਉਰਾਸੀ ਸਿਧ ਬੁਧ ਤੇਤੀਸ ਕੋਟਿ
ਮੁਨਿ ਜਨ ਸਭਿ ਚਾਹਹਿ ਹਰਿ ਜੀਉ ਤੇਰੋ ਨਾਉ।
(੨) ਗਣ ਗੰਧਰਬ 'ਨਾਮੇ' ਸਭਿ ਉਧਰੇ
ਗੁਰ ਕਾ 'ਸਬਦੁ' ਵੀਚਾਰਿ।

ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨਾ ਹੈ ਜੁ 'ਦੇਵ-ਦਰਸ਼ਨ' ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਭਿਨ ਭਿੰਨ ਮੂਰਤੀਆਂ ਯਾ ਤਸਵੀਰਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਕਈ ਪਰਾਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਯਾ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਜੇ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਯਾ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਯਾ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨਜ਼ਰ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੁ ਸਾਨੂੰ ਦੇਵ-ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੀ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਅੰਦਰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਤੱਕਣੀ ਤੇ ਉਸ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾਉਣਾ ਵੀ ਇਤਨੀ ਹੀ ਭੁੱਲ ਹੈ ਜਿਹੀ ਕਿ ਬਾਹਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਬਾਹੂਾਂ ਹਨ, ਨਾ ਹੱਥ, ਨਾ ਧੜ। ਫਿਰ ਕੀਕਣ ਕੋਈ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਆ ਸੁਕਦਾ ਹੈ ? ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਤਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਤਾਕਤਾਂ

ਹਨ, ਗੁਣ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਰੂਪ ਨਹੀਂ। ਵੇਖੋ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਕੀ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਹੈ ? ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ (ਧਰਮਰਾਜ) ਦਾ ਕੀ ਰੂਪ ਹੈ ? ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਕੀਕਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੁ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੋਵੇ ? ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਪਏ ਹਨ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਯਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਚਤੁਰ-ਭੁਜ' ਰੂਪ ਨਜ਼ਰ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਜੁ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜੀ ਆ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਰੀ ਭੁੱਲ ਹੈ ਇਹ ਤਾਂ ਮਨ ਦਾ ਇਕ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਮਨ ਜਿਸ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਸੋਚੇ ਯਾ ਵੇਖ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ 'ਚਤੁਰਭੁਜ' ਰੂਪ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਜੁ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਬਾਹਾਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੁ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਗੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ। ਹੁਣ ਜਦ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਥੂਲ-ਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੀਕਣ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ?

ਇਕ ਹੋਰ ਭੁਲੇਖਾ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਲੋਕੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਵਾਹਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਕਈ ਲੋਕੀਂ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਜੁ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ 'ਦੇਵੀ' ਦਾ ਆਵਾਹਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਮੂਲੋਂ ਭੁੱਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਨਾਹੀਂ ਕੋਈ ਦੇਵੀ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਅਪਣੇ ਅੰਦਰ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕੀਤਾ, ਤੇ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਜੋਤ, ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਥਾਟ ਜਦ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੋਕੇ ਬਲ ਵਿਚ ਵਗ ਖੜੋਤੀ ਤਾਂ ਇਹ ਜੋਤ ਬਲ-ਰੂਪ ਸ਼ਕਤੀ (ਦੇਵੀ) ਅਖਵਾਈ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਮ ਰੋਮ ਸਮਾਈ। ਕੌਣ ? ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਤੇਜਮਈ ਸ਼ਕਤੀ, ਅਨੰਦ ਮਈ ਬਾਣੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਮਿਤ ਤੇਜ ਤੇ ਬਿਭੂਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਪਰਤਾਵਾ (ਪਰਖ) ਹੈ। ਕੀ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋ 'ਜੋਤ', 'ਨਾਮ'-ਸੱਤ ਮਿਲੀ ਉਹ ਕੋਈ ਆਉਣ-ਜਾਣੀ (Transitory) ਸੀ ਯਾ ਅਟੁਟ, ਅਬਚਲ ਅਨਹਦ (Eternal) ਸੀ ? ਇਸਦਾ ਉੱਤਰ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਆਪ ਹੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਯਥਾ:—

ਅਨੰਦ ਸਰੂਪੀ, 'ਅਨਹਦ-ਰੂਪੀ',
ਅਮਿਤ ਬਿਭੂਤੀ, ਤੇਜ ਬਰੰ।
ਅਨਖੰਡ ਪ੍ਰਤਾਪੰ, ਸਭ ਜਗ ਥਾਪੰ,
ਅਲਖ ਪ੍ਰਤਾਪੰ, ਬਿਸ੍ਰ ਕਰੰ।
ਅਜੇ ਅਬਿਨਾਸੀ ਤੇਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੀ
ਸਰਬ ਉਦਾਸੀ ਏਕ ਹਰੰ। (ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ)

'ਚੰਡੀ ਕੌਣ ਹੈ ? ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਲ-ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋਕੇ

ਚਮਕੀ ਹੋਵੇ। ਬੱਸ, ਇਹੋ 'ਸ਼ਕਤੀ' ਹੀ ਚੰਡੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਕੋਈ ਖਾਸ ਦੇਵੀ ਜੋ ਸਿੰਘ (ਸ਼ੇਰ) ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਆਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਮਨ ਹੀ ਸਿੰਘ (ਸ਼ੇਰ) ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮਾਨੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਡੇ ਮਨ ਰੂਪੀ ਸਿੰਘ ਉਪਰ ਸੁਆਰ ਹੋਕੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ, ਦੈਂਤਾਂ ਭਾਵ ਮਨਮੁਖ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੀ ਹੈ। ਯਥਾ ਚੰਡੀ ਚਰਿੱਤ੍ਰ:

ਨਮੋ ਚਾਪਣੀ ਚਰਮਣੀ ਖੜਗ ਪਾਣੰ।
ਗਦਾ ਪਾਣਿਣੀ ਚਿਤ੍ਰਣੀ ਚਿਤ੍ਰ ਪਾਣੰ।
ਨਮੋ ਸੂਲਣੀ ਸੈਹਥੀ ਕ੍ਰਿਪਾਣਿ ਮਾਤਾ।
ਨਮੋ ਗਿਆਨ ਬਿਗਿਆਨ ਕੀ ਗਿਆਨਗਯਾਤਾ।

ਦੇਖੋ ਫਿਰ ਇਸਦਾ ਰੂਪ ਸਰਗੁਣ ਨਹੀਂ, 'ਨਿਰੰਕਾਰ' ਦੱਸਿਆ ਹੈ:—

ਅਜੇਯੰ ਅਭੇਯੰ 'ਨਿਰੰਕਾਰ' ਨਿਤਯੰ।
ਨਿਰੂਪੰ ਨ੍ਰਿਬਾਣੰ ਨਿਮਿਤਯੰ ਅਨਿਤਯੰ।

ਫਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਭੂਤ, ਭਵਿੱਤ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਗਿਆਤਾ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:—

ਨਮੋ ਭੂਮਿ ਰੂਪਾ ਨਮੋ ਲੋਕ ਮਾਤਾ।
ਭਵੀ ਭਾਵਨੀ ਭਵੀ ਗਯਾਤਾ ਬਿਧਾਤਾ। (ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ)

ਗੱਲ ਕੀ, ਇੱਥੇ ਕਿਤੇ ਸ੍ਰਰਗੁਣ ਰੂਪ ਅਸ਼ਟ-ਭੁਜੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ, ਇਥੇ ਤਾਂ ਅਕਾਲ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਰੰਕਾਰ-ਸੱਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਲੜਾਈ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ 'ਧੂਮ੍ਰ ਨੈਨ' ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਹੈ, ਭਾਵ ਜਿਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਧੂਮ੍ਰ (ਧੂਆਂ) ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਆਇਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਚੀਰਦੀ ਹੈ:—

ਨਮੋ ਸੋਨਬੀਰਜਾਰਦਨੀ 'ਧੂਮ੍ਰ-ਹੰਤੀ'।
ਨਮੋ ਕਾਲਕਾ ਰੂਪ ਜਵਾਲਾ ਜਯੰਤੀ। (ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ)

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਓਹ ਅਵਾਹਨ ਕਰਨ [ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦਾ ਆਦ "ਨਾਮ' ਹੈ, ਫਿਰ ਇਸ 'ਨਾਮ' ਤੋਂ ਹੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇੰਞ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜੀਕਣ ਹੱਥ ਵਿਚੋਂ ਉਂਗਲਾਂ, ਤੇ ਇਸ 'ਨਾਮ' ਦੇ ਹੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਦੇਵੀ ਯਾ ਦੇਵਤੇ' ਆਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ [1]ਸਰਗੁਣ।

1. ਵੇਖੋ ਲੇਖਕ ਦਾ ਵੱਖ ਟਰੈਕਟ ਇਸ ਉਪਰ, 'ਕੀ ਦਸਮ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਦੇਵੀ ਪੂਜੀ ਸੀ ?' ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ: 'ਦਸਮੇਸ਼ ਦਰਪਨ' (ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਰਨ ਤਾਰਨ)

ਇੱਥੇ ਦੋ ਹੋਰ ਭੁਲੇਖੇ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ । ਕਈ ਭੋਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਜੁ ਧੰਨੇ ਨੂੰ ਪੱਥਰ-ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਮਿਲਿਆ, ਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਨੂੰ ਤਦ ਮਿਲਿਆ ਜਦ ਉਹ ਠਾਕਰਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਇਹ ਮੂਲੋਂ ਭੁੱਲ ਹੈ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਹੋਰ ਹੈ ਜੋ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ-ਦਰਸ਼ਨ' ਨਾਮੇ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੈ । ਇਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਤਨਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਲੋੜੀਦਾ ਹੈ ਜੁ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਸੇ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਦਾ ਨਹੀਂ, 'ਨਾਮ' ਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਤੇ ਜਦ 'ਨਾਮ' ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਰਮਦਾ ਭਾਸ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਅਪਣੇ ਆਪ ਉਸ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਲਖਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ (ਧਰਨੀ) ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਸੱਤਾ ਦੁਆਰਾ ਬੰਨ੍ਹ ਰੱਖਿਆ ਹੈ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਧੰਨਾ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੁ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਨਹੀਂ, 'ਧਰਨੀ-ਧਰ' ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ ਹਨ । ਯਥਾ:—

'ਧੰਨੈ ਧਨੁ ਪਾਇਆ ਧਰਨੀ-ਧਰੁ'

ਭਾਵ ਦਰਸ਼ਨ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਹਨ ਜੋ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਰਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਦਾ ਸਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਆਉਣ-ਜਾਣੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੋ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਯਾ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਫਿਰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । 'ਨਾਮ' ਹੀ ਓਹ ਸਦਾ-ਸਥਿਰ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਭ ਗੁਣ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀਉ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਪਮਾ ਹੈ ।

ਇੱਥੇ ਕਈ ਸੱਜਣ ਆਖਣਗੇ ਜੁ ਸਾਡੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਰਾ ਵੀ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ—ਯਥਾ 'ਜਬਰਾਈਲ' ਜੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ (ਵਹੀ) ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ । ਕੀ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਇਹ ਵੀ 'ਨਾਮ' ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜਬਰਾਈਲ ਦੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ । ਪਰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੇ ਨਾਮ ਰੱਖਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਖੀਦਾ ਹੈ ਜੁ ਬੱਦਲ ਵਿਚ 'ਬਾਬਾ ਗੱਜੂ' ਗੱਜ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਪਰ ਕੀ ਕੋਈ ਸਚ ਮੁਚ 'ਬਾਬਾ-ਗੱਜੂ' ਹੈ ? ਨਹੀਂ । ਸੋ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਨਾਮ'-ਸੱਤਾ ਦੇ ਵੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਨਾਮ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ । ਪਾਰਸੀ ਵੀਰ ਇਸੇ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸੰਸੈਤ' ਯਾ ਜਰਵਨ-ਅਕਰਨ' ਰੱਖਦੇ ਹਨ; ਹਿੰਦੂ ਵੀਰ ਇਸ ਨੂੰ ਕਦੀ 'ਸਾਰਦਾ', ਕਦੀ 'ਸੂਸਵਤੀ', ਕਦੀ 'ਸੋਮਾ' ਆਖਦੇ ਹਨ । ਗੱਲ ਕੀ, ਨਾਮ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਨ, ਪਰ ਦਰਸ਼ਨ 'ਨਾਮ' ਦੇ ਹੀ ਹਨ ।

'ਨਾਮ' ਜਗਤ-ਮਾਤਾ ਹੈ; 'ਨਾਮ' ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ; 'ਨਾਮ' ਸਤ ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹੈ । ਜਦ ਇਹ ਮੁੱਢ ਲੱਭ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਗੁਣ ਅਪਣੇ ਆਪ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆ ਵੱਸਦੇ ਹਨ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦੈਵੀ-ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਪਰਲੋ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵੀਰ ਜਮਦੂਤ ਆਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀਰ ਅਜ਼ਰਾਈਲ (ਯਾ ਮਲਕੁਲ-ਮੌਤ) ।

ਮੋਟੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਫੰਗ ਲਾ ਕੇ ਉਡਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਡੇ ਵਾਂਙ ਯਾ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੂੰਹ ਯਾ ਬਾਹੂਾਂ ਹਨ। ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅੱਡਾ-ਦੇਵਤਾ 'ਨਾਮ' ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਉਹ ਗੁਣ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ, ਪ੍ਰੇਮ, ਉਤਪਤੀ, ਪਰਲੋਂ ਆਦਿ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਜੋ ਨਿਰਾਕਾਰ-'ਨਾਮ' ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ ਉਹ ਮੁੱਢ ਨੂੰ ਛਡਕੇ ਡਾਲਾਂ ਪਕੜਦੇ ਸਨ, ਮੁੱਢੋਂ ਘੁੱਥੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਉਪਮਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪੂਜਣ ਮੂਲੋਂ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਪੱਥਰ ਆਦਿ ਜੜ੍ਹ ਭੂਤਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਬਾਬਤ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਵਾਕ ਇਉਂ ਹੈ:—

'ਘਰਿ ਮਹਿ ਠਕੁਰੁ ਨਦਰਿ ਨ ਆਵੈ।
ਗਲ ਮਹਿ ਪਾਹਣੁ ਲੈ ਲਟਕਾਵੈ।
ਭਰਮੇ ਭੂਲਾ ਸਾਕਤੁ ਫਿਰਤਾ।
ਨੀਰੁ ਬਿਰੋਲੇ ਖਪਿ ਖਪਿ ਮਰਤਾ।
ਜਿਸੁ ਪਾਹਣ ਕਉ ਠਾਕੁਰੁ ਕਹਤਾ।
ਓਹੁ ਪਾਹਣੁ ਲੈ ਉਸ ਕਉ ਡੁਬਤਾ।
ਗੁਨਹਗਾਰ, ਲੂਣ ਹਰਾਮੀ।
ਪਾਹਣੁ ਨਾਵ ਨ ਪਾਰਿਗਰਾਮੀ।
ਗੁਰਿ ਮਿਲਿ ਨਾਨਕ ਠਾਕੁਰੁ ਜਾਤਾ।
ਜਲਿ ਥਲਿ ਮਹੀਅਲਿ ਪੂਰਨ ਬਿਧਾਤਾ।' (ਸੂਹੀ ਮ: ੫)

(੭)

ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਉਪਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰੀਆਂ ਉਪਰ ਵੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਕੀ ? ਲੋਕੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੁ ਇੰਦ੍ਰ ਅਪਣੀ ਇੰਦ੍ਰ-ਪੁਰੀ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਿਵ ਅਪਣੀ ਸ਼ਿਵ-ਪੁਰੀ ਵਿਚ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਬ੍ਰਹਮ-ਪੁਰੀ ਵਿਚ। ਪਰ ਜਦ ਦੇਵਤੇ ਆਪ ਨਿਰਾਕਾਰ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰੀਆਂ ਕੀਕਣ ਸਰਗੁਣ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ? ਗੱਲ ਕੀ, ਇਹ 'ਪੁਰੀਆਂ' ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਆਤਮਕ-ਭਵਨ ਹਨ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਾਡੀ ਅਕਲ ਤੇ ਅਨੁਭਵ-ਸੱਤਾ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਵਧਦਾ ਹੈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਸਾਨੂੰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਕਾਲ-ਦੇਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਅਸਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦੇਸ ਵਲ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਦੇਸ ਹੱਦਬੰਦੀ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹਨ; ਸਥਿਰ, ਅਨਹਦ, ਮੁੱਢਲੀ ਪੁਰੀ ਤਾਂ 'ਨਾਮ' ਹੈ। ਬੱਸ ਇਹੋ

ਸਾਡਾ ਠਿਕਾਣਾ ਹੈ ਯਥਾ:—

ਕਵਨੁ ਅਸਥਾਨੁ ਜੋ ਕਬਹੁ ਨ ਟਰੈ ?......
ਇੰਦ੍ਰਪੁਰੀ ਮਹਿ [1]ਸਰਪਰ ਮਰਣਾ ।
ਬ੍ਰਹਮਪੁਰੀ ਨਿਹਚਲ ਨਹੀ ਰਹਣਾ ।
ਸਿਵਪੁਰੀ ਕਾ ਹੋਇਗਾ ਕਾਲਾ ।
ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਮਾਇਆ ਬਿਨਸਿ ਬਿਤਾਲਾ ।......
ਸਗਲ ਪਾਸਾਰ ਦੀਸੈ ਪਾਸਾਰਾ ।
ਬਿਨਸਿ ਜਾਇਗੋ ਸਗਲ ਆਕਾਰਾ ।......
ਸਹਜ ਸਿਫਤਿ ਭਗਤਿ ਤਤੁ ਗਿਆਨਾ ।
ਸਦਾ ਅਨੰਦੁ ਨਿਹਚਲੁ ਸਚੁ ਥਾਨਾ ।
ਤਹਾ ਸੰਗਤਿ ਸਾਧ ਗੁਣ ਰਸੈ ।
ਅਨਭਉ ਨਗਰੁ ਤਹਾ ਸਦ ਵਸੈ ।
ਤਹ ਭਉ ਭਰਮਾ ਸੋਗੁ ਨ ਚਿੰਤਾ ।
ਆਵਣ ਜਾਵਣ ਮਿਰਤੁ ਨ ਹੋਤਾ ।......
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਿਸੁ ਕਿਰਪਾ ਕਰੈ ।
ਨਿਹਚਲ-ਥਾਨੁ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਤਰੈ । (ਗਉੜੀ ਮ: ੫)

ਅੰਤ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲੱਭਣਾ ਹੈ ਜੁ ਦੇਵਤੇ ਹੀ ਜਦ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਫਿਰ 'ਦੈਂਤ' ਕੌਣ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸਦਾ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਦੈਂਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸ਼ਕਲ ਯਾ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਨਹੀਂ, ਦੈਂਤ ਤਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਔਗਣ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੜਾਈ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਦੀ, ਸੱਤ ਦੀ ਤੇ ਅਸੱਤ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾਣ ਵਾਸਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਲਪੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੁ ਮੁਠ-ਭੇੜ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਆ ਜਾਵੇ। ਗਲ ਕੀ, ਦੈਂਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਰੂਪ ਮਨੋ-ਕਲਪਤ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਜੁ ਗੁਣ ਤੇ ਔਗਣ ਹਨ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਹਨ, ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ, ਸੱਤ ਤੇ ਅਸੱਤ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਲ ਮਿਲਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਾ ਕਿ ਬਦੀ-ਅੰਕ ਵਿਚ ਖੋਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਖੀਰਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੁ ਕੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉਲਟ ਵੀ ਕੋਈ ਤਾਕਤ 'ਸ਼ੈਤਾਨ' ਆਦਿ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਨਹੀਂ। ਵੇਖੋ ਸਮੁੰਦਰ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਫੇਰੋ। ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਆਰ-ਪਾਰ ਨਹੀਂ; ਜੇ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਜਦ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਹੀ ਪਾਣੀ ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਯਾ ਨਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ

1. ਅਵੱਸ਼।

ਹੈ ਤਾਂ ਹਰ ਨਾਲੇ ਦਾ ਪਾਰਲਾ ਤੇ ਉਰਾਰਲਾ ਬੰਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬੰਨਾ ਸੱਤ ਦਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਅਸੱਤ ਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਉਹ ਆਦ-ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਰ-ਪਾਰ, ਸਿੱਧ-ਪੁੱਠ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਉਲਟ ਹੈ। ਦੈਤਾਂ ਦਾ ਉਲਟ ਦੇਵਤੇ; ਰਾਤ ਦਾ ਉਲਟ ਦਿਨ, ਸਰਦੀ ਦਾ ਉਲਟ ਗਰਮੀ, ਦੁੱਖ ਦਾ ਉਲਟ ਸੁਖ, ਨਾਂਹ ਦਾ ਉਲਟ ਹਾਂ।

ਗੱਲ ਕੀ, ਦੇਵੀ ਦੇਂਤ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਸਰਗੁਨ ਰੂਪ ਨਹੀਂ, ਨਾ, ਹੀ ਉਹ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫ਼ੁਲਾਣੇ ਦੇ ਗਲ ਜਮਦੂਤ ਨੇ ਫਾਹੀ ਪਾਈ ਉਹ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਦਸਦੇ ਹਨ ਜੁ ਜੀਵਣ ਦਾ ਉਲਟ ਮਰਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੀਕਣ ਜਿੰਦ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਕੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ (ਸਿਵਾਏ ਉਹਦੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਤੋਂ), ਤੀਕਣ ਹੀ ਮੌਤ ਦੀ ਅਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀ ਖਾਸ ਨਹੀਂ; ਜ਼ਿੰਦਗੀ-ਦੇ-ਤੇਲ ਦੇ ਮੁੱਕਣ ਦਾ ਹੀ ਨਾਮ ਮੌਤ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ 'ਨਿਰੰਕਾਰ' ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਸੋ-ਦਰ ਉਪਰ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ, ਤੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਬੱਧੇ ਕਾਰ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੈ, ਤੇ ਸਭ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਆਪ ਨਿਧਾਨ ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਰਮ-ਖੰਡ ਤੋੜੀ ਅੱਪੜਦੇ ਹਨ ਬਸ ਉਹੋ ਹੀ ਸ਼ਰੋਮਣੀ-ਦੇਵਤੇ **(Seraphim)** ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸਰਮ ਖੰਡ ਵਾਲੇ ਸਿਧ ਆਦਿ **(Cherubim)** ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੁਖੀਏ ਓਹ ਹਨ ਜੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਕੇ 'ਸਚ-ਖੰਡ' ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਦੀ ਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ:—

'ਡਿਗੈ ਨ ਡੋਲੈ ਕਤਹੂ ਨ ਧਾਵੈ।
ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਕੋ ਇਹੁ ਮਹਲੁ ਪਾਵੈ।' (ਰਾਮਕਲੀ ਮ: ੪)

੬

ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਤੇ ਨਿੱਧੀਆਂ ਕੀ ਹਨ ? ਗੁਰਮਤ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ

"ਨਵ ਨਿਧਿ ਸਿਧਿ ਰਿਧਿ ਦੀਨੇ ਕਰਤੇ ।" (ਸੂਹੀ ਛੰਤੁ ਮ: ੫)

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲੜੀ ਤਦ ਤੋੜੀ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਜਦ ਤੋੜੀ ਇਸ ਵਿਚ ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਤੇ ਨਿੱਧੀਆਂ ਦਾ ਭੇਦ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ । ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕੁ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹਰ ਇਕ ਮੱਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਪਾਤੰਜਲੀ ਦੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇੱਕ ਭਾਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਪਰ ਹੀ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਰਿੱਧੀਆਂ ਹਨ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਤ ਬੜਾ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ । ਜਦ ਤੋੜੀ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਦੂਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਦ ਤੋੜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਜੀਕਣ ਜਗਤ ਦੇ ਠੀਕ ਰੂਪ ਦਾ ਤਦ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਦ ਇਸ ਵਿਚ ਧੂਆਂ ਰਤਾ ਵੀ ਨਾ ਰਹੇ ।

ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਕਿਉਂ ਚੰਗੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣੀ-ਮਾਤਰ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਮਰਨ ਤੋੜੀ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਿਦੂਦ, ਮਾਨੋ ਕੈਦ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਵੱਡੀ ਕੈਦ ਕਾਲ ਦੀ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਥੋੜਾ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾ ਕੇ ਟੁਰ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ । ਭਾਵੇਂ ਲੱਖਾਂ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਰੁਪੈ ਵੀ ਖਰਚ ਕਰੀਏ, ਭਾਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸ੍ਰੋਮਣੀ ਡਾਕਟਰ ਵੀ ਬੁਲਾਈਏ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਆਯੂ ਤੋਂ ਇਕ ਮਿੰਟ ਵਧ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ । ਜੇ ਪੈਸੇ ਯਾ ਐਸ਼ਵਰਯ ਦੁਆਰਾ ਹੋਰ ਉਮਰ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ, ਸਕੰਦਰ, ਦਾਰਾ ਆਦਿ ਕਿਉਂ ਮਰਦੇ ? ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਚੰਗੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ ਜੁ ਇਹ ਸਾਡੇ ਅੱਗੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਦਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਦੇਸ ਤੇ ਕਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਟੱਪ ਜਾਈਏ । ਵੇਖੋ, ਹਨੂਮਾਨ ਬਾਬਤ ਅਖੌਤ ਹੈ ਜੁ ਉਹ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਉਡ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਕਿਹਾ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਜੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਤਨਾ ਤਾਣ ਆ ਜਾਵੇ ! ਫਿਰ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਬਣੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਉਡਦੇ ਹਾਂ । ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਤਿਲਸਮੀ-ਕੰਬਲ ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਓਢ ਕੇ ਅਸੀਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਸੋਹਣਾ ਹੁੰਦਾ ! ਜੇ ਸਾਡੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਰੇਲ ਜਿੱਡੀ ਤੇਜ਼ ਮਸ਼ੀਨ ਲਗ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਸ ਦੀ

ਕੈਦ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦੇ, ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਉੜ ਜਾਂਦੇ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਵਾਯੂ ਵਾਂਗ ਪਤਲੇ ਬਣ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸੂਈ ਦੇ ਨੱਕੇ ਥਾਣੀਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ, ਤੇ ਜੇਲ੍ਹਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ। ਜੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਅਪਣਾ ਬੋਝ ਵਧਾ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਪਹਾੜਾਂ ਵਾਂਙ ਅਡੋਲ ਹੋਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਹਿਲਾ ਨਾ ਸਕਦਾ। ਅਸਾਂ ਅਲਫ਼-ਲੈਲਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਬਿਕ੍ਰਮਾ ਜੀਤ ਤੇ ਰਸਾਲੂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕਟਾਖਯ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਡੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪਾਣੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੁ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਤਾਕਤਾਂ ਆਉਣ। ਕੇਹੜੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ? ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਪੱਥਰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਤਰਾਂ ਸਕੀਏ, ਅਪਣੀ ਔਧੀ ਨੂੰ ਘਟਾ ਵਧਾ ਸਕੀਏ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰ ਸਕੀਏ, ਧਨ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਯਤਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰ ਸਕੀਏ......... ਇਤਿਆਦਿ।

ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨਾ ਹੈ ਜੁ ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ ਯਾ ਨਹੀਂ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਇਹ ਤਾਕਤਾਂ ਹਨ, ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ। ਕੁਝਕ ਤਾਕਤਾਂ ਤੇ ਤਾਂ ਸਾਇੰਸ ਨੇ ਹੀ ਜਿੱਤ ਪਾਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਅਗਨ ਬੋਟ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਉੱਪਰ ਤਰਨਾ, ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਵਾਯੂ ਵਿਚ ਉਡਾਰੀਆਂ ਮਾਰਨੀਆਂ, ਬੇ ਤਾਰ-ਬਰਕੀ ਨਾਲ ਦੂਰ ਦੂਰ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਸੁਣਨੇ। ਇਹ ਸਾਇੰਸ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਸੱਚੀ ਹੈ ਤੇ ਮਾਨਯੋਗ ਹੈ। ਕਿਉਂ ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੁ ਸਾਇੰਸ ਸ਼ਖਸੀ ਇਲਮ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਾਂਝਾ ਇਲਮ ਹੈ, ਜੋ ਚਾਹੇ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੇ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹੋ ਤਾਕਤਾਂ ਅਨੁਭਵ ਯਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ। ਇਹ ਸਾਇੰਸ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਵਾਧਾ ਹੈ ਜੁ ਕਰਤੇ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। 'ਐਡੀਸਨ' ਦੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਗ੍ਰਾਮੋਫੋਨ ਚਲਦਾ ਰਹੇਗਾ, 'ਵਾਟ' ਦੇ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਇੰਜਨ ਪਏ ਚੱਲਣਗੇ, 'ਕੂਰੀ ਆਈ' ਦੇ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਡਾਕਟਰ ਰੇਡੀਅਮ ਧਾਤ ਨੂੰ ਵਰਤਣਗੇ, 'ਮਾਰਕੋਨੀ' ਦੇ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਬੇ-ਤਾਰ-ਬਰਕੀ ਚੱਲੇਗੀ ! ਗੱਲ ਕੀ, ਸਾਇੰਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਹਨ।

ਪਰ ਕਈ ਐਸੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ਖਸੀ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਮੈਸ-ਮ੍ਰੇਜ਼ਮ (Mesmerism) ਦੀ ਤਾਕਤ। ਇਹ ਤਾਕਤ ਅਪਣੀ ਹਉਮੈਂ (Will power) ਨੂੰ ਵਧਾਣ ਨਾਲ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਚੰਗੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਕਈ ਗਰੀਬ, ਪਾਗਲ ਤੇ ਦੁਰ-ਮਤੀਏ ਸੁਧਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਉਲਟ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹੋ ਤਾਕਤਾਂ ਯਾ ਤਾਂ ਉਡ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਯਾ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਬੇੜੀਆਂ ਬਣਕੇ ਅੜਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਤਾਕਤਾਂ ਵੀ ਹਨ ਜ਼ਰੂਰ, ਸਿਰਫ ਰਤਾ ਕੁ ਤਿਲਕਵੀਆਂ ਹਨ, ਫੜਿਆਂ ਫੜਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਦਿੱਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਪਰ ਹਨ ਜ਼ਰੂਰ।

ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਘੁੰਡੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਕਦੀ

ਭੁੱਲਣੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ। ਕੀ ? ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਯਤਨ ਕਰੀਏ ਉਹ ਤਾਕਤ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਦ ? ਤਦ ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਤਨਾ ਬਲ ਲਾਈਏ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਉਸ ਤਾਕਤ ਵਾਸਤੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਵੇਖੋ ਛਟਾਂਕੀ ਨੂੰ ਬੱਚਾ ਵੀ ਚੁੱਕ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਣ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਤੇ ਪੰਜ ਮਣੀ ਧਾਰਨ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸੈਂਡੋ (Sondow) ਯਾ ਭੀਮ ਯਾ ਕਿੱਕਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਭਾਵ ਜਿਤਨਾ ਗੁੜ ਪਾਓ ਉਤਨਾ ਹੀ ਮਿੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੇਵਾ ਦਾ ਮੇਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਾ ਫੂਕ ਮਾਰਨ ਨਾਲ, ਛੂ-ਮੰਤਰ ਆਖਣ ਨਾਲ ਰੇਲਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਪਹਾੜ ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਾਇੰਸ ਦੀ ਇਕ ਕਾਢ ਲਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਕਿਤਨੇ ਸਾਲ ਪਸੀਨਾ ਵਗਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਹਿਪਨੋਟਿਜ਼ਮ' ਵਾਲੇ ਢੇਰ ਚਿਰ ਤੋੜੀ ਮਸ਼ਕਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੱਲ ਕੀ, ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਦਲ-ਦਾ ਬਦਲ ਹੈ—(Law of Compensation) । ਜਿਤਨਾ ਯਤਨ ਉਤਨਾ ਹੀ ਲਾਭ-ਨਾ ਘੱਟ ਤੇ ਨਾ ਵੱਧ।

ਪਰ ਹੁਣ ਯਤਨ ਤੇ ਅਪ-ਯਤਨ ਵਿਚ ਵੀ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਯਤਨ ਨਾਂ ਸਿਧੇ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਹੈ, ਤੇ ਅਪ-ਯਤਨ ਅਪਣਾ ਸਿਰ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਮਾਰਨਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਹਰ ਇਕ ਇਲਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਰਸਤੇ ਚੱਲਾਂਗੇ ਤਦ ਤਾਂ ਠਿਕਾਣੇ ਉਪਰ ਜਾ ਅੱਪੜਾਂਗੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਭੁੱਲ-ਭੁਲਈਆਂ ਵਿਚ ਫਸਕੇ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਇਸ ਰਸਤੇ ਉਪਰ ਖੜਨ ਵਾਲਾ 'ਦੀਵਾ' ਸਾਡੀ 'ਅਕਲ' ਹੈ। ਅਕਲ-ਹੀਣ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਿਸੇ ਸਿਰੇ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਅੱਪੜਦੇ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਸਿੱਧੀਆਂ, ਰਿੱਧੀਆਂ ਤੇ ਨਿਧੀਆਂ ਤਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੇ ਅਸੀਂ ਯੋਗ ਯਤਨ ਕਰੀਏ ਤੇ ਅਪਣਾ ਤ੍ਰਾਣ ਸਿੱਧੇ ਪਾਸੇ ਲਾਈਏ। ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਖਲੋਕੇ ਕੋਈ ਮੰਤਰ ਜਪਣ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਜਾਣਾ, ਯਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕੋਈ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਉਤਰ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ। ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਅਸੀਂ ਅਪਣਾ ਉਹ ਸਮਾਂ ਮਿਹਨਤ ਵਿਚ ਲਾਕੇ ਯਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਕਾਢ ਕੱਢਦੇ ਯਾ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਕਾਢ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਸਮੁੰਦਰ ਟੱਪ ਜਾਂਦੇ। ਰਿੱਧੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਛੂ ਮੰਤਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮਿਹਨਤ, ਅਕਲ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ-ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਇੰਸ, ਇਲਮ, ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਰੇ ਸਿੱਧੇ ਪਾਸੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਜੇ ਅਸਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਉੱਨਤੀ ਪਾਉਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹੋ ਹੀ ਸੜਕ ਪਕੜਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਵੇਖੋ, ਜਿਸਨੇ 'ਗ੍ਰਾਮੋਫੋਨ' ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਅਪਣੇ ਆਪ ਦੌਲਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਪਾ ਲਈ; ਪਰ ਛੂ-ਮੰਤਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸੁਫਲ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ।

ਪਰ ਸੰਸਾਰਕ-ਲਾਭ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹਨ ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਲਾਭ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਤ ਦਿਨ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਲਾਭ ਖਿਣ-ਭੰਗਰ ਹਨ, ਆਉਣ-ਜਾਣੇ ਹਨ, ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਪਾਕੇ ਵੀ ਦਿਲ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਯਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ; ਉਲਟਾ ਦੌਲਤ ਸਾਡੇ ਲਈ ਜੰਜਾਲ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਨੋਬਲ (ਇਕ ਗੁਰਮੁਖ ਹੋਇਆ ਹੈ) ਨੇ ਅਪਣੀ ਸਾਰੀ ਦੌਲਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸੁਖ ਤੇ ਸਭਯਤਾ ਦੇ

ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਕਿਉਂ ? ਇਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਤਾਕਤ ਡੈਨਾਮਾਈਟ (Dynamite) ਲੱਭੀ ਜੋ ਬਾਰੂਦ ਤੋਂ ਵੀ ਬੜੀ ਡਾਢੀ ਹੈ, ਤੇ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਹਿਲ, ਮਾੜੀਆਂ, ਕਿਲੇ ਆਦਿ ਝਟ ਟੁਟ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਉਸਨੇ ਇਹ ਤਾਕਤ ਵੇਖੀ ਤਾਂ ਓਹ ਡਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਜੁ ਇਹੋ ਤਾਕਤ ਕਿਧਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਨ ਵੱਲ ਨਾ ਜਾ ਲੱਗੇ। ਸੋ ਉਸਨੇ ਅਪਣੀ ਸਾਰੀ ਕਮਾਈ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਅਰਪਣ ਕੀਤੀ ਕੀ ਇਸ ਤਾਕਤ ਦਾ ਅਯੋਗ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਾ ਉਠਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਗੱਲ ਕੀ, ਸੰਸਾਰਕ ਤਾਕਤਾਂ ਸਿੱਧੇ ਪੁੱਠੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਲਗ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਰੇਲ ਦਾ ਇੰਞਣ ਪਟੜੀ ਉੱਪਰ ਟੁਰ ਕਿਤਨਾ ਬੋਝ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਪਟੜੀ ਤੋਂ ਡਿਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਪੁੱਟ ਛੱਡਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਸੰਸਾਰਕ ਤਾਕਤਾਂ ਵਿਚ 'ਬਦੀ' ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਹੈ, ਮੋਹ ਦੀ ਲਾਗ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਕਿਤਨਾ ਤ੍ਰਾਣ, ਬਲ ਯਾ ਮਾਣ ਆ ਜਾਵੇ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਕਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਕਲੱਤਣ ਕੀਕਣ ਨਿਕਲੇ ? ਇਹ ਬੇੜੀਆਂ ਕੀਕਣ ਟੁੱਟਣ ? ਸਾਨੂੰ ਕੀਕਣ ਕਾਲ ਤੇ ਦੇਸ ਤੋਂ ਖਲਾਸੀ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਕੀਕਣ ਖਲਾਸੀ ਹੋਕੇ ਮੁੜ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉਣਾ ਪਵੇ ?

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਐਸੀ ਤਾਕਤ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰੋਲ-ਸੱਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸੱਤ ਦਾ ਲੇਸ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਤਾਕਤ ਹੈ ਜੋ ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਵਾਂਙ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ; ਇਕ ਤਾਕਤ ਹੈ ਜੋ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਆਵਾਗਉਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ। ਇਹ ਤਾਕਤ ਕੀ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਇਹੋ ਤਾਂ 'ਨਾਮ' ਹੈ, ਇਹੋ ਤਾਂ ਰਿੱਧੀਆਂ ਤੇ ਨੌਂ-ਨਿਧੀਆਂ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਸੇ ਠਿਕਾਣੇ ਨੂੰ ਅੱਪੜਨ ਲਈ ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਤੇ ਨਿਧੀਆਂ ਰਾਹ ਦਾ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਹਨ! ਤੁਸੀਂ ਪੁੱਛੋਗੇ ਜੁ ਕਿੱਦਾਂ ? ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅਸੀਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

(੩)

ਹਰ ਇਕ ਸ਼ੈ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਦਿਨ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨੀ, ਰਾਤ ਵਿਚ ਹਨੇਰਾ, ਅੱਗ ਵਿਚ ਤਪਤ, ਬਰਫ ਵਿਚ ਸੀਤਲਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਵੀ ਤਾਕਤਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਕਤਾਂ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੈਭੰ ਅੰਗ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਅੰਬ ਵਿਚ ਮਿੱਠਤ ਅਤੇ ਲਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਕਤਾਂ ਵੇਰਵੇ ਵਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:—

ਅੱਠ ਸਿੱਧੀਆਂ

(੧) ਅਣਿਮਾਂ—ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਜੁ ਇਤਨਾਂ ਸੂਖਮ ਹੋ ਜਾਣਾ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਅਣੂ ਯਾ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (Atoms)। ਕੀ ਆਤਮਾ ਸੂਖਮ ਨਹੀਂ ? ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ

ਸੂਖਮ ਤੱਤ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਵਾਕ ਹੈ ਜੁ ਮੁਕਤਿ -ਦੁਆਰਾ ਰਾਈ ਵਾਂਙ ਸੁਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰਮੁਖ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਮ੍ਰਾਨੋ ਊਠ ਸੂਈ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਯਥਾ:—

"ਕਬੀਰ ਮੁਕਤਿ ਦੁਆਰਾ ਸੰਕੁਰਾ,
ਰਾਈ ਦਸਏਂ ਭਾਇ ।
ਮਨ ਤਉ ਮੈਗਲੁ ਹੋਇ ਰਹਿਓ,
ਨਿਕਸਿਓ ਕਿਉ ਕਰਿ ਜਾਇ ।
ਐਸਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਜੇ ਮਿਲੈ,
ਤੁਠਾ ਕਰੇ ਪਸਾਉ ।
ਮੁਕਤਿ ਦੁਆਰਾ ਮੋਕਲਾ,
ਸਹਜੇ ਆਵਉ ਜਾਊ ।" (ਗੁਜਰੀ ਵਾਰ ਮ: ੩)

(੨) ਮਹਿਮਾ—ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸਰੀਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹੋਣਾ ਹੈ । ਵੇਖੋ, ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਮਹਿਦੂਦ ਹੈ, ਖਰ ਜਦ ਸਾਨੂੰ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਰਮ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ । ਫਿਰ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਹੀ ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਨਾਮ' ਸੱਤਾ ਨੇ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਬੱਸ ਇਹੋ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰੂਪ ਆਤਮਾ ਦਾ ਗਿਰਧਰ (ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ) ਨੂੰ ਚੁੱਕਣਾ ਹੈ ਯਥਾ:—

ਗੁਰਮਤਿ ਕ੍ਰਿਸਨਿ ਗੋਵਰਧਨ ਧਾਰੇ ।
ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਇਰਿ ਪਾਹਣ ਤਾਰੇ । (ਮਾਰੂ ਮ: ੧)

(੩) ਲਘਿਮਾ—ਰੂਈ ਵਾਂਙ ਹੌਲਾ ਹੋਣਾ । ਆਤਮਾ ਸਭ ਤੋਂ ਹੌਲਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ-ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਰਤਾ ਵੀ ਲੇਸ ਨਹੀਂ । ਭਾਰ ਜੜ੍ਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਚੇਤਨ ਦਾ ਨਹੀਂ । ਵੇਖੋ ਸਾਡੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ, ਜੀਵ ਦਾ ਕੀ ਭਾਰ ਹੈ ? ਇਸ 'ਨਾਮ' ਦੇ ਹੀ ਖੰਭ ਲਾ ਕੇ ਹੌਲੀ ਹੋਕੇ ਅਸੀਂ ਸਚ-ਖੰਡ ਵੱਲ ਉਡਦੇ ਹਾਂ ।

(੪) ਪ੍ਰਾਪਤੀ—ਮਨ ਇੱਛਤ ਫਲ ਭੋਗਣੇ । ਜਦ ਹਾਥੀ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿਚ ਸਭ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹਨ ਤਾਂ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੁਖ ਆਤਮ-ਅਨੰਦ ਵਿਚ ਹਨ । ਇੱਥੇ ਅੱਪੜਕੇ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਲਾਲਸਾ ਦੀ ਕੀ ਹਿਰਸ਼ ? ਯਥਾ:—

ਪਾਈ ਨਵਨਿਧੀ ਹਰਿਕੈ ਨਾਇ ।
ਆਪੇ ਦੇਵੈ ਸਹਜਿ ਸੁਭਾਇ । (ਰਾਮਕਲੀ ਮ: ੫)

(੫) ਪ੍ਰਕਾਮਯ—ਸਭ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਜਾਣ ਲੈਣੀ । ਕੀਕਣ ? ਆਤਮਾ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸ਼ੀਸਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਸਭ ਝਾਉਲੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਸੁਖ ਦੁਖ ਅਪਣਾ ਰੂਪ ਇੱਥੇ ਸਾਫ਼

1. ਪੱਥਰ ਤਾਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਨਾਮ ਕਰਕੇ ਜੜ੍ਹ ਸ਼ੈ ਨੂੰ ਚੁਕਣਾ ।

ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਤੋੜੀ ਸਾਡਾ ਮਨ ਸੂਛ ਹੈ, ਤਦਾ ਤੋੜੀ ਅਸੀਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਹਾਂ। ਜਿਤਨਾ ਮਾਇਆ ਦਾ ਅਵਰਣ ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਤਨਾ ਹੀ ਅਸੀਂ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਗੱਲ ਕੀ 'ਨਾਮ' ਹੀ ਸਰਬ-ਜਗਤ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ। ਯਥਾ:—

"ਨਾਮੇ ਹੀ ਤੇ ਸਭੁ ਪਰਗਟੁ ਹੋਵੈ ਨਾਮ ਸੋਝੀ ਪਾਈ।" (ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ)

(੬) ਈਸ਼ਿਤਾ—ਇੱਛਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ। ਜਦ ਸਾਡੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਟੁਰ ਪਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਗੇ ਵੀ ਇਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਕੇ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਾਡੀ ਹੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਟੁਰਦਾ ਸੀ।

"ਨਾਮ ਕਾਰਜ ਸਿਧਿ ਹੈ ਸਹਜੇ ਹੋਇ ਸੁ ਹੋਇ।" (ਮਹਲਾ ੩)

(੭) ਬਸ਼ਿਤਾ—ਸਭ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਨਾ। ਜਗਤ ਅੱਗੇ ਹੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਵਸ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਆਪੇ ਹੀ ਵਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

"ਨਾਮ ਕੇ ਧਾਰੇ ਸਗਲੇ ਜੰਤ ।"

(੮) ਗਰਿਮਾ—ਭਾਰੀ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪੰਚ-ਭੂ-ਆਤਮਾ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੁ ਪੰਚ-ਭੂਤ ਇਥੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਗੱਲ ਕੀ, ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਸੂਖਮ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਹੀ ਅਡੰਬਰ ਹੈ, ਤੇ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਜੜ੍ਹ ਸਰੀਰ ਪਕੜਕੇ ਭਾਰਾ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਸ ਇਹੋ ਹੀ 'ਗਰਿਮਾ' ਸੱਤਾ ਹੈ।

ਇਹ ਹਨ ਅੱਠ ਸਿੱਧੀਆਂ ਜੋ ਮਾਨੋਂ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਮੁੱਖ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਗੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਸ਼ਾਖਾਂ ਹਨ। ਯਥਾ ਦੂਰ-ਦਰਸ਼ਨ (Clirvoyance), ਦੂਰ ਸ਼ਰਵਣ ਇਤਿਆਦਿ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਅਠਾਰਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ' ਕਰਕੇ ਵੀ ਆਖੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀਕਣ ਪਾਂਦੇ ਹਨ ? ਹਰ ਇੱਕ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਦ ਮੁੱਢ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਨਾਲ। ਵੇਖੋ, ਰਾਜ਼ੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਮੰਤ੍ਰੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ੍ਰੀ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀਆਂ ਆਪੇ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਤੁਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਯਥਾ:—

'ਅਠਾਰਹ ਸਿਧੀ ਪਿਛੈ ਲਗੀਆ ਫਿਰਨਿ'...
'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਸਟ ਸਿਧੀ ਸਭਿ ਬੁਧੀ ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਭਵਜਲੁ ਤਰੀਐ ਸਚਿ ਸੁਧੀ ।' (ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ)

ਨੌਂ ਨਿਧੀਆਂ

ਜੀਕਣ ਅੱਠ ਸਿਧੀਆਂ ਹਨ, ਤੀਕਣ ਹੀ ਨੌਂ ਨਿਧੀਆਂ ਹਨ। ਯਥਾ:—

(੧) ਪਦਮ (੨) ਮਹਾਂ-ਪਦਮ (੩) ਮਕਰ (੪) ਕੱਛਪ (੫) ਮੁਕੰਦ (੬) ਕੁੰਦ (੭) ਨੀਲ (੮) ਸੰਖ (੯) ਵਰਚ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹ ਮਾਇਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਸਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਸੀ । ਵੇਖੋ, ਪਦਮ-ਨਿਧੀ ਵਿਚ ਧਾਤਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਹੈ, ਯਥਾ ਸੋਨਾ, ਮਹਾਂ ਪਦਮ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੱਡੀਆਂ ਧਾਤਾਂ, ਲਾਲ ਹੀਰੇ, ਮਕਰ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਮੁਰਾਤਬਾ, ਕੱਛਪ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਦੌਲਤ ਜੁ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਬਾ ਰਖੇ ਕਿਰਪਣਾਂ ਵਾਂਙ; ਮੁਕੰਦ ਵਿਚ ਰਾਗ ਰੰਗ; ਕੁੰਦ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰ ਜਿਡਾ ਮੁਰਾਤਬਾ ਤੇ ਹੁਲਾਸ; ਨੀਲ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸਾਗਰ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਜਿਹਾ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਹੈ; ਸੰਖ ਵਿਚ ਹਉਮੈਂ ਦਾ ਬੇਅੰਤ ਵਾਧਾ; ਵਰਚ ਵਿਚ ਰਲਾਂ ਛਲਾਂ ਤੇ ਅਰਬ ਖਰਬ ਦੌਲਤ । ਨਵੀਂ ਨਿਧੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ । ਗੱਲ ਕੀ ਇਹ ਤਾਕਤਾਂ ਸਭ ਮਾਇਕ ਹਨ। ਉਪਰਲੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸਨ (Mental powers).

'ਰਿਧੀ' ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਹਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ।

ਗੱਲ ਕੀ ਰਿਧੀਆਂ, ਸਿੱਧੀਆਂ ਆਤਮਕ, ਮਾਨਸਕ ਤੇ ਮਾਇਕ ਲਾਭ ਦੀਆਂ ਵਾਚਕ ਹਨ । ਜਦ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਪੰਚ-ਭੂਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਸ ਹੋ ਕੇ ਸਾਡੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਯਥਾ :—

"ਨਵ ਨਿਧਿ ਨਾਮ ਨਿਧਾਨ ।"

(੪)

ਅੰਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਭੁੱਲ ਨੂੰ ਫਿਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ । ਕੀ ? ਇਹ ਤਾਕਤਾਂ ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਹਨ, ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ, ਪਰ ਓਦਾਂ ਨਹੀਂ ਜਿੱਦਾਂ ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ । ਜੇ ਅਸੀਂ ਆਖੀਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੱਕੀਏ ਤਾਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ । ਇਹਦੇ ਲਈ ਸਾਇੰਸ ਦੀ ਅੱਖ ਨੂੰ ਪਕੜੋ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੂਰਦਰਸ਼ਕ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤੱਕ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਯਾ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਦੂਰ-ਬੀਨ ਲਓ ਜੋ ਸਾਡਾ ਨਿਜ-ਨੇਤ੍ਰ ਹੈ, ਤੇ ਜਿਸਦੇ ਲੱਭਿਆਂ ਦੂਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਸਮਾਪਤੀ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਗੱਲ ਕੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਦੋ ਹੋਰ ਤਾਕਤਾਂ ਹਨ ਇਕ ਬਾਹਰ-ਮੁਖੀ, ਦੂਜੀ ਅੰਦਰਮੁਖੀ । ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਅੱਖ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਐਨਕ ਆਖੋ, ਭਾਵੇਂ ਦੂਰਬੀਨ, ਭਾਵੇਂ ਖੁਰਦਬੀਨ, ਇਹ ਤਦ ਤੋੜੀ ਕੰਮ ਕਰੇਗੀ ਜਦ ਤੋੜੀ ਸਾਡੀ ਅੱਖ ਅੱਗੇ ਰਹੇਗੀ । ਇਹ ਬਾਹਰ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਤੱਕੇਗੀ । ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਅੱਖ ਹੈ ਜੋ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ, ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਨਿਜ-ਨੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਕੀ ਵਾਧਾ ਹੈ ? ਨਿਜ-ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ 'ਸੋ ਦਰ' 'ਸੋ ਘਰ' ਦੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਤੇਤੀਸ ਕ੍ਰੋੜ ਦੇਵਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਧੁਨੀ ਉਚਾਰਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਬਾਹਰ-ਮੁਖੀ ਅੱਖਾਂ ਮਰਨ ਨਾਲ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਇਹ

ਨਿੱਜ-ਨੇਤ੍ਰ ਲੋਕ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਤੇ 'ਪੁਰਸਲਾਤ' ਦੇ ਪਤਲੇ ਪੁਲ਼ ਤੋਂ ਲੰਘਣ ਵੇਲੇ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਜੀ, ਨਿਜ-ਨੇਤ੍ਰ ਸਾਡੀ 'ਬਿਅੰਨ-ਅੱਖੜੀ' ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਤੋਂ ਕੱਢ ਸਤਿ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਬਣਾਂਦੀ ਹੈ:—

ਨਾਨਕ ਸੇ ਅਖੜੀਆ ਬਿਅੰਨਿ
ਜਿਨ੍ਹੀ ਡਿਸੰਦੋ ਮਾ ਪਿਰੀ ।

ਸਾਇੰਸ ਚੰਗੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਐਨਕਾਂ ਲਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਅੰਧਕੂਪ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਇੰਸ ਵਿਚ ਅਜਾਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਲੇਪ ਹੈ, ਦੇਸ ਤੇ ਕਾਲ ਦੀ ਦੂਹਰੀ ਖਾਈ ਹੈ। ਪਰ 'ਨਾਮ-ਵਿਦਿਆ' ਹੋਰ ਉਚੇਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੇਂਦੀ ਹੋਈ ਸਾਡੇ ਮੂੰਹ ਦੀ ਮੂਲ-ਕਾਲਖ ਨੂੰ ਮਾਂਜਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ-ਅਕਲ ਤੇ ਸੁਰਤੀ, ਨੌ-ਨਿਧੀਆਂ, ਅਠਾਰਾਂ ਸਿਧੀਆਂ, ਤੇ ਸ੍ਰੋਮਣੀ-ਰਤਨ, ਗੁੱਝਾ ਪਾਰਸ, ਭਾਵ ਨਾਮ' !

ਅਸਾਂ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੁ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਵੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਆਤਮਕ-ਕਲਾਂ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਮਾਨਸਿਕ (Mental powers) ਤਾਕਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ? ਪਰ ਮਾਨਸਿਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵੀ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਨ ਤੇ ਉਨਮਨ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੀਕਣ ਸੰਧਿਆ ਵੇਲੇ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਜੁੜਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਇਥੋਂ ਟੱਪ ਕੇ 'ਨਾਮ ਨਗਰ' ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ 'ਹੁਕਮ' ਹੈ, ਪਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੁਰਸ਼ ਯਾ ਜੋਗੀ ਸੋਨਾ ਛੱਡ ਪਿੱਤਲ ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੀਕਣ ਇੱਲਾਂ ਅਸਮਾਨ ਉਪਰ ਉਡ ਕੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਵੇਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਸਿੱਧੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣੀ ਇੱਲ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਅਰਸ਼ ਉਪਰ ਉਡਕੇ ਫ਼ਰਸ਼ ਨੂੰ ਫਰੋਲਣਾ !

੭

ਆਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਯਾ ਪਰਮ-ਤੱਤ 'ਨਾਮ' ਕੀ ਹੈ ? ਹੋਰਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ

''ਪਰਮਤੰਤ ਮਹਿ ਰੇਖ ਨ ਰੂਪ।''

(ਰਾਮਕਲੀ ਮ:੫).

(੧)

ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਸਾਡਾ ਨਿੱਕਾ ਪਿੰਡ ਤੇ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਇੱਕ ਹੀ ਅਸੂਲ ਨਾਲ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੋ ਨਿਯਮ (Law) ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਵਰਤਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਬਿਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਹੈ ਜੁ ਸੰਸਾਰ-ਚੱਕਰ ਕਿਸ ਬਲ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਵੇਖੋ ਹਰ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਬਲ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ-ਟਾਂਗੇ ਨੂੰ ਘੋੜਾ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ, ਰੇਲ ਨੂੰ ਇੰਞਣ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ, ਮੋਟਰ ਨੂੰ ਪਟਰੋਲ ਦਾ ਤੇਲ ਤ੍ਰਾਣ ਬਖ਼ਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਤਾਣ ਹੈ। ਜੇ ਅਗਨੀ ਵਿੱਚ ਲਕੜੀ ਨਾ ਪਵੇ ਤਾਂ ਅਗਨੀ ਬੁਝ ਜਾਵੇ ਜੇ ਸਾਡੇ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਰੋਟੀ ਨਾ ਪਵੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਅੰਗ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿ ਜਾਣ। ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਹਰ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਖਾਂਦੀ ਪੀਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵੀ ਸੂਰਜ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਚੱਕਰ ਤਦ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੇ ਸੂਰਜ ਅਪਣੀ ਖਿੱਚ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਤਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਖਿੱਚ ਵਿੱਚ ਬੱਧੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਉਹੋ ਤਾਕਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾਂਦੀ ਤੇ ਫਿਰਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸੋਚਣਾ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਉਹ ਮੁਢਲੀ ਤਾਕਤ ਕੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਕਤ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਰਿੜਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਬੜਾ ਔਖਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਤੇ ਜਦ ਤੋੜੀ ਹੋਰਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਨਾ ਕਰੀਏ ਤਦ ਤੋੜੀ ਮੁਢਲੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਪਹਿਲੋਂ ਵੇਖੋ, ਸਾਨੂੰ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਬਚਾ ਰੱਖੀਏ ? ਸਾਨੂੰ ਤਨ ਢਕਣ ਲਈ ਕਪੜੇ ਲੋੜੀਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਲਕੜੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਰਿੰਨ੍ਹਦੇ ਪਕਾਉਂਦੇ ਤੇ ਖਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਲਕੜੀ ਕਿੱਥੋਂ ਆਈ ? ਬੂਟ ਤੋਂ। ਬੂਟੇ ਨੇ ਖੁਰਾਕ ਕਿੱਥੋਂ ਲਈ ? ਹਵਾ ਤੋਂ। ਪਰ ਹਵਾ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪੱਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਪੀਲੀਅਤ (Chlorophyll) 'ਤੋਤੇ ਰੰਗਤ' ਯਾ 'ਪਤਰੰਗਤ' ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੁ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਤੇ ਬੂਟਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ 'ਸੂਰਜ'

ਹੈ । ਸੂਰਜ ਦਾ ਤ੍ਰਾਣ ਕਿੱਥੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ? ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਜੁ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਅਰਬਾਂ ਖਰਬਾਂ ਸਾਲ ਗੁਜ਼ਰਨ ਤੇ ਵੀ ਸੂਰਜ ਉਜਿਹਾ ਗਰਮ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਰਤਾ ਕੁ ਫ਼ਰਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ? ਅਸੀਂ ਭਾਵੇਂ ਪੂਰਾ ਜੁਆਬ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਵੀ ਖਿਆਲ ਆਵੇਗਾ ਜੁ ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮਸਾਲਾ ਹੋਣਾ ਲੋੜੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਪ੍ਰਜ੍ਵਲਤ ਰੱਖ ਸਕੇ । ਇਹੋ ਤਾਂ 'ਪਰਮ ਤੱਤ' ਯਾ ਮੁੱਢਲੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਓਹਲੇ ਹੈ, ਪਰ ਹੈ ਜ਼ਰੂਰ ।

ਇਸ ਆਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੋਰਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ? ਆਓ ਪਹਿਲੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਲਈਏ । ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ—ਇਕ 'ਮਾਦਾ' (matter) ਜਿਹਾ ਕਿ ਪੱਥਰ, ਪਾਣੀ, ਪਵਣ ਆਦਿ; ਦੂਜੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਤਾਕਤ ਯਾ ਤ੍ਰਾਣ (Energy), ਯਥਾ ਜ਼ੋਰ ਬਲ, ਬਿਜਲੀ, ਭਾਫ ਇਤਿਆਦਿ । ਰੇਲ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦੀ ਬਲਕਿ ਪਾਣੀ ਦੀ ਭਾਫ (Steam) ਇਸ ਨੂੰ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਭਾਫ ਪਾਣੀ ਦੇ ਉਬਲਣ ਯਾ ਖੌਲਣ ਤੋਂ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈਂ ਖੱਥਰ ਦਾ ਕੋਲਾ ਵਰਤਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੋਟਰਕਾਰਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਟੁਰ ਸਕਦੀਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੈਟਰੋਲ ਬਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਲਣ ਵਾਲੀ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ।

(੨)

ਹੁਣ ਮਾਦੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ੨ ਪੰਜ ਸ਼ਕਲਾਂ ਅਸੀ ਤੱਕ ਆਏ ਹਾਂ, ਯਥਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਜਲ, ਅਗਨੀ, ਵਾਯੂ ਤੇ ਆਕਾਸ਼, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ-ਤੱਤ ਯਾ 'ਭੂਤ' ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ । ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਕਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ—'ਠੋਸ' (Solid) ਜਿਹਾ ਕਿ ਬਰਫ਼ ਹੈ, 'ਦ੍ਰਵ' (Liquid) ਜਿਹਾ ਕਿ ਪਾਣੀ ਹੈ ਤੇ 'ਗੈਸ' (Gaseous) ਜਿਹਾ ਕਿ ਭਾਫ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਚੀਜ਼ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹੈ—ਪਾਣੀ, ਪਰ ਨਾਮ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਕਲਾਂ ਤੇ ਗੁਣ ਵੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਨ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀ (Energy) ਦੀਆਂ ਵੀ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਪੰਜ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ :—

(੧) ਗਰਮੀ (Heat) ਜਿਹਾ ਕਿ ਅੱਗ, ਜੋਤ, ਸੁਆਲ੍ਹਾ ਆਦਿ । ਗਰਮੀ ਦਾ ਕੀ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਇਹ ਠੋਸ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੰਘਾਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਬਰਫ ਪਿਘਲ ਕੇ ਪਾਣੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮੋਮ ਪਿਘਲ ਕੇ ਲੇਸਦਾਰ ਸਿੱਥਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਸਿੱਥੇ ਤੋਂ ਤੇਲ । ਫਿਰ ਪਾਣੀ ਵਰਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗਰਮ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਉਡ ਕੇ ਭਾਫ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਗੱਲ ਕੀ, ਗਰਮੀ ਠੋਸ ਨੂੰ ਦ੍ਰਵ ਤੇ ਦ੍ਰਵ ਨੂੰ ਗੈਸ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਉਲਟ ਸਰਦੀ ਹੈ । 'ਥਰਮਾਮੀਟਰ' ਨਾਲ ਵੀ ਅਸੀਂ ਬੀਮਾਰਾਂ ਦੀ ਗਰਮੀ ਮਾਪਦੇ ਹਾਂ ।

(੨) ਆਵਾਜ਼ (Sound) ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਤਾਕਤ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ ਗਰਮੀ ਹੈ। ਜਦ ਟੱਲੀ ਟ੍ਰਣ ਟਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਹਿੱਸੇ ਥਰ ਥਰ ਕੰਬਦੇ ਹਨ ਜਦ ਸਤਾਰ ਵਜਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਕੰਬਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਾ ਕਿ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਸਾਡੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਸਾਹ ਵਾਲੀਆਂ ਨਾੜਾਂ ਥਰ ਥਰ ਕੰਬਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੱਲ ਕੀ ਆਵਾਜ਼ ਥਰਕੰਬੇ (Vibration) ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਥਰਕੰਬਾ ਸਾਡੇ ਕੰਨਾਂ ਤੋੜੀ ਤਦ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਜੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹਵਾ (ਪੌਣ) ਹੋਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਵਾ ਥਰ ਥਰ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਡੇ ਕੰਨ ਦਾ ਪੜਦਾ ਕੰਬਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ।

ਪਰ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਤੇ 'ਆਵਾਜ਼' ਵਿਚ ਰਤਾ ਕੁ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਅਗਨੀ ਨਾਲ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਦ ਖੌਲਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਪਰਲੀ ਤਹਿ ਹੇਠਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹੇਠਲੀ ਉਪਰ। ਭਾਵ, ਗਰਮੀ, ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਖਰਲ-ਬਰਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਅਫੜਾ ਦਫੜੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ, ਕਿਸਮ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ (Waves) ਸਾਡੇ ਤੋੜੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ 'ਆਵਾਜ਼' ਖਤਮ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਪਣੇ ਹੀ ਥਾਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ 'ਗਰਮੀ' ਮਾਨੋ ਪਰਲੋ ਯਾ ਅਫੜਾ ਦਫੜੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ, ਪਰ ਆਵਾਜ਼ ਰੁਕ ਰੁਕ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂਆਂ ਵਿਚ ਕਰਲ-ਬਰਲ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਕੰਨ ਉਪਰ ਉੱਚਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਟਾਖੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਕੰਨ ਨੂੰ ਝੱਪੇ ਲੱਗਣ ਦਾ ਵੀ ਡਰ ਹੈ, ਪਰ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਤਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਗਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਅਪਣਾ ਰੂਪ ਹੀ ਖੋ ਬੈਠਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗਰਮੀ ਦੀ ਸੂਖਮ ਸ਼ਕਲ 'ਆਵਾਜ਼' ਹੈ।

(੩) ਜੋਤ ਯਾ ਰੋਸ਼ਨੀ (Light) ਇਹ ਤੀਜੀ ਸ਼ਕਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੰਬਾ (ਮੁਖ) ਸੂਰਜ ਹੈ। ਪਰ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਦੀਵੇ, ਲੈਂਪ, ਲਕੜੀਆਂ ਆਦਿ ਤ੍ਰਾਣ ਲੈ ਕੇ ਫਿਰ ਅਪਣੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵੀ ਵੰਡਦੇ ਹਨ। ਰੋਸ਼ਨੀ ਬੜੀ ਹੀ ਸੂਖਮ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਟੋਰ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ। ਆਵਾਜ਼ ਇੱਕ ਸਕਿੰਟ ਵਿਚ ੧੨੦੦ ਫੁੱਟ ਟੁਰਦੀ ਹੈ ਯਾ ਮੀਲ ਦਾ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ, ਪਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਵਿਚ ੧੮੬੦੦੦ ਮੀਲ ਟੁਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਰੋਸ਼ਨੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੋਲੋਂ ਪੌਣਾ-ਲੱਖ ਗੁਣਾ ਤੇਜ਼ ਟੁਰਦੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੋੜੀ ਅੱਠਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਅਪੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਰਸਤਾ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਤੈਂ ਕਰਨਾ ਪਵੇ ਤਾਂ ਸਵਾ ਸਾਲ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਈ ਸ਼ਕਲਾਂ ਹਨ ਜੋ ਅੱਗੇ ਵੇਖਾਂਗੇ।

(੪) ਆਕਰਖਣ—ਇਹ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ, ਜ਼ਮੀਨ ਸੂਰਜ ਨੂੰ। ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਵੇ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਖਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਪ੍ਰਸਪਰੀ ਖਿੱਚ

ਤਾਣ ਨਾਲ ਅਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਥਿਤ ਹੈ ਜੀਕਣ ਰੱਸਾ ਖੜੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਦੋਵੇਂ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਇੱਕੋ ਜਿੰਨੇ ਜ਼ੋਰ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਣ। ਇਹੋ ਸਬੱਬ ਹੈ ਜੁ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਿਨ-ਥੰਭਾਂ ਖੜੀ ਹੈ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ:—

'ਸੁੰਨਹੁ ਧਰਤਿ ਅਕਾਸੁ ਉਪਾਏ।
ਬਿਨੁ ਥੰਮਾ ਰਾਖੇ ਸਚੁ-ਕਲ ਪਾਏ'। (ਮਾਰੂ ਮ: ੧)

ਇਸ ਅਕਰਖਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਪ੍ਰਿਥਵੀ-ਖਿੱਚ (Gravitation) ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਕਲ 'ਚੁੰਬਕ-ਰਸ' (Magnetism) ਹੈ; ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਚੁੰਬਕ-ਲੋਹਾ ਹੋਰ ਲੋਹਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ। ਚੁੰਬਕ-ਰਸ ਹਰ ਇੱਕ ਲੋਹੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਖਾਸ ਤ੍ਰੀਕੇ ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਇਹ ਰਸ ਲੋਹੇ ਵਿਚ ਅਵੱਸ਼ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖਿੱਚ ਇਤਨੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੁ ਮਣਾਂ ਮੂੰਹੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਿਆਣੇ ਲੋਕੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੁ 'ਸੋਮ ਨਾਥ ਦੇਵਤਾ' ਜੋ ਹਵਾ ਵਿਚ ਖੜਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਤੋੜਿਆ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਖੜੋਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਜੁ ਉਸ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਚੌਹਾਂ ਕੂੰਟਾਂ ਵਿਚ ਚੁੰਬਕ ਪੱਥਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਤੋਲਵੀਂ-ਖਿੱਚ (Balanced attraction) ਨਾਲ ਮੂਰਤੀ ਨਾ ਇਧਰ ਡਿਗਦੀ ਸੀ ਨਾ ਉਧਰ।

(੫) ਪੰਜਵੀਂ ਪ੍ਰਬਲ ਸ਼ਕਤੀ 'ਬਿਜਲੀ' (Electricity) ਹੈ। ਜਦ ਬੱਦਲ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਨਾਲੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਾਲੇ ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਪਾਣੀ ਉੱਚੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਜਗ੍ਹਾ ਰਿੜ੍ਹ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਪਹੀਏ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਫਿਰ ਬਿਜਲੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਮੋਟਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਿਜਲੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਲੈਂਪ ਵੀ ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ ਜਲਦੇ ਹਨ।

ਬਿਜਲੀ ਹੋਰਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਬਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਜੁ ਜੀਵਾਂ ਵਾਂਙ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋ ਅੰਗ ਹਨ; ਸੁੱਚਾ ਤੇ ਕੁੱਚਾ, ਜਮਾਂ ਤੇ ਨਫ਼ੀ। ਮਾਨੋ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਖ ਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਦੋ ਅੰਗ ਹਨ।

ਬਿਜਲੀ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦੀ ਚਾਲ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਕਦੀ ਇਹ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਦੀ ਰਤਾ ਕੁ ਪਿਛਾਂਹ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(੩)

ਜੀਕਣ 'ਮਾਦਾ'-ਤੱਤ ਪੰਜ ਸਨ, ਤੀਕਣ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅੰਗ ਵੀ ਪੰਜ ਹਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਹੈ ਜੁ ਕੀ ਇਹ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਨ, ਯਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਜੁ ਧੁੱਪ ਤੇ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਜੋੜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗਰਮੀ ਅਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਦ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਗਰਮ ਕਰੀਏ ਤਾਂ

ਪਹਿਲੋਂ ਲਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਚਾਂਦੀ ਵਾਂਙ ਚਿੱਟਾ ਹੋ ਕੇ ਚਮਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੁ ਗਰਮੀ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਵਧਦੀ ਹੈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ 'ਰੋਸ਼ਨੀ' ਵੀ ਚਮਕਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਰੋਸ਼ਨੀ ਜੋ ਸੂਰਜ ਥੀਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਇਕਹਿਰੀ ਨਹੀਂ। ਮੀਂਹ ਵਾਲੇ ਦਿਹਾੜੇ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਜੁ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਸਮਾਨ ਉੱਪਰ ਸਤ ਰੰਗੀ ਪੀਘਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੀਂਘ ਸੱਤ ਰੰਗਾਂ ਵਾਲੀ ਕਿਉਂ ਹੈ ? ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਰੋਸ਼ਨੀ ਇਕਹਿਰੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦੇ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਸੱਤ ਅੰਗ ਹਨ। ਜੀਕਣ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਾਜੇ ਉੱਪਰ ਸੱਤਾਂ ਸੁਰਾਂ (ਸਾ, ਰੇ, ਗਾ, ਮਾ; ਪਾ, ਧਾ, ਨੀ) ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਾਂ, ਤੀਕਣ ਇਕਹਿਰੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਸੱਤਾਂ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਹ ਹਨ:—

(੧) ਲਾ, (੨) ਸੰਗਤਰੀ, (੩) ਪੀਲਾ, (੪) ਸਾਵਾ, (੫) ਨੀਲਾ (੬) ਵੈਂਙਣੀ, (੭) ਬਨਫਸ਼ੀ।

ਇਸਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਜੁ ਰੋਸ਼ਨੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ।

ਕੀ ਬਿਜਲੀ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਟੋਰ ਨਾਲ ਟੁਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂ ਇਕ ਹੀ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥ੍ਰਾਟ, ਥਰਕੰਬੇ **(Vibration frequency)** ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ। ਕਈ ਲਹਿਰਾਂ ਜ਼ਰਾ ਠੁੱਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਈ ਬਾਰੀਕ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਾਰੀਕ ਲਹਿਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਓਹ ਤੀਖਣ ਬਾਣਾਂ ਵਾਂਙ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੀਰ ਕੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਠੁੱਲੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਐਕਸ ਕਿਰਨਾਂ **(X—rays)** ਦਾ ਹਾਲ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਵੀ ਤੱਕ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂ ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੁ ਐਕਸ-ਕਿਰਨਾਂ ਬੜੀਆਂ ਬਾਰੀਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ—ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਵੀ ਸੂਖਮ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਓਹ ਲਹਿਰਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਘਰ ਬੈਠੇ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੇਤਾਰ-ਲਹਿਰਾਂ **(Wireless waves)** ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਸੁਖੈਨ ਦੌੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਐਕਸ-ਕਿਰਨਾਂ ਜੇ ਤੇਜ਼ ਨਿੱਕੀ ਸੂਈ ਵਾਂਙ ਹਨ ਤਾਂ ਬੇ-ਤਾਰ ਲਹਿਰਾਂ ਲੰਮਿਆਂ ਨੇਜ਼ਿਆਂ ਵਾਂਙ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਸੂਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਨੇਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਜਿਤਨਾ ਤੇਜ਼ ਨੇਜ਼ਾ ਟੁਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਤਨੀ ਸੂਈ ਨਹੀਂ। ਗੱਲ ਕੀ 'ਰੌਸ਼ਨੀ' ਤੇ 'ਬਿਜਲੀ' ਆਪਸ ਵਿਚ ਭੈਣਾਂ ਹਨ; ਬਿਜਲੀ ਜ਼ਰਾ ਹੋਰ ਤਕੜੀ, ਤੀਬਰ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਹੇਠਲੇ ਨਕਸ਼ੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਜੁ 'ਰੌਸ਼ਨੀ' ਤੇ 'ਬਿਜਲੀ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਪਰ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ, ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਇਕਹਿਰੀ ਨਹੀਂ, ਸੱਤਾਂ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਤ ਰੰਗ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੰਗਾਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੋਰ 'ਰੰਗ' ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਪਰ ਹਨ ਜ਼ਰੂਰ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਕਈ

ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਹਨ ਜੋ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਪਰ ਪੰਛੀ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਯਾ ਜਿਹਾ ਕਿ ਕਈ ਬੋਆਂ ਹਨ ਜੋ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਸੁੰਘ ਸਕਦੇ ਪਰ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕੁੱਤੇ ਸੁੰਘ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹੇਠ ਅਸੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਤੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਾਰੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਨਕਸ਼ਾ ਖਿੱਚਦੇ ਹਾਂ;—

ਛੋਟੀਆਂ ਪਰ ਡਾਢੀਆਂ ਵੇਧਕ (ਸੂਈ ਤੋਂ ਬੜੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ—ਇੰਚ ਦਾ ਕ੍ਰੋੜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ) ਐਕਸ-ਕਿਰਨਾਂ X-rays.
ਅਡਿਠ ਬਨਫ਼ਸ਼ੀ ਰੋਸ਼ਨੀ
੧. ਬਨਫ਼ਸ਼ੀ
੨. ਵੈਂਗਣੀ
੩. ਨੀਲਾ
੪. ਸਾਵਾ
੫. ਪੀਲਾ
੬. ਸੰਗਤਰੀ
੭. ਲਾਲ
ਅਡਿਠ ਲਾਲ ਰੋਸ਼ਨੀ
ਬੇਤਾਰ ਲਹਿਰਾਂ (Wireless) ਲੰਮੀਆਂ ਪਰ ਘੱਟ ਵੇਧਕ (ਨੇਜ਼ੇ ਵਾਂਙ ਯਾ ਕਈ ਮੀਲ ਲੰਮੀਆਂ)

ਇਸ ਨਕਸ਼ੇ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਜੁ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਨ। ਜੇ ਫ਼ਰਕ ਹੈ ਤਾਂ ਰਤਾ ਕੁ ਟੋਰ ਵਿੱਚ ਹੈ—ਇਤਨਾ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਵਾਵ੍ਰੋਲੇ ਤੇ ਹਵਾ ਦੇ ਬੁੱਲੇ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਜਲੀ ਤੇ ਚੁੰਬਕ-ਰਸ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਆਲੇ ਨੂੰ ਭਵਾਈਏ ਤਾਂ ਚੁੰਬਕ-ਰਸ (Magnetism) ਇੰਞ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਮਾਨੋ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਨ, ਜੇ ਫ਼ਰਕ ਹੈ ਤਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਤੀਖਣਤਾ, ਤੇਜ਼ੀ ਯਾ ਤਾਕਤ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜੀਕਣ ਹਵਾ ਹੌਲੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਾਨੋ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜਦ ਟੁਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹਵਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਬੁੱਲਾ' ਆਖਦੇ ਹਾਂ, ਜੇ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋਵੇ ਤਾਂ 'ਹਨੇਰੀ', ਜੇ ਤੇਜ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਚੱਕਰ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਵਾਵਰੋਲਾ' ਆਖਦੇ ਹਾਂ, ਜੇ ਵਾਵਰੋਲਾ ਰਤਾ ਕੁ ਤੇਜ਼ ਹੋਵੇ ਤਾਂ 'ਅੱਗ-ਬਗੋਲਾ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇੱਕ ਹਨ; ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਇੱਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰਕ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਯਾ ਥਰਕੰਬਣੀ ਵਿੱਚ।

ਇਤਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅੱਜ ਕੱਲ ਦੇ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਅੱਪੜੇ ਹਨ ਜੁ ਪੱਥਰ ਆਦਿ ਚੀਜ਼ਾਂ ('ਮਾਦਾ' = Matter)[1] ਵੀ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ, ਜੇ ਫ਼ਰਕ

[1]1. "According to Prof Einstein, who received a Nobel Prize in 1921, mass & energy are equivalent to one another : we can destroy mass & create

(ਬਾਕੀ ਫੁਟ ਨੋਟ ਦੇਖੋ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ)

ਹੈ ਤਾਂ ਇਤਨਾ ਜੁ ਇੱਥੇ ਆਕੇ ਬਿਜਲੀ ਮਾਨੋ ਜਮ ਗਈ ਹੈ, ਤੇ ਉਂਞ ਸਾਵਧਾਨ ਸੀ। ਸਿਆਣੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੁ ਰੇਤ ਦੇ ਇੱਕ ਦਾਣੇ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਬਿਜਲੀ ਹੈ ਜੁ ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੇਲਾਂ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਚਲਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਮਾਨੋ ਰੇਤ ਦਾ ਕਿਣਕਾ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਮਣਾਂ ਕੋਲੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੁ 'ਮਾਦਾ' ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ; ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਬਿਜਲੀ ਸੁੰਗੜਕੇ ਬਹਿ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਛੂਕੁੰਮੀ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਕਰਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰੇਡੀਅਮ (Radium) ਧਾਂਤ, ਜੋ ਸਾਡੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਉੱਪਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਟੁੱਟ ਟੁੱਟਕੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਅਸੀਂ ਆਪ ਧਾਤਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਕੇ ਬਣਾ ਲਵਾਂਗੇ ? ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਔਖਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਸੀਂ ਸਾਂਭ ਸਕੀਏ। ਅਸੀਂ ਅਗਲੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਤੇਲ, ਕੋਲਾ ਭਾਫ, ਬਿਜਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਜੇ ਸਾਂਭ ਸਕਦੇ, ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਕ ਕਿਣਕੇ ਵਿਚ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਉਹ ਇਤਨੀ ਡਾਢੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਭਾਰਤ-ਵਰਸ਼ ਉਲਟਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਸਾਰਾ ਸਮੁੰਦਰ ਸੁਕਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਥਵੀ ਹਿਲਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਕੀਕਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੁ ਸਾਨੂੰ ਹੁਣ ਹੀ ਇਹ ਤਾਕਤ ਲੱਭ ਜਾਵੇ ਜਦ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਨਹੀਂ ? ਬੱਚੇ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਜੇ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਤੋੜ ਛੱਡੇਗਾ; ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਅਸੀਂ ਅਕਲੋਂ ਯਾ ਭਲਮਨਸਈ ਵੱਲੋਂ ਵੱਡੇ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ, ਤੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਯਾ ਗਲੀ ਦੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਾਂਙ ਲੜਨਾ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਸਮਾਂ ਆਵੇਗਾ ਜੁ ਇਹ ਗੁਪਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਲੱਭ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣੀ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਸਾਂਭ ਸਕੀਏ ਯਾ ਨਾ, ਇਹ ਤਾਕਤ ਹੈ ਜ਼ਰੂਰ। ਇਹ ਤਾਕਤ ਬਿਜਲੀ, ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅਤੀ ਸੂਖਮ, ਅਤੀ ਪ੍ਰਬਲ, ਅਤੀ-ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਢਲੀ ਤਾਕਤ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ 'ਪਰਮਤੱਤ' ਕੀ ਹੈ ? ਇਹੋ ਤਾਂ 'ਨਾਮ-ਤੱਤ' ਹੈ, ਇਹੋ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਦ, ਅੰਤ ਤੇ ਮੱਧ ਹੈ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ:—

(੧) ਆਦਿ ਅੰਤਿ ਮਧਿ ਪ੍ਰਭੁ ਸੋਈ।
ਆਪੇ ਕਰਤਾ ਕਰੇ ਸੁ ਹੋਈ। (ਮਾਰੂ ਮ: ੫)

(੨) ਆਦਿ ਅੰਤਿ ਮਧਿ ਪ੍ਰਭੁ ਸੋਈ
ਦੂਜੈ ਲਵੈ ਨ ਲਾਈ ਜੀਉ। (ਮਾਝ ਮ: ੫)

(ਪਿਛਲੇ ਸਫੇ ਦੀ ਬਾਕੀ)

a corresponding amount of enregy"

—Atom : Prof. Andrade D.Sc.

"Electricity is found to possess all the fundamental properties of matter and some in addtion. We find that matter has no properties & no constitution apart from electricity. —Sir O. Lodge,

ਇਹ ਮੁੱਢ ਧ੍ਰੂ ਵਾਂਙ ਅਟੱਲ ਹੈ । ਯਥਾ :—

'ਅਟੱਲ ਭਇਓ ਧ੍ਰੂਅ ਜਾਕੈ ਸਿਮਰਨਿ
ਅਰੁ ਨਿਰਭੈ ਪਦੁ ਪਾਇਆ ।' (ਸੋਰਠਿ ਮ: ੯)

ਜੇ ਇਹ 'ਸੂਤਰ' ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਢੈ ਕੇ ਢਗੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਜੇ ਇਹ ਤ੍ਰਾਣ ਟਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਡਕੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਵੇ; ਸੂਰਜ ਮਹਾਂ-ਸੂਰਜ ਦੇ ਮੂੰਹ, ਤੇ ਮਹਾਂ-ਸੂਰਜ ਪਰਲੋ ਦੇ ਵੱਸ, ਤੇ ਪਰਲੋ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਿਚ ! ਇਸ 'ਪਰਮ-ਤੱਤ' ਦਾ 'ਰੂਪ' ਕੀ ਹੈ ? ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੱਸਦੇ ਹਨ :—

"ਪਰਮ-ਤੰਤ ਮਹਿ ਰੇਖ ਨ ਰੂਪ ।" (ਰਾਮਕਲੀ ਮ: ੫)

ਭਾਵ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ੴ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਨੇਕਤਾ, ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਯਾ ਵੱਖਰਾ-ਪਨ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਓਹ (੧) ਹੈ ਜੋ ਓ ਦੇ ਪਹੋਲੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਏਕੇ ਵਿਚ ਸਭ ਇਕ ਹਨ । ਹਾਂ ਜੀ ਇਹ ਮੁਢਲੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਭ ਜੀਆ-ਜੰਤ, ਸਥਾਵਰ-ਜੰਗਮ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਣੀ ਹੈ । ਮਾਦਾ ਕੀ ਹੈ ? ਮਾਦਾ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜ਼ਰਾ ਜਮ ਗਈ ਹੈ, ਜ਼ਰਾ ਸਿਥਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ Spirit condensed । ਆਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ 'ਨਾਮ' ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਦ ਅੰਤ ਤੇ ਮੁੱਢ ਹੈ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਥੂਲ ਸੰਸਾਰ ਬਿਨ-ਥੰਭਾ ਮਹਾ-ਸੁੰਨ ਵਿਚ ਕੀਕਣ ਠਹਿਰ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਹੈ, ਬਲ ਹੈ, ਤ੍ਰਾਣ ਹੈ ਜੁ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇੰਵ ਚੁੱਕ ਰੱਖੇ ਜੀਕਣ ਚਮਕ-ਪੱਥਰ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ ਯਾ ਜੀਕਣ ਸੋਮਨਾਥ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂ (Magnets) ਨੇ ਚੁੱਕ ਰੱਖੀ ਸੀ । ਹਾਂ ਜੀ, ਇਸ 'ਨਾਮ' ਇਸ ਬਲ ਦੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਪੁਜਾਰੀ ਹਾਂ ਨਾਕਿ ਕਿਸੇ ਜੜ੍ਹ-ਮੂਰਤ ਦੇ । ਯਥਾ:—

"ਏਕ 'ਨਾਮ' ਕੋ ਥੀਉ ਪੂਜਾਰੀ
ਮੋਕਉ ਅਚਰਜੁ ਗੁਰਹਿ ਦਿਖਾਇਓ ।੧।
ਭਇਓ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ਸਰਬ ਉਜੀਆਰਾ
ਗੁਰ ਗਿਆਨੁ ਮਨਹਿ ਪ੍ਰਗਟਾਇਓ ।
ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ 'ਨਾਮੁ' ਪੀਓ ਮਨ ਤ੍ਰਿਪਤਿਆ
ਅਨਭੈ ਮਨ ਠਹਰਾਇਓ ।" (ਗਉੜੀ ਮ: ੫)

(੪)

ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਜੁ ਇਹ ਆਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਕੀਕਣ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਸਭ ਤੋਂ ਸੂਛ ਤੇ ਤੀਬਰ ਸ਼ਕਲ ਇਸ ਪਰਮ-ਤੱਤ ਦੀ 'ਨਾਮ' ਹੈ । ਇਹੋ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਤੇ ਸੁੱਚੀ ਸ਼ਕਲ ਇਸ ਆਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਹੈ । ਹੁਣ ਇਸੇ ਦੀਆਂ ਅੱਗੋਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਖਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਯਥਾ:—

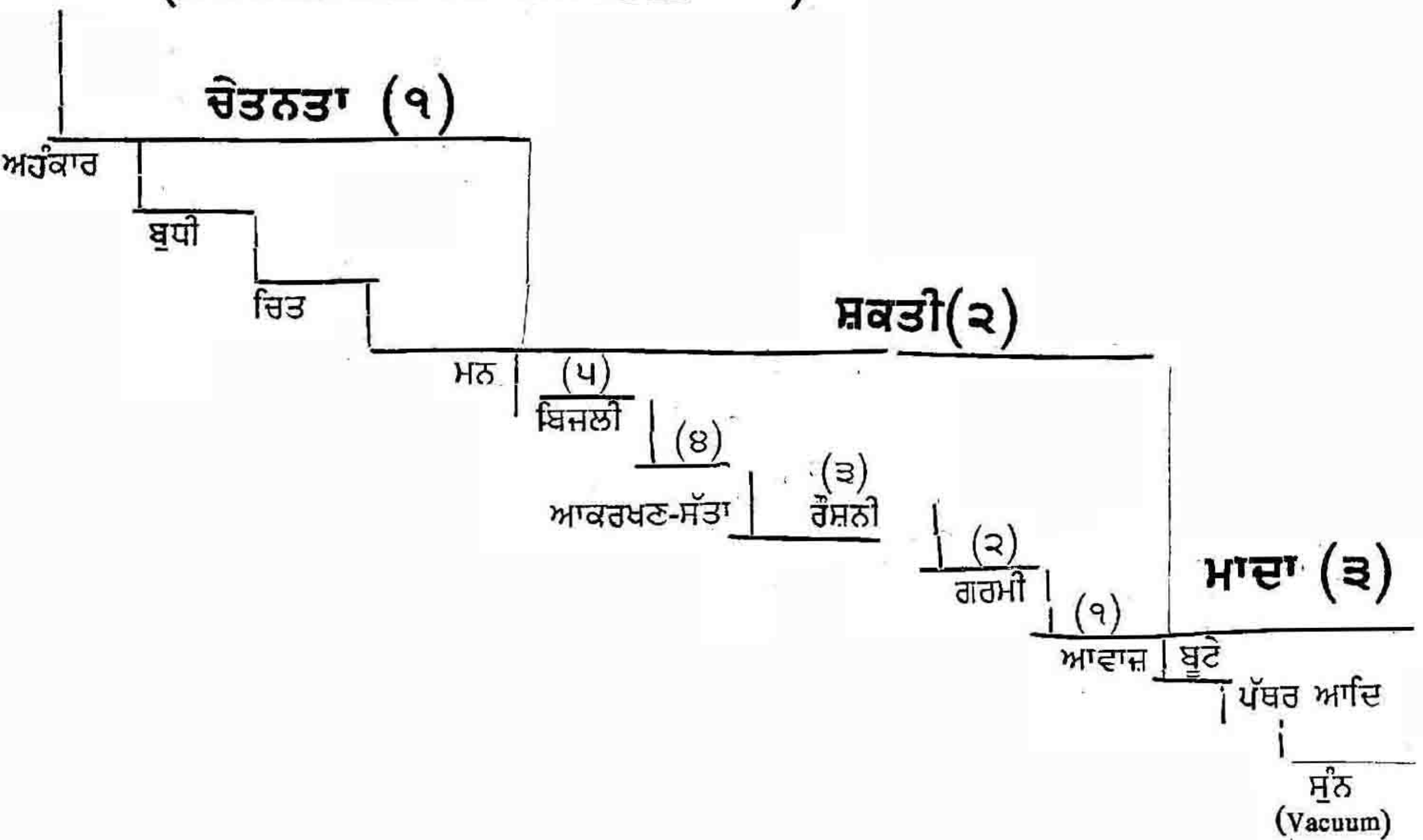
ਪਰਮ-ਤੱਤ

ਨਾਮ

੧ ਚੇਤਨ	੨ ਮੱਧ	੩ ਜੜ੍ਹ
(ਮਨ, ਚਿਤ, ਬੁੱਧ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ)	(ਪੰਜ ਸ਼ਕਤੀਆਂ:— ਬਿਜਲੀ, ਆਕਰਣ ਸੱਤਾ, ਤੇਜ (ਰੌਸ਼ਨੀ), ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਗਰਮੀ	ਮਾਦਾ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਪੱਥਰ ਆਦਿ ਧਾਤਾਂ

ਇਹ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਖਾਂ ਇਕੋ "ਨਾਮ' ਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਯਾ ਤੀਬਰਤਾ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਜੁ ਵਡੇ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਪਉੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ਾਲਾਮਾਰ ਬਾਗ ਯਾ ਨਿਸ਼ਾਤ ਬਾਗ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ। ਪਾਣੀ ਇਕ ਪਉੜੀ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਦੂਜੀ ਪਉੜੀ ਪਰ ਡਿਗਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਤੀਜੀ, ਚੌਥੀ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਥੱਲੇ ਉਤਰਦਾ ਉਤਰਦਾ ਡਲ-ਝੀਲ ਵਿਚ ਜਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਮ ਵੀ ਉਚਾ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਇਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਉੜੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੇਠ ਉਤਰਨ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਨਕਸ਼ੇ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—

1. ਦੇਖੋ ਸਫ਼ਾ 131

'ਨਾਮ' (PRIMAL FORCE=ਸ਼ਬਦ)
ਚੇਤਨਤਾ (੧)
ਅਹੰਕਾਰ
ਬੁਧੀ
ਚਿਤ
ਮਨ
ਸ਼ਕਤੀ(੨)
(੫)
ਬਿਜਲੀ
(੪)
ਆਕਰਖਣ-ਸੱਤਾ
(੩)
ਰੌਸ਼ਨੀ
(੨)
ਗਰਮੀ
(੧)
ਆਵਾਜ਼
ਮਾਦਾ (੩)
ਬੂਟੇ
ਪੱਥਰ ਆਦਿ
ਸੁੰਨ
(Vacuum)

ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਉੱਚੀ ਪਉੜੀ ਚੇਤਨਤਾ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਿਚ ਅਹੰਕਾਰ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਮਲੀਨ ਹਨ, ਪਰ ਚਿਤ ਤੇ ਮਨ ਹਨ। ਹੋਰ ਹੇਠਾਂ ਆ ਕੇ ਤਾਕਤ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਤਾਕਤ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਨਹੀਂ ਜਿਹਾ ਕਿ ਬਿਜਲੀ ਆਦਿ ਤਾਕਤਾਂ ਵਿਚ, ਹੇਠਾਂ ਅੱਪੜ ਕੇ ਮਾਦਾ ਧਾਤਾਂ ਪੱਥਰ ਆਦ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਣਗੀਆਂ।

ਗੱਲ ਕੀ 'ਨਾਮ' ਕੈਲਾਸ਼ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀ ਤੇ ਉੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਚੋਟੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨੋ ਮਾਨਸ੍ਰੋਵਰ ਝੀਲ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਨਕਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਨਦੀਆਂ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਹੇਠਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਟੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਮੈਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦ ਪਾਣੀ ਮਾਨਸ੍ਰੋਵਰ ਰੂਪੀ 'ਨਾਮ' ਕੋਲ ਸੀ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸੂਛ ਸੀ। ਇਹੋ ਤਾਂ ਚੇਤਨ-ਕੁੰਡ ਹੈ! ਹੋਰ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਕੇ ਸ਼ਕਤੀ-ਕੁੰਡ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਧੁਰ ਹੇਠਾਂ ਸਿਥਲ-ਮਾਦਾ-ਕੁੰਡ। ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਬਲ ਜ਼ੋਰ ਹੈ, 'ਨਾਮ' ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਪਰਨਾ ਹੈ, 'ਨਾਮ' ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਓਤ-ਪ੍ਰੋਤ ਹੈ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਵਿਚ ਰਤਾ ਰਤਾ ਫਰਕ ਹੈ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਪੁੱਤ੍ਰ ਤਾਂ ਇਕੋ ਮਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਜੰਮਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਰਤਾ ਰਤਾ ਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਓ ਹੁਣ ਜ਼ਰਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ।

(੫)

ਤੁਸੀਂ ਪੁੱਛੋਗੇ ਜੁ ਇਕ 'ਨਾਮ-ਤੱਤ' ਕੀਕਣ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਬਣ ਗਿਆ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਵੇਖੋ ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਂ ਉਹੋ ਹੈ, ਮਿੱਟੀ ਤਾਂ ਉਹੋ ਹੈ, ਪਰ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਕੁੱਲੀ ਇੱਟਾਂ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨ ਤੋਂ ਕਿਹੀ ਭਿੰਨ ਭਾਸਦੀ ਹੈ। ਇੱਟਾਂ ਮਿੱਟੀ ਕੋਲੋਂ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਅਸਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਤੇ ਪਕਾ ਕੇ ਭਿੰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਢਲਾ 'ਨਾਮ' ਤਾਂ ਇੱਕ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ– ਕੋਈ ਚੌਗੁੱਠੀਆਂ, ਕੋਈ ਅੱਠ ਗੁੱਠੀਆਂ, ਕੋਈ ਤ੍ਰੈ-ਕੋਣ, ਕੋਈ ਗੋਲ ਇਤਿਆਦਿ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗੋਂ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਇਸ ਉਦਾਹਰਨ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਜਾਪੇ ਤਾਂ ਆਓ ਇਕ ਦੂਜੀ ਮਸਾਲ ਲਈਏ। ਵੇਖੋ, ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਕੇਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਖਿੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਾਲ ਕਹੇ ਪਤਲੇ ਤੇ ਸੂਖਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਸ ਇਹੋ ਮਾਨੋਂ ਸੂਖਮ-'ਨਾਮ' ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੈ। ਜੇ ਫਰਕ ਹੈ ਤਾਂ ਇਤਨਾ ਜੁ 'ਨਾਮ' ਸਦਾ ਸਦਾ ਥਰਕੰਬੇ (Vibrations= ਸ਼ਬਦ) ਵਿਚ ਹੈ, ਤੇ ਵਾਲ ਅਪਣੀ ਥਾਂ ਟਿਕ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਪਰ ਸੂਖਮਤਾ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕੋ ਹਨ। ਹੁਣ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੇਢੀਆਂ ਗੁੰਦੇ, ਤੇ ਸੋਚੋ ਕੀਕਣ ਗੁੰਦੀ ਦੀਆਂ ਹਨ? ਕੁਝ ਵਾਲ ਇਧਰੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੁਝ ਵਾਲ ਉਧਰੋਂ ਲੈ ਕੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਲਿਸ ਦੇ ਕੇ ਗੁੰਦੀਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੇਢੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਤਲੀਆਂ ਵੀ। ਸੋ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਬਰੀਕ ਮੇਢੀਆਂ ਚੇਤਨ ਗੋਂਦ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ; ਉਸ ਤੋਂ ਠੁੱਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਤੇ ਬਹੁ

ਮੋਟੀਆਂ ਜਟਕੀ ਮੋਢੀਆਂ ਹਨ-'ਮਾਦੇ' (Matter) ਦੀਆਂ। ਯਾ ਹੋਰ ਮਸਾਲ ਲਓ ਰੱਸਾ ਵਟਣ ਵਾਲੀ। ਰੱਸਾ ਕੀਕਣ ਬਣਦਾ ਹੈ ? ਪਹਿਲੋਂ ਸੂਤ ਦੇ ਧਾਗੇ ਲੈਕੇ ਵੱਟੀਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੱਟੇ ਹੋਏ ਸੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵਲਿਸ ਦਕੇ ਤੰਦੀ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਤੰਦੀ ਤੋਂ ਰੱਸੀ, ਰੱਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵਲਿਸ ਦੇਣ ਨਾਲ ਰੱਸਾ। ਹੁਣ ਜੇ ਸੂਤਰ ਨਾਮ-ਤੱਤ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੰਦੀ ਚੇਤਨ ਸੱਤਾ ਹੈ; ਰੱਸੀ ਸ਼ਕਤੀ-ਰੂਪ ਹੈ, ਤੇ ਰੱਸਾ ਮਾਦਾ ਰੂਪ।

ਪਰ ਜ਼ਰਾ ਹੋਰ ਡੂੰਘੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ; ਸੂਤਰ ਅਣਵਟਿਆ ਸੂਤਰ, ਕੀਕਣ ਬਣਦਾ ਹੈ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਆਤਸ਼ੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਹੇਠ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ ਜੁ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਸੂਤ ਦੀ ਤੰਦ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਰੂੰ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਹਨ। ਬੱਸ, ਜੀਕਣ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤਾਰਾਂ ਹਨ ਤੀਕਣ ਹੀ 'ਨਾਮ' ਵਿਚ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਹੀ ਵਾਵਰੋਲੇ (Vortex) ਹਨ, ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਓਹਲੇ ਹਨ, ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਦੀਰਘ ਤੋਂ ਦੀਰਘ ਖੁਰਦਬੀਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਮੁਢਲੇ-ਤੱਤ ਵਿਚ ਥਰਕੰਬਾ (Vibration) ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ 'ਨਾਮ' ਨੂੰ 'ਸ਼ਬਦ' ਭਾਵ 'ਥਰਕੰਬਾ' (Vibration) ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਥਰ-ਕੰਬਾ ਪੌਣ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਪੌਣ ਤੋਂ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਅਤੀ ਸੂਖਮ ਹੋਂਦ, ਮੁੱਢਲੀ ਹੋਂਦ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ-ਜਨ ਇਸ 'ਸ਼ਬਦ' ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ 'ਨਾਮ' ਹੀ ਉਹ ਪਰੀਪੂਰਨ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੋਂਦ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ 'ਈਥਰ' (Ether) ਆਖਦੇ ਹਨ, ਯਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ 'ਮੁੱਢਲਾ-ਮਾਦਾ' (Protyle) ਆਖਦੇ ਹਨ, ਯਾ ਜਿਸਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਖ-ਮਤ ਵਾਲੇ 'ਆਕਾਸ਼' ਯਾ ਸੁੰਨ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਤਾਂ ਅਖਰੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੁ ਕੋਈ ਸ਼ੈ 'ਈਥਰ' ਹੋਣੀ ਹੈ, ਪਰ ਭਗਤ-ਜਨ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਤਾਣਾ-ਪੇਟਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਤਾਂ ਹੈ, ਹਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।[1] 'ਨਾਮ' ਅਨੁਭਵੀਂ-ਮੁਢਲਾ-ਤੱਤ ਹੈ, 'ਈਥਰ' ਕਿਆਸੀ-ਸੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ, ਸਿਰਫ ਅਕਲ ਤੋੜੀ ਅੱਪੜਦੀ ਹੈ।

(੬)

ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਜੁ ਸੰਸਾਰ-ਬਣਤਰ, ਮਾਦਾ-ਬਣਤਰ, ਕੀਕੂੰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਪਰ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ 'ਨਾਮ' ਵਿਚ 'ਏਕਤਾ' ਹੈ ਨਾਲੇ ਸੂਖਮਤਾ; 'ਨਾਮ' ਬਾਰੀਕ ਕਿਣਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਤੇ ਹੋਰ ਮਾਦਾ ਮੋਟੇ ਮਰੂੰਡੇ ਵਾਂਙ ਹੈ। ਭਲਾ ਵੇਖੋ ਮਰੂੰਡਾ ਕੀਕਣ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬਣਦਾ ਹੈ—ਇਕ ਦਾਣੇ ਤੋਂ ਦੋ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਦੋ ਤੋਂ ਤਿੰਨ, ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਚਾਰ ਇਤਿਆਦਿ।

---

1. Apart from electricity which must be an affair ot the ether, there is no matter" Sir. O, Lodge,

ਇਸ ਜੋੜ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਤੱਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਮਸਾਲਾ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਮਸਾਲਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ 'ਉਲਟ-ਪੱਖ' ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਸੁਖ ਦਾ ਉਲਟ ਦੁਖ ਹੈ, ਰਾਤ ਦਾ ਉਲਟ ਦਿਨ ਹੈ, ਇਤਿਆਦ; ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਉਲਟੇ-ਪੱਖਾਂ ਦੀ 'ਖਿੱਚ' ਉਹ ਮਸਾਲਾ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਜੋੜ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜੀਕਣ ਹਰ ਇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਹੈ, ਤੀਕਣ ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਵੀ ਉਲਟ-ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਹੈ।

ਜੇ ਮਾਦਾ 'ਜਮਾ' (+) ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ (—) ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿੱਦਵਾਨ ਉਸ ਜਮਾਂ ਨੂੰ ('ਪ੍ਰੋਟਾਨ- Proton)[1] 'ਦਾਮਨੈਣੂ' ਆਖਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਨਫ਼ੀ ਨੂੰ 'ਈਲੈਕਟ੍ਰਾਨ (Electron) ਯਾ ਬਿਜਲੈਣੂ। ਅੰਦਰਲਾ-ਮਾਦਾ ਜੇ ਸੁੱਚਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਬਾਹਰਲਾ ਕੁਚਾ ਹੈ, ਮਾਨੋ ਅੰਦਰਲ ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਹੈ। ਅੰਦਰਲਾ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਬਹਾਰਲਾ ਗੇੜਿਆਂ ਵਿਚ, ਪਰ ਉਪਰੋਂ ਸੁਤਤਰ। ਦੋਵੇਂ 'ਨਾਮ' ਦੇ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ। ਹੁਣ ਜੇ ਇਕ ਦਾਮਨੈਣੂ ਲਓ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਬਿਜਲੈਣੂ ਵੀ ਇਕ ਹੈ। ਇਹ 'ਬਿਜਲੈਣੂ' (Electron) ਬੜਾ ਚੰਚਲ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਚਾਰ-ਚੱਕ ਜਾਗੀਰ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫਿਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਣਤਰ ਦੇ ਮਾਦੇ ਨੂੰ 'ਹਾਈਡਰੋਜਨ' (Hydrogen) 'ਪਾਣੀ-ਗੈਸ' ਆਖਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਇਹ ਗੈਸ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੈਸ-ਮਾਦਾ ਜਗਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹੈ, ਮਾਨ ਉਹ ਇੱਟ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਸਾਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਬਿਜਲੈਣੂ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੌੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜਦ ਇਸ ਗੈਸ ਦਾ 'ਪੀਂਘ-ਰੰਗ' (Spectrum) ਦਣਾਈਏ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੁ ਹਰ ਇਕ ਲਕੀਰ ਇਸ 'ਬਿਜਲੈਣੂ' ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਚਾਲਾਂ ਦੀ ਵਾਚਕ ਹੈ।[2] ਜਦ ਇੱਕ ਦੀ ਜਗਾ ਦੋ ਬਿਜਲੈਣੂ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਹਰ ਇਕ ਬਿਜਲੈਣੂ ਅੱਧੀ ਮੰਜ਼ਲ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਜਦ ਚਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੈਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਚਾਰ-ਅੰਗੀ ਗੈਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਹੇਲੀਅਮ' (Helium) ਹੈ ਜੋ ਸੂਰਜ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਤਨੀ ਕੋਰੀ (Inert) ਗੈਸ ਹੈ ਜੁ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਹਿੰਦੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਕ ਘਰ ਹੋਰ ਅਗਾਹਾਂ ਟੁਰੋ ਤੇ ਪੰਜ ਅੰਗੇ ਬਿਜਲੈਣੂ ਨੂੰ ਲਓ। ਇਸਦੀ ਸ਼ਕਲ ਰੱਬ ਨੇ ਫਿਰ ਮੁਢਲੀ ਗੈਸ ਵਰਗੀ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਚਾਰ ਬਿਜਲੈਣੂ ਤਾਂ ਕੈਦ ਹਨ, ਪਰ ਪੰਜਵਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਫਿਰਨ ਲਈ ਸਾਰਾ ਗੋਲ ਚੱਕਰ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਬੜੀ ਮਿਲਾਪੜੀ (Active) ਹੈ, ਜੋ ਹੇਲੀਅਮ ਦੇ ਕੋਰੇਪਨ ਤੋਂ ਉਲਟ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਨਿੱਕੇ ਸੂਖਮ ਨਾਮ ਤੋਂ ਇਕ ਇਕ ਇੱਟ ਲਾਕ ਭਿਨ ਭਿੰਨ ਧਾਤਾਂ (Elements) ਬਣੀਆਂ

---

1. ਬਿਜਲੀ = ਦਾਮਨੀ। ਬਿਜਲੈਣੂ = Electron, ਦਾਮਨੈਣੂ = Proton।

2. "If it were not for these alternative orbits a simple element like hydrogen could not give a complicated spectrum".

Sir. O. Lodge.

ਹਨ ਜੋ ਲਗ ਭਗ ਸੌ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਛਟੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਟਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਣੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਤਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਆਖਾਂਗੇ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਯਾ ਰਿਸਾਲਾ। ਹੁਣ ਕਈ ਆਦਮੀ-ਰੂਪੀ ਧਾਤਾਂ ਮਿਲਾਪੜੀਆਂ ਹਨ ਕਈ ਕੌੜੀਆਂ—Chemically active & inert elements। ਵੇਖੋ ਪਹਿਲੀ ਭਿੰਨਤਾ (Differentiation) ਤਾਂ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਪੁੱਠੀ (o-) ਬਿਜਲੀ ਯਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਦੂਜੀ ਭਿੰਨਤਾ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਧਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਖਸਲਤਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਧਾਤਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦੁਆਈਆਂ ਯਾ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ 'ਹੈਡਰੋਜਨ' (H) ਤੇ 'ਆਕਸੀਜਨ' (O) ਨਾਲ ਪਾਣੀ, ਕੋਲ (C ਤੇ ਆਕਸੀਜਨ ਨਾਲ 'ਗੰਦੀ ਗੈਸ (CO_2), ਤੇ ਇਸ ਆਕਸੀਜਨ ਗੈਸ ਦਾ ਖਾਜ਼ਾਨਾ ਸਾਡੀ ਹਵਾ ਹੈ ਜ ਅਸੀਂ ਸਾਹ ਦੁਆਰਾ ਅੰਦਰ ਖੜਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਫਿਰ ਗੰਦੀ ਕਰਕ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦੇ ਹਾਂ। [1]ਰਸਾਇਣ-ਵਿੱਦਿਆ (Chemistry) ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੋਟੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਦਿਆ (Physics) ਸੂਖਮ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ, ਭਿੰਨ ਵਿੱਦਿਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਜਗਤ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਵੀਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਢ ਤਾਂ 'ਨਾਮ' ਰੂਪੀ ਪਰਮ ਤੱਤ ਹੈ, ਅੱਗੋ ਚੇਤਨਤਾ ਰੂਪੀ ਪਡ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਮੋਟੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿੱਦਿਆ ਮਾਨ ਇਸ ਆਦ-ਬ੍ਰਿਖ ਦੇ ਪੱਤਰ ਤੇ ਫਲ ਫੁੱਲ ਹਨ ਜੋ ਸਿਆਣੇ ਮੁੱਢ ਨੂੰ ਫੜਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਸੰਸਾਰ, ਖੰਡ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਹੀ ਫੜਦੇ ਹਨ ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਖੂਹ ਦੇ ਡੱਡੂ ਵਾਂਙ ਹਨ ਜੁ ਆਪਣੇ ਖੂਹ ਨੂੰ ਹੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ 'ਗੁਰੂ' ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਮੁੱਢ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਸਭ ਪਾਂਧੇ ਤਾਂ ਪੇਟ-ਪੂਜਾ ਦੀ ਵੀਚਾਰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਪਰਮ-ਤੱਤ ਦਾ ਵੀਚਾਰ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਸਾਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮਿੱਕ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(੭)

ਅਸਾਂ ਉਪਰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਜੁ ਨਿੱਕੇ ਕਿਣਕੇ-ਅਣੂ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਵੀ ਉਸੇ ਅਸੂਲ ਤੇ ਬਣੇ ਹਨ ਜਿਸ ਉਪਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ। ਜੀਕਣ ਉਹ ਵੱਡੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲੜ-ਲਗ ਤਾਰੇ ਸਨ ਤੀਕਣ ਨਿੱਕੇ ਬਿਜਲੈਣੂ ਹਨ, ਜੀਕਣ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੀਕਣ ਹੀ ਇਹ। ਆਓ ਜ਼ਰਾ ਵਿਚਾਰੀਏ ਜੁ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਬਣਦਾ ਕੀਕਣ ਹੈ ਅਸੀਂ ਮੋਟੀ ਗੱਲ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਇੱਕ ਪਰਮਤੱਤ-'ਨਾਮ' ਹੈ।

1. "Chemistry might be defined as the Physics of complicate groups of protos and electrons"

Sir—O. Lodge.

ਉਸ ਤੋਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਭਿੰਨਤਾ ਤੇ ਅਨੇਕਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਆਦ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸੀ ਤਾਂ ਅੰਤ ਆਕਾਰ ਵਾਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਆਦਿ ਸੂਖਮ ਸੀ ਤਾਂ ਅੰਤ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਅੱਖੀਂ-ਡਿੱਠਾ। ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਦੱਸਦੇ ਹਾਂ ਜੁ ਕੀਕਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਤੋਂ ਆਕਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ :—

ਜਦ ਆਦ-ਧਾਤੂ (protvii) ਇਕੱਲੀ ਸੀ ਤਾਂ ਵਾਯੂ ਵਾਂਙ ਪਤਲੀ ਅਣਡਿੱਠ ਸੀ ਅਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਪਤਲੀ ਤੇ ਠੰਡੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ 'ਨਾਮ'—ਸੱਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਾਯੂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਚੱਕਰ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਆਪਣੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਭਵਾਟੀਆਂ ਖਾਵੇ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਇਸ ਦਾ ਢਿੱਡ ਫੈਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਿਰ ਪੈਰ ਫੀਨੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਨੋ ਗੇਂਦ ਗੋਲ ਚੱਕਰ ਨਾਲ ਅੰਡੇ ਵਾਂਙ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਭਵਾਟੀਣਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਿਉਂ ਤਿਉ ਢਿੱਡ ਲਮਕਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਇਤਨਾ ਲਮਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਦੋ ਬਾਹਵਾਂ ਜਿਹੀਆਂ ਨਿਕਲੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਕੱਲ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਸਿਆਣੇ (Scientist) 'ਪੇਚ-ਕਸ਼ ਨੈਬੂਲਾ' (Spiral nebula) ਆਖਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਮਾਨੋ ਇੱਕ ਪੇਚ-ਕਸ਼ ਵਾਂਙ ਹੈ ਜੋ ਕਾਰਕ ਨੂੰ ਬੋਤਲ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਦਾ ਹੈ ਫਰਕ ਸਿਰਫ ਇਤਨਾ ਹੈ ਜੋ ਪੇਚਕਸ਼ ਫਿਰਾਏ ਬਿਨਾਂ ਫਿਰਦਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਇਹ ਫਿਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹੋਰ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਦੋ ਬਾਹੂਾਂ ਗਿਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਲੜ ਲਗ ਤਾਰੇ (Satellites) ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਹੋਰ ਤਾਰ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ ਜੁ ਪਰਲੇ ਲੜ-ਲੱਗ ਤਾਰੇ ਅੰਦਰਲਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਵੱਡੇ ਹੋਣਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਖ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਮਾਂ-ਤਾਰੇ ਦਾ ਪੇਟ ਪਹਿਲੋਂ ਵੱਡਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਘਟਦਾ ਘਟਦਾ ਛੋਟਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰ-ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਤਾਰੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਬਲਦੀਆਂ-ਪੌਣਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਾਨੋ ਬਾਹੂਾਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਬਾਹੂਾਂ ਟੁੱਟਕੇ ਹੋਰ ਤਾਰੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਤਾਰੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਤਾਰੇ ਬਣੇ, ਤੇ ਫਿਰ ਹਰ ਇਕ ਤਾਰੇ ਦੇ ਲੜ-ਲਗ ਤਾਰੇ ਚੰਨ ਆਦਿ ਬਣ ਗਏ। ਜੋ ਬਣਤਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹੀ ਅਣੂਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਜੀਕਣ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਲੜਲਗ ਤਾਰੇ ਹਨ ਤੀਕਣ ਅਣੂਆਂ ਵਿਚ ਬਿਜਲੈਣੂ (Electrons) ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੀਕਣ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਦੋ ਪੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—ਇਕ ਮੁੱਢ ਹੋਰ ਡਾਲ, ਤੀਕਣ ਹੀ ਅਣੂਅ ਦਾ ਦਿਲ ਟੁਟਕੇ ਬਿਜਲੈਣੂ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੰਞ ਖਿੱਚ ਰਖਦੇ ਹਨ ਜੀਕਣ ਦੋਂ ਧਿਰਾਂ ਕਿਸੇ ਰੱਸੇ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ। ਇਸ ਕ੍ਰਿਆ ਤੇ ਉਦਕ੍ਰਿਆ (Action & reaction) ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਬੱਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ 'ਆਕਰਖ' ਤੇ 'ਉਦਕਰਖ' ਸੱਤਾ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਵੇਖੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੀਕਣ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਿਰੰਕਾਰ-

ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਆਦ-ਸੱਤਾ ਅਰੂਪ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੁੱਠ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਿਰਫ਼ ਥ੍ਰਾਟ (Vibration) ਸੀ ਜੋ ਇਤਨੀ ਸੂਖਮ ਸੀ ਕਿ ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਇਹ ਥ੍ਰਾਟ ਜ਼ਰਾ ਠੁੱਲੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮਾਦਾ ਠੁੱਲਾ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਜਿਤਨਾ ਚੱਕਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਲਿਆਵੇ ਉਤਨਾ ਹੀ ਹੋਰ ਵੱਧ ਚਮਕੇ। ਐਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਸਦੀ ਚਮਕ ਸੂਰਜ ਵਰਗੀ ਹੋ ਗਈ। ਚੌਥੇ ਦਰਜ ਤੇ ਅੱਪੜਨ ਪਰ ਘੁੰਮਣ ਘੇਰ ਹੋਰ ਤੀਬਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਗਰਮੀ ਵਧ ਗਈ¹—ਲੱਖਾਂ ਡਿਗਰੀਆਂ। ਪਰ ਲੜਲਗ ਤਾਰੇ ਬਣਨ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਹੁਜਮ (Mass) ਘਟ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਰੇ ਪੇਟ ਤਾਂ ਘਟਾਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਨਾਲੇ ਗੈਸ-ਅਵਸਥਾ ਛੱਡਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਢਿੱਡ ਹੋਰ ਸਿਥਲ (Compact) ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਾਨੋਂ ਰੂੰ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਨਾਲ ਇਕ ਬੱਜਰ ਪੱਥਰ ਜਿਹਾ ਬਣਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਦ ਮਾਦਾ ਦਬ ਇਆਂ ਨਹੀਂ ਦਬਦਾ, ਤਾਂ ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਮਾਦਾ ਟੁੱਟਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ² ਤੇ ਟੁੱਟਣੇ ਨਾਲ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਜੋ ਅੰਦਰ ਕੈਦ ਹੋਈ ਸੀ, ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮਸਾਲ ਅਣੂ-ਜਗਤ (Atomic world) ਵਿਚ ਰੇਡੀਅਮ ਧਾਤ ਹੈ। ਪਹਿਲੋਂ ਇਸ ਧਾਤ ਨੂੰ ਬਣਨ ਲਈ ਵਧੇਰੀ ਸਿਥਲਤਾ (Compactness) ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਨਾਲ ਸੋਡਿਅਮ ਧਾਤ (Na) ਦੂਜੇ ਭਾਰੇ ਰੂਪ ਪੋਟਾਸੀਅਮ (K) ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਇਹ ਸਿਥਲਤਾ ਵਧਦੀ ਵਧਦੀ ਰੇਡੀਅਮ ਧਾਤ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਮਾਦਾ ਫੁੱਟਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਦੇ ਚਮਕਦੇ ਅਖਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਚ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਗਲ ਕੀ, ਕਿਆ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਤੇ ਕੀ ਖੰਡ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਬਣਤਰ, ਇਕੋ ਤ੍ਰਾਣ, ਇਕੋ ਪ੍ਰਾਣ ਹੈ:—

"ਜੋ ³ਬ੍ਰਹਮੰਡਿ ⁴ਖੰਡਿ ਸੋ ਜਾਣਹੁ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੂਝਹੁ ਸਬਦਿ ਪਛਾਣਹੁ।" (ਮਾਰੂ ਮ: ੧)

ਉਹ ਮੁੱਢਲੀ ਸੱਤਾ 'ਨਾਮ' ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਸੂਛ ਤੇ ਤੀਬਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਥੂਲ ਸ਼ਕਲਾਂ ਬਿਜਲੀ, ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੇ ਗਰਮੀ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਘਰ ਯਾ ਮੁੱਢ ਹੈ, ਪਰ ਇਹੋ ਸ਼ਕਤੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਾਦਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੁ ਇੱਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਇਤਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਡੇਢ ਸੌ ਟਨ (Ton) ਮਾਦਾ (Matter) ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੂਰਜ ਟੁੱਟਣ ਲੱਗੇ ਯਾ, ਇਸ ਦੀ

---

1. It is believed that at the centre of a star the temprature is to be measured in millions of degrees."
2. "There is believed to be the actual annihilation of matter within the deep interior of the stars and its conversion into radiation."
W. N. Start D. Sc.—Astrophysics
3. Cosmos = ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ। 4. Infra-world = ਖੰਡ।

ਸ਼ਕਤੀ ਇਤਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਖਿੰਡਣ ਲੱਗੇ ਜਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਖਿੰਡ ਰਹੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਸਿਆਣੇ ਹੋ ਜੁ ਖਾਂਦ ਖਾਂਦੇ ਖੂਹ ਵੀ ਨਿਖੁਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਵੀ ਸੜ ਬਲਕੇ ਕੋਲੇ ਵਾਂਙ ਹਿੱਸ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਕੀ ਕਦੀ ਇਹ ਹਿੱਸੇਗਾ ? ਕੀ ਕਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਚੱਕਰ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵਗਾ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਉਹ ਮਾਦਾ ਫਿਰ ਉਲਟਕੇ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਖੂਹ ਨਿਖੁਟ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵ। ਜਦ ਚੱਕਰ ਪੂਰਣ ਗੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਉਸ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਾਡੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਚਾਬੀ ਦੇਣੀ ਪਵ। ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਦੀ ਚਾਬੀ ਸਦਾ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਬੀ ਖੰਡ, ਪਿੰਡ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਸਦਾ-ਸਥਿਰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਚਾਬੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, 'ਕਵਾਉ' (Eternal urge) ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਜਗਤ-ਗੇੜ ਇੱਕ ਚੋਜ ਹੈ ਤੇ 'ਨਾਮ' ਅਗਮ ਚੋਜੀ ਸੱਤਾ ਹੈ:—

"ਨਾ ਕਿਛੁ ਆਵਤ ਨਾ ਕਿਛੁ ਜਾਵਤ,
ਸਭੁ ਖੇਲੁ ਕੀਓ ਹਰਿ ਰਾਇਓ ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਅਗਮ ਅਗਮ ਹੈ ਠਾਕੁਰ,
ਭਗਤ ਟੇਕ ਹਰਿ ਨਾਇਓ ।" (ਗਉੜੀ ਮ: ੫)

੮.

ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?
ਸੰਸਕਾਰ, ਗੁਰਮਤ—ਸੰਸਕਾਰ ਤੇ 'ਨਾਮ' !!

ਇਹ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਜੁ ਮਰਨ ਦੇ ਪਿਛੋ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੁ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਖਾਸ਼ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਤੇ ਇੱਕ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਦੂਜੀ ਦੀ ਸਮਝ ਉਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਮਰ ਕੇ ਤੇ ਅਜ਼ਮਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ, ਪਰ ਜੀਕਣ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਅਕਲ ਨਾਲ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਂਦੇ ਤੇ ਹਾਂ ਅਨੁਭਵਤਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਤੀਕਣ ਹੀ ਇਸ ਔਖੀ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੌਤ ਵੇਲੇ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?—ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਆਓ ਅਸੀਂ ਦੋ ਭਿੰਨ ਉਦਾਹਰਨ ਲੈਕੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੀਏ। ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਰਾਂਸਿੰਗੇ, ਹਿਰਨ ਤੇ ਹਿਰਨੀਆਂ ਦੇ ਇੱਜੜ ਫਿਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਕੂਈ ਵਾਂਗੀ ਐਡਾ ਉੱਚਾ ਘਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੁ ਹਿਰਨੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਾ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਨਜ਼ਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਜੁ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਿੱਥੇ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਦ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਆਪਣੀ ਬੰਦੂਕ ਲੈ ਕੇ ਛੁਪ ਕੇ ਜੰਗਲ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੱਡਾ ਹੀ ਹੌਲੀ ਟੁਰੇ ਉਹਦੇ ਟੁਰਨ ਨਾਲ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਯਾ ਧਰਤੀ ਪਰ ਰਤਾ ਕੁ 'ਸ਼ਿਰਰ'; ਭਾਵ ਥਰਕੰਬਣੀ ਜਿਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ ਹਰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਟੁਰਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਇੱਥੇ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਖਾਸ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਜਿਉਂ ਹੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸਿਰਕਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਪਤਾ ਭਾਵੇਂ ਹਿਰਨੀਆਂ ਦੇ ਇੱਜੜ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਬਾਰਾਂਸਿੰਗੇ ਨੂੰ ਝੱਟ ਕੋਈ ਕਨਸੋ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਜੁ ਉਹ ਆਪਣਾ ਘਾ ਖਾਣਾ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿੰਙਾਂ ਦਾ ਛਤਰ ਤਾਣ ਕੇ, ਕੰਨ ਉੱਚੇ ਕਰਕੇ ਸੁਣਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੁ ਇਹ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਅਵਾਜ਼ ਕਿਧਰੋਂ ਆ ਰਹੀਂ ਹੈ; ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਸਾਡਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆ ਗਿਆ ? ਹੋਰ ਹਿਰਨੀਆਂ ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਤਾਂ ਘਾ ਖਾਣ ਵਿਚ ਲੱਗੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਜੁ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਛੁਪ ਕੇ ਪੈਰ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਰਾਂਸਿੰਗੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਕੀਕਣ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਰਾਂਸਿੰਗੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਨੋਖਾ ਸਿਰ-ਛਤਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਰਾਂਸਿੰਗੇ ਵਿਚ ਖਿੰਡਦਾ ਹੈ, ਮਾਨੋ ਬਾਰਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀ ਕਨਸੋ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰ-ਛਤਰ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਉਹੋ

ਕੁਝ ਹੈ ਜੋ ਹੁਣ ਸਾਇੰਸ ਵਾਲੇ ਬਤਾਰ-ਤਾਰਾਂ (Wireless) ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ "ਐਂਟੈਨਾਂ" (Antenna) ਆਖਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਖਬਰਾਂ ਘੱਲਣ ਯਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ 'ਆਲਾ'। ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ, ਡੇਹਰਾ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ, ਪ੍ਰੇਡ ਵਿਚ ਉਚੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਮੁਨਾਰੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਵੇਖੇ ਹੋਣੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੀ ਹਨ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬੇਤਾਰ-ਤਾਰਾਂ ਉਪਰਲੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ, ਜਿੱਥੇ ਵਾਯੂ ਸਾਫ਼ ਹੈ; ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਘੱਲੀ ਹੋਈ ਤਾਰ ਪਸ਼ੌਰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਕਲਕਤੇ, ਤੇ ਕਲਕੱਤੇ ਦੀ ਲੰਦਨ ਜਾ ਪੁੱਜਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਉੱਚੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਐਂਟਨੇ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਬੇਤਾਰ-ਤਾਰ ਘੱਲਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਬਸ, ਜੋ ਉਹ ਉਚੇ ਐਂਟੈਨੇ ਕੰਮ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਉਹੋ ਕੰਮ ਹੂ ਬ-ਹੂ ਬਾਰਾਂ-ਸਿੰਗੇ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਸਿੰਗ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਚਮੁਚ ਤਾਰ-ਮੁਨਾਰੇ ਹਨ। ਜਦ ਕੋਈ ਦੁਸ਼ਮਣ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਆਕੇ ਸਿਰਕਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਦਮੀ ਹੋਵੇ ਯਾ ਸ਼ੇਰ ਯਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੈਰੀ ਪਸ਼ੂ, ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਬਾਰਾਂ ਸਿੰਗਾ ਅਪਣੇ ਇਹ ਐਂਟੈਨੇ ਤੜਿੰਗ ਕਰਕੇ ਹਵਾ ਦੀਆਂ ਬੇਤਾਰ-ਲਹਿਰਾਂ ਝਟ ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੁਣਕੇ ਅਚਿੰਤ ਹਿਰਨੀਆਂ ਨੂੰ ਖਬਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਸਿੰਗ-ਹੀਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣ ਸਕਦਾ। ਫਿਰ ਜਦ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਇੱਜੜ ਭੱਜ ਖਲੋਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਸੀ ਜੁ ਬਾਰਾਂ ਸਿੰਗੇ ਦੇ ਸਿੰਗ ਸਿਰਫ਼ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਹਨ; ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜੁ ਇਹ ਉੱਚੇ ਲੰਮੇ ਲਿਫ਼ਛ ਵਾਂਡਵੇਂ ਸਿੰਗ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਬੇਤਾਰ ਤਾਰਾਂ ਤੇ ਕਨਸੋਆਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਕੋਮਲ ਤੇ ਅਦਭੁਤ ਮਸ਼ੀਨ ਹਨ। ਭਾਵ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਬੇ-ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ। ਜੋ ਆਲਾ ਸਾਇੰਸ ਨੇ ਅੱਜ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਉਹ ਬਾਰਾਂ ਸਿੰਗੇ ਕੋਲ ਅੱਗੇ ਹੀ ਸੀ।

ਕੀ ਇਹੋ ਆਲਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਾਨਵਰ ਕੋਲ ਵੀ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਸੱਪ ਕੋਲ ਵੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਅਨੋਖੀ ਦਾਤ ਹੈ। ਸੱਪ ਵਿਚ ਇੱਕ ਘਾਟਾ ਹੈ ਜੁ ਜੀਕਣ ਇਸ ਦੀਆਂ ਟੰਗਾਂ ਨਹੀਂ ਤੀਕਣ ਇਸਦੇ ਕੰਨ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਇਹ ਕੀਕਣ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਲੇਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੱਲ ਹੈ ਜੁ ਸੱਪ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਸਮਰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬੀਨ-ਵਾਜਾ ਸੁਣਕੇ ਲੋਟ ਪੋਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਅਪਣਾ ਫਣ ਖਿਲਾਰ ਕੇ ਬੀਨ ਦੀ ਸੁਰ ਤਾਲ ਨਾਲ ਹਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਤੇ ਨਚਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਭਾਵੇਂ ਸੱਪ ਦੇ ਕੰਨ ਨਹੀਂ ਪਰ ਬਾਰਾ ਸਿੰਗੇ ਵਾਂਙ ਇਹਦਾ ਛੱਲੇ-ਦਾਰ ਸਰੀਰ ਮਾਨੋ ਇਕ ਵਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਪਰ ਲੰਮਾ-ਲਿਫ਼ਛ ਐਂਟੇਨਾ (Coiled Antenna) ਹੈ ਜੋ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਗਾਣੇ ਅਪਣੇ ਅਤੀ-ਸੂਰ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਾਇੰਸ ਵੀ ਇਸ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੇ ਉਚੇ ਐਂਟੇਨੇ ਛੱਡਕੇ ਛੋਟੇ ਵਲੇਟੇ ਹੋਏ ਐਂਟੇਨੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੱਢੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉਚੇ ਐਂਟੇਨੇ ਲਾਣੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹਨ। ਤੇ ਹੁਣ ਕਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਕੋਲ ਛੋਟੇ ਵਾਇਰਲੈਸ ਸੈਟ (Wireless sets) ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਐਂਟੈਨੇ ਉਚੇ ਨਹੀਂ, ਸੱਪ-

ਵਾਂਗ ਛੱਲੇਦਾਰ ਵਲੇਟੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਹ ਗੱਲ ਉਵੇਂ ਹੀ ਹੈ ਜੀਕਣ ਪੁਰਾਣੇ ਗ੍ਰਾਮੋਫੋਨਾਂ ਦੇ ਧੂਤੂ ਵੱਡੇ ਸਨ, ਤੇ ਹੁਣ ਧੂਤੂ ਬਕਸ ਵਿਚ ਹੀ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਇਹ ਦੋ ਮਿਸਾਲਾਂ; ਸੱਪ ਤੇ ਬਾਰਾਂ ਸਿੰਗੇ ਵਾਲੀਆਂ, ਸਾਨੂੰ ਦਸਦੀਆਂ ਹਨ ਜੁ ਜਾਂਨਵਰ ਵੀ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਬੇਤਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸੁਣਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬੇਤਾਰ-ਤਾਰਾਂ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਖਿੱਚਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਪਿਆਰਦੇ ਹਾਂ, ਯਾ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਘ੍ਰਿਣਾਂ ਕਰਕੇ ਪਰੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, । ਆਓ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਵੇਖੀਏ ਜੁ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਜਦ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਓਹਨੂੰ "ਮਰਨ-ਬਰਕੰਬਾ" (Death-agony) ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਮਾਨੋਂ ਵੱਡਾ ਡੂੰਘਾ ਬੇਤਾਰ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਆਪਣਾ ਜਨਮ-ਸੁਨੇਹਾ ਦੂਜੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਘੱਲ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਕਿੱਥੇ ? ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਐਂਟੇਨੇ ਨੂੰ ਜੋ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਵਲ੍ਹੇਟਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਕਿੱਥੇ ? ਕਿਸੇ ਨਵ-ਗਰਭ ਵਿਚ ! "ਗੱਲ ਕੀ, ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਡਾ ਜੀਵ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਉਡਦ ਨਹੀਂ, ਭਜਦਾ ਨਹੀਂ, ਅਲੋਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਓਹ ਅਪਣਾ ਸਾਰਾ ਸੁਨੇਹਾ ਬੇਤਾਰ-ਤਾਰ ਰਾਹੀਂ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ," ਤੇ ਜੋ ਗਰਭ-ਦਾਨੀ ਇਸ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਸੁਨਣ ਲਈ ਸੁਰ ਹੈ ਉਹ ਉਜੇਹਿਆ ਜੀਵ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ ਮੋਇਆ ਆਦਮੀ ਸੀ । ਇਹ ਨਵਾਂ ਜਾਮਾਂ ਹੈ, ਤੇ ਇਉਂ ਆਵਾਗਵਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚਲਦਾ ਹੈ । ਇੱਥੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਦਾ ਹੈ ਜੁ ਕੀ ਹਰ ਇਕ ਗਰਭਦਾਨੀ ਉਸ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਬੇਤਾਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸੁਨੇਹਾ ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਸਕਦਾ, ਸਿਰਫ ਓਹੋ ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਜੋ ਖਾਸ "ਸੁਰ" ਹੋਵੇ । ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਜੁ ਹਰ ਇਕ ਜੀਵ ਅਪਣੇ ਮਾਪੇ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਸਨ ਤਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਨਵੇਂ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਜੁ ਅਖੀਰ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਖਿਆਲ ਜੈਸੇ ਹੋਣ ਓਹੋ ਹੀ ਸਿਰ ਉਪਰ ਸੁਆਰ ਹੋਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਚੌਰਾਸੀ ਗੇੜ ਦੇ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਜੇ ਅਸੀਂ ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਯਾ ਸੁਖਮਨੀ ਯਾ ਹੋਰ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮਰਦੇ-ਆਦਮੀ ਦੀ ਲਿਵ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਓਹਦਾ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਪਰ । ਜੇ ਪੂਰਨ ਲਿਵ ਨਾ ਵੀ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਵੀ ਐਡਾ ਫ਼ਰਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਾਨੋ ਸੂਲੀ ਦਾ ਕੰਡਾ ਬਣ ਜਾਵੇ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:—

ਅੰਤਕਾਲਿ ਜੋ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਿਮਰੈ ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ ਮਹਿ ਜੇ ਮਰੈ ।
ਬੇਸਵਾ ਜੋਨਿ ਵਲਿ ਵਲਿ ਅਉਤਰੈ ।
ਅੰਤਕਾਲਿ ਜੋ ਲੜਿਕੇ ਸਿਮਰੈ ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ-ਮਹਿ ਜੇ ਮਰੈ ।
ਸੂਕਰ ਜੋਨਿ ਵਲਿ ਵਲਿ ਅਉਤਰੈ ।
ਅੰਤਕਾਲਿ ਜੋ ਮੰਦਰ ਸਿਮਰੈ ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ ਮਹਿ ਜੇ ਮਰੈ ।
ਪ੍ਰੇਤ ਜੋਨਿ ਵਲਿ ਵਲਿ ਅਉਤਰੈ ।

ਅੰਤਕਾਲਿ ਨਾਰਾਇਣੁ ਸਿਮਰੈ ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ ਮਹਿ ਜੇ ਮਰੈ ।
ਬਦਿਤ ਤਿਲੋਚਨੁ ਤੇ ਨਰ ਮੁਕਤਾ ਪੀਤੰਬਰੁ ਵਾ ਕੇ ਰਿਦੈ ਬਸੈ ।
[ਗੂਜਰੀ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ]

ਭਾਵ ਹੋਰ ਸਭ ਇੱਛਾਂ ਬੰਧਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਨ, ਪਰ ਜੇ ਅੰਤਮ ਇੱਛਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵੱਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪੀਤ-ਅੰਬਰ ਦੇਸ ਵਾਲੇ 'ਹਰੀ' ਜੀ ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਹਰਾ-ਭਰਾ ਕਰ ਦੇਣਗੇ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ, ਚੰਮ-ਵਲੇਟੇ-ਪਸ਼ੂ ਹਾਂ । ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਵਾਕ ਹੈ—

ਸਚਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੇਵਿ ਸਚੁ ਸਮ੍ਹਾਲਿਆ ।
ਅੰਤਿ ਖਲੋਆ ਆਇ ਜਿ ਸਤਿਗੁਰ ਅਗੈ ਘਾਲਿਆ ।
ਮਨਮੁਖ ਵਿਣ ਕੂੜਿਆਰ ਫਿਰਹਿ ਬੇਤਾਲਿਆ ।
ਪਸੂ ਮਾਣਸ ਚੰਮਿ-ਪਲੇਟੇ ਅੰਦਰਹੁ ਕਾਲਿਆ ।
(ਮਲਾਰ ਵਾਰ ਮ: ੧)

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਮਰਨੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪੂਰਨ ਸੁਨੇਹਾ ਬੇਤਾਰ- ਤਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਫਿਰ ਇਹੋ 'ਸੰਸਕਾਰ' ਬਣ ਕੇ ਉਥੇ ਫਿਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਦੇਸ, ਕਾਲ, ਨਮਿਤ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਵਰ ਹੋਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਕਨਸੋ ਉਥ ਹੀ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਗੁੰਬਦ ਹੋਵੇ, ਉਰੇ ਉਰੇ ਨਹੀਂ । ਗੱਲ ਕੀ, ਅੱਜ ਕਲ ਦੀ ਸਾਇੰਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੱਕੀ ਗੁਆਹੀ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਜੁ ਮਰਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਾਡਾ ਪੰਚ ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਭੂਤਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ, ਪੌਣ ਪੌਣ ਵਿਚ, ਇਤਿਆਦਿ, ਤੇ ਉਹ ਅਚੰਭਾ ਜੀਵਨ-ਸ਼ਕਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜੀਵ' ਆਖਦੇ ਹਾਂ, ਮੂਲਾਂ ਵਾਂਙ ਜੀਵਨ-ਮੁਨਾਰੇ (ਯਾਅੰਟੈਨੇ) ਤੇ ਖਲੋਕੇ ਕੂਕਦਾ ਹੈ ਜੁ ਮੈਂ ਇਹ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਔਹ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਵਟਾਉਣ ਲੱਗਾ ਹਾਂ, ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਚਲਿਆ । ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਇਉਂ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੇ ਵਾਕ ਉਪਰ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਕੇ ਇਉਂ ਗਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ।

ਕਉਨੁ ਮੂਆ ਰੇ ਕਉਨੁ ਮੂਆ ?............
ਪਵਨੈ ਮਹਿ ਪਵਨੁ ਸਮਾਇਆ ।
ਜੋਤੀ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਰਲਿ ਜਾਇਆ ।
ਮਾਟੀ ਮਾਟੀ ਹੋਈ ਏਕ ।
ਰੋਵਨਹਾਰੇ ਕੀ ਕਵਨ ਟੇਕ........।
ਇਹੁ ਤਉ 'ਚਲਤੁ'[1] ਭਇਆ । (ਰਾਮਕਲੀ ਮ: ੫)

[1] ਚਲਿਤ੍ਰ, ਅਚੰਭਾ ਗਲ ।

(੨)

ਬੱਚਾ ਜਦ ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚੋਂ ਜੰਮਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ ਚੇਤੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੁ ਖਿਣ ਭਰ ਲਈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਅਗੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਿੱਛਾ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਜਨਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਨਮ ਜਨਮਾਂਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਗੇੜ ਉਸ ਦੀ ਅੱਖ ਅਗੋਂ ਇੰਝ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੀਕਣ ਕਿਸੇ ਸਿਨਮਾਂ ਦੀ ਰੀਲ ਅੱਖ-ਫਰਕਣ ਵਿਚ ਲੰਘ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਆਪ-ਬੀਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਈ ਬਚੇ ਰੋਂਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਕੁਰਲਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਜੀਉੜਾ, ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਤਾਰਨ ਲਈ ਆਇਆ ਹੋਵੇ, ਹਸਦਾ ਹੈ; ਮੁਸਕਰੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਬਾਬਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਜੁ ਉਹ ਜੰਮਣ ਵੇਲੇ ਖਿੜ ਖਿੜ ਕੇ ਇੰਞ ਹਸੇ ਜੀਕਣ ਪੁੰਨਿਆਂ ਦਾ ਚੰਨ ਵਿਗਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਗਸਣ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜਨ ਤਾਂ ਪਰ ਉਪਕਾਰੀ ਆਏ ਹਨ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਾਰਨ ਲਈ। ਪਰ ਇਸ ਜੰਮਣ ਵਾਲੇ ਖਿਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਉਪਰ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਮਾਨੋਂ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਸਲੇਟ ਨਵੀਂ ਯਾ ਕੋਰੀ ਜਿਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਗਲੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਚੰਗੀ ਖੇਡ ਹੈ। ਕੀ ? ਨਵੀਂ ਜੀਵਣ—ਕਾਪੀ ਦਾ ਲਭਣਾ, ਜੇ ਪਿਛਲੇ ਕਰਤਬਾਂ ਨੇ ਹੀ ਸਾਡੀ ਸੰਘੀ ਘੁੱਟ ਰਖਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਦੇ ਤੇ ਬੁਢੇ ਵਿਚ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਹੋਇਆ ਨਢਾ ਹੈ ਜੁ ਉਹ ਦੌੜਦਾ ਭੱਜਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਮਨਸਾਂ ਫੁਲ—ਡੋਡੀ ਵਾਂਗ ਹਨ ਜੋ ਫੁਟੇਗੀ, ਰੰਗ ਖਲੇਰੇਗੀ, ਫਿਰ ਫਲੇਗੀ ਤੇ ਬੀਜ ਲਿਆਵੇਗੀ, ਪਰ ਬੁਢਾ ਉਸ ਸੁਕੇ ਧਰਕਾਣੂ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜੋ ਸੁਕ ਕੇ ਝੁਰੜੀਆਂ ਦੀ ਗੰਢ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਛੁਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਪਿਛਲੇ ਕਰਮ ਮਨ ਦੇ ਚੇਤਨ-ਲੈਵਲ ਤੋਂ ਹਟ ਜਾਣ ਪਰ ਅਲੋਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ-ਕੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਛੁਪ ਲੁਕ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਇੰਝ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੀਕਣ ਕੋਈ ਭਾਨ-ਮਤੀ ਦੇ ਪਟਾਰੇ ਵਾਲਾ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾਕੇ ਪੁਤਲੀਆਂ ਨੂੰ ਨਚਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਛੁਪੇ ਲੁਕੇ ਜਮਾਂਦਰੂ ਖਿਆਲ ਕੀ ਹਨ ? ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਸੰਸਕਾਰ' ਆਖੀ ਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਉਹ ਗੁਪਤ ਖਿਆਲ ਤੇ ਰਗਬਤਾਂ ਜੋ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਧਰ ਉਧਰ ਜਾਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਪਰੇਰਦੀਆਂ ਹਨ।

"ਕਈ ਸੱਜਣ ਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੁ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੋੜੀ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰ ਪੂਰਨ ਠੀਕ ਨਹੀਂ," ਕਿਉਂਕਿ ਵੇਖੋ ਕਈ ਵੇਰੀ ਪੁੱਤ ਮਾਪਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਬਹੁੰ ਅਗੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਯਾ ਬਹੁੰ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਜਮਾਂਦਰੂ ਗਵੀਈਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਜਮਾਂਦਰੂ ਕਵੀ ਯਾ ਸਾਇੰਸਦਾਨ, ਜਦ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਮਾਂ ਤੋਂ ਕੋਰੇ ਹੋਣ। ਤਾਂ ਪਤਾ

ਲਗਾ ਜੁ ਜੰਮਣ-ਨਿਯਮ (Law of Heredity) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੈਬੀ ਤਾਕਤ ਵੀ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਹੇਠੋਂ ਕਲਾ ਮਰੋੜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਗੈਬੀ-ਸੱਤਾ ਉਹੋ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਸੰਸਕਾਰ' ਆਖ ਆਏ ਹਾਂ। ਇਹ ਪੂਰਬਲੇ-ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹੀਤ ਟੋਕਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਾਲ ਖਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਾਂ : ਕਿਝ ? ਬੇਤਾਰ—ਤਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਇਹ ਸੰਸਕਾਰ ਸਾਨੂੰ ਦਸਦੇ ਹਨ ਜੁ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਪਿਛਾ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਵਾਹੋਦਾਹੀ ਨਹੀਂ ਜੰਮ ਪਏ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਜਨਮ ਲਮੇਤਰੀ-ਲੜੀ ਦੀ ਇਕ ਜੰਗਲੀ ਹੈ, ਤੇ ਇਕ ਸੰਗਲੀ ਦੂਜੀ ਸੰਗਲੀ ਨਾਲ ਸੂਖਮ—ਕੜੀ ਦੁਆਰਾ ਪਰੋਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੋ ਧਰਮ ਆਵਾਗਵਨ ਦਾ ਮਸਲਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਦਸ ਸਕਦੇ ਜੁ ਫਲਾਣਾ ਪੁਤ ਜਮਣ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਉਂ ਕਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦ ਕਿ ਉਹਦੇ ਮਾਪੇ ਐਡੇ ਕੋਰੇ ਸਨ। ਸਗੋਂ ਕਈ ਮਾਪੇ ਪੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਹੋੜਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਪੁੱਤ ਉਵੇਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਪੱਛਮੀ ਕਵੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਪੋਪ (Pope) ਸੀ, ਬਾਬਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਜੁ ਉਹ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋੜਨ ਲਈ ਚੰਡਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਰੋ ਕੇ ਇਉਂ ਗਾਵਿਆ:

Papa – papa pity take
No more verses shall I make (A Pope)

ਭਾਵ ਉਹ ਰੋ ਕੇ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਗਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਜੁ ਸਾਇੰਸ ਦਾ ਮਸਲਾ ਜੁ 'ਬਾਪ ਪਰ ਬੇਟਾ ਤੁਖਮ ਪਰ ਘੋੜਾ' ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੋੜੀ ਠੀਕ ਹੈ, ਪਰ ਪੂਰਨ—ਸੱਤ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਇਸ ਅਧੂਰੇ ਸੱਤ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਘੁੰਡੀ ਸੰਸਕਾਰ ਥਿਊਰੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਭੂਤ-ਕਾਲ ਨਾਲ ਗੰਢਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਦੇ ਜਮੌਂਦਰੂ ਨਹੀਂ, ਅਨਿਕ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟੇ ਹੋਏ ਹਾਂ, ਪਰ ਕਈ ਜਨਮ ਤਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਵਾਂਙ ਸਥਿੜ ਰਹੇ, ਫਿਰ ਦੂਵ ਟੁਰੇ, ਫਿਰ ਸੱਪਾਂ ਵਾਂਙ ਰੀਙ, ਫਿਰ ਹੱਥਾਂ ਭਾਰ ਟੁਰੇ ਤੇ ਟੰਗਾਂ ਉਪਰ ਉਠ ਖੜੋਤੇ, ਤੇ ਮਨੁੱਖਾ ਜੂਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਪਲਸੇਟੇ ਖਾਧੇ...... ਇਹ ਸਾਡਾ ਭੂਤ ਕਾਲ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਗੁੰਢੜੀ ਵਾਂਙ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ-ਕੰਦਰਾ ਵਿੱਚ ਛੁਪਿਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਤੇ 'ਸੰਸਕਾਰ' ਬਣਕੇ ਉਂਗਮ ਖਲੋਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਜਨ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਭੂਤ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਤਦੇ ਹੀ ਤਾਂ ਥਰਕੰਬ ਕੇ ਇਉਂ ਆਖਦੇ ਹਨ:—

'ਬਹੁਤ ਜਨਮ ਬਿਛਰੇ ਥੇ ਮਾਧਉ
ਇਹੁ ਜਨਮੁ ਤੁਮਾਰੇ ਲੇਖੇ।
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਆਸ ਲਗਿ ਜੀਵਉ
ਚਿਰ ਭਇਓ ਦਰਸਨੁ ਦੇਖੇ।......'

ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿਉ ਜਿਨਿ ਘਟੈ ।
ਮੈ ਤਉ ਮੋਲਿ ਮਹਗੀ ਲਈ ਜੀਅ ਸਟੈ ।'
(ਧਨਾਸਰੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ)

ਸਾਡਾ ਭੂਤ ਕਾਲ ਬੇਅੰਤ ਹੈ ਜੀਕਣ ਸਾਡਾ ਭਵਿੱਸ਼ਤ—ਕਾਲ ਬੇਅੰਤ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਟੋਰਵੀਂ ਗੰਢ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗੰਢ ਰੋਜ਼ ਟੁਰ ਟੁਰਕੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ—ਜੋ ਅੱਜ ਹੈ ਸੋ ਝਟ ਪਟ ਕੱਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੱਲ ਸੀ ਸੋ ਪਰਸੋਂ । ਪਰ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਡਾਢੀ ਡੂੰਘੀ ਗਾਰ ਹੈ ਜੋ ਪਿਛਲਾ ਕੱਤਿਆ-ਕਤਾਇਆ ਸਭ ਸਾਂਭ ਰੱਖਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਗਾਰ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਸਾਡਾ ਅਚੇਤ-ਮਨ ਹੈ । ਜਿਸ ਵਿੱਚ 'ਸੰਸਕਾਰਾਂ' ਦੀਆਂ ਸੂਖਮ-ਛੱਲੀਆਂ ਵਲ੍ਹੇਟੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਭਾਂਵੇਂ ਉਹ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਪਰ ਹਨ ਜ਼ਰੂਰ, ਅੰਦਰ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ।

(੩)

ਸਾਡੀਆਂ ਖ਼ਾਹਸ਼ਾਂ, ਤਾਂਘਾਂ, ਰਗਬਤਾਂ (ਮੰਗੀਆਂ-ਅਣਮੰਗੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਅਧ-ਪੂਰੀਆਂ) ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਸਾਡੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਇੰਝ ਛੁਪੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੀਕਣ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗਾਣੇ ਰੀਕਾਰਡਾਂ ਯਾ ਤਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੀਕ-ਬਲੋਲੇ ਬਣਕੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਯਾ ਚਿੱਤਰੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਨਵਾਂ ਜਨਮ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਉਹੋ ਬੀਜ ਅੰਕੁਰ ਵਿੱਚ ਆਕੇ ਫੁਟ ਖਲੋਂਦੇ ਹਨ । ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਕਾਰ ਝਟ ਪਟ ਨਾ ਵੀ ਫੁੱਟਣ ਫਿਰ ਵੀ ਸ਼ਿਸਤ ਲਾਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆੜੇ ਵਕਤ ਉਪਰ ਅਪਣਾ ਤੀਰ ਬਣਾਕੇ ਸਾਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਛੱਡਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਸੰਸਕਾਰ ਸਾਡੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਇੰਞ ਡੁੱਬੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੀਕਣ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਸਤਹ ਹੇਠ ਸਪੰਜ, ਘੋਗੇ ਤੇ ਮਗਰਮਛ ਆਦਿ ਜਲ-ਜੀਵ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਚੋਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਕੀ ਮਸਾਲਾ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਐਸੇ ਤੀਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਪਾਣੀ ਚੀਰ ਕੇ ਵਿੱਚੋ ਵਿੱਚ ਕਾਟ ਕਰੇ । ਇਹ ਪਵਿੱਤ ਤੇ ਤੀਬਰ-ਤੀਰ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ 'ਸਿਵਾਏ ਗੁਰ-ਬਖਸ਼ੇ—ਪੂਰਨੇ ਯਾ ਗੁਰਮਤ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ' ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕ ਯਾ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨਾ ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਅਪਣੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੁਖਾਰ-ਬਿੰਦ ਤੋਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਸਨ, ਯਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਲਈ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਵੇਖੋ, ਕੂਚ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਮਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਹਰ ਕੋਈ ਰੋਂਦਾ ਕੁਰਲਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਰਾਮ ਕਲੀ-ਸੱਦ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਹੁਕਮ ਇਉਂ ਹੈ:—

"ਤੁਸੀਂ ਪੁਤ ਭਾਈ ਪਰਵਰੁ ਮੇਰਾ
ਮਨਿ ਵੇਖਹੁ ਕਰਿ ਨਿਰਜਾਸਿ ਜੀਉ ।
ਧੁਰਿ ਲਿਖਿਆ ਪਰਵਾਣਾ ਫਿਰੈ ਨਾਹੀ
ਗੁਰੂ ਗਾਇ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਪਾਸਿ ਜੀਉ ।

ਸਤਿਗੁਰਿ ਭਾਣੈ ਅਪਣੈ
ਬਹਿ ਪਰਵਾਰੁ ਸਦਾਇਆ ।
ਮਤ ਮੈਂ ਪਿਛੈ ਕੋਈ ਰੋਵਸੀ
ਸੋ ਮੈ ਮੂਲਿ ਨਾ ਭਾਇਆ ।
ਮਿਤੁ ਪੈਝੈ ਮਿਤੁ ਬਿਗਸੈ
ਜਿਸੁ ਮਿਤ ਕੀ ਪੈਜ ਭਾਵਏ ।"

ਭਾਵ ਇੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ ਇਉਂ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਸਾਡਾ ਮਿੱਤ੍ਰ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਰੋਣਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਗਸਣਾ, ਖੁਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਮਾਂ ਆਪਣੀ ਘੜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਇਕ ਉਪਰ ਆਉਣਾ ਹੈ ।

ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਧਾ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਇਥੇ ਕੋਈ ਘਰੋਗੀ ਯਾ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਗੱਲ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ; ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਈਆਂ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਸਾਲਾ ਐਨਾ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜੁ ਆਤਮਕ ਤੱਤ ਆਟੇ ਵਿੱਚ ਲੂਣ ਵਾਂਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀਉ ਵਿੱਚ ਨਿਰੋਲ ਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਹੈ; ਇਤਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਅਮਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪਿਤਾ, ਮਾਤਾ ਜਾਂ ਸੰਤਾਨ ਕੀ ਸੀ । ਹਾਂ, ਉਂਝ ਜੇ ਕ੍ਰਿਸੇ ਵਰਣਨ ਵਿੱਚ ਸਹਜੇ ਜ਼ਿਕਰ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਗੱਲ ਜੁਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਵਸੇਂ ਵਸੇਂ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਏ । ਪਰ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਟਾਂਵੇਂ ਟਾਂਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵਰਣਨ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜੁ ਫੁਲਾਣੇ ਆੜ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਅਰਸ਼ੀ ਪਿਤਾਮਿਆਂ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਪਰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਯੋਗ ਹੈ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਮਰਨ ਸਮੇਂ ਲਈ 'ਸੱਦ' ਬਾਣੀ ਦਸਦੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨਵਾਂ ਤੇ ਮਹਾਨ ਕਰਮ-ਛੋਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਇਹ ਯਾਚਨਾ ਹੈ:—

ਕੀਤਾ ਲੋੜੀਐ ਕੰਮੁ ਸੁ ਹਰਿ ਪਹਿ ਆਖੀਐ ।
ਕਾਰਜੁ ਦੇਇ ਸਵਾਰਿ ਸਤਿਗੁਰ ਸਚੁ ਸਾਖੀਐ ।
ਸੰਤਾ ਸੰਗਿ ਨਿਧਾਨੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਚਾਖੀਐ ।
ਭੈ ਭੰਜਨ ਮਿਹਰਵਾਨ ਦਾਸ ਕੀ ਰਾਖੀਐ ।
ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਇ ਅਲਖੁ ਪ੍ਰਭੁ ਲਾਖੀਐ ।

(ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਵਾਰ ਪਉੜੀ ੨)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਖਾਸ ਖਾਸ ਬਾਣੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਖਾਸ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਉਪਰ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਉਚਿਤ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ "ਲਾਂਵਾਂ" (ਸੂਹੀ ਮ: ੪) ਜੋ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਪਰ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ; "ਅਲਾਹਣੀਆਂ" (ਵਡਹੰਸ ਮ: ੧) ਜੋ ਮਰਨ

ਸਮੇਂ ਉਪਰ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ,ਨਾਵੇਂ ਮਹਲੇ ਦੇ ਸਲੋਕ ਜੋ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ; ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਦ ਘੋੜੇ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਕੇ ਫੌਜ ਮਾਰਚ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਦਾ ਅਕਾਸ਼-ਚੁੰਮਵਾਂ ਜੈਕਾਰਾ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਮਨ ਚੀਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਬਾਣੀਆਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਾਦੂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਡੋਲਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੀਕਣ ਵਾੜ ਹਰੇ ਭਰੇ ਖੇਤ ਨੂੰ ਉਜੜਨ ਤੋਂ ਬਚਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਆੜੇ ਸਮੇਂ ਪਰ ਕੁਝ ਓਹੋ ਜਾਦੂ ਭਰਿਆ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ ਰਾਮ ਜੀ ਦੀ ਕਾਰ (ਚੱਕਰ) ਸੀਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸਮਰਥ ਸੀ। ਸੱਚਮੁਚ ਗੁਰਸਿੱਖ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਉਂ ਸੰਨਧ-ਬਧ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਮਾਨੋਂ ਉਸ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਦਰੋਪਦੀ ਵਾਂਗ ਕਈ ਸੂਖਮ ਸੰਜੋਅ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ—

ਤਾਤੀ ਵਾਉ ਨ ਲਗਈ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਸਰਣਾਈਂ।
ਚਉਗਿਰਦ ਹਮਾਰੈ ਰਾਮਕਾਰ ਦੁਖ ਲਗੈ ਨ ਭਾਈ।'

(ਬਿਲਾਵਲ ਮ: ੫)

ਗੁਰਮਤ ਸੰਸਕਾਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਹੇਰ ਫੇਰ ਯਾ ਚੱਕਰ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਜੰਮਣਾ, ਕੁੜਮਾਈ, ਲਾਵਾਂ ਫੇਰੇ ਯਾ ਅਨੰਦ ਵੇਲੇ, ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਵੇਲੇ, ਮੋਰਚਾ ਫਤੇ ਹੋਣ ਵੇਲੇ, ਕੂਚ ਕਰਨ ਵੇਲੇ, ਪ੍ਰਭਾਤ ਵੇਲੇ............ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਜਦ ਮਨ ਖਾਸ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਡਾਢਾ ਨਰਮ ਤੇ ਪਿਘਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਚੋਟ ਮਨ ਉਪਰ ਇੰਵ ਲਗਦੀ ਹੈ ਮਾਨੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੁਹਰ ਦਾ ਠੱਪਾ ਲਾਇਆ ਹੈ। ਵੇਖੋ, ਸੁਤੜੇ ਮਨ ਨੂੰ ਜਗਾਣ ਹੇਤ ਲਿਖੀ ਬਾਣੀ ਮਿਰਤਕ-ਭੂਮੀ ਉਪਰ ਕੋਈ ਜਾਦੂ ਦਾ ਅਸਰ ਰਖਦੀ ਹੈ:—

ਜਾਗਿ ਲੇਹੁ ਰੇ ਮਨਾ ਜਾਗਿ ਲੇਹੁ ਕਹਾ ਗਾਫਲ ਸੋਇਆ।
ਜੋ ਤਨੁ ਉਪਜਿਆ ਸੰਗ ਹੀ ਸੋ ਭੀ ਸੰਗ ਨਾ ਹੋਇਆ॥ ਰਹਾਉ॥
ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੁਤ ਬੰਧ ਜਨ ਹਿਤ ਜਾ ਸਿਉ ਕੀਨਾ।
ਜੀਉ ਛੁਟਿਓ ਜਬ ਦੇਹ ਤੇ ਡਾਰਿ ਅਗਨਿ ਮਹਿ ਦੀਨਾ।੧।
ਜੀਵਤ ਲਉ ਬਿਉਹਾਰ ਹੈ ਜਗ ਕਉ ਤੁਮ ਜਾਨਉ।
ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਗੁਨ ਗਾਇ ਲੈ ਸਭ ਸੁਫਨ ਸਮਾਨਉ।

(ਤਿਲੰਗ ਮ: ੯)

ਜੁਧ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵੇਲੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਐਡਾ ਤ੍ਰਾਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੁ ਮਨ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ:—

ਰੋਗਨ ਤੇ ਅਰ ਸੋਗਨ ਤੇ ਜਲ ਜੋਗਨ ਤੇ ਬਹੁ ਭਾਂਤ ਬਚਾਵੇ।

ਸ਼ੱਤ੍ਰੂ ਅਨੇਕ ਚਲਾਵਤ ਘਾਵ ਤਊ ਤਨ ਏਕ ਨ ਲਾਗਨੇ ਪਾਵੈ।
ਰਾਖਤ ਹੈ ਅਪਨੋ ਕਰ ਦੈ ਕਰ ਪਾਪ ਸੰਬੂਹ ਨ ਭੇਟਨ ਪਾਵੈ।
ਔਰ ਕੀ ਬਾਤ ਕਹਾ ਕਹਿ ਤੋ ਸੋ ਸੁ ਪੇਟ ਹੀ ਕੇ ਪਟ ਬੀਚ ਬਚਾਵੈ।
(ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਮ: ੧੦)

ਗੁਰਮਤ-ਸੰਸਕਾਰ ਸਾਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਉਪਰ ਡੰਕੇ ਦੀ ਚੋਟ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰ ਕੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਾਡਾ ਗਾਡੀ-ਰਾਹ ਇਹ ਹੈ, ਤੇ ਜੇ ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਪਣੇ ਅੰਦਰ ਥਾਂ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਮਨ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਕੇ ਅਡੋਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿੱਥੇ ਹੋਰ ਸੋਹਣੇ ਸੋਹਣੇ ਸੰਸਕਾਰ-ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਜ ਜੀ ਨੇ ਉਚਾਰੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਇੱਕ ਜੀਵਨ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਯਾ 'ਲੋਰੀ' ਵੀ ਉਚਾਰੀ ਹੈ। ਇਹ "ਲੋਰੀ' ਅਤੀ ਹੀ ਸੁਆਦਲੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਮੁਢ ਤੋਂ ਹੀ ਬੀਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਨਾਲ ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਕਹਿ-ਰਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਇਉਂ ਹੈ—

ਸਤਿਗੁਰ ਸਾਚੈ ਦੀਆ ਭੇਜਿ।
ਚਿਰੁ ਜੀਵਨੁ ਉਪਜਿਆ ਸੰਜੋਗਿ।
ਉਦਰੈ ਮਾਹਿ ਆਇ ਕੀਆ ਨਿਵਾਸੁ
ਮਾਤਾ ਕੈ ਮਨਿ ਬਹੁਤੁ ਬਿਗਾਸੁ।੧।
ਜੰਮਿਆ ਪੂਤੁ ਭਗਤੁ ਗੋਵਿੰਦ ਕਾ
ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਸਭ ਮਹਿ ਲਿਖਿਆ ਧੁਰ ਕਾ ॥ ਰਹਾਉ ॥......
ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਖੀ ਅਨੰਦੁ ਗਾਵੈ।
ਸਾਚੇ ਸਾਹਿਬ ਕੈ ਮਨਿ ਭਾਵੈ।੨।
ਵੱਧੀ ਵੇਲਿ ਬਹੁ ਪੀੜੀ ਚਾਲੀ।
ਧਰਮ ਕਲਾ ਹਰਿ ਬੰਧ ਬਹਾਲੀ।
ਮਨ ਚਿੰਦਿਆ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਿਵਾਇਆ।
ਭਏ ਅਚਿੰਤ ਏਕ ਲਿਵ ਲਾਇਆ।੩।
ਜਿਉ ਬਾਲਕੁ ਪਿਤਾ ਊਪਰਿ ਕਰੇ ਬਹੁ ਮਾਣੁ।
ਬੁਲਾਇਆ ਬੋਲੈ ਗੁਰ ਕੈ ਭਾਣਿ।
ਗੁਝੀ ਛੰਨੀ ਨਾਹੀ ਬਾਤ।
ਗੁਰੁ ਨਾਨਕੁ ਤੁਠਾ ਕੀਨੀ ਦਾਤਿ। (ਆਸਾ ਮ: ੫)

ਗੁਰਮਤ ਸੰਸਕਾਰ ਬੀਜਣ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਨਿਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਥਾਉਂ ਥਾਂ ਫੁਟਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡਾ ਹਿਰਦਾ ਮੰਡਲ ਇੰਡਲ ਇੰਜ ਪ੍ਰਜ੍ਵਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੀਕਣ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਤਾਰੇ ਅਸਮਾਨ ਉਪਰ ਡਲ੍ਹਕਦੇ ਤੇ ਚਮਕਦੇ ਹਨ।

ਜੇ ਇਹ ਤਾਰੇ ਵੀ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਹਿਰਦਾ ਅਤੀ ਹੀ ਹਨੇਰਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਵਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖਿਚਿਆ ਹੋਇਆ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਵੀ ਰਾਤੀਂ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਚੜ੍ਹ ਹੀ ਖਲੋਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਚੰਦ ਏਕਮ ਵਾਂਗ ਮੱਧਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਪੂੰਨਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਕੇ ਇਤੇ ਝਲਕੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਜੁ ਅਸੀਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੇ 'ਨਿਹਕੇਵਲ' ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਆਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਨਿਸੰਗ, ਫਿਰ ਮਾਇਆ ਦੀ ਮੈਲ ਨਹੀਂ, ਚੌਰਾਸੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨਹੀਂ, ਅਚੇਤ ਮਨ ਦੇ ਮਗਰਮੱਛ ਨਹੀਂ, ਸੁਚੇਤ ਮਨ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਦੌੜ ਭੱਜ ਨਹੀਂ, ਕੂਕ ਪੁਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਡੋਲਣਾ ਨਹੀਂ, ਡੁਬਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਸਾਵਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਯਥਾ:—

> ਥਿਰੁ ਘਰਿ ਬੈਸਹੁ ਹਰਜਨੁ ਪਿਆਰੇ।
> ਸਤਿਗੁਰਿ ਤੁਮਰੇ ਕਾਜ ਸਵਾਰੇ।੧। ਰਹਾਉ।
> ਦੁਸਟ ਦੂਤ ਪਰਮੇਸਰਿ ਮਾਰੇ।
> ਜਨ ਕੀ ਪੈਜ ਰਖੀ ਕਰਤਾਰੇ।
> ਬਾਦਿਸਾਹ ਸਾਹੁ ਸਭਿ ਵਸਿ ਕਰ ਦੀਨੇ।
> ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਨਾਮ ਮਹਾ-ਰਸ ਪੀਨੇ। (ਗਉੜੀ ਮ: ੫)

ਆਓ ਹੁਣ ਪਿਛਾਂਹ ਮੁੜਕੇ ਵੇਖੀਏ ਤੇ ਤੱਤ ਵਿਰੋਲੀਏ ਜੁ

(੧) ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?
(੨) ਮੋਇਆ ਹੋਇਆ ਜੀਵ ਕਿਥੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ?
(੩) ਮੋਏ ਹੋਏ ਜੀਵ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ?
(੪) ਜੇ ਉਹ ਜੀਵ ਮੋਇਆ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੈ ?
(੫) ਕੀ ਅਸੀਂ ਮੋਏ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ?

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਉਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਭੂਮਿਕਾ—ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਤੇ ਕਿੰਝ ਉਪਰ ਕਾਫ਼ੀ ਚਾਨਣਾ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਹੈ:—

(੧) ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਮਰਨ-ਹਿਲੂਣਾ **(Death agony)** ਆਉਂਦਾ ਹੈ......ਇਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਬੇਤਾਰ-ਬਰਕੀ ਵਰਗਾ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਸੁਣਨ ਲਈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(੨) ਮੋਇਆਂ ਹੋਇਆ ਜੀਵ ਬੇਤਾਰ-ਬਰਕੀ ਸੁਨੇਹੇ ਨਾਲ ਉਸ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੇਸ, ਕਾਲ ਤੇ ਨਮਿਤ ਰਾਹੀਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਲਈ ਸੁਰ **(In tune)** ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਪੋਸਟ-ਮਾਸਟਰ ਕਾਰਡਾਂ ਲਫਾਫਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਅਪਣੇ ਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਟ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ ਕਾਲ ਤੇ ਨਮਿਤ ਜਿਸ ਗਰਭ

ਵਿੱਚ ਤਿੰਨੇ ਰਲ ਮਿਲਦੇ ਤੇ ਮਰਦੇ ਜੀਵ ਦਾ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਉਸੇ ਹੀ ਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਢੁਕਦਾ ਬਣਦਾ ਤੇ ਫਿੱਟ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਆ ਟਿਕਦਾ ਹੈ। ਜੀਕਣ ਤਿਕੋਣ ਮੋਰੀ ਵਿੱਚ ਤਿਕੋਣ ਸ਼ੈ ਟਿਕ ਸਕਦੀ ਹੈ ਚੌਗੁਠੀ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਖਗੁਠੀ ਵਿਚ ਪੰਜਗੁਠੀ ਨਹੀਂ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਤਨੇ ਕਿੰਗਰੇ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਤਨੇ ਹੀ ਕਿੰਗਰੇ ਵਾਲੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ-ਜੀਵ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਯਾ ਪਰਤੋ ਬਣਕੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਤਾਂ ਅਗੇ ਪਿੱਛੇ ਸਭ ਥਾਈਂ ਅਗੇ ਹੀ ਸਾਂਝਾ ਸੀ; ਤੇ ਜਦ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਸੰਸਕਾਰ ਵੀ ਉਹੋ ਹਨ ਜੋ ਮੋਏ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਅਪਣੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ-ਜੀਵ ਤੇ ਮਰਨ-ਵਾਲੇ-ਜੀਵ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ; ਮਾਨੋ ਉਹੋ ਹੀ ਜੀਵ ਇੱਕ ਜੱਗਾ ਨੂੰ ਛਡਕੇ ਦੂਜੀ ਜਗਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(੩) ਕੀ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਜੀਵ ਉਡਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ? ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਕੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ.........ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉਤਰ ਅਸੀਂ ਅਗਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਚੱਲਕੇ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ।

(੪) ਜੇ ਜੀਵ ਮੋਇਆ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੈ ? ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਦਸ ਆਏ ਹਾਂ ਜੋ ਗੁਰਮਤ ਵਿੱਚ ਮਰਨਾ ਤਾਂ ਚੋਲਾ ਹੀ ਬਦਲਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਮਰਨਾ ਨੇਸਤ-ਨਾਬੂਦ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ, ਮਰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਤਬਦੀਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕੀ ? ਉਤਰ ਹੈ ਜੋ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਕਰਮ ਸਿਮਟਕੇ ਬੀਜ-ਰੂਪ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੀਕਣ ਮਦਾਰੀ ਖੇਡ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਆਪਣਾ ਗੁਥਲਾ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਵੱਡਾ ਅਡੰਬਰ ਰਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪਿੱਛੇ ਠੱਪਕੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਗੁਥਲੇ ਵਿੱਚ ਵੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਪਟਾਰੀ ਸਿਮਟ ਕੇ ਬੀਜ-ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਤੇ ਫਿਰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਜੁਆਨੀ ਤੇ ਜੁਆਨੀ ਤੋਂ ਬਢੇਪਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਯਾ ਕਈ ਵਾਰ ਅੱਧ-ਪਚੱਧ ਵਿੱਚ ਹੀ ਫਿਰ ਤੋਟਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਗੁਡੀ ਦਾ ਬੋ-ਕਾਟਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਤਨੀ ਗੱਲ ਸ਼ਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਜੁ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਰਨ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਹੈ, ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਹੈ—

(੫) ਅਖੀਰਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਕੀ ਅਸੀਂ ਮੋਏ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ? ਇਸ ਦੇ "ਉੱਤਰ ਦੋ ਹਨ—ਹਾਂ ਵੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ।" ਕਿਉਂ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅਸੀਂ ਹੇਠਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਐਸਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਜਿਸ ਉਪਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਕੱਲ ਦੇ ਨੌਜਆਨ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਹਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੀ ਹੀ ਕਾਹਲੇ ਹਨ। ਕਈ ਵੀਰ ਤਾਂ ਅਪਣੀ ਜਾਨ ਹਥੇਲੀ ਤੇ ਰਖਕੇ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉਤਰ ਮੰਗਦੇ ਹਨ।

ਆਓ ਜ਼ਰਾ ਪਹਿਲੋਂ 'ਹਾਂ' ਵਾਲਾ ਉੱਤਰ ਵੇਖੀਏ। ਕੀ ਮੋਏ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਾਲ

ਅਸੀਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੇ ਯਤਨ ਕਰੀਏ ? ਜੀ ਹਾਂ, ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ; ਪੱਛਮ ਦੇ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਤੇ ਸਪਿਰਿਚੂਅਲਿਸਟ (Spiritualist) ਜਿਹਾ ਕਿ ਸਰ—ਲਾਜ (Sir O. lodge), ਮਾਇਰ (F. W. Myers) ਕੋਕਨ ਡਾਇਲ (Sir Arthur C. Doyle) ਆਦਿ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਜੁ ਉਹ ਅਪਣੇ ਮੋਏ ਹੋਏ ਸਰਬੰਧੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਕਰ ਬੈਠੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਉਹ ਇਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੁ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਮੀਡੀਅਮ'[1] (Mediums) ਨੇ ਦਸੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿਵਾਏ ਮੋਏ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ । ਕਈ ਵਾਰੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਮੋਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਰੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖਿੱਚੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਬਾਬਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਸ਼ੱਕ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜੁ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਭਾਵੇਂ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਅੱਖੀਓਂ ਓਹਲੇ ਹੋਕੇ ਸਾਨੂੰ ਬੇਤਾਰ ਤਾਰਾਂ ਘੱਲਦਾ ਹੈ, ਨਾਲੇ ਸਾਡੇ ਸੁਨੇਹੇ ਲੈਂਦਾ ਦੇਂਦਾ ਵਟਾਉਂਦਾ ਤੇ ਸੁਣਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬੁਢੜੇ-ਲਾਜ (Lodge) ਨੇ ਨੱਢੜ-ਲਾਜ ਰੇਮੰਡ (Raymond) ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਦੱਸੀਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਜੁ-ਸਰ-ਲਾਜ ਜੋ ਕੁਝ ਆਖਦਾ ਹੈ ਸੱਚ ਆਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ-ਮੁਨੀ ਯਾ ਸੱਤ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੈ ।.........

ਪਰ ਹੁਣ ਸੋਚਣੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਸਰ-ਲਾਜ ਜਦ ਰੇਮੰਡ, ਅਪਣੇ ਮੋਏ ਪੁੱਤ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਚ ਮੁਚ ਕਿਸੇ ਰੂਹ' ਨਾਲ ਗਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਮਾਨੋਂ ਦੇਸ-ਕਾਲ ਦੇ ਪੜਦੇ ਦੇ ਉਹਲੇ ਹੈ ? ਪੱਛਮੀ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਹਾਂ, ਸੱਚ-ਮੁਚ ਮੋਏ ਹੋਏ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ......ਪਰ ਮੇਰੀ ਜਾਚ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਇਉਂ ਹੈ ਜੁ ਸਾਡਾ ਮਨ ਹੀ ਇੱਕ ਜੀਉਂਦਾ-ਜਾਗਦਾ-ਬੋਲਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ, ਜੋ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਤਾਂਘ ਨਾਲ ਢੂੰਡੀਏ ਉਹੋ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰੋੜੀ ਕੱਢਕੇ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ; ਭਾਵ ਸਾਡਾ ਅਪਣਾ "ਅਧ-ਚੇਤ-ਮਨ (Sub-conscious Mind) "ਹੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ", ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਅਪਣੇ ਆਪ ਰਾਹੀਂ ਬੋਲੇ ਭਾਵੇਂ 'ਮੀਡੀਅਮ' ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਉਪਜਕੇ ਬੋਲੇ । 'ਰੇਮੰਡ'-ਲਾਜ ਆਪਣੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਧਰ ਹੋਰ ਚੋਲਾ ਪਾਕੇ ਵੱਜ-ਗੱਜ ਕੇ ਵਿਗਸ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਜੇ ਉਹ ਅਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਉਤਰ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਧਰੇ ਖਲੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਾਨੋਂ ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਡਾਢੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ, ਮਾਨੋ ਉਹ ਸਦਾ ਲਈ ਹੀ ਕੈਦ ਯਾਂ ਮੁੰਜਮਿਦ ਹੋ ਗਿਆ । ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਉਹ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਅਨੂਪਮ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ (ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਜਗਤ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਵੱਸਦੇ ਹਾਂ, ਯਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਹੋਰ ਸੋਹਣਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਇਕ ਜਗਤ ਦੇ ਵੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬੇਅੰਤ ਦੇਸ ਬਣਾਏ ਹਨ ਜਿਹਾ ਕਿ ਅਨੰਤ-ਜਗਤ ਬੇਅੰਤ-ਵਿਸਥਾਰ ਤੋਂ ਭਾਸਦਾ ਹੈ) । ਫਿਰ ਉਹ ਕੀ ਸੱਤਾ ਹੈ ਜੁ ਛੁਪ ਲੁਕ ਕੇ ਸਰ-ਲਾਜ ਨਾਲ ਮਿਥੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹਦੇ

1. ਮੀਡੀਅਮ ਉਸ ਮਰਦ ਯਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਹੌਲ ਪਵੇ ਤੇ ਜੁ ਵਿਚੋਲਾ ਬਣਕੇ ਮੋਇਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਸਕੇ; ਇਹ ਕੋਈ ਕੋਈ ਖਾਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਕਦਰ ਹੈ ।

ਡੂੰਘੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਵੰਡਦੀ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਉਤੇ ਪ੍ਰੀਤ ਮਲ੍ਹਮ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵੱਡ-ਦਿਨ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਸਮਿਸ ਕੇਕ ਖਾਣ ਉਠ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਉਤਰ ਇੱਕ ਹੈ ਜੋ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਦੇ ਆਏ ਹਾਂ । ਕੀ ?

ਸਾਡੇ ਤਾਂਘਦੇ ਮਨ
ਦੀ
ਪਰਤਵੀਂ-ਗੂੰਜ ਯਾ ਕਿਰਨ
(ਕਿਸ ਵਿੱਚ ?
—
ਜਾਗ੍ਰਤ-ਜੋਤੀ : 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ !)
—
ਸਭ ਉੱਤਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ !!

ਪੱਛਮ-ਵਾਲੇ ਪਰੀ-ਪੂਰਨ ਜਾਗਦੀ ਜੋਤ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਉਤਰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਜੁ ਉਤਰ ਕਿੱਥੋਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਪਰ ਪੂਰਬ ਵਾਲੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਜੁ ਸਾਡਾ ਆਤਮਾ ਸਭ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝਾ ਹੈ, 'ਮੀਡੀਅਮ' ਵਿੱਚ ਵੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਵੀ, ਤੇ ਇਹੋ ਅਪਣੀ ਵਿਲਕਣੀ ਯਾ ਸੱਚੀ ਤਾਂਘ ਦਾ ਉਤਰ ਮੀਡੀਅਮ—ਰੂਹ ਕੋਲੋਂ ਯਾ ਅਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਅਸੀਂ ਪਵਿੱਤਰ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਤਾਂਘੀਏ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਗਵਾਚੀ ਹੋਈ ਮੋਹਣੀ-ਮੂਰਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਜੇ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵੀ ਆਵੇ ਤਾਂ ਕਮਲ ਹਿਰਦੇ ਵਾਲੀਆਂ ਮੀਡੀਅਮਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਗੂੰਜ ਜ਼ਰੂਰ ਉਠਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਪ੍ਰਲੋਕੋਂ ਆਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਤਾਂ ਅਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਉਪਰ ਟੁਰਕੇ ਦੂਜੇ ਪੜਾ ਉਪਰ ਵੀ ਜਾ ਅਪੜਿਆ ਹੈ । ਸਾਡਾ ਢੂੰਡਾਊ-ਮਨ ਅਪਣੀ ਲੋੜ 'ਉਨਮਨ' ਤੋਂ ਮੰਗਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਨਮਨ' ਉਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉਤਰ ਘੱਲ ਦੇਂਦਾ ਹੈ । ਵੇਖੋ, 'ਘੜਾ-ਉੱਠਣ ਵੇਲੇ ਯਾ ਮੇਚ-ਉੱਠਣ (**Table-rapping etc.**) ਵੇਲੇ ਸਾਡਾ ਅੱਧ ਚੇਤ ਮਨ ਹੀ ਸਾਡੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਕੇ ਟੁਰਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਵਾਣੇ ਆਦਮੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕੋਈ ਰੂਹ ਆਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਕ ਰਹੀ ਹੈ............ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੋਈ ਬਾਹਰੋਂ ਆਈ ਰੂਹ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਮਨ ਦੀ ਹੀ ਬਿਜਲੀ-ਰੌ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵਾਂਗ ਸ਼ੀਸ਼ੇ-ਹਿਰਦੇ ਤੇ ਪੈ ਕੇ ਅਪਣਾ ਜੁਆਬ ਆਪ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ।

ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜੁ ਮੋਏ ਹੋਏ ਜੀਵਨ ਜਿੰਨ, ਭੂਤ ਯਾ ਚੁੜੇਲ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਕੀ ? ਜੀਵ ਤਾਂ ਅਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਯਾਤਰਾ ਉਪਰ ਟੁਰ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਠੜੀ ਚੁਕ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਮੂੜ੍ਹ ਮਿੱਤਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਜੁ ਅਜੇ ਫੁਲਾਣੇ ਮੜ੍ਹੇ—ਮਸਾਣ ਯਾ

1. ਇਹ ਘੜੇ ਆਦਿ ਵੀ **Seance** ਵੇਲੇ ਉਠਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਅਖੌਤੀ 'ਸਪਿਰਿਚੂਅਲ' ਯਤਨ ਨਾਲ ।

ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ! ਜੋ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੂੜ੍ਹ-ਮਿੱਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਟੁਰ-ਗਿਆ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਪਣੇ ਵਿਗੜੇ ਹਲਕੋਏ-ਮਨ ਦਾ ਹੀ ਵਿਗਾੜ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਸੁਪਨੇ ਵਾਂਗ ਜੋ ਸਾਡਾ ਹਥ ਅਪਣੀ ਛਾਤੀ ਉਪਰ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸਾਡਾ ਅਪਣਾ ਹੀ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਹਿਮਾਂ, ਅੰਧ—ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ ਤੇ ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਤਾਂ ਗੁਰਮਤ-ਸੰਸਕਾਰ ਅਕਸੀਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਡੋਲਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਇੰਝ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜੀਕਣ ਗਿਰਦੀ ਹੋਈ ਛੱਤ ਨੂੰ ਥੰਮ ਰੋਕ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਥੋੜੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਉਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੁ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਮੋਏ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਅਪਣੇ ਆਪ, ਭਾਵ 'ਉਨਮਨ' ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਉਹ ਉਨਮਨ, ਜੋ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ, ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਤੋਲ ਕੇ ਜੁਆਬ ਦੇਂਦਾ ਹੈ—ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਉਤਰ ਪ੍ਰੀਤ ਵਿੱਖ, ਖਿੱਚ ਵਿੱਚ, ਵੱਧਦੀ ਲਿਵ ਵਿੱਚ, ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਉਤਰ ਵਧੇਰੇ ਸੰਸੇ, ਡਰਾਂ ਤੇ ਵਹਿਮਾਂ ਵਿੱਚ। ਸਾਡਾ ਅਪਣਾ 'ਆਤਮਾ' ਹੀ ਸਾਡਾ ਉੱਤਰ-ਬਖਸ਼ਕ ਹੈ।

ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਕਈ ਵੀਰ ਪੁਛਣਗੇ, ਕੀ ਫਿਰ 'ਪ੍ਰੇਤ' 'ਭੂਤ' ਆਦਿ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਤਰ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਅਪਣਾ ਹੀ ਆਤਮਾ ਲਿਲਕਦਾ-ਮਨ ਅਖਾਉਂ ਉਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਗੂੰਜ ਸਾਡੀ ਅਪਣੀ ਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਮੋੜਵਾਂ-ਅਕਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਹੈ:—

(੧) ਇਕਿ ਆਵਹਿ ਜਾਵਹਿ ਘਰਿ ਵਾਸੁ ਨ ਪਾਵਹਿ।
ਕਿਰਤ ਕੇ ਬਾਧੇ ਪਾਪ ਕਮਾਵਹਿ।
ਅੰਧੁਲੇ ਸੋਝੀ ਬੂਝ ਨ ਕਾਈ।
ਲੋਭੁ ਬੁਰਾ ਅਹੰਕਾਰਾ ਹੇ।..............
"ਪ੍ਰੇਤ-ਪਿੰਜਰ" ਮਹਿ ਦੂਖ ਘਨੇਰੇ।
ਨਰਕਿ ਪਚਹਿ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧੇਰੇ।
ਧਰਮਰਾਇ ਕੀ ਬਾਕੀ ਲੀਜੈ
ਜਿਨਿ ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ ਵਿਸਾਰਾਹੇ। (ਮਾਰੂ ਮ: ੧)

(੨) 'ਪਰੇਤਹੁ' ਕੀਤੋਨੁ 'ਦੇਵਤਾ' ਤਿਨਿ ਕਰਣੈ-ਹਾਰੇ।
ਸਭੇ ਸਿਖ ਉਬਾਰੀਅਨੁ ਪ੍ਰਭਿ ਕਾਜ ਸਵਾਰੇ।
ਨਿੰਦਕ ਪਕੜਿ ਪਛਾੜਿਅਨੁ ਝੂਠੇ ਦਰਬਾਰੇ।
ਨਾਨਕ ਕਾ ਪ੍ਰਭੁ ਵਡਾ ਹੈ ਆਪਿ ਸਾਜਿ ਸਵਾਰੇ।
(ਮ: ੫ ਵਾਰ ਗਉੜੀ)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂ-ਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਜੁ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਸਾਡੇ "ਅਗਿਆਨ-ਮੜ੍ਹੂ ਨੂੰ ਹੀ 'ਪ੍ਰੇਤ-ਪਿੰਜਰ' ਆਖਦੇ ਹਨ," ਤੇ ਗਿਆਨ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਇਹ ਚਮਕ

ਕੇ ਦੈਵ-ਸਰੂਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਤੋੜੀ ਇਹ ਉਚੀ, ਸੂਚੀ ਅਕਹਿ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ ਤੱਦ ਤੋੜੀ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਬਨ ਵਿਚ ਭਰਮਦੇ ਹਾਂ। 'ਪ੍ਰੇਤ' ਉਹੋ ਹੈ ਜੋ ਅਤੀ-ਅਗਿਆਨੀ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਅਤਿਅੰਤ ਖੱਚਤ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਤਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪੈ ਗਈ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ 'ਰੂਹਾਂ' ਨੂੰ ਕੀ ਲੋੜ ਜੋ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਵਣ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਭੱਟਕਣ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਓਹ ਵੀਰ ਜੋ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੁ ਅਸਾਂ ਬੁਧ ਮਹਾਰਾਜ ਜਾਂ ਫਲਾਣੇ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਬੁਲਾਕੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਭੁਲ ਕਰਦੇ ਹਨ.........ਇੰਝ ਆਖਣਾ ਤਾਂ ਉਹੋ ਗੱਲ ਹੈ ਜੁ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਰੂਹਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਭੈੜੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਅੱਜ ਤਕ ਭਰਮ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਆਵਾਗਉਣ ਦੀ ਫਾਂਸੀ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੀਆਂ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਨ ਉਹ 'ਰੂਹਾਂ' ਦਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹਨ, ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਹੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਅਪਣੀ ਤਾਘ ਨੂੰ ਹੀ ਵਧੇਰਾ ਵਧਾਉਣਾ ਹੈ, ਤੇ ਮੋਹ-ਖਚਤ ਹੋਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਜੁ ਮੋਏ-ਹੋਏ-ਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਪਤਨੀ ਤਾਘਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਮੋਏ ਹੋਏ ਪੁਤ ਵਾਸਤੇ ਪਿਤਾ, ਪਰ ਜੋ ਇੰਝ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਜਾਗਦੀ-ਜੋਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਮਿਰਤਕ-ਮੜ੍ਹਿਆਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ ਉਹ ਗੁਆਚੇ ਹੋਏ ਪੁਤ, ਯਾ ਹੋਰ ਸਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਪੰਚਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਕੱਦ-ਬੁਤ, ਨਕ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਦੇਹੀ ਤਾਂ ਮਾਟੀ ਸੀ, ਹਡ ਬੁਤ ਚੰਮ ਤਾਂ ਮਾਟੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈ ਤਾਂ ਜਾਗਦੀ-ਜੋਤ ਬ੍ਰਹਮ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਮਸਾਣਾਂ, ਜਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਯਾ ਤਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਲੱਭਣਾ ਬੁਤ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਦਮ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਇਕ ਡਾਢਾ ਹਨੇਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮ ਵਲ ਵਗੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੋਇਆ ਕੌਣ ਹੈ ? ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਉੱਤਰ ਇਉਂ ਹੈ—

ਦੇਹੀ ਮਾਟੀ ਬੋਲੈ ਪਉਣੁ ।
ਬੁਝੁ ਰੇ ਗਿਆਨੀ ਮੂਆ ਹੈ ਕਉਣੁ ?
ਮੂਈ ਸੁਰਤਿ ਬਾਦੁ ਅਹੰਕਾਰੁ ।
ਓਹ ਨ ਮੂਆ ਜੋ ਦੇਖਣ-ਹਾਰ ।
ਜੈ ਕਾਰਣਿ ਤਟਿ ਤੀਰਥ ਜਾਹੀ ।
ਰਤਨ ਪਦਾਰਥ ਘਟ ਹੀ ਮਾਹੀ ।
ਪੜਿ ਪੜਿ ਪੰਡਿਤੁ ਬਾਦੁ ਵਖਾਣੈ ।
ਭੀਤਰਿ ਹੋਦੀ ਵਸਤੁ ਨ ਜਾਣੈ ।
ਹਉ ਨ ਮੂਆ ਮੇਰੀ ਮੁਈ ਬਲਾਇ ।
ਓਹੁ ਨ ਮੂਆ ਜੋ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਦਿਖਾਇਆ ।
ਮਰਤਾ ਜਾਤਾ ਨਦਰਿ ਨਾ ਆਇਆ । (ਗਉੜੀ ਮ: ੧)

ਧੰਨ ਧੰਨ ਨਿਰੰਕਾਰ ਪਿਤਾ ! ਭੁੱਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਹ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆ ! ਅਸੀਂ ਅਗਿਆਨੀ ਅਧਲ, ਬੇ-ਪੀਰ: ਅਪਣੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਰਬੰਧੀ ਬਾਹਰ ਮੜ੍ਹੀ-ਮਸਾਣਾਂ, ਯਾ ਭੇੜ-ਭੜੱਥੇ ਘਰਾਂ (Hauted Houses) ਵਿੱਚ ਢੂੰਡਦੇ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਲੱਭਦੇ ਹਾਂ, ! ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਿਤਾ ! ਮੋਹ ਵਿਚ ਗੁਸੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਦਰ ਦਰ ਲਿਲਕਦੇ ਹਾਂ, ਕੁੱਤੇ ਵਾਂਙ ਅਪਣੀ ਮਨ ਹੱਡੀ ਚਬਾਕੇ ਸੁਆਦਲਾ ਲਹੂ ਚੱਟਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਜੁ ਇਹ ਲਹੂ ਅਪਣਾ ਹੀ ਹੈ ! ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਪਿਤਾ, ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪੜਦਾ ਲਾਹ, ਤੇ ਇਹ ਦੱਸ ਜੁ ਮੌਤ ਮੋਹ ਗੁਸਿਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਕੀਮ ਹੈ, ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੇ ਬੰਧਨ ਕਟੀਂਦੇ ਹਨ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਮੋਹ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਖੁਭਦੇ ਖੁਭਦੇ ਕਿਧਰੇ ਹੇਠਾਂ ਪਾਤਾਲ ਵਿਚ ਜਾ ਅੱਪੜੀਏ । ਮੌਤ ਸਾਡੀ ਪਰਉਪਕਾਰੀ-ਮਾਂ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡਾ ਨਾੜੂ, ਹਾਂ ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਗੁਸਿਆ ਨਾੜੂ ਕੱਟਕੇ ਸਾਨੂੰ ਆਤਮ ਮੰਮਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਰਸ਼ ਤੋਂ ਚੁੱਕ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਫਿਰ ਅਰਸ਼ ਵਲ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਹੇ ਮੌਤ-ਅੰਮੜੀਏ, ਆ, ਆ, ਆ, ਇਸ ਮੋਹ-ਗੁਸੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਤੈਂਡੀ ਅਤਿਅੰਤ ਲੋੜ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਡਿਆਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਦਰਤ ਦੇਵੀ ਤੋਂ ਭੱਜਕੇ ਨਿੱਕਿਆਂ ਕੂਚਿਆਂ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਜੀਵਣ-ਵਾ ਤੇ ਨਿੱਘਾ-ਸੂਰਜ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਲਭਦਾ ਹੈ । ਓ ਮਾਤਾ, ਮੌਤ-ਮਾਤਾ, ਮੈਂਡੇ ਪਿਤਾ-ਘੱਲੀ ਅੰਮੜੀ, ਆ ਆ ਆ ! ਜੇ ਤੂੰ ਨਾ ਆਵੇਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਕੁਬੜਾ ਕੋੜਾ ਤੇ ਚਿਟ-ਝਾਟੜਾ ਹੋ .ਜਾਵੇ; ਜੇ ਤੂੰ ਨਾ ਹੋਵੇਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਬੇ-ਪੀਰ, ਨਿਗੁਰਾ, ਰਾਵਣ-ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਵੇ; । ਓ ਮਿੱਠੀ-ਨੀਂਦੜੀਏ, ਆ, ਆ, ਆ, ਤੈਂਡੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ; ਜੁਗਜਗਾਂਤਰੀ ਦਿਨ-ਕਾੜ੍ਹੇ ਤੇ ਥਕੇਵੇਂ ਲਾਹੁਣ ਵਾਲੀਏ, ਬਸ ਤੂਹੇਂ ਹੀ ਸੰਜੀਵਣੀ ਬੂਟੀ ਹੈਂ । ਹੇ ਮੌਤ-ਮਾਤਾ, ਤੂੰ ਮੈਂਡੀ ਪੱਟੀ ਰੋਜ਼ ਰੋਜ਼, ਨਿੱਤ ਸਵੇਰੇ ਮੇਸਕੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਫੜਾਂਦੀ ਏਂ । ਹੇ ਮਾਤਾ, ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਪੱਟੀ ਮੇਸ ਨਾ ਦੇਵੇਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਵੇਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਸੰਥਿਆ ਕਿੱਦਾਂ ਲੈਣ ਜਾਵਾਂ ! ਓ ਮਿੱਠੜੀਏ ਮਾਤਾ, ਆ ਆ ਆ, ਤੇ ਇਕ ਵੇਰ "ਅਜਿਹੀ ਪੱਟੀ ਪੂੰਝ ਜੁ ਫਿਰ ਪੂੰਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਾ ਪਵੇ; ਆਈਏ ਜਾਈਏ ਨਿਸੰਗ":—

"ਜੀਵਣੁ ਮਰਣਾ ਸਭੁ ਤੁਧੈ ਤਾਈ ।
ਜਿਸੁ ਬਖਸੇ ਤਿਸੁ ਦੇ ਵਡਿਆਈ ।
ਨਾਨਕ 'ਨਾਮੁ' ਧਿਆਇ ਸਦਾ ਤੂੰ ।
ਜੰਮਣੁ ਮਰਣੁ ਸਵਾਰਣਿਆ ।" (ਮਾਝ ਮ: ੩)

੯.

ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?

"ਮਰਨਹਾਰ ਇਹ ਜੀਅਰਾ ਨਾਹੀ।" (ਗਉੜੀ ਮ: ੫)

ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਇਹ ਇੱਕ ਬੜਾ ਅਣੋਖਾ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਤੋੜੀ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਮਨ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਦ ਤੋੜੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਮਨ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀਆਂ ਹਿਚਕੋਲਿਆਂ ਤੇ ਵਾ-ਵਰੋਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ —ਜੀਕਣ ਕੋਈ ਮੰਝਧਾਰ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਵੇ। ਕਿਆ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਕੋਈ ਮੋਇਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਅਪਣੀ ਸਭ ਹੱਡ-ਬੀਤੀ ਸੁਣਾਉਂਦਾ। ਪਰ ਅਫਸੋਸ, ਮੁਰਦੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਮਰਦਾ ਮਰਦਾ ਜਾਗ ਵੀ ਪਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੀ ਸਮਝਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਪਰ ਇਤਨਾ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੋਸ਼ ਤੇ ਮਦਹੋਸ਼ ਦੋਵੇਂ ਪਾਗਲ ਯਾ ਨੀਮ-ਪਾਗਲ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਕੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੀਆ ਨਹੀਂ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਝਾਂਈਓਂ ਪਾਰਲੇ ਦੇਸ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਵੇ ?

ਪਿਆਰੇ ਪਾਠਕੋ ! ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਜ਼ਰੀਆ ਹੈ, ਹਰ ਇੱਕ ਤਰੰਗ ਜੋ ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਉਸਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪਾਈ ਹੈ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਬੱਚੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਬਲ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜਦੇ ਸਾਂ, ਵੱਡੇ ਹੋਕੇ ਬਲ ਆਇਆ। ਬੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਅਸੀਂ ਪੈਸੇ-ਟਕੇ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜਦੇ ਹਾਂ, ਜੁਆਨੀ ਉੱਪਰ ਦੌਲਤ ਲੱਝਦੀ ਹੈ; ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਰੂਪ ਰੰਗ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਹੋ ਕਰਤਾ-ਪਦ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵੰਡਾਂਦੇ ਹੋਏ ਸੰਤਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਬੁੱਢੇ ਹੋਕੇ ਸਾਖੀ-ਪੁਰਸ਼ ਵਾਂਙ ਬਿਟ-ਬਿਟ ਤੱਕਦੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਵੇਖੋ, ਇੱਕ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਕੀਕਣ ਹੋਈਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਸੌ ਸਾਲ ਲਈ ਦੋ-ਇੱਟੀ ਮਸੀਤ, ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਰਚ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਜੀਕਣ ਮਕੜੀ ਅਪਣੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਜਾਲਾ ਯਾ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ ਤਣ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਸਮ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਝਟ ਪਟ ਨਹੀਂ ਅੱਪੜਦੇ—ਪਹਿਲੋਂ ਕੋਮਲ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਰੂੰਬਲੀਆਂ ਵਾਂਙ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਉਠਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਦ ਅਸੀਂ ਕਰੂੰਬਲੀ ਵਾਂਗ ਨਿਰਬਲ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਇਹੋ ਵਾਸ਼ਨਾਂ ਫਿਰ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਤ੍ਰਾਣ ਪਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਙ ਜੋ ਨਵੇਂ ਹੀ ਰਿੜ੍ਹਨਾ ਸਿੱਖਣ, ਭੱਜੇ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਾਸ਼ਨਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੁ ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਬੈਠ ਹੀ ਪ੍ਰਲੋਕ ਦਾ ਪਤਾ ਕੱਢੀਏ। ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਣਾ

ਅਤੀ-ਅਸੰਭਵ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਸ ਉਚੇ ਟਿੱਲੇ ਤੇ ਅੱਪੜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਆਗੂ, ਸਾਡੇ ਚਾਨਣ-ਮੁਨਾਰੇ ਓਹ ਹਨ ਜੋ ਹਵਾਈ ਜਾਹਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਉੱਚੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਅਗੰਮਵੀਂ ਦੇਸ ਭਾਵ ਪ੍ਰਲੋਕ ਦਾ ਪਤਾ ਕੱਢਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਕੂਕ ਕੂਕ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ 'ਗੁਰੂ' ਕੌਣ ਹੈ? ਉਹ ਜੋ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ 'ਗੋ' ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਰੌਸ਼ੀਨੀ (ਰੋ) ਪਾਵੇ। ਸਾਡੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰ ਤਾਂ ਹਨੇਰਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਡੇ 'ਗੁਰੂ' ਹਨੇਰਾ ਚੀਰ ਕੇ ਉਸ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਅਪੜੇ ਹਨ ਜਿੱਥੋਂ ਹਨੇਰਾ ਇੰਝ ਭੱਜਦਾ ਹੈ ਜੀਕਣ ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਚੂਹਾ ਭੱਜਦਾ ਹੈ।

ਆਓ ਰਤਾ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰੀਏ ਜੁ ਪ੍ਰਲੋਕ ਕੀਕਣ ਅੱਪੜੀਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਪ੍ਰਲੋਕ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਪੈਰਾਂ ਜਾਂ ਫੰਗਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਪੁੱਛੋਗੇ ਕੀ ਉਹ ਅੱਖ ਦੂਰਬੀਨ ਨਹੀਂ ਜੋ ਦੂਰ ਤੋਂ ਤੱਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਘਰ ਬੈਠੇ ਚੰਨਾਂ, ਸੂਰਜਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਦੱਸ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਦੂਰਬੀਨ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਜਗਤ (**Material world**) ਨੂੰ ਵੇਖਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪ੍ਰਲੋਕ ਦੇਸ ਮਾਦੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਅਤੀ ਸੂਖਮ ਅਤੀ ਸੂਛ, ਅਤੀ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੈ। ਦੂਰਬੀਨ ਤਾਂ ਮਾਨੋ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਐਨਕ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਦੀਦਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੀਕਣ ਦੂਰਬੀਨ ਪ੍ਰਲੋਕ ਨੂੰ ਵੇਖਣੋਂ ਅਸਮ੍ਰਥ ਹੈ, ਤੀਕਣ ਹਵਾਈ ਜਾਹਜ਼, ਗੁਬਾਰੇ, ਆਦਿ ਵੀ ਉਸ ਉਚਾਈ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਨ। ਕਿਉਂ ? ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਜੁ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਆਦਿ ਵੀ ਮਾਦੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਕੱਛਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਹਨ, ਤੇ ਉਥੇ ਤੋੜੀ ਅੱਪੜ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਤੋੜੀ ਆਕਾਸ਼ ਹੈ, ਯਾ ਜਿੱਥੇ ਤੋੜੀ ਸੁੰਘਣ ਵਾਲੀ ਹਵਾ (**Oxygen**) ਦਾ ਦੌਰ ਦੌਰਾ ਹੈ, ਯਾ ਜਿੱਥੇ ਤੋੜੀ ਸੂਖਮ-ਵਾਯੂ (**Rarefied air**) ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਭੱਜ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਹਵਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਅੱਪੜ ਸਕਦੀ ਉਥੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਕੀਕਣ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਜੀਕਣ ਮੱਛੀ ਉਥੇ ਤੋੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਤੋੜੀ ਪਾਣੀ ਹੈ-ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਆਲੇ (**Apparatns**) ਉਥੇ ਤੋੜੀ ਹੀ ਅੱਪੜ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਧਾਤੂ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਣੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਨ। ਗੱਲ ਕੀ, ਸਾਇੰਸ ਸਾਨੂੰ ਖੰਭ ਤਾਂ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਾਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਉਡ ਕੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਭਾਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਲੜਲਗ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਪਾਤਰਾ ਲਈ ਤਾਂ ਜਾ ਵੀ ਸਕੀਏ। ਸਾਇੰਸ ਸਾਨੂੰ ਪਾਰਦਰਸ਼ਕ ਅੱਖਾਂ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਤਾਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਪ੍ਰਲੋਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ। ਸਾਇੰਸ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨੀ ਵੀ ਸੂਖਮ ਬਣੇ ਪਰ ਇਸ ਲੋਕ ਤੇ ਉਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇਤਨਾ ਫਰਕ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਹਾਥੀ ਤੇ ਕੀੜੀ ਵਿੱਚ। ਜੇ ਹਾਥੀ ਆਖੇ ਮੈਂ ਸੂਈ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ, ਪਰ ਕੀੜੀ ਜੇ ਆਪਣਾ ਬਦਨ ਹੋਰ ਕਮਾ ਲਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸੂਈ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇ। ਹੁਣ ਇਹ 'ਹਾਥੀ' ਸਾਇੰਸ ਹੈ, ਤੇ ਕੀੜੀ ਮਾਨਸਿਕ

ਵਿਦਿੱਆ ਹੈ, ਪਰ ਇੱਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਦਿੱਆਂ ਦੇ ਉਪਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੂਖਮ ਹੈ, ਅਤੀ-ਪ੍ਰਬਲ ਬ੍ਰਹਮ-ਵਿਦਿੱਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਵਾਯੂ ਵਾਂਙ ਪਤਲਾ, ਸੂਰਜ ਵਾਂਙ ਤੀਬਰ, ਚੰਨ ਵਾਂਙ ਸੀਤਲ ਤੇ ਆਤਮਾ ਵਾਂਙ ਅਡੋਲ ਹੈ। ਬੱਸ, ਇਹ ਓਹ ਨੂਰੀ-ਪੋਸ਼ਾਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਹਿਨ ਅਸੀਂ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉਠ ਅਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਇਹ ਓਹ ਗਿਆਨ-ਅੰਜਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਕੇ ਸਾਨੂੰ ਗੈਬ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਘਰ ਬੈਠੇ ਟਿੰਜ ਭਾਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਨੋਂ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਬੇ-ਤਾਰ ਤਾਰਾਂ (Wireless) ਖੜਕ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਰੱਬੀ ਜੋਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਫੜ ਅਸੀਂ ਕੁੰਭੀ ਨਰਕ ਨੂੰ ਲੰਘ ਵਾਹਿਗੁਰੂ-ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਅੱਪੜ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜੀਕਣ ਅੰਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਟੋਹਣੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੀਕਣ ਹੀ ਜਗਿਆਸੂ ਦੇ ਹੱਥ 'ਨਾਮ-ਰੂਪੀ' ਟੋਹਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਜੁ ਉਹ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਬੈਠਿਆਂ ਪ੍ਰਲੋਕ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕੇ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਵਾਕ :—

"ਜਿਉ ਅੰਧੁਲੇ ਹਥਿ ਟੋਹਣੀ ਹਰਿ ਨਾਮ ਹਮਾਰੈ।
ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਹਰਿ ਟਕ ਹੈ ਨਿਸ ਦਉਤ ਸਵਾਰੈ ॥" (ਆਸਾ ਮ: ੫)

(੨)

ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਮੋਟਾ ਉਤੱਰ ਹੈ ਜੋ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਉਹ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੇਲੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਰਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਚੋਲੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੂਜੇ ਚੋਲੇ ਨੂੰ ਪਾਉਣਾ ਹੀ ਹੈ, ਤੇ ਜੋ ਘਾਲ ਅਸਾਂ ਇੱਥੇ ਘਾਲੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਸੰਭਾਲਣਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਸਾਡੀ ਘਾਲ ਰਤਾ ਕੁ ਵੀ ਅਜਾਈਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਵਾਕ :—

ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭੁ ਨਿਰਮਲ ਅਗਮ ਅਪਾਰਾ।
ਬਿਨੁ ਤਕੜੀ ਤੋਲੇ ਸੰਸਾਰਾ। (ਮਾਝ ਮ: ੬)
ਭਾਈ ਵੇਖਹੁ ਨਿਆਉ ਸਚੁ ਕਰਤੇ ਕਾ,
ਜੇਹਾ ਕੋਈ ਕਰੇ ਤੇਹਾ ਕੋਈ ਪਾਵੇ। (ਗਉੜੀ ਮ: ੩)

ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ ਜੁ ਸਾਡੀ ਘਾਲ ਰਤਾ ਕੁ ਵੀ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗੀ। ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੀ ਹੈ? ਮਾਨੋਂ ਕਿਰਸਾਣੀ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੋਂ ਅਸੀਂ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਹਲ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਫਿਰ ਬੀਜ ਬੀਜਦੇ ਹਾਂ, ਫਿਰ ਫਸਲ ਉਗਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਫੁੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਵਰਤਦੀਆਂ ਹਨ; ਪਰ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੀ? ਅਸੀਂ ਫਲ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਕੱਟਦੇ ਹਾਂ— ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿੱਚ!

ਤੁਸੀਂ ਫਿਰ ਪੁੱਛੋਗੇ ਜੁ ਪ੍ਰਲੋਕ ਕਿੱਥੇ ਹੈ, ਤੇ ਕਿਤਨੀ ਦੂਰ ਹੈ, ਤੇ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਥੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਮੁਚਾ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ

ਜੁ ਅੱਗੇ ਵੀ ਉਹੋ ਕੁਝ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ, ਸੁਣਦੇ ਯਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਸਾਡਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵੀ ਉਸ ਖਾਕੇ ਤੇ ਖਿੱਚਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਉਪਰ ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਬਣਿਆ ਸੋਇਆ ਹੈ, ਤੇ ਫਿਰ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜੀਕਣ ਖੰਡ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ। ਫਿਰ ਕੀਕਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੁ ਪ੍ਰਲੋਕ ਇਸ ਲੋਕ ਕੋਲੋਂ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜੁ ਉਹ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵੀ ਨਿਰਾਪੁਰਾ ਇਸ ਜਗਤ ਵਾਂਙ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਫਰਕ ਹੈ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੋਈ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇੱਕੋ ਜੇਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਜੌੜੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਵੀ ਰਤਾ ਕੁ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕੋਲ-ਫੁੱਲ ਤੇ ਕੌਲ-ਪੱਤਰ ਵੀ ਰਤਾ ਕੁ ਭਿੰਨ ਹਨ ਤੇ ਭਿੰਨ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਉਹ ਨਿਯਮ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਜੋ ਇੱਥੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅੱਗੇ ਵੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਰ ਹਨ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਵਿੱਚ ਤਤਪਰ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੇ ਅਸਾਂ ਅੱਗੇ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਓ ਨਵੀਆਂ ਦਰਿਆਫਤਾਂ (Discoveries) ਦਾ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਨਿਰਨਾ ਕਰੀਏ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੂਛ-ਮਾਰਗ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਦੀਆਂ ਹੈਨ।

ਜਦ ਅਸੀਂ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਪਸ਼ੂਪੁਣਾ ਡਾਢਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਬਾਂਦਰਾਂ ਵਾਂਙ ਨੱਚਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਚੁਘੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਗਊਆਂ ਵਾਂਙ ਚਰਦੇ ਹਾਂ, ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਾਂਙ ਲੜਦੇ ਤੇ ਰਿੱਛਾਂ ਸ਼ੀਹਾਂ ਵਾਂਙ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਤੀਂਦੇ ਹਾਂ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ? ਡਰ ਦੀ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਡਾਢੇ ਹੱਥ Omnipotence ਦੀ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਸਿਆਣੇ ਆਖਦੇ ਹਨ, 'ਡੰਡਾ ਯਾਰ ਹੈ ਵਿਗੜਿਆਂ ਤਿਗੜਿਆਂ ਦਾ।' ਡਾਢੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਥੱਪੜ ਤੇ ਚਪੇੜਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਘਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤੇ ਬਾਹਰ ਵੀ। ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੈਂਟਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਭੈੜੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ ਨਾ ਛੱਡਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਹਲਖਾਨੇ ਦੀ ਚੱਕੀ ਚਲਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਸਾਡੀ ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਜਦ ਅਸੀਂ ਸੱਚਮੁਚ ਪਸ਼ੂ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਂਙ ਸਾਨੂੰ ਟੋਰਨ ਲਈ ਡੰਡ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸੋ ਅਜੇਹੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਲਈ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮ ਦੇ 'ਨਰਕ' ਦਰਸਾਏ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਸਾਡੇ ਤਨ ਨੂੰ ਚਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਨੂੰ 'ਤਿਲ ਪੀੜਨ' ਤੇ 'ਕੁੱਠੇ ਮਾਸ' ਨੂੰ ਕਬਾਬ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਉਹੋ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਸਾਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਾ ਕਿ 'ਜਮਦੂਤ' ਯਾ 'ਇਜ਼ਰਾਈਲ' ਦੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ—

"ਨਾਨਕ ਆਖੈ ਰੇ ਮਨਾ ਸੁਣੀਐ ਸਿਖ ਸਹੀ।
ਲੇਖਾ ਰਬੁ ਮੰਗਸੀਆ ਬੈਠਾ ਕਢਿ ਵਹੀ।
ਤਲਬਾ ਪਉਸਨੀ ਆਕੀਆ ਬਾਕੀ ਜਿਨਾ ਰਹੀ।

ਅਜਰਾਈਲੁ ਫਰੇਸਤਾ ਹੋਸੀ ਆਇ ਤਈ।
ਆਵਣੁ ਜਾਣੁ ਨ ਸੁਝਈ ਭੀੜੀ ਗਲੀ ਫਹੀ।
ਕੂੜ ਨਿਖੁਟੇ ਨਾਨਕਾ ਓੜਕਿ ਸਚਿ ਰਹੀ।"

(ਰਾਮਕਲੀ ਵਾਰ ਮ: ੫)

(੩)

ਪਰ ਇਹ ਸਾਡੀ ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਜੀਕਣ ਚੰਗੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਲਈ ਡੰਡੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਗੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ 'ਨਰਕ' ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਮੇਲ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਜਜ਼ਾ ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਕਾਫੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਜੇ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਤਕਾਰਨਾ, ਜੇ ਮੰਦਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਛੋਟਾ ਮੋਟਾ ਡੰਡ ਦੇਣਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਡੰਡ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜੋ 'ਨਰਕ' ਵਿਚ ਸੁਟਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਦਰ ਭਾਉ ਯਾ ਨਿਰਾਦਰ ਵੀ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਅੱਪੜਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਲਈ 'ਸੁਰਗ' ਅਨੇਕ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਖਿਡੌਣੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਪਰਚਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਗਾਂਹ ਨੂੰ ਪੈਰ ਰਖਦੇ ਹਾਂ। 'ਸੁਰਗ' ਇਸ ਲਈ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਉਹ ਪਉੜੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਇੱਕ ਅੱਡਾ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਜਗਤ ਹੈ, ਤੇ ਦੂਜਾ ਸਿਰਾ 'ਪ੍ਰਲੋਕ' ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸਿਆਣੇ ਆਦਮੀ ਇਸ ਪਉੜੀ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਚਾਰ ਪੰਜ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ : ਸਾਲੋਕ' ਭਾਵ ਉਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾਂ ਹੈ, ਮਾਨੋ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਵੇ। 'ਸਾਲੋਕ' ਤੋਂ ਅੱਗੇ 'ਸ਼ਾਮੀਪ' ਹੈ। ਹੁਣ ਜਗਿਆਸੂ ਹੋਰ ਅਗਾਂਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਾਨੋਂ ਹਰਿਦੁਆਰ ਅੱਪੜ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਕੈਲਾਸ਼ ਰੂਪੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ 'ਸਾਮੀਪ' ਤੋਂ ਅੱਗੋਂ 'ਸਾਯੁੱਜ' ਹੈ, ਜੀਕਣ ਕੋਈ ਹਰਿਦੁਆਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਗੰਗੋਤਰੀ ਵੱਲ ਟੁਰ ਪਾਵੇ, ਤੇ ਟੁਰਦੇ ਟੁਰਦੇ ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਪਰ ਜਾ ਅੱਪੜੇ। ਫਿਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਰੇ 'ਸਾਰੂਪ' ਹੈ, ਭਾਵ ਇਤਨਾ ਨਿਰਮਲ ਯਾ ਸ਼ੁੱਧ ਬਣ ਜਾਵੇ ਮਾਨੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਜੀਕਣ ਡਰ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਥਾਂ ਟਿਕਾਣ ਸਨ, ਤੀਕਣ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਦਰਜੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਜੁ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਾਰ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਪਉੜੀ, ਦਰਜੇਵਾਰ ਉੱਨਤੀ ਵਾਲੀ, ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦੱਸੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪੰਜ-ਖੰਡ ਹਨ।

(੪)

ਪਰ ਆਓ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਹਾਂ **(Routes)** ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਜੁ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਜੁ ਤਨ ਨੂੰ ਸੁਆਰਨ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਡੰਡਾਂ ਸੀ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਣ ਵਾਲੇ ਨਰਕ ਤੇ ਸੁਰਗ ਸਨ, ਪਰ ਅਜੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ।

ਮਨ ਦੇ ਪਰੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਨਿਰਮਲ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ 'ਆਤਮਾ' ਹੈ। 'ਆਤਮਾ' 'ਉਪਰ' ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪੜਦਾ ਆਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਸੂਰਜ ਉਪਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਯਾ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਤੀਆਂ ਬਿੰਦ। ਇਹ ਅਨ੍ਹੇਰਾ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਹੈ ? 'ਤਮੋ' ਗੁਣ, ਭਾਵ ਅਗਿਆਨ ਦਾ। ਹੁਣ ਇਹ ਮੋਤੀਆ-ਬਿੰਦ ਕੀਕਣ ਦੂਰ ਹੋਵੇ ? ਇਸ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਰੋਸ਼ਨੀ 'ਨਾਮ' ਹੈ ਜੋ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪਰਮ-ਤੱਤ ਸਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਜੋਤਾਂ ਦੀ ਜੋਤ 'ਨੂਰ' ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਨਿਜ-ਚਾਨਣ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਅਗੰਮਵੀਂ ਤਾਕਤ ਦਾ ਅਕਲ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਰਤਾ ਕੁ ਔਖਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਆਓ ਅਸੀਂ ਉਹ ਪਉੜੀਆਂ ਵੀਚਾਰੀਏ ਜੋ ਸਿਆਣਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਤੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿਚ ਲਾਈਆਂ ਹਨ।

ਪਹਿਲੋਂ ਲਓ, "ਦੇਵ-ਪਉੜੀ" ਜੋ ਚੰਗੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਲੋਕ ਖੜ ਕੇ ਦੇਵਤਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਤਿਸ ਦੇ ਅੱਡੇ (Steps) ਇਹ ਹਨ: ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜ ਬਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਦੈਵੀ-ਗੁਣ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੁਰਖ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਗਨੀ ਫਰਸ਼ ਦੀ ਧੀ ਹੈ। ਫ਼ਰਸ਼ ਤੋਂ ਉਡਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੇ ਅਰਸ਼ ਉਪਰ ਅੱਪੜਨਾ ਹੈ ਅਗਨੀ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਦਿਨ ਹੈ। ਇਹ ਦੂਜਾ ਅੱਡਾ (Step) ਹੈ। ਪਰ ਦਿਨ ਵੀ ਬਾਰਾਂ ਘੰਟਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਓ ਤੀਜਾ ਅੱਡਾ ਢੂੰਡੀਏ। ਇਹ ਸ਼ੁਕਲ ਪੱਖ ਹੈ। ਭਾਵ ਓਹ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਜਦ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਚਾਨਣ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਤੋਟ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਆਓ ਚੌਥਾ ਅੱਡਾ ਵੇਖੀਏ। ਇਹ ਉਤਰਾਇਣ-ਪੱਖ ਹੈ ਜਦ ਸੂਰਜ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਉੱਤਰ ਵਲ ਰਹਿ ਕੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਤੇ ਗਰਮੀ ਦਾ ਮੌਸਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਵੀ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪਲਸੇਟਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਕ ਕਦਮ ਹੋਰ ਲਓ। ਉਹ ਕੀ ਹੈ? ਸੂਰਜ ਹੈ। ਪਰ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਅਜੇ ਗਰਮੀ ਚੰਬੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਵਿਚ ਸੀਤਲਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਅੱਡਾ ਉਤਾਹਾਂ ਹੋਰ ਟੁਰੋ। ਵੇਖੋ ਸੂਰਜ ਕੋਲੋਂ ਚੰਨ ਕਿਹਾ ਸੀਤਲ ਹੈ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਪੁੰਨਿਆਂ ਦਾ ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ। ਪਰ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਵਿਚ ਵੀ ਹੇਰ-ਫ਼ੇਰ ਹੈ, ਵਾਧ ਘਾਟ ਹੈ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾਉ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਤੇ ਇਸ ਕਦਮ ਹੋਰ ਚੜ੍ਹੋ। ਇਹ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਅਡੋਲ, ਨਿਹੰਗ, ਪਰੀ-ਪੂਰਨ 'ਆਤਮਾ' ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਪੜ ਕੇ ਅਸੀਂ 'ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ' ਨਾਲ ਇੱਕਮਿੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸੱਤ ਅੱਡੇ—(੧) ਅਗਨੀ, (੨) ਦਿਨ, (੩) ਸ਼ੁਕਲ-ਪੱਖ, (੪) ਉਤਰਾਇਣ ਪੱਖ, (੫) ਸੂਰਜ, (੬) ਚੰਨ, ਤੇ (੭) ਆਤਮਾ—ਕੋਈ ਥਾਂ ਯਾ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਜਿੱਥੇ ਜਾਕੇ ਜੀਵ ਅਟਕਦਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਦਰਜੇ ਹਨ। ਜੀਕਣ ਐਫ. ਏ.; ਬੀ. ਏ.; ਐਮ. ਏ. ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਸੰਸਾਰੀ-ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਦਰਜੇ ਹਨ, ਤੀਕਣ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦਰਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚੇ ਉਚੇਰੇ ਅੱਡਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਅਸਲੀ ਠਿਕਾਣਾ 'ਆਤਮਾ' ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ, ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਸੂਰਜ ਯਾ ਚੰਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ

ਸਗੋਂ ਸਾਡਾ ਹੀ ਅੰਦਰ ਇਤਨਾ ਪਰੀਪੂਰਨ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ। ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਅੱਡੇ ਪਹਿਲੋਂ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਦੂਰ ਦੂਰ ਦੂਰ ਭਾਸਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ ਜੁ ਸਾਡੀ ਜਿੰਦ-ਕੀਕਣ 'ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਛੱਡ 'ਚੰਦ' ਵਿੱਚ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਚੰਦ ਨੂੰ ਛੱਡ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ। ਪਰ ਸਾਡੀ ਜਿੰਦ ਨੇ ਪੰਛੀਆਂ ਵਾਂਙ ਨਹੀਂ ਉਡਣਾ, ਨਾ ਹਵਾਈ ਜ਼ਹਾਜ਼ ਵਾਂਙ ਅਕਾਸ਼ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਰਲੇ ਅੱਡੇ (Terrace) ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਨਹੀਂ, ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਹੀ ਹਨ—Not location but soul states। ਸੋ ਜਦ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤਨ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਮਨ ਵੱਲ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਉਨਮਨ ਵੱਲ ਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਡੀ ਜਿੰਦ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਭੱਜਦੀ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਗੋਤਾ ਲਾਕੇ ਹੁਕਮ-(Intrinsic worth) ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਲੱਭ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਤਾਂ ਸੀ 'ਦੇਵ-ਪਉੜੀ' ਜੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲ ਖੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਲਟ ਹੈ "ਪਿਤਰ-ਪਉੜੀ ਜੋ ਆਤਮਾ ਵੱਲ ਨਹੀਂ, ਅਨਾਤਮਾ ਵੱਲ ਖਿੰਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਚੌਰਾਸੀ ਵਿੱਚ ਭਰਮਦੀ ਹੈ। ਜੀਕਣ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੱਤ ਅੱਡੇ ਹਨ, ਤੀਕਣ ਅਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵੀ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਨੇਰਾ ਵਧਦਾ ਵਧਦਾ ਘੋਰ ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਨੇਰਾ ਵੀ ਸਥਾਨਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪਉੜੀ ਦੇ ਅੱਡੇ ਵੀ ਮਾਦੀ ਨਹੀਂ ਆਗਿਆਨ ਦੱਸਣ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ (Symbols) ਹਨ ਤੇ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਦੱਸੇ ਹਨ ਜੋ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਪਉੜੀ ਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਅੰਗ ਫੜੇ ਹਨ; ਜਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ੁਕਲ-ਪੱਖ ਦੀ ਥਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਪੱਖ ਉਤ੍ਰਾਇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਦੱਖਣਾਇਣ ਤੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੰਜ-ਭੂਤਾਂ ਦੇ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਫਿਰ ਚੌਰਾਸੀ ਵਿੱਚ ਚੱਕਰ ਖਾਣਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਗੱਲ ਕੀ, ਜੀਕਣ ਨਰਕ ਤੇ ਸੁਰਗ ਵਿੱਚ ਦਰਜੇ ਹਨ, ਤੀਕਣ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਰਜੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਰੂਹ ਉਸੇ ਦਰਜੇ ਨੂੰ ਫੜਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਿਊਣ ਵੇਲੇ ਅੱਪੜਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਦਰਜਾ ਢੂੰਡਣ ਲਈ ਜਿੰਦ ਨੂੰ ਭਟਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਉੱਚੇ, ਡੂੰਘੇ ਤੋਂ ਡੂੰਘੇ ਮੰਡਲ ਜਿੰਦ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅੰਦਰ ਹਨ। ਜਿੰਦ ਉਥੇ ਜਾ ਠਹਿਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਡੂੰਘ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਵੇਖੋ ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਸੁੱਟੀਏ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਜਗਾ ਤੇ ਅੱਪੜੇਗਾ ਜੇ ਇਹ ਪੱਥਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਲੋਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਨੇੜੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਜੇ ਪੱਥਰ ਦੀ ਜਗਾ ਰਬੜ ਦੀ ਗੇਂਦ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਹੋਰ- ਦੁਰੇਡੇ ਜਾਂਦੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੰਦ ਵੀ ਇਤਨੀ ਦੂਰ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਇਹ ਸੂਖਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਰ ਜਾਣ ਦਾ ਭਾਵ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਭਟਕਣਾ ਨਹੀਂ, ਅਪਣੀ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿਚ ਹੀ ਛਲਾਂਗ ਮਾਰਨਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੇਖੋ ਪੱਥਰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਲਕੜੀ ਸਤਹਿ ਤੇ ਤਰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਕਾਰਕ

ਹੋਰ ਉੱਚਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀ ਰੂਹ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੇ ਇਸ ਦੇ ਕੰਮ ਮੰਦੇ ਹੋਣ ਯਾ ਅਗਿਆਨ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ; ਤੇ ਅੱਧ ਪਚੱਧੀ ਟੰਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜੇ ਰਜੋ-ਗੁਣ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਕਾਕ (Cork) ਵਾਂਙ ਉਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜੇ ਸਤੋਗੁਣ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋਵੇ । ਪਰ ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਨਾਮ' ਦੇ ਫੰਗ ਲੱਗ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ-ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਉਤਾਂਹ ਉਡ ਟੁਰਦੀ ਹੈ । ਕਿਧਰ ? 'ਆਤਮਾ' ਵਲ ! 'ਆਤਮਾ' ਕਿੱਥੇ ਹੈ ? ਇਹ 'ਜਿੰਦ (Soul) ਦੀ ਉਹ ਹਾਲਤ ਹੈ ਜਦ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਕੱਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਕੇ ਉੱਡਦੀ ਹੈ । ਉਡਕੇ ਕਿੱਥੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ? ਆਪਣੇ ਹੀ ਅੰਦਰ । ਕਿੱਥੇ ? ਸਥੂਲ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਜੋ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਅਸਲ ਰੂਪ ਹੈ । ਇਹ ਸੂਖਮ ਦੇਸ਼ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਨਹੀਂ, ਜੜ੍ਹ-ਜਗਤ ਦੇ ਮੰਝ ਮਝਾਟੇ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦ ਸਾਡੇ ਹੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਹੈ । ਗੱਲ ਕੀ, ਸੂਖਮ ਜਗਤ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਜਿੰਦ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਭਜਦੀ, ਅਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਚੁੱਭੀ ਮਾਰਦੀ ਹੈ । ਦੇਵ-ਪਉੜੀ ਤੇ ਪਿਤਰ-ਪਉੜੀ ਕੋਈ ਲਕੜ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਨਹੀਂ; ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਾਰੀ ਜਿੰਦ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹਨ । ਮਾਨੋ ਦੋ ਕੰਦਰਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਤਾਂ ਚੌਰਾਸੀ ਵਲ ਭਜਦੀ ਹੈ ਦੂਜੀ ਅਨੰਤ (Infinite) ਦੇਸ ਵੱਲ । ਪਹਿਲੀ ਭੁਲ-ਭੁਲਈਆਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਸਿੱਧੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰਾਹ ਵਲ ਜੋ ਵਾਹਿਗੁਰ ਜੀ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਜਾ ਅੱਪੜਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਹੋਈ ਠੂਲੀ ਵਿਚਾਰ । ਆਓ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਹੋਰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੀਚਾਰੀਏ ਤੇ ਵੇਖੀਏ ਜੁ ਸਥੂਲ ਤ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ।

(੫)

ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ੨੨ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਯਥਾ ਪੰਜ ਕਰਮ ਇੰਦਰੇ, ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੇ, ਮਨ, ਚਿਤ, ਬੁਧੀ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ=੧੪: ਪੰਜ ਤਨ ਮਾਤ੍ਰਾ (੧੯), ਮਹੱਤ ਭਾਵ ਜਗਤ-ਬੁੱਧੀ (੨੦); ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (੨੧); ਸ਼ਬਦ ਯਾ ਨਾਮ-ਤੱਤ ਯਾ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ (੨੨)—ਇਹ ੨੨—ਤੱਤ ਸਭ ਸੂਖਮ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ "ਸੂਖਮ-ਸਰੀਰ" ਬਣਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਸਾਡਾ ਅੰਦਰਲਾ-ਸਰੀਰ ਹੈ ਜੋ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ, ਇੰਦਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੈ ਇਸ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਜੇ ਪੰਜ ਮਹਾਂ ਭੂਤਾਂ (ਅਕਾਸ਼, ਵਾਯੂ ਅਗਨੀ,ਜਲ,ਪ੍ਰਿਥਵੀ) ਦਾ ਲੇਪ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹੋ ਸਰੀਰ "ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ" ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਤਦ ੨੨ ਤੱਤ ੨੭ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਠੂਲੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ 'ਸਪਤਾਹਰੋ' ਕਰਕੇ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਹੁਣ ਠੂਲ੍ਹੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਇਕ ਨਹੀਂ ਪੰਜ ਬੇੜੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜ ਭੂਤਾਂ ਨੇ ਘੜੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਠੂਲਾ ਸਰੀਰ 'ਕਾਲ' ਤੇ 'ਦੇਸ਼' ਦੀ ਫਾਂਸੀ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੈ । ਜੀਕਣ ਹਾਥੀ ਸੂਈ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਲੰਘ ਸਕਦਾ ਤੀਕਣ ਠੂਲਾ ਸਰੀਰ ਦੇਸ ਤੇ ਕਾਲ ਦੀ ਕੜਿੱਕੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ । ਪਰ ਕੀ ਇਹ ਫਾਹੀ ਕਦੀ

ਵੀ ਸਾਡੇ ਪੈਰਾਂ ਚੋਂ ਨਹੀਂ ਡਿਗਣੀ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਸਾਡਾ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਹਰ ਰਾਤੀ ਇਸ ਕੜਿੱਕੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਜਦ ਇਹ ਸੁਫ਼ਨ-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੁ ਸੁਫਨ-ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੂਖਮ ਮਨ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਾਲ ਦੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕੈਦ ਨਹੀਂ। ਵੇਖੋ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਮਨ ਕਦੀ ਲਾਹੌਰ ਕਦੀ ਪਸ਼ੌਰ, ਕਦੀ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਕਦੀ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਇਹ ਸਰੀਰ ਮ੍ਰਿਤੂ ਵਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਇਹ ਸਥੂਲ ਪੰਜ ਮਹਾਂ-ਭੂਤ ਇਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਸੂਖਮ-ਮਨ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਕੀ ਇਹ ਇੱਥੋਂ ਟੱਪਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਹਨੂਮਾਨ ਵਾਂਗ ਵਾਪਸ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ! ਜੀਕਣ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਲ ਦੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਸੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਚ ਮਹਾਂ-ਭੂਤ ਜੋ ਠੁੱਲੇ ਸਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ। ਗੱਲ ਕੀ, ਇਸ ਸੂਖਮ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਕਾਲ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਫਾਂਸੀ ਨੂੰ ਕੱਟਦਾ ਹੈ ਤੇ ਖਿੱਚਿਆ ਹੋਇਆ ਉਥੇ ਜਨਮ ਜਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ, ਭਾਵ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹੀਤ ਗੁਣ ਕਰਮ ਤੇ ਸੁਭਾ ਠੀਕ ਜੁੜਦੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਸਰੀਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪਲਟੇ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਵਾਗਵਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਆਖਦੇ ਹਾਂ। ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਫਿਰ ਜਨਮ ਹੈ ਤੇ ਜਨਮ ਪਿੱਛੋਂ ਮਰਨ। ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਿਸੇ ਡਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਖੈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਫਿਰ ਉਸੇ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਿੱਚ ਜੰਮਦੇ ਹਨ ਜਿਹਾ ਕਿ ਜਮਾਂਦਰੂ ਅੰਨੇ ਲੂਲੇ ਤੇ ਲੰਗੜੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਵਾਗਵਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ੨੨ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਮੁਦਾਇ (Collection) ਸੀ; ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਜੁ ਇਸਦਾ ਬੀਜ ਕੀ ਹੈ। ਉਤਰ ਹੈ ਜੁ ਸਾਡੇ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਦਾ ਬੀਜ 'ਹਉਮੈਂ' ਹੈ; ਇਸ ਹਉਮੈਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਸੀਂ ਬੱਝੇ ਹਾਂ ਜੀਕਣ ਬਾਂਦਰ ਬਾਂਸ ਨਾਲ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਪਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਦੀ ਹੇਠਾਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਉਮੈਂ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ "ਕਾਰਣ-ਸਰੀਰ" ਹੈ ਜੋ ਸੁਤੰਤਰ-ਆਤਮਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵ ਬਣਾਕੇ ਪ੍ਰਤੰਤਰ, ਕਰਮਵਸ ਕਰ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕਾਰਨ-ਸਰੀਰ ਇੰਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੀਕਣ ਸਿੱਪ ਵਿੱਚ ਮੋਤੀ।

ਕਾਰਣ—ਸਰੀਰ ਦਾ ਅੰਤ ਕੀ ਹੈ ? ਲੋਕੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੁ ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ ਪਰਲੋਂ ਸਮਾਂ ਹੈ—ਮਨਵੰਤਰ, ਜਦ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਰ ਇਹ ਵਿਕਾਰ ਇੱਕ-ਰੁਖੀ ਹੈ ਸਿਆਣੇ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਆਪ ਮਰੇ ਜਗ ਪਰਲੋ। ਭਾਂਵ ਸਾਡੇ ਲਈ ਤਾਂ ਪਰਲੋ ਤਦ ਹੀ ਹੈ ਜਦ ਸਾਡਾ ਅਗਿਆਨ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਅਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਾਰਨ ਵਾਲੀ ਜੋਤ ਕੀ ਹੈ ? 'ਨਾਮ' ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੁ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਦਾ ਬੀਜ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਸੀ। ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਇੰਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੀਕਣ

ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿਪਾਹੀ। ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਦਾ ਬੀਜ ਹਉਮੈਂ ਰੂਪੀ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ 'ਪਿਤਰ—ਪਉੜੀ' ਤੇ ਚਾੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੰਝ ਨਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੀਕਣ ਬਾਂਦਰ ਬਾਂਸ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਲਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਇਸ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ? ਹੈ, ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਪਰ ਕਦ ? ਤਦ ਜਦ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਦਾ ਵੀ ਬੀਜ 'ਨਾਮ' ਰੂਪੀ ਜੁਆਲਾ ਨਾਲ ਜਲ ਕੇ ਭਸਮ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਜੋ ਇਸ 'ਨੂਰ' ਇਸ 'ਜੋਤ' ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਹੇਠਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪਿਤਰ—ਪਉੜੀ ਨੂੰ ਛੱਡ 'ਦੇਵ—ਪਉੜੀ' ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(੬)

ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰਨਾ ਹੈ ਜੁ ਕੀ ਇਸ ਉੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਦਰਜੇ ਉਪਰ ਅੱਪੜਕੇ ਭਾਵ ਨਿਰਾਕਾਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਲਖਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਟਿਕਕੇ ਬੈਠ ਜਾਵੇਗਾ, ਯਾ ਕਿ ਫਿਰ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਜੁੱਟ ਪਵੇਗਾ। ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਨਾਮ-ਰਸੀਏ ਮਹਾਂ—ਪੁਰਸ਼ ਤਾਂ ਸਦਾ ਲਈ ਮੁਕਤ ਹਨ, ਓਹ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਗੇੜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਭਟਕਦੇ, ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਗਿ-ਆਨ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜੇ ਉਹ ਆ ਵੀ ਜਾਣ ਤਾਂ ਵੀ ਪਰਉਪਕਾਰ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਆ ਕੇ ਫਿਰ ਕੈਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਕਮਲ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਵਾਕ ਹੈ:—

'ਜਨਮ ਮਰਣ ਦੁਹਹੂ ਮਹਿ ਨਾਹੀ
ਜਨ ਪਰ ਉਪਕਾਰੀ ਆਏ।
'ਜੀਅ ਦਾਨ ਦੇ ਭਗਤੀ ਲਾਇਨਿ
ਹਰਿ ਸਿਉ ਲੈਨਿ ਮਿਲਾਏ। (ਸੂਹੀ ਮ: ੫)

ਹਾਂ ਜੀ ਉਹ ਜਨਮ—ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਡੋਲ, ਅਬਚਲ, ਧ੍ਰੂ ਵਾਂਙ ਅਟੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ,। ਪਰ ਕੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨਿਚਲੇ ਬੈਠੇ ਹਨ ? ਕੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਰਤ ਪੁਰਖ ਨਹੀਂ ? ਜੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੀ ਉਹ ਸਦਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ? ਸੋ ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਧੁਰ ਦਰਗਾਹ ਅੱਪੜੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਵੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈਂ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਘੁੰਮਣ ਘੇਰ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦੀ, ਸਗੋਂ ਸਗਲ—ਆਪੇ ਦੀਆਂ ਅਨੰਦ— ਮਈ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬ ਹੋਕੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਜੁਆਰ ਭਾਟੇ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਦੀ ਲਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਂ ਜੀ, ਉਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਰਲੇਪ, ਨਿਸੰਗ, ਅਡੋਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਖੇਚਲ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ 'ਸਹਿਜ' ਦਾ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਣਾਂ ਸੂਰਜ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ, ਪਰ ਘਾਲਾਂ ਘਾਲਦੀਆਂ, ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਤੈ ਕਰਦੀਆਂ ਨਿਰਲੇਪ ਦੀਆਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹਨ।

ਕਈ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁੱਛਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਭਾਈ ਇਹ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਕਿਸ ਧਾਤੂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ? ਪਾਣੀ ਜਨਕ ਗੈਸ (Hydrogen) ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਯਾ 'ਹੀਲੀਯਮ' (Helium) ਗੈਸ ਦਾ ਜੋ ਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਪੱਛਮੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੱਛਮ ਦੀ ਮਾਦਾ ਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਇਹ ਕਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੇਤਨ-ਚੀਜ਼ ਜੜ੍ਹ-ਤੱਤ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਉਡੇ ? ਜੇ ਇਸ ਪਰ ਕੋਈ ਮਾਦੀ ਲੇਪ ਯਾ ਪੋਸ਼ਾਕ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਰੂਹ ਇਥੇ ਹੀ ਫਸ ਜਾਂਦੀ। ਵੇਖੋ ਰੇਤ ਜਾਂ ਛਾਨਣੀ ਦੇ ਛੇਕਾਂ ਤੋਂ ਠੁੱਲੇ ਹਨ ਤੇ ਰੇਤ ਸੂਖਸ਼ਮ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੋਂ ਜਲ ਸੂਖਮ ਹੈ, ਜਲ ਤੋਂ ਅਗਨੀ, ਅਗਨੀ ਤੋਂ ਵਾਯੂ, ਵਾਯੂ ਤੋਂ ਅਕਾਸ਼। ਜੇ ਸਾਡਾ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਕਿਸੇ ਪਤਲੀ ਗੈਸ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਅਕਾਸ਼ (Vacuum) ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਕਿਉਂ ਕਿ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਛੇਕ ਉਸ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਕਿਤਨੇ ਬਰੀਕ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਰੋਕ ਟੋਕ ਯਾ ਭਟਕਣਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਭਟਕਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਮਨ ਦੀ ਜੇ ਮੁਕਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਸੂਛ-ਮਨ ਦੀ। ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੁ ਸੂਖਮ-ਸਰੀਰ ਨਿਰੋਲ ਚੇਤਨ-ਸੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਤਾ ਕੁ ਵੀ 'ਮਾਦਾ' ਨਹੀਂ। ਜੋ ਪੰਜ 'ਤਨ-ਮਾਤਰੇ' ਇਸ ਵਿਚ ਆਖੇ ਹਨ ਉਹ ਮਾਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇੰਝ ਹਨ ਜੀਕਣ ਬੀਜ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਛ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਯਾ ਜੀਕਣ ਸੁਫਨੇ ਵਿੱਚ ਜੜ੍ਹ-ਜਗਤ। ਅਸਲ ਚੇਤਨ-ਸਤਾ (Consciousness) ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਜੜ੍ਹ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਜੀਕਣ ਸਾਇੰਸ ਸਾਨੂੰ ਦਸਦੀ ਹੈ ਜੁ ਅਸਲ ਸ਼ੈ ਸ਼ਕਤੀ (Energy) ਹੈ ਤੇ ਮਾਦਾ (Matter) ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ ਸੂਖਮ—ਸਰੀਰ ਜੜ੍ਹ ਧਾਤੂ ਦਾ ਸਮੁਦਾਇ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਮਨ ਵਾਂਙ ਸੂਖਮ, ਪਾਰ-ਦਰਸ਼ਕ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ਸੋ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤੱਕੜੀ ਨਾਲ ਤੋਲੀਏ ਯਾ ਟੈਸਟ-ਟਿਯੂਬ (test-tube) ਵਿੱਚ ਖਿੰਡਾਈਏ (Analyse) ਯਾ ਖੁਰਦਬੀਨ ਨਾਲ ਤੱਕੀਏ ਉਹ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਛਾਨਣੀ ਨਾਲ ਯਾ ਮੱਛੀਆਂ ਦੇ ਜਾਲ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਪਕੜਨ ਦੀ ਵਿਅਰਥ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਾਲ ਨਾਲ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਮੱਛੀ ਫੜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਪਾਣੀ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਆਲਿਆਂ ਨਾਲ 'ਮਾਦਾ' ਫੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਮਨ' ! ਅਤੇ ਉਤ-ਮਨ ਨੂੰ ਫੜਨਾ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ।

(੮)

ਇੱਕ ਹੋਰ ਭੁਲੇਖਾ ਇੱਥੇ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਭਾਸਦੀ ਹੈ। ਕੀ ? ਲੋਕੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੁ ਲੋਕ ਅੰਤੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਬੜਾ ਪਤਲਾ ਪੁਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਪਰਸ-ਤਾਲ' (ਪੁਰਸਲਾਤ) ਦਾ ਪੁਲ ਸਾਡੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀਰ ਆਖਦੇ ਹਨ—

ਪੁਰਸਲਾਤ ਕਾ ਪੰਥੁ ਦੁਹੇਲਾ ।
ਸੰਗਿ ਨ ਸਾਥੀ ਗਵਨੁ ਇਕੇਲਾ । (ਸੂਹੀ ਬਾਣੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ)

ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਜੁ ਇਹ ਪੁਲ ਇੰਝ ਹੈ ਜੀਕਣ ਨਟਾਂ ਦੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਰੱਸਾ ਦੋਹਾਂ ਬਾਂਸਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਰਸਲਾਤ ਉਪਰੋਂ ਗੁਰਮੁਖ ਪਾਰ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੋਟੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਥਲ ਬੋਝ ਨੂੰ ਨਾ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਗੜੱਮ ਨਰਕ ਵਿਚ ਹੇਠਾਂ ਜਾ ਡਿਗਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਅਗਨੀ ਦੇ ਭੜਥਚੇ ਬਲ਼ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੀ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਇਤਨਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਇਹ ਉਦਾਹਰਣ ਠੀਕ ਹੈ ਜੁ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸੱਤਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਉਪਰ. ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤੇ ਕਿਆਮਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜਦ ਉਹ ਨਰਸਿੰਗ ਵਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਮੋਏ ਹੋਏ ਉਠਣਗੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਪੜਤਾਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਮਸਾਲ ਬੜੀ ਠੁੱਲੀ ਤੇ ਠੁੱਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਲਈ ਹੈ, ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਕਿਆਮਤ (Judgement) ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਦਿਨ ਹੋਣੀ, ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਸਾਡਾ ਹਿਸਾਬ ਪੜਤਾਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਲੇਖਾ ਕਢਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਕਿਆਮਤ ਦਾ ਹਿਸਾਬ—ਪੜਤਾਲਕ ਦਿਨ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਨਵੀਂ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪੁਰਸਲਾਤ' ਦਾ ਪੁਲ ਹੀ ਕੋਈ ਝੂਲਾ ਯਾ 'ਪੁਲ' ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕ ਅਤੇ ਖ਼ੁਲੋਕ ਦੇ ਵਿਚ ਥਾਂ (Space) ਮਾਦੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦੀ ਹੈ। ਪੁਲ ਨੂੰ ਖੜਲਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੁ ਭੈੜੇ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖ ਅਪਣੀ ਹਉਮੈਂ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਵਧੇਰੇ ਬੋਝ ਲੈਕੇ ਟੁਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਪਣੇ ਭਾਰੇ ਬੋਝ ਦੀ ਖਿੱਚ (Gravitation) ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਇਸ ਜੜ੍ਹ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਧੜੱਮ ਗਿਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਔਗੇ ਤੋਂ ਵੀ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜੂਨਾਂ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ, ਪੱਤਰ, ਪੱਥਰ ਆਦਿਕ ਬਣਕੇ ਫਿਰ ਜੜ੍ਹ ਬਣ ਜਾਂਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ 'ਪੁਰਸਲਾਤ' ਤੋਂ ਲੰਘਣਾ ਸੱਚਮੁਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੂਖਮ-ਸ਼ਰੀਰ ਝੱਟ ਹੀ ਫਿਰ ਜੜ੍ਹ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾ ਹਉਮੈਂ ਰੂਪੀ ਬੋਝ ਘਟਾ ਛੱਡਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹਿਰਨ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਟੀਸੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਟੀਸੀ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪੁਲ ਦੇ ਹੀ ਟੱਪ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਟੱਪਣ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਹੈ ? ਸੂਖਮ-ਸਰੀਰ ੨੨ ਤੱਤਾਂ ਵਾਲਾ। ਟੱਪਣਾ ਕੀ ਹੈ ? ਜੜ੍ਹ ਜਗਤ ਨੂੰ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕੜਿੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਟੱਪਣ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਕੀ ਹੈ ? 'ਨਾਮ' ਦੇ ਫੰਗਾਂ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਕੇ ਉਡਣਾ ਜਦ 'ਨਾਮ' ਰੂਪੀ 'ਗਰੜ' ਦੇ ਫੰਗਾਂ ਉੱਪਰ ਸੁਆਰੀ ਹੋ ਗਈ ਫਿਰ ਪੁਲ ਰਾਹੀਂ ਟੱਪਣ ਦੀ ਲੋੜ ਕੀ ? ਪੁਲ ਤੋਂ ਤਾਂ ਉਹ ਲੰਘਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪੈਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਟੁਰਦੇ ਹਨ ਪੰਛੀ ਤਾ ਪੁਲਾਂ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਲੰਘਦੇ। ਗੱਲ ਕੀ 'ਪੁਰਸਲਾਤ' ਦੀ ਮਸਾਲ ਇੱਕ ਮੋਟੀ ਠੱਲੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ, ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਨਾ ਪੁਲ ਹੈ, ਨਾ ਦੋ ਕੰਡੇ, ਨਾ ਟੁਰਣ ਵੇਲੇ ਪੈਰ ਸੂਖਮ-ਸਰੀਰ ਜੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਜੁ ਟੁਰੇ, ਇਹ ਤਾਂ ਉਡਾਰੂ ਪੰਛੀ ਵਾਂਙ ਸੁਤੰਤਰ, ਪ੍ਰਬੀਨ, ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ। ਇਹੋ ਤਾਂ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਪੁਲਾਂ ਤੇ ਟੁਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ? ਉਹ ਤਾਂ ਹਨੂਮਾਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਡਾਰੀਆਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ 'ਪੁਰਸਲਾਤ ਵਾਲਾ ਉਦਾਹਰਨ ਸੂਖਮ ਗੱਲ ਨੂੰ ਠੁਲੀ ਕਰਕੇ ਦੱਸਣ ਵਾਲਾ ਹੈ; ਇਸ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਜਾਣ ਬੁੱਝਕੇ ਗਲਤ ਫਹਿਮੀ ਵਿੱਚ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਓ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਲਓ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਦੋ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਐਸੀਆਂ ਹੀ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ 'ਬ੍ਰਿਹਦ-ਆਰਨਿਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੁ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਜਿੰਦ ਇੱਕ ਪਹੀਏ ਦੀ ਮੋਰੀ ਥਾਣੀਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੋਕੇ ਉਤਾਹਾਂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਫਿਰ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਅੱਪੜਦੀ ਹੈ, ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਇੱਕ ਮੋਰੀ ਹੈ ਜੋ ਤਬੂਰੇ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਇਹ ਹੋਰ ਉਚੇਰਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਚੰਨ ਨੂੰ ਅੱਪੜਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਚੰਨ ਵਿਚ ਢੋਲ ਜਿੱਡਾ ਮੋਰ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਇਹ ਹੋਰ ਉਚੇਰਾ ਜਾਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੀ ਮਿਸਾਲ ਪੁਰਸਲਾਤ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਜਹੀ ਹੀ ਇਹ ਹੈ। ਪਹੀਆ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਸੰਸਾਰ, ਜੋ ਸਦਾ ਭਵਾਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪਹਿਲੋਂ ਜਿੰਦ ਇੱਥੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ [illegible] ਹੈ, ਫਿਰ 'ਸੂਰਜ' ਨੂੰ ਗਈ, ਭਾਵ 'ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਲ, ਉਥੋਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ ਵੱਲ ਜਿੱਥੇ [illegible]ਤਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲ। ਤੰਬੂਰਾ ਤੇ ਢਲ ਕਿਉਂ ਗਿਣੇ ਹਨ ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੁ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲਰਜ਼ਸ਼, ਜੁੰਬਸ਼ ਰੁਣਝੁਣ, ਥ੍ਰਾਂਟ (Vibration) ਹੈ, ਭਾਵ ਇਸ਼ਾਰਾ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਰੁਣ-ਝੁਣ ਵੱਲ ਹੈ, ਪਰ ਓਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪੜਦੇ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਸਿਰਫ ਨਾਮ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਪੜਦਿਆਂ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ ਸਾਨੂੰ 'ਨਾਮ' ਦੁਆਰਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਤਾਂ ਅਧਿਕਤਾ ਹੈ ਜੁ ਇਥੇ ਆਕੇ ਸਭ ਪੜਦੇ, ਲਪੇਟਾ, ਓਹਲ ਛੱਡਕੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਹਨ। ਨਾ ਇੱਥੇ ਪੁਰਸਲਾਤ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਹਨ, ਨਾ ਪਹੀਆਂ ਥਾਣੀਂ ਲੰਘਣਾ, ਨਾ ਪਉੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਨਾ ਇਥੇ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ ਆਤਮ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਏ ਨਿਰੋਲ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਇੰਞ ਉਪਜ ਖੜੋਂਦੇ ਹਨ ਜੀਕਣ ਥੰਮ ਵਿੱਚੋਂ ਨਰ ਸਿੰਘ ਅਵਤਾਰ। ਉਹ ਥਮ ਸਾਡਾ ਮਨ ਹੀ ਹੈ। ਤੇ ਨਰ ਸਿੰਘ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵੀ ਕੋਈ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ' ਉਹ ਤਾਂ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ ਜਦ ਆਤਮਾ 'ਨਾਮ' ਦੁਆਰਾ ਅਗਿਆਨ ਨੂੰ ਖੰਡ ਖੰਡ ਕਰ ਛਡਦਾ ਹੈ, ਮਾਨੋਂ ਉਸ ਅਗਿਆਨ ਨੂੰ ਨਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੀਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(੯)

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਦੋ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨ ਲੈਕ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਕਈ ਲੋਕੀਂ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੁ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸੁਰਗ ਨੂੰ 'ਆਕਸ਼-ਗੰਗਾਂ' (Milky way) ਰਾਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੀ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਸੁਰਗ ਨਰਕ ਕੋਈ ਮਾਦੀ ਥਾਂ (Location) ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਜੀਵ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਹਨ, ਮਨ ਦੀਆਂ, ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ (Soul-states)। ਫਿਰ ਕੀਕਣ ਹੋ ਸਕਦਾ

ਹੈ ਜੁ ਸਾਡਾ ਜੀਵ ਮਾਦੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਭਟਕੇ ? ਨਹੀਂ, ਆਕਾਸ਼-ਗੰਗਾ ਵੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਨ, ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ, ਤੇ ਮਿਸਾਲ ਵੀ ਸੋਹਣੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਸ ਪਉੜੀ ਵਾਂਙ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਤਾਰੇ ਇਉਂ ਲੱਗੇ ਹਨ ਜਿਹਾ ਕਿ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਲਾਲ ਹੀਰ ਜੜੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਲੱਭਣਾ ਹੈ, ਜੜ੍ਹ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤੇਜ (ਰੋਸ਼ਨੀ) ਨਹੀਂ, ਉਹ ਵਾਯੂ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਆਕਾਸ਼ (vacuum) ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ—ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਚੇਤਨ-ਸੱਤਾ ਹਨ ਜੋ ਸਾਡੀ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਇਤਨੇ ਹੀ ਪਰੀਪੂਰਨ ਹਨ ਜਿਤਨੇ ਕਿ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ । ਫਿਰ ਕੀਕਣ ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੁ ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਇਸ ਅੰਦਰਲੀ ਪਉੜੀ ਨੂੰ ਛਡ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਪਉੜੀ ਨੂੰ ਜਾ ਫੜੇ ? ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਜਿਹਾ ਕਿ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਕਦੀ ਸਾਡੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗੂਠ ਜਿੱਡਾ ਆਖ ਛੱਡਦ ਹਨ । ਕੀ ਆਤਮਾ ਸਚੁਮੁਚ ਅੰਗੂਠ ਵਾਂਗ ਹੈ ? ਨਹੀਂ । ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਜੀਕਣ ਅੰਗੂਠਾ ਹੋਰ ਉਂਗਲਾਂ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਆਤਮਾ' ਵੀ ਪੰਜ ਮਹਾਂ ਭੂਤਾਂ ਤੋਂ ਅੰਗੂਠਾ ਵਾਂਗ ਸੂਖਮ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਭਾਵੇਂ ਚੀਚੀ—ਉਂਗਲ ਕਰਕੇ ਆਖੋ, ਭਾਵੇਂ ਅੰਗੂਠਾ ਆਖੋ, ਭਾਵ ਪੁਰਸਲਾਤ ਦਾ ਦੁਹੇਲਾ ਪੁਲ ਆਖੋ, ਅਸਲੀ ਭਾਵ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਇਹ ਜੁ ਆਤਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਙ ਹੈ । ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਘੁੰਡੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਉਹ ਇਕ ਖੱਡੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੂਜੇ ਖੱਡੇ ਵਿਚ ਗਿਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਝੰਬੇਲੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੇ ਸੁੱਟ ਪਏ ਹਨ, ਜੀਕਣ ਕੋਈ ਕਿਰਸਾਣ ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ ਗੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਾੜ ਸੁੱਟੇ । ਗੁਰੂ ਮਾਹਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰ 'ਨਿਰੰਕਾਰ' 'ਏਕੰਕਾਰ ਤ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਵਰਤੇ ਹਨ । ਨਿਰੰਕਾਰ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਹੈ ਸਹੀ, ਪਰ ਜਿਸ ਦਾ ਆਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਅੰਗੂਠੇ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਵਾਂਙ ਨਹੀਂ—

'ਰੂਪ ਨ ਰੇਖ ਨ ਰੰਗ ਕਿਛ ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭ ਭਿੰਨ ।'

'ਏਕੰਕਾਰ' ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਦ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਭਾਸਦੀ ਹੈ । ਓਅੰਕਾਰ ਉਹ ਹੈ ਜਦ ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ ਬਣਕ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਰਚਦੇ ਹਨ । ਇਸ 'ਨਿਰੰਕਾਰ' ਅਖਰ ਵਿੱਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਅਸਲ ਰੂਪ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ । ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ 'ਨਾਮ' ਦੇ ਗਿਆਨ-ਨੇਤ੍ਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ।

(੧੦)

ਉਪਰ ਅਸੀਂ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਗਲਤ ਫਹਿਮੀਆਂ ਦੂਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ । ਪਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵੀ ਤ੍ਰੀਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਜਿੰਦ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ-ਯਾਤ੍ਰਾ ਦੱਸੀ ਹੈ । ਉਹ ਤ੍ਰੀਕਾ ਕੀ ਹੈ ? ਉਹੋ ਜੁ ਗਾਥਾ (Allegories) ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕੀ ?

ਇੱਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜੁ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਗਨੀ ਤੋਂ ਟਪ ਕੇ ਵਾਯੂ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵਾਯੂ ਤੋਂ ਵਰੁਣ ਕੋਲ, ਫਿਰ ਵਰੁਣ ਤੋਂ ਇੰਦ੍ਰ ਕੋਲ, ਫਿਰ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਕੋਲੋਂ ਹੋਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਵਿਚ। ਇਸ ਬ੍ਰਹਮਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇਕ ਝੀਲ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਆਰਾ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਇਕ ਨਦੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਗਾਰੀ [ਅਨੰਤ] ਆਖਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਬ੍ਰਿਛ ਹੈ 'ਇਲੀਆ' [ਸੰਗਾਰੀ]। ਅੱਗੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਸਲੁਜ',ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹਿਲ ਹੈ 'ਅਪਾਰ-ਜਿਤ' [ਜੋ ਜਿਤਿਆ ਨਾ ਜ ਵੇ]। ਇਸ ਮਹਿਲ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਹਨ ਇੰਦਰ ਤੇ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ। ਇਸ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਤਖਤ ਉਪਰ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਹਨ ਵਿਕਾਸ਼-ਮਾਨ [ਚੇਤਨ], ਤੇ ਤਖਤ ਹੈ ਅਮਿਤਔਜਸ [ਬੇਅੰਤ ਤੇਜ]। ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਜਿੰਦ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ, ਤੂੰ ਕੌਣ ਹੈਂ ? ਤਾਂ ਜਿੰਦ ਦਸਦੀ ਹੈ ਜੁ ਮੈਂ ਉਹੋ ਹਾਂ ਜੋ ਦੇਸ ਤੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ, ਜੋ ਸਾਲਾਂ ਤੇ ਰੁਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ, ਜੋ ਚਰਾਚਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਬੀਜ ਹਾਂ, ਹਾਂ ਜੀ, ਮੈਂ ਉਹੋ ਕੁਝ ਹਾਂ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਹੋ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹਾਂ। ਇਸ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਤੇ ਗਾਥਾ (Allegory) ਦੋਵੇਂ ਗੁੰਦੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਤਾ ਦੱਸੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੱਡਿਆਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦੁਆਰਪਾਲ ਬਣਾਕੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜੁ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਵੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅੰਦਰ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਨਾਮ ਵਿਚ ਧੋਤੀ ਹੋਈ ਜਿੰਦੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਧ੍ਰ—ਤਖਤ ਤ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜੀ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਮ੍ਰਿਤ ਤੇਜ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸ ਦਾ ਹੈ ? 'ਨਿਰੰਕਾਰ' ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ। ਉਹ ਤਖਤ ਕੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉਪਰ ਉਹ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹਨ ? ਇਹ 'ਨਾਮ' ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਚਿਨ੍ਹ—ਬੁਣਤਰ (Symbology) ਬੁਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਤਨੇ ਹੀ ਵੱਧ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤੀਏ ਉਤਨੇ ਹੀ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਪੜਦੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ 'ਖਾਲਸਾ' ਜੀ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਇਉਂ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ;—

"ਮੈ ਪੇਖਿਓ ਰੀ ਊਚਾ ਮੋਹਨੁ ਸਭ ਤੇ ਊਚਾ।
ਆਨ ਨ ਸਮਸਰਿ ਕੋਊ ਲਾਗੈ ॥
ਢੂਢਿ ਰਹੇ ਹਮ ਮੂਚਾ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਬਹੁ ਬੇਅੰਤੁ ਅਤਿ ਬਡੋ ਗਾਹਿਰੋ
ਥਾਹ ਨਹੀ ਅਗਹੂਚਾ।
ਤੋਲਿ ਨ ਤੁਲੀਐ ਮੋਲਿ ਨ ਮੁਲੀਐ,
ਕਤ ਪਾਈਐ ਮਨ ਰੂਚਾ।
ਖੋਜ ਅਸੰਖਾ ਅਨਿਕ ਤ ਪੰਥਾ
ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਨਹੀ ਪਹੂਚਾ
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਕਿਰਪਾ ਕਰੀ ਠਾਕੁਰ
ਮਿਲਿ ਸਾਧੂ ਰਸ ਭੂੰਚਾ।" (ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ ਮ: ੫)

(੧੧)

ਅਜੇ ਅਸਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੁ ਕਿ ਮਰਦੇ ਕਬਰਾਂ ਵਿੱਚ 'ਕ੍ਰਿਆਤਮ' ਤੋੜੀ ਸਉਣਗੇ ਜਾਂ ਇਉਂ ਸੋਚਣਾ ਭੁਲ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਪੰਚ—ਭੂਤਕ ਹੈ ਜਦ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਭੂਤ ਆਖੋ ਆਪਣੇ ਭੂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਰਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਕੀਕਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੁ ਕਿਆਮਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮੁਰਦੇ ਉਠ ਖ਼ਲੋਣਗੇ ? ਰੂਹ ਕੋਈ ਜੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਜੋ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਬੈਠੀ ਰਹੇਗੀ। ਰੂਹ ਤਾਂ ਸੂਖਮ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਮਹਾਂ ਭੂਤਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਤਾਂ ਕਿਧਰੇ ਰਹੀ ਕਾਲ ਦੇਸ ਦੀ ਕੈਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ। ਕਬਰ ਵਿੱਚ ਰੂਹ ਤਾਂ ਤਦ ਸਵੇਂ ਜੇ ਰੂਹ ਵੀ ਜੜ੍ਹ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਰੂਹ ਜੜ੍ਹ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਵਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਨੂਰ ਹੈ। ਕੌਣ ਆਦਮੀ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੇ ਅਸਤ ਹੋਣ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਬਕਸਾਂ ਯਾ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਡੱਕ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਜਾਂਕਣ ਰੋਸ਼ਨੀ ਸੂਰਜ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਟੁਰ ਜਾਂਦੀ ਤੀਕਣ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਡੀ ਰੂਹ ਆਪਣਾ ਤੇਜ ਲੈਕੇ ਟੁਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਪੱਥਰ ਵਾਂਗ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਮਰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾਲਾਣਾ ਹੀ, ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਝ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਿਛਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਖ਼ੇਦ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਵੇਖਕੇ ਮੁੜ ਮੁੜ ਰੋਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਜੁ ਪੰਛੀ ਦੇ ਉੱਡਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪਿੰਜਰੇ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਵਾਕ ਹੈ:—

ਪਵਨੈ ਮਹਿ ਪਵਨੁ ਸਮਾਇਆ ।
[1]ਜੋਤਿ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਰਲਿ ਜਾਇਆ ।
ਮਾਟੀ ਮਾਟੀ ਹੋਈ ਏਕ ।
ਰੋਵਨਹਾਰੇ ਕੀ ਕਵਨ ਟੇਕ ।
ਕਉਨੁ ਮੂਆ ਰੇ ਕਉਨੁ ਮੂਆ ।
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਿਲਿ ਕਰਹੁ ਬੀਚਾਰਾ
ਇਹੁ ਤਉ ਚਲਤੁ ਭਇਆ । ਰਹਾਉ ।
ਅਗਲੀ ਕਿਛੁ ਖਬਰਿ ਨ ਪਾਈ ।
ਰੋਵਨਹਾਰੁ ਸਿ ਊਠਿ ਸਿਧਾਈ ।
ਭਰਮ ਮੋਹ ਕੇ ਬਾਧੇ ਬੰਧ ।
ਸੁਪਨੁ ਭਇਆ ਭਖਲਾਏ ਅੰਧ ।
ਇਹ ਤਉ ਰਚਨੁ ਰਚਿਆ ਕਰਤਾਰਿ ।
ਆਵਤ ਜਾਵਤ 'ਹੁਕਮਿ' ਅਪਾਰਿ
ਨਹ ਕੋ ਮੂਆ ਮਰਣੈ ਜੋਗੁ ।

1. ਆਤਮਾ = ਨਾਮ = Logos.

ਨਹ ਬਿਨਸੈ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਹੰਗੁ..... ...
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰਿ ਭਰਮ ਚੁਕਾਇਆ ।
ਨਾ ਕੋਈ ਮਰੈ ਨ ਆਵੈ ਜਾਇਆ । (ਰਾਮਕਲੀ ਮ: ੫)

'ਅਗਲੀ ਖਬਰ ਨਾ ਹੋਣ' ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਮੂੜ੍ਹ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਜੁ ਰੂਹ (ਜੀਵ) ਤਾ ਨਿਰਲੇਪ ਸੀ ਉਸਦਾ ਜੜ੍ਹ ਭੂਤਾਂ ਨਾਲ ਇਤਨਾ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਸੀ ਜਿਹਾ ਕਿ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਜਗਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਦਿਨ ਲਈ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰਾਤ ਲਈ ਨਹੀਂ । ਯਾ ਜੀਕਣ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਰੇਲ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਲਈ ਨਹੀਂ । ਜੀਵ ਤਾਂ ਸੂਖਮ, ਸ੍ਵਛ ਬਿਮਲ ਸੱਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹ ਮਾਇਆ ਦੀ ਮਲੀਨਤਾ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਮੂਰਖ ਇਸਨੂੰ ਜਮਣ ਮਰਨ ਵਿਚ ਸਮਝਕੇ ਭੁੱਲਦੇ ਹਨ:—

ਜੇ ਇਹ ਜਾਣਹ ਸੋ ਇਹੁ ਨਾਹਿ ।
ਜਾਨਣਹਾਰੇ ਕਉ ਬਲਿ ਜਾਉ । (ਉਹੀ)

(੧੨)

ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਉਠੇਗਾ ਕਿ ਜੇ ਪੰਚ ਭੂਤ ਜੜ੍ਹ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਕੀ ਸੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਨਿਵਾਸ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਨਾਲ ਲੈ ਟੁਰਦੀ ਹੈ । ਕੀ ਇਹ ਸਾਡਾ ਸ਼ਰੀਰ ਯਾ ਦਿਮਾਗ ਨਹੀਂ ? ਉਤਰ ਹੈ ਜੁ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਜੀਵ ਦਾ ਇਕ ਆਲ੍ਹਣਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੰਛੀ ਭਿੰਨ ਹੈ ਜੋ ਬੋਲੀਆਂ ਬੋਲਦਾ ਤੇ ਆਲ੍ਹਣਾ ਰਚਦਾ ਹੈ । ਯਾਦਗੀਰੀ ਯਾ "ਚੇਤਾ" (Memory) "[1]ਇਸ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਹੈ ਨਾ ਕੀ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ।" ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਭੁਲਾਣ ਦੀ ਚੱਕੀ, ਭੁਲਭੁਲਈਆਂ ਵਰਗੀ ਕੜਿੱਕ ਹੈ । 'ਆਤਮਾ' ਵਿਚ ਹੀ ਚੇਤਾ ਤੇ ਚੇਤਨਤਾ ਹੈ । ਹੈ । ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਚੋਟੀ ਤੇ ਨਾ ਅੱਪੜਦੇ ਹੋਏ ਮਨ ਨੂੰ ਤੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਪ੍ਰਮਾਣੂਆਂ ਦੀ ਥਾਟ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਇਹ ਉਸ ਗਲਤੀ ਵਿਚ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁਰਦੇ ਰਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਹਨ । ਭਲਾ ਸੋਚੋ, ਮੁਰਦਾ ਸ਼ੈ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਕੀਕਣ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਕੀਕਣ ਓਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਿੱਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਮੰਬਾ (ਘਰ) ਜੜ੍ਹ-ਜਗਤ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੀਵ ਹੈ ਜੋ ਜੜ੍ਹ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਇੰਞ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ ਜੀਕਣ ਚਮਕ-ਪੱਥਰ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਰੱਖਦਾ ਹੈ । ਮਰਨ ਵਲੋਂ ਇਹੋ ਜੀਵ ਅਪਣੇ ਚੇਤਿਆਂ ਦੀ ਪੰਡ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਕੇ ਟੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਫਿਰ ਜੰਮਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਅਪਣਾ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ ਫਿਰ ਤਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ—ਜੀਕਣ ਮੱਕੜੀ ਅਪਣਾ ਤਾਣਾ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤਣ ਲੈਂਦੀ ਹੈ । ਮੌਤ ਵੇਲੇ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਇੰਝ ਸੁਟ ਛੱਡਦਾ ਹੈ

1. Platinus: 'Es to memory, the body is an impediment,...... .....the unstable and fluctuating nature of the body makes for oblivion, not for mercy. Memory belongs to the soul."

ਜੀਕਣ ਅਸੀਂ ਮੈਲੇ ਕਪੜੇ ਲਾਹ ਸੁਟਦੇ ਹਾਂ—ਜੀਕਣ ਸੱਪ ਅਪਣੀ ਕੁੰਜ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਟ ਛੱਡਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੀਕਣ ਕਪੜੇ ਯਾ ਸੱਪ—ਕੁੰਜ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਪੱਖ ਨਹੀਂ, ਮਾਨੋਂ ਦਰਖਤ ਦੇ ਛਿਲਕੇ ਹਨ ਤੀਕਣ ਸਾਡਾ ਅਸਲ ਸਾਡਾ ਸਦੀਵ-ਜਾਗਦਾ 'ਆਤਮਾ' ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵੇਸ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਯਾ ਪਰਛਾਵੇਂ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚੋਂ ਸਦਾ ਸਦਾ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਵਾਕ—

'ਜੈਸੇ ਏਕ ਆਗ ਤੇ ਕਨੂੰਕਾ ਕੋਟ ਆਗ ਉਠਹਿ,
ਨਿਆਰੇ ਨਿਆਰੇ ਹੁਇ ਕੈ ਫਿਰ ਆਗ ਮੈਂ ਮਿਲਾਹਿੰਗੇ।
ਜੈਸੇ ਏਕ ਧੂਰ ਤੇ ਅਨੇਕ ਧੂਰ ਪੂਰਤ ਹੈਂ
ਧੂਰ ਕੇ ਕਨਕਾ ਫੇਰ ਧੂਰ ਹੀ ਸਮਾਹਿੰਗੇ।
ਜੈਸੇ ਏਕ ਨਦ ਤੇ ਤਰੰਗ ਕੋਟ ਉਪਜਤ ਹੈਂ,
ਪਾਨ ਕੇ ਤਰੰਗ ਸਬੈ ਪਾਨ ਹੀ ਕਹਾਹਿੰਗੇ।
ਤੈਸ ਬਿਸ੍ਵ ਰੂਪ ਤੇ ਅਭੂਤ ਭੂਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ,
ਤਾਂਹੀ ਤੇ ਉਪਜੇ ਸਬੈ ਤਾਹੀ ਮੈਂ ਸਮਾਹਿੰਗੇ। (ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ)

ਗਲ ਕੀ, ਸਾਂਭਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ 'ਆਤਮਾ' ਹੈ ਕਿ ਮਿਰਤਕ ਸਰੀਰ। ਜੋ 'ਆਤਮਾ' ਵੱਲ ਤੱਕਦੇ ਹਨ ਉਹ ਤਾਂ ਗੁਰਮੁਖ ਹਨ, ਜੋ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਮਾਧਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਉਹ ਨਾਸਤਕ ਹਨ ਜੋ ਆਤਮਾ—ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵਾਂਜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮਰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਕੂੜ—ਮਤੀਏ ਤੇ ਮਨ-ਮਤੀਏ ਇੰਜ ਮੋੜ ਮੁੜ ਕੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਪਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੀਕਣ ਜਲ ਦੀ ਬੂੰਦ ਪੌਣ ਬਣਕੇ ਵੀ ਫਿਰ ਬਰਸਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਸਮਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰਮੁਖ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਹਟਾਕੇ ਸੂਖਮ 'ਨਾਮ' ਨਾਲ ਨੱਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਦਾ ਰੂਪ ਹੋਕੇ ਮੁੜ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਜੋ ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਅਤਿਅੰਤ ਖਚਤ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਭੂਤ, ਪ੍ਰੇਤ ਯਾ ਜਿੰਨ ਬਣਾਕੇ ਸੂਖਮ-ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੁ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮੁੜੇ। ਮਾਇਆ ਦੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਥਾਲੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਪਈ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਅੰਗ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਮਾਨੋ ਟੁੰਡੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭਟਕਦੇ ਉਹ ਅੰਤ ਨੂੰ ਇਤਨੇ ਸੂਛ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੁ ਫਿਰ ਮਨੁੱਖਾ—ਜੂਨ ਵਿੱਚ ਆ ਸਕਣ। ਮਨੁੱਖਾ-ਜੂਨ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਅੱਪੜਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਉਤਾਂਹ ਚੜ੍ਹਨ ਯਾ ਡਿੱਗਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੈ ਜੋ ਹੋਰਨਾ ਜੂਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ—ਜੂਨ ਵਿੱਚ ਅੱਪੜਕੇ ਵੀ ਕਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਸ਼ੂ—ਬ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗ੍ਰਸੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ—

"ਖੂਕ ਮਲਹਾਰੀ ਗਜ ਗਦਹਾ ਬਿਭੂਤ ਧਾਰੀ,
ਗਿਧੂਆ ਮਸਾਨ ਬਾਸ ਕਰਿਓਈ ਕਰਤ ਹੈਂ।

ਘੂਘੂ ਮਟ ਬਾਸੀ ਲਗੇ ਡੋਲਤ ਉਦਾਸੀ ਮ੍ਰਿਗ,
ਤਰਵਰ ਸਦੀਵ ਮੋਨ ਸਾਧੇਈ ਮਰਧ ਹੈ,
ਬਿੰਦ ਕੇ ਸਧੱਯਾ ਤਾਹਿ ਹੀਜ ਕੀ ਬਡੱਯਾ ਦੇਤ,
ਬੰਧਰਾ ਸਦੀਵ ਪਾਇ ਨਾਂਗੇ ਹੀ ਖਿਰਤ ਹੈ।
ਅੰਗਨਾ ਅਧੀਨ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਮੈਂ ਪ੍ਰਬੀਨ,
ਏਕ ਗਯਾਨ ਕੇ ਬਹੀਨ ਛੀਨ ਕੈਸੇ ਕੈ ਤਰਤ ਹੈਂ।
ਭੂਤ ਬਨਚਾਰੀ ਛਿਤ ਛੌਨਾ ਸਭੇ ਦੂਧਾ ਧਾਰੀ,
ਪੌਨ ਕੇ ਅਹਾਰੀ ਸੁ ਭੁਜੰਗ ਜਾਨੀਅਤ ਹੈਂ।
ਤ੍ਰਿਣ ਕੇ ਭਛੱਯਾ ਧਨ ਲੋਭ ਕੇ ਤਜੱਯਾ ਤੇ ਤੋ,
ਗਊਅਨ ਕੇ ਜੱਯਾ ਬ੍ਰਿਖ ਭੱਯਾ ਮਾਨੀਅਤ ਹੈਂ।
ਨਭ ਕੇ ਉਡੱਯਾ ਤਾਹਿ ਪੰਖੀ ਕੀ ਬਡੱਯਾ ਦੇਤ,
ਬਗਲਾ ਬਿੜਾਲ ਬਕ ਧਯਾਨੀ ਠਾਠੀਅਤ ਹੈਂ।
ਜੇਤੇ ਬਡੇ ਗਯਾਨੀ ਤਿਨੋ ਜਾਨੀ ਪੈ ਬਖਾਨੀ ਨਾਹਿ,
ਐਸੇ ਨ ਪ੍ਰਪੰਚ ਮਨ ਭੂਲ ਆਨੀਅਤੁ ਹੈਂ।
ਮੂੜ੍ਹ ਰੂੜ ਪੀਟਤ ਨੇ ਗੂੜ੍ਹਤਾ ਕੋ ਪਾਵੈ ਭੇਦ,
ਪੂਜਤ ਨਾ ਤਾਹਿ ਜਾਕੇ ਰਾਖੇ ਰਹੀਅਤ ਹੈਂ। (ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ)

ਇਹ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੈ:—

(੧) ਮੌਤ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਅ ਤਮਾ ਹਾਂ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਮਰਣ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਕ ਚੋਲਾ ਛੱਡਕੇ ਦੂਜਾ ਚੋਲਾ ਬਦਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਵਾਂ ਚੋਲਾ ਉਸ ਰੰਗ ਯਾ ਕਪੜੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਮਨ ਸੀ। ਚੰਗੇ ਚਿੱਤ ਵਾਲੇ ਸੂਖਮ ਪੋਸ਼ਾਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮਲੀਨ ਚਿੱਤ ਵਾਲੇ ਠੁੱਲੇ ਕਪੜੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੁੜ ਮੁੜਕੇ ਚੌਰਾਸੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(੨) ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਅਮਲਾਂ ਦੀ ਬਾਕੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਇਸ ਬਾਕੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਨੂੰ ਨਵਾਂ ਜਨਮ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਹਉਮੈਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਛੱਡਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ 'ਬਾਕੀ' ਨਹੀਂ, ਉਹ ਸਹਿਜੇ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੀਕਣ ਵਾਯੂ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। 'ਬਾਕੀ' 'ਕਿਆਮਤ' ਦੇ ਦਿਨ ਤੇੜੀ ਮੁਲਤਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ; ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਕਿਆਮਤ ਹੈ। 'ਬਾਕੀ' ਰੋਜ਼ ਦੀ ਰੋਜ਼ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ।

(੩) ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਡੀ 'ਬਾਕੀ' ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਾਡੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਚ ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਾੜਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਨਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਜੀਵ ਜੜ੍ਹ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ, ਚੇਤਨ ਹੈ ਜੋ ਸਦਾ ਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵ ਫਿਰ ਅਪਣਾ ਹੋਰ ਆਲ੍ਹਣਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੰਝ

ਚੌਰਾਸੀ ਦਾ ਗੇੜ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਅਸਲ ਆਪਾ ਸਾਡਾ "ਆਤਮਾ" ਹੈ ਨ ਕਿ ਸਰੀਰ। 'ਮਨ' ਸਰੀਰ ਤੇ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਗੰਢ ਹੈ।

(੪) ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਸਾਡੀ 'ਰੂਹ' ਯਾ 'ਜਿੰਦ' ਉਡ਼ਕੇ ਇੱਥੋਂ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਉਡਕੇ ਤਾਂ ਤਦ ਜਾਵੇ ਜੇ 'ਰੂਹ' ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਦੇਸ ਤੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੋਵੇ। ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਡਾ ਜੀਵ ਇਸ ਜੜ੍ਹ ਜਗਤ ਨੂੰ ਛਡ 'ਨਿਰਕਾਰ' ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੀਕਣ ਕੋਈ ਮੱਛ ਅਪਣਾ ਸਿਰ, ਜੋ ਪਹਿਲੋਂ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ, ਫਿਰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾ ਲਵੇ, ਯਾ ਜੀਕਣ ਕੋਈ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਟਾਪੂ ਕਿਸੇ ਭੂਚਾਲ ਨਾਲ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਯਾ ਜੀਕਣ ਕੋਈ ਗੁਪਤ-ਕਿਸ਼ਤੀ (ਟਾਰਪੀਡੋ) (Torpedo) ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਚੁੱਭੀ ਮਾਰ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨਿਰੰਕਾਰ ਰੂਪ ਪਾਣੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਤਾਂ ਕਾਲ ਤੇ ਦੇਸ ਦੀ ਕੈਦ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਗਰ ਵਿਚ 'ਨਿਰੰਕਾਰ' ਅਪਣੇ ਅਕਾਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਕੈਦਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਡਾ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਉਡਕੇ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਥਾਂ ਨਹੀ ਜਾਂਦਾ, ਇਹ ਤਾਂ 'ਕਾਲ' ਨੂੰ ਛੱਡ 'ਅਕਾਲ' ਵਿਚ ਚੁੱਭੀ ਮਾਰਕੇ ਉਥੇ ਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਜਾਣ ਲਈ ਇਹ ਯੋਗ ਹੋਵੇ। ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਲੋਕੀ ਤਦ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਜਦ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਜੀਵ' ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਜੜ੍ਹ ਆਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਫ਼ਾਨੂਸ ਯਾ ਬਿਬਾਨ ਯਾ ਪੰਛੀ ਵਾਂਙ ਉਡ਼ਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਗਲਤ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਕਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡਾ ਮਨ ਸੁਫਨੇ ਵੇਲੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਯਾ ਲੋਹੇ ਯਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਧਾਤ ਦੀ ਸੰਦੂਕੜੀ ਵਿਚ ਕੀਕਣ ਕੈਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। "ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਡਾ ਸੂਖਮ-ਸਰੀਰ 'ਨਿਰੰਕਾਰ ਯਾ ਅਕਾਲ ਵਿਚ ਚੁੱਭੀ ਮਾਰਦਾ ਹੈ" ਤੇ ਫਿਰ 'ਹੁਕਮ' ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰੀ ਕਿਸੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਜਾ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਜਿਤਨੀ ਦੇਰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਤਨੀ ਦੇਰ 'ਚਾਲ' ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਰੂਪ ਰੇਖ ਤੋਂ ਨਿਆਰਾ ਸੀ।

(੫) ਸੁਰਗ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਕੋਈ ਥਾਵਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਜੀਵ ਦੀਆਂ ਚਗੀਆਂ ਮੰਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਹਨ। ਸੁਰਗ ਸੂਖਮ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਤੇ ਨਰਕ ਸਥੂਲ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਜੀਕਣ ਆਕਾਸ ਸੂਖਮ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਮ ਹੈ ਸਥੂਲ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡਾ ਜੀਵ ਸੁਰਗ ਦੇ ਰਾਹ ਪਿਆ ਹੈ ਜਦ ਅਪਣੇ ਸਥੂਲ ਪੜਦਿਆਂ ਨੂੰ ਚੀਰਦਾ ਚੀਰਦਾ ਆਕਾਸ਼-ਤੱਤ ਵਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਰਕ ਕੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਜੀਵ ਦਾ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਵਸ ਆਉਣਾ। ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਪੜਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚ ਪੜਦਾ ਬਹੁੰ ਮੋਟਾ ਹੈ, ਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਪੜਦਾ ਮਾਨੋਂ ਚਮੜੇ ਵਾਂਙ ਸਿਥਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਰਕ ਵੀ ਇਸੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਸੁਰਗ ਵੀ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ। ਸੂਖਮ-ਸਰੀਰ ਜੜ੍ਹ—ਸਰੀਰ ਦਾ ਬੀਜ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਸੁਫਨਾ ਜਾਗਰਤ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਹੀ ਬੀਜ ਰੂਪ ਹੈ।

(੬) ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਜੋ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦਰਜੇ ਹਨ—ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਯਾ ਚੰਨ

ਸੂਰਜ ਦੇ—ਉਹੋ ਹਾਲਤਾਂ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹਨ। ਬਾਹਰਲਾ ਸਥੂਲ-ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਜਿਹਾ ਠੁੱਲਾ ਹੈ, ਅੰਦਰ 'ਮਨ' ਹੈ ਜੋ ਵਾਯੂ ਤੋਂ ਵੀ ਸੂਖਮ ਹੈ, ਧੁਰ ਅੰਦਰ 'ਆਤਮਾ' ਹੈ ਜੋ ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸੂਖਮ ਹੈ। ਜਦ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਚੰਨ ਯਾ ਸੂਰਜ ਵਲ ਧਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਥੂਲ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਛਡ 'ਨਿਰੰਕਾਰ' ਵਿਚ ਟੁੱਭੀ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਫਿਰ ਮੁੜ ਸਿਰੋੜੀ ਇਸੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚੋਂ ਆ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। 'ਦੇਵ-ਪਉੜੀ' ਵੀ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੈ, ਤੇ 'ਪਿਤਰ-ਪਉੜੀ' ਵੀ। 'ਦੇਵ-ਪਉੜੀ' ਸਾਨੂੰ ਸੂਖਮ-ਤੱਤਾਂ ਵੱਲ। ਜੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਪਰੀਪੂਰਣ ਹੈ ਉਹੋ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਬਾਹਰਲਾ-ਅਨੰਤ ਤੇ ਅੰਦਰਲਾ-ਅਨੰਤ ਦੋ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਹੀ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਏਕੰਕਾਰ' ਆਖੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਏਕੰਕਾਰ' ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਨੇਕ ਹਨ—ਅਗਿਣਤ, ਪਰ ਸਾਰੇ ਉਸ ਅਸੂਲ, ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਬਣੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੇ ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ' ਯਾ ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ।

(੭) ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਅਸੀਂ ਤਮੋ ਗੁਣ ਨੂੰ ਛਡ ਸਤੋਗੁਣ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਸਾਡੀ ਜਿੰਦ 'ਧਰਮ ਖੰਡ' ਤੋਂ ਟਪ ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਵਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। 'ਸਰਮ-ਖੰਡ' ਵਿਚ ਅੱਪੜਕੇ ਸਾਡਾ 'ਕਾਰਣ-ਸਰੀਰ' ਹਉਮੈ ਵਾਲਾ, ਸੜ ਜਾਂਦਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇੱਥੇ ਸਾਨੂੰ ਕਾਲ ਤੇ ਦੇਸ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ– ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੀ ਦੇਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਛੁਟਕਾਰੇ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਰੱਬੀ-ਜ਼ੋਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ "ਕਰਮ-ਖੰਡ' ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ-ਤ੍ਰਾਣ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਅਪਰੰਪਰ-ਤੱਤ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਪੰਜੇ ਮਹਾਂ-ਭੂਤ, ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਉਪਜਦੇ ਹਨ—ਭਾਵ 'ਨਾਮ' ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਜਜੇ 'ਨਿਰੰਕਾਰ' ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਹੈ ਕਾਲ ਤੇ ਦੇਸ ਤਾਂ 'ਸਰਮ ਖੰਡ' ਵਿਚ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ, ਹੁਣ ਇੱਥੇ ਅੱਪੜਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭਤਾ (ਰੱਬੀ-ਨੂਰ) ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਆ ਲੱਭਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਤੇਜਵਾਨ ਤੇ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(੮) ਅੰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਪੇ (Universal-Self) ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੈ 'ਸੱਚ ਖੰਡ' ਜਿੱਥੇ ਕਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਨਹੀਂ, ਦੇਸ ਦੀ ਬੇੜੀ ਨਹੀਂ, ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਨਹੀਂ, ਕਾਰਣ (Subject) ਤੇ ਕਰਣ (Object) ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਯਾ ਗੰਢ ਨਹੀਂ, ਮਨ ਉਨਮਨ ਦੀ ਮਗਣੀ ਨਹੀਂ। ਇੱਥ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ-ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ 'ਹੁਕਮ' ਹੈ। ਇੱਥੇ ਅੱਪੜਕੇ ਵੀ 'ਕਾਰ' ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਹੁਣ "ਹਉ" ਨ ਉਲਟਕੇ "ਉਹ' ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਹੈ—'ਭਾਵ' 'ਕਾਰ' ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਅਰਪਣ ਹੋ ਗਈ—'ਜਿਵ ਤਿਵ ਹੁਕਮ ਤਿਵੈ ਤਿਵੈ ਕਾਰ।' ਅਰਪਣ ਨਹੀਂ, ਅਰਪਣ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕਰੀਦਾ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਅਪਣੇ ਹੀ ਆਪੇ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ

1. Cf. Plotinus. "In ordinary vision, there are two things, the perceiver and the perceived, in the divine vision the soul neither sees, nor distinguishes by seeing; the perceiver is one with the thing perceived; it is not properly speaking vision bnt union."

ਹੈ—'ਆਪਸ ਕਉ ਆਪਹਿ ਆਦੇਸ਼'। ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਥੇ ਹੀ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ-ਚੇਤਨਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸਥੂਲ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਬੀਜ-ਰੂਪ-ਆਕਾਰ ਹੈ—'ਤਿਥੈ ਲੋਅ ਲੋਅ ਆਕਾਰ।' ਇਹ ਬੀਜ-ਰੂਪ ਆਕਾਰ (Ideas) ਬੇਅੰਤ ਹਨ ਤੇ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ ਦਾ ਤੱਤ ਹੈ, 'ਨਿਰਭਉ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ' ਪੁਣੇ ਦਾ ਤੱਤ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, 'ਸੱਚ ਖੰਡ' ਵਿਚ ਵੀ 'ਖੰਡ ਮੰਡਲ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ' ਹੈ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ? ਇੰਞ, ਜੀਕਣ ਬੋਹੜ ਬੀਜ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀਉ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸੀ, ਯਾ ਜੀਕਣ ਸਾਰੀ ਉਤਪਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ 'ਨਿਰੰਕਾਰੀ-ਬੀਜ' ਹੋਰਾਂ ਬੀਜਾਂ ਵਾਂਙ ਨਹੀਂ, ਇਹ 'ਹਰਣ-ਗਰਭ' ਸੋਨੇ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ-ਆਤਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹ ਦਾ ਰਤਾ ਕੁ ਲੇਸ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ ਜੀ, ਇਥੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਰੂਪ ਰੁਖ ਰੰਗ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਜੀਵ ਵੀ ਹਨ। ਕਿੱਥੇ ? ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ([1]Ideas) ਵਿਚ : ਉਹ ਬੀਜ ਆਕਾਰ ਸਦਾ-ਸਥਿਰ ਹਨ, ਉਹ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਪਰਲੋ ਦੇ ਤਰੰਗਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇ ਨਿਰੰਤਰ ਹਨ—ਇਕ-ਰਸ ਹਨ। ਫਿਰ ਕੀਕਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੁ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਸਾਡੀ 'ਮੈਂ' ਮਰ ਜਾਵੇ। ਹੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਮੈਂ ਤੂੰ ਹਾਂ, ਤੂੰ ਮੈਂ ਹੈਂ, ਮੈਂ ਤੇ ਤੂੰ ਇੱਕ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ 'ਏਕੰਕਾਰ' ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹਾਂ !' ਇਹ ਸਾਡਾ ਸਦਾ—ਸਥਿਰ ਠਿਕਾਣਾ ਹੈ ! ਇੱਥੇ ਮੌਤ ਨਹੀਂ, ਸਦ-ਜੀਵਣ ਹੈ !!

---

1. Cf. Plotinus. "In ordinary vision, there are two things, the perceiver and the perceived, in the divine vision the soul neither sees, nor distinguishes by seeing; the perceiver is one with the thing perceived; it is not properly speaking vision bnt union."

੧੦

੧. ਚਾਰ ਯੁਗ ਕੇੜ੍ਹੇ ਕੇੜ੍ਹੇ ਹਨ ?
੨. ਸਤਿਯੁਗ ਆਉਣਾ ਹੈ ਯਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ ?

ਸਤਿਜੁਗ ਤਰੇਤਾ ਦੁਆਂਪ ਭਣੀਐ, ਕਲਿਜੁਗ ਊਤਮੋ ਜੁਗਾ ਮਾਹਿ ।'
(ਆਸਾ ਮ: ੫)

ਰਿੱਧੀਆਂ, ਸਿੱਧੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਦੇਸ (Space) ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ, ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੈ, ਪਰ ਆਉ ਹੁਣ ਚਹੁਆਂ ਜੁਗਾਂ ਬਾਬਤ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ । ਸਤਿਜੁਗ ਬਾਬਤ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰਿਵਾਇਤਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ਤੇ ਇਹ ਰਿਵਾਇਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਗਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਨ । ਪਰ ਦੋ ਮੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਇਹ ਹਨ: (੧) ਪੁਰਾਤਨ ਖਿਆਲਾਂ ਵਾਲੇ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਜੁ ਸਤਿਜੁਗ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ ਹੈ । ਸਤਿਜੁਗ ਵਿਚ ਕੀ ਸੀ ? ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ । ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਜੁ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਸ਼ਰਧਾਲੂ, ਸੱਚੇ, ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਮਰਾਂ ਵੀ ਵੱਡੀਆਂ ਸਨ, ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਘਟ ਸਨ, ਸਾਰੇ ਘਿਉ ਖਿਚੜੀ ਸਨ, । ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਭੜਾਈ ਬੜੀ ਘਟ ਸੀ, ਤੇ ਜੇ ਲੜਾਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਰਲ ਮਿਲਕੇ ਡੰਡ ਸਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਵੇਖੋ ਕਿਆ ਸੁਹਾਵਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ । ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ੁਭ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਫਿਰ ਮੁੜ ਆਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਤਨ ਟੋਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਖ਼ਦੇ ਹਨ ਜੁ ਸਤਿਜੁਗ ਪਿੱਛੋਂ ਤਰੇਤਾ ਆਇਆ, ਤਰੇਤਾ ਪਿੱਛੋਂ ਦੁਾਪਰ, ਦੁਾਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਹੁਣ ਕਲਜੁਗ । ਇਹ ਵੀ ਖਿਆਲ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਜੁ ਸਤਿਜੁਗ ਵਿੱਚ ਸਤ, ਸੰਤੋਖ, ਦਇਆ, ਧਰਮ, ਜੋ ਧਰਮ ਦੇ ਚਾਰ ਪਗ ਹਨ,. ਸਪੂੰਰਨ ਸਨ । ਜੁਗ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਬੀਤੇ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਇੱਕ ਇੱਕ ਪੈਰ ਟੁਟਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕਲੂ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅੱਪੜਕੇ ਤਾਂ ਆਪੋ-ਧਾਪੀ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਈ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਵਾਕ:—

ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਸਾਈ
ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ ।
ਕੂੜੁ ਅਮਾਵਸ ਸਚੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾ
ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹ ਚੜਿਆ ।

ਹਉ ਭਾਲਿ ਵਿਕੁੰਨੀ ਹੋਈ ।
ਆਧੇਰੈ ਰਾਹ ਨਾ ਕੋਈ
ਵਿਚ ਹਉਮੈਂ ਕਰਿ ਦੁਖ ਰਈ ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ, ਕਿਨਿ ਬਧਿ ਗਤਿ ਹੋਈ ।

(੨) ਦੂਜੈ ਪਾਸੇ ਸਾਇੰਸਵੇਤਾ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ । ਉਹ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੁ ਮਾਨੁੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬਾਂਦਰਾਂ ਦੇ ਬੰਸ਼ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਸਾਡੇ ਪੜਦਾਦਿਆਂ ਦੇ ਪੜਦਾਦੇ ਕਦੀ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਸਾਲ ਪਿੱਛੇ ਬਾਂਦਰ ਸਨ, ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਕਲ ਸਿੱਖ ਕੇ ਵਧਦੇ ਵਧਦੇ ਇਸ ਸਭਯਤਾ ਤੇ ਪੁੱਜੇ । ਗਲ ਕੀ, ਸਾਇੰਸ ਵਾਲੇ ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਬੜਾ ਕਾਲਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ-ਇਤਨਾ ਜੁ ਅਸੀਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਦੇ ਹਾਂ । ਇਹ ਇੱਕ ਦੂਜੀ ਹਦ ਹੈ । ਵੇਖੋ ਪੁਰਾਤਨ ਖਿਆਲ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਪਿੱਛਾ ਸਤਿਜੁਗ ਵਾਲਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਾਇੰਸ ਵਾਲੇ ਸਤਿਜੁਗ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਵੱਲ ਦੱਸਦੇ ਹਨ । ਕਦ ? ਤਦ ਜਦ ਸਾਇੰਸ ਹੋਰ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਲਾਟੂ, ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਪੱਖੇ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਣ ਗੀਆਂ ਤੇ ਇਤਨਾ ਸੁਖਾਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਜੁ ਕੋਈ ਵੀ ਭੁੱਖਾ ਨਹੀਂ ਮਰੇਗਾ । ਗੱਲ ਕੀ, ਸਾਇੰਸ ਸਤਜੁਗ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੁਰਾਤਨ ਪੁਰਸ਼ੀ ਪਛਾਂਹ । ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਹੈ ਜੁ ਕਿਹੜੇ ਸੱਚੇ ਹਨ ।

(੨)

ਆਉ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੀਏ ਜੁ ਸਤਿਜੁਗ ਅਗਾਂਹ ਹੈ ਯਾ ਪਿਛਾਂਹ । ਇਸੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਇਹ ਗਲ ਸੋਚਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੁ 'ਕਲ ਜੁਗ' ਜੋ ਅਜਕਲ੍ਹ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ, ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਹੈ ਯਾ ਮਾੜਾ । ਇਸ ਉੱਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੁ 'ਕਲਜੁਗ' ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਗੱਲੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਤਜੁਗ ਆਖਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਚੰਗਾ ਹੈ । ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ:—

"ਸਤਜੁਗ ਤ੍ਰੇਤਾ ਦੁਆਪਰੁ ਭਣੀਐ,
ਕਲਿਜੁਗ ਉਤਮੋ ਜਗਾ ਮਾਹਿ ।
ਅਹਿ ਕਰੁ ਕਰੇ ਸੁ ਅਹਿ ਕਰੁ ਪਾਏ,
ਕੋਈ ਨ ਪਕੜੀਐ ਕਿਸੈ ਥਾਇ ।" (ਆਸਾ ਮ: ੫)

ਭਾਵ, ਇਹ ਕਲਜੁਗ ਹੋਰ ਜੁਗਾਂ ਤੋਂ ਸਰੇਸ਼ਟ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਤਿਜੁਗ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਜੁ ਇੱਕ ਦਾ ਡੰਡ ਸਭ ਦੇ ਸਿਰ, ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਜੁਗ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦਾ । ਗੱਲ ਕੀ, ਸਾਡਾ ਅੱਜ ਕੱਲ ਦਾ ਜੁਗ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਮਲੀਨਤਾ ਹੈ । ਆਓ

ਵਿਚਾਰੀਏ ਜੁ 'ਕਲਜੁਗ' ਦਾ ਅਸਲ ਰੂਪ ਕੀ ਹੈ। ਕੀ ਕਲਜੁਗ ਕੋਈ ਭਿਆਨਕ ਦੈਂਤ ਹੈ—ਰਾਹੂ ਵਾਂਗ ਜੋ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਆਕੇ ਹੜੱਪ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ? ਕੀ ਇਸਦਾ ਰਾਵਣ ਯਾ ਕੁੰਭਕਰਨ ਵਾਂਗ. ਕੋਈ ਮਿਥਿਆ ਰੂਪ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਇਸਦਾ ਅਪਣਾ ਰੂਪ ਕੋਈ ਖਾਸ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹੋ ਚੰਦ, ਸੂਰਜ ਤੇ ਤਾਰੇ ਅੱਜ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕ੍ਰੋੜ ਸਾਲ ਪਿੱਛੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਕਲਿਜੁਗ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਚੰਦ, ਤਾਰੇ ਤੇ ਸੂਰਜ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਉਹੋ ਹਨ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ :—

"ਸੋਈ ਚੰਦੁ ਚੜਹਿ ਸੇ ਤਾਰੇ ਸੋਈ ਦਿਨੀਅਰੁ ਤਪਤ ਰਹੈ।
ਸਾ ਧਰਤੀ ਸੋ ਪਉਣੁ ਝੁਲਾਰੇ ਜੁਗ ਜੀਅ ਖੇਲੇ ਥਾਵ ਕੈਸੇ।"

(ਰਾਮਕਲੀ ਮ: ੧)

ਭਾਵ, ਵੇਖੋ ਉਹੋ ਚੰਦ, ਸੂਰਜ, ਧਰਤੀ, ਪਉਣ; ਪਾਣੀ ਹੈ, ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਹੀ ਸੋਹਣੀ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਜਾਕੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਜੁ 'ਕਲਜੁਗ' ਕੋਈ ਦਾਤਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਕਿਧਰੇ ਤੀਰਥਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਲੁਕਕੇ ਬੈਠਾ ਹੈ—

ਕਿਤੈ ਦੇਸਿ ਨ ਆਇਆ ਸੁਣੀਐ
ਤੀਰਥ ਪਾਸਿ ਨ ਬੈਠਾ।
ਦਾਤਾ ਦਾਨੁ ਕਰੇ ਤਹ ਨਾਹੀ
ਮਹਲ ਉਸਾਰਿ ਨ ਬੈਠਾ।

ਭਾਵ ਉਹ ਕਲਜੁਗ ਕਿਧਰੇ ਤੰਬੂ ਕਨਾਤਾਂ ਤਾਣ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਜੇ ਕਲਜੁਗ ਦਾ ਕੋਈ ਠੋਸ ਰੂਪ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ. ਉਸਦਾ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਕੀ ਹੈ ? ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਉਤਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ—

ਜੇ ਕੋ ਸਤੁ ਕਰੇ ਸੋ ਛੀਜੈ ਤਪ ਘਰਿ ਤਪੁ ਨ ਹੋਈ
ਜੇ ਕੋ ਨਾਉ ਲਏ ਬਦਨਾਵੀ ਕਲਿ ਕੇ ਲੇਖਣ ਏਈ।

ਭਾਵ ਇਹ ਜੁ ਕਲਜੁਗ ਇਹੋ ਹੈ ਜੁ ਚੰਗੇ ਦੇ ਨਾਲ ਮੰਦਾ ਵੀ ਇੰਞ ਚੰਮੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੀਕਣ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ; ਤਪ ਵਾਲੇ ਦਾ ਤਪ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਤੋੜ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਮ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਤੋੜ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਗੱਲ ਕੀ, ਇਸ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਜੋ ਕਾਂਜੀ ਹੈ, ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਵਿਚ ਜੋ ਕਾਲਖ ਹੈ ਉਹੋ ਹੀ ਕਲਜੁਗ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੈ 'ਕਲਜੁਗ' ਦੀ ਕੋਈ ਮਿਥੀ ਹੋਈ ਭਿਆਨਕ ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ। ਗੱਲ ਕੀ, 'ਕਲਜੁਗ ਵਿਚ ਜੋ ਸੱਚ ਨਾਲ ਝੂਠ. ਸੁਖ ਨਾਲ ਦੁੱਖ, ਹਰਖ ਨਾਲ ਸੋਗ, ਦਿਨ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਤ ਹੈ, ਬੱਸ ਉਹੋ ਹੀ ਤਾਂ 'ਕਲੂ-ਕਾਲ' ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਕਲਿ ਦਾ ਲੱਛਣ 'ਬਦੀ' ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਬਤ ਅਸੀਂ ਅੱਡਰੀ ਵੀਚਾਰ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਇਥੇ ਸਿਰਫ ਇਤਨਾ ਹੀ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੁ 'ਬਦੀ' ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੈ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਅਗਿਆਨ, ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ ਭਟਕਣ ਦਾ ਹੀ ਨਾਮ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਬੀਮਾਰੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੈ

ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਅਪਣੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਖੁੰਜ ਜਾਣ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ।
ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅਪਣੇ ਆਪ ਸੋਚ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੁ ਸਤਿਜੁਗ ਹੋ ਨਹੀਂ ਬੀਤਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਦਿਨ ਰਾਤ, ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਦਾ ਜੋੜ ਤਦ ਤੋਂ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਦ ਤੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਣੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਸਤਿਜੁਗ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਕੀ ਇਹ ਅੱਗੇ ਆਵੇਗਾ ?

(੩)

ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਹੋ ਨਹੀਂ ਬੀਤਿਆ। ਪਰ ਕੀ ਇਸ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਆਉਣਾ ਹੈ ? ਕੀ ਫਿਰ ਸਾਇੰਸ ਵਾਲੇ ਸੱਚੇ ਹਨ ਜੁ ਸਤਿਜੁਗ ਸਾਇੰਸ ਨੇ ਹੀ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਸਾਇੰਸ ਅਪਣੇ ਥਾਂ ਚੰਗੀ ਹੈ; ਵੇਖੋ ਸਾਇੰਸ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਮੋਟਰਾਂ ਰੇਲਾਂ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਸੜਕਾਂ ਕਛਦੇ ਹਾਂ, ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰ ਟੱਪਦੇ ਹਾਂ, ਤੇ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਡਾਰੀਆ ਮਾਰਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜੁ ਉਹੋ ਲੜਾਈ ਵੇਲੇ ਸ਼ਪਾ ਸ਼ਪ ਬਾਰੂਦ ਲੈਕੇ ਸਾਡੀ ਸੰਘੀ ਘੁਟਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹੋ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਯਥਾ ਐਮਡਨ (Emden) ਲੜਾਈ ਵੇਲੇ ਦੈਂਤ ਬਣਕੇ ਅੱਗ ਉਗਲਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਉਹੋ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਕੇ ਬੰਬ ਸੁੱਟਕੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਛੱਡਦੇ ਹਨ ? ਗੱਲ ਕੀ, ਸਾਇੰਸ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨੀ ਹੀ ਤੇਜ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨੀ ਹੀ ਤੀਬਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਧਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਨੇਰਾ (ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ) ਵੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਇੰਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ। ਉਲਟਾ ਸਾਇੰਸ ਕੋਲੋਂ ਤਾਂ ਸਾਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਥੋੜਾ ਖਾਣਾ ਤੇ ਸੁਖੀ ਰਹਿਣਾ। ਭਾਵ ਪੁਰਾਣਨ ਖਿਆਲ ਕਿ ਸਤਿਜੁਗ ਬੀਤ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਲਤ ਹੈ। ਨਾਲ ਨਵਾਂ ਖਿਆਲ ਜੁ ਸਾਇੰਸ ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਆਵੇਗੀ ਉਹ ਵੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਖਾਸ-ਖਿਆਲੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਕੀ ਸਤਿਜੁਗ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ? ਜੇ ਹੈ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ? ਇਸਦਾ ਉੱਤਰ ਅਸੀਂ ਅਗੇ ਲਭਾਂਗੇ।

(੪)

ਜੇ ਸਤਿਜੁਗ ਨਾ ਪਿੱਛੇ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਸਾਇੰਸ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਆਉਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੀਕਣ ਆਉਣਾ ਹੈ ? ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਉੱਤਰ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੁਰ ਵਾਕ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੋਂ ਵੇਖੋ ਸਤਿਜੁਗ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕੀ ਹਨ :—

ਸਤਿਜੁਗਿ ਸਭੁ ਸੰਤਖ ਸਰੀਰ,
ਪਗ ਚਾਰੇ ਧਰਮੁ ਧਿਆਨੁ ਜਿਉ।

ਮਨਿ ਤਨਿ ਹਰਿ ਗਾਵਹਿ ਪਰਮ ਸੁਖ ਪਾਵਹਿ,
ਹਰਿ ਹਿਰਦੈ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਿਆਨੁ ਜੀਉ ।
ਗੁਣ ਗਿਆਨੁ ਪਦਾਰਥੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਕਿਰਤਾਰਥੁ,
ਸੋਭਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਈ ।
ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਹਰਿ ਏਕੋ,
ਦੂਜਾ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ ।
ਹਰਿ ਹਰਿ ਲਿਵ ਲਾਈ ਹਰਿਨਾਮੁ ਸਖਾਈ,
ਹਰਿ ਦਰਗਹ ਪਾਵੈ ਮਾਨੁ ਜੀਉ ।
ਸਤਿਜੁਗਿ ਸਭੁ ਸੰਤੋਖ ਸਰੀਰਾ,
ਪਗ ਚਾਰੇ ਧਰਮ ਧਿਆਨੁ ਜੀਉ । (ਆਸਾ ਮ: ੧)

ਭਾਵ ਸਤਜੁਗ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਦ ਪ੍ਰਾਣੀ 'ਨਾਮ' ਵਿਚ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋਕੇ ਸਤ, ਸੰਤੋਖ, ਗਿਆਨ, ਧਿਆਨ, ਦਇਆ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਆਤਮਕ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਾਹਰਲੇ ਕਾਲ ਨਾਲ ਇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਜਿਤਨਾ ਕਿ 'ਅਕਾਲ' ਨਾਲ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ 'ਆਤਮਾ' ਤਾਂ ਨਿਰੰਤਰ (Eternal) ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਸਦਾ ਸਦਾ ਹੁਣ (Eternal Now) ਹੈ—ਨਾ ਅਗਾਂਹ ਤੇ ਨਾ ਪਿਛਾਂਹ ਦਾ ਭਿੰਨ ਭੇਦ। ਇਹ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਅੱਪੜ ਕੇ ਸਾਡੀ ਹਉਮੈਂ 'ਨਾਮ' ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਜੋ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਹੈ ਉਹ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਅੰਤਰ ਬਾਹਰ ਇੱਕੋ ਏਕੰਕਾਰ ਭਾਸਦਾ ਹੈ—

"ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਏਕੋ ਦੂਜਾ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ ।"

ਗੱਲ ਕੀ, 'ਸਤਜੁਗ' ਆਤਮ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਉੱਚੀ ਤੇ ਸੁੱਚੀ ਚੋਟੀ ਤੇ ਅੱਪੜਨ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਜਦ ਸਾਡਾ ਪੈਰ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਾਲ ਦੀ ਪਉੜੀ ਤੇ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਡਾ ਸਿਰ ਜ਼ਰੂਰ ਨਾਮ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਅਕਾਲ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਸਾਡਾ ਆਦਰਸ਼ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਅਗਿਆਨ ਵਿਚ ਆਕੇ ਢਿਲਕ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਵੇਖੋ ਹੁਣ ਇਸ ਆਤਮਕ-ਕੈਲਾਸ਼ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖਿਸਕ ਕੇ ਕਲਜੁਗ ਰੂਪੀ ਧਰਤੀ ਵੱਲ ਕੀਕਣ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ ਦਾ ਲੱਛਣ ਦਸਦੇ ਹਨ—

"ਤ੍ਰੇਤਾ ਜੁਗੁ ਆਇਆ ਅੰਤਰਿ ਜੋਰੁ ਪਾਇਆ,
ਜਤੁ ਸੰਜਮ ਕਰਮ ਕਮਾਇ ਜੀਉ ।
ਪਗੁ ਚਉਥਾ ਖਿਸਿਆ ਤੈ ਪਗ ਟਿਕਿਆ,
ਮਨ ਹਿਰਦੈ ਕ੍ਰੋਧੁ ਮਹਾ ਬਿਸਲੋਧੁ,
ਨਿਰਪ ਧਾਵਹਿ ਲੜਿ ਦੁਖੁ ਪਾਇਆ ।
ਅੰਤਰਿ ਮਮਤਾ ਰੋਗੁ ਲਗਾਨਾ,
ਹਉਮੈ ਅਹੰਕਾਰੁ ਵਧਾਇਆ ।"

ਜਦ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਕਦਮ ਹੇਠਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵਿਚ 'ਹਉਮੈਂ' ਦੀ ਗੰਢ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਇਹ ਤੀਖਣ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕ੍ਰੋਧ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਾਨੋਂ ਮਨ ਰੂਪੀ ਘੋੜਾ ਪਰਵਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਅਸੀਂ 'ਜਤ' ਦੀ ਲਗਾਮ ਲਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਗੱਲ ਕੀ ਤ੍ਰੇਤਾ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਦ ਮਨ ਵਿਚ ਘੋੜੇ ਜਿੱਡਾ ਤ੍ਰਾਣ ਦਾ ਵੇਗ ਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਘੋੜਾ ਹਉਮੈਂ ਦੇ ਵਸ ਹੋ ਭੱਜ ਟੁਰੇ। 'ਜਤ' ਕੀ ਹੈ ? ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰੂਪੀ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਯਤਨ ਦੁਆਰਾ ਵਸ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਸੰਜਮ' ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰੱਸਾ-ਕਸੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਮਨ ਬਾਹਰ ਭੱਜਦਾ ਹੈ ਮਾਇਆ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਵੱਲ, ਪਰ ਅੰਦਰ 'ਨਾਮ' ਤੇ ਲਿਵ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਅਜੇ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ। ਵੇਖੋ 'ਦੁਆਪਰ' ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅੱਪੜਕੇ ਰੱਸਾ-ਕੱਸ਼ੀ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਲਿਵ ਹਾਰਕੇ ਤੇ ਰੱਜਾ ਛੱਡਕੇ ਮਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :—

"ਜੁਗੁ ਦੁਆਪਰੁ ਆਇਆ ਭਰਮਿ ਭਰਮਾਇਆ
ਹਰਿ ਗੋਪੀ ਕਾਨ੍ਹੁ ਉਪਾਇ ਜੀਉ ।
ਤਪੁ ਤਾਪਨ ਤਾਪਹਿ ਜਗ ਪੁੰਨ ਅਰੰਭਹਿ
ਅਤਿ ਕਿਰਿਆ ਕਰਮ ਕਮਾਇ ਜੀਉ ।"

ਭਾਵ ਦੁਆਪਰ ਵਿਚ ਆਕੇ ਕੀ ਹੋਇਆ ? ਇਹ ਜੁ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ (ਗੋਪੀਆਂ) ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਤਮਾ (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ) ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੋ ਗਏ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਭੱਜਦੀਆਂ ਹਨ, ਆਤਮਾ ਅੰਤਰਗਤਿ ਹੈ ਤ੍ਰੇਤੇ ਵਿਚ ਅਜੇ ਇਤਨੀ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਸੀ ਜੁ ਲਿਵ ਰੂਪੀ ਲਗਾਮ ਮਨ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਖਿੱਚਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਜਤ' ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜੋ ਅਪਣੇ ਤ੍ਰਾਣ ਨਾਲ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਵੇਖੋ ਕੀ ਹੈ ! ਗਲਤੀ ਤਾਂ ਕਰ ਛੱਡਦੇ ਹਾਂ, ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਭੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲੋਂ ਪਸਚਾਤਾਪ ਕਰਦੇ ਸਾਂ, ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਾਂ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਘੋੜੇ ਹੋੜਦੇ ਸਾਂ, ਉਥੇ ਹੁਣ ਮਾਨਸਿਕ ਯਤਨ ਬੰਦ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਨੇ ਮੱਲ ਲਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਸਾਡੇ ਮਨ ਦੇ ਕਾਬੂ ਆਉਣ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ? ਵੇਖੋ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਢਿੱਡ ਪੀੜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਨਾਲ ਕੀ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੈ ? ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਉਲਟਾ ਮਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਫਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਲੋੜ ਤਾਂ ਹੈ ਮਨ ਨਾਲੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ !

ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਲਓ ਤੇ ਵਿਚਾਰੋ ਪਾਣੀ ਦਾ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਘੜਾ ਲਓ ਤੇ ਫਰਜ਼ ਕਰੋ ਇਹ ਸਾਡੀ ਸਤਿਜੁਗ ਵਾਲੀ ਆਤਮ-ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਘੜੇ ਵਿਚ ਦਸ ਮੋਰੀਆਂ ਕਰ ਦਿਓ, ਜੋ ਮਾਨੋ ਦਸ ਇੰਦਰੇ ਹਨ—ਪੰਜ ਕਰਮ ਇੰਦਰੇ, ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੇ। ਹੁਣ ਤ੍ਰੇਤੇ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮੋਰੀਆਂ ਤਾਂ ਸਨ ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਡੱਟਾ ਲਾਕੇ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਾਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਿੱਤ-ਇੰਦਰੇ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਾਂ।

ਪਰ ਹੁਣ ਡੱਟਾ ਲਾਉਣਾ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੁਆਪਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਡਟਾ ਲਾਉਣਾ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਘੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੁੱਧ ਦੀਆਂ ਚੁੱਲੀਆਂ ਕੱਢ ਵੰਡਣਾ ਸੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ 'ਪੁਨ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੋਚੋ ਜੁ ਦੂਜੇ ਘੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦੁੱਧ ਵੰਡਣ ਯਾ ਨਾ ਵੰਡਣ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਘੜੇ ਨੂੰ ਕੀ ਲਾਭ ? ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਤਦ ਹੀ ਫਾਇਦਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਡਾਟ ਲੱਗਣ। ਗੱਲ ਕੀ ਦੁਆਪਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਅਸਲੀ ਇਲਾਜ ਨੂੰ ਛੱਡ ਉਪਰਲੇ ਇਲਾਜਾਂ ਯਾ ਦਿਖਲਾਵਿਆਂ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਕੋਈ ਅੰਨਾ, ਮੋਤੀਆ-ਬਿੰਦ ਵਾਲਾ ਸੋਹਣੀਆਂ ਐਨਕਾਂ ਖ੍ਰੀਦਣ ਟੁਰ ਪਵੇ, ਜੋ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਹਨ।

ਪਰ ਇਕ ਕਦਮ ਹੋਰ ਹੇਠਾਂ ਆਓ। ਪਹਿਲੋਂ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਲਿਵਲੀਨਤਾ ਸੀ, ਇਹ ਸਤਿਯੁਗ ਸੀ; ਫਿਰ ਤ੍ਰੇਤੇ ਵਿੱਚ ਜਤ ਸੀ, ਦੁਆਪਰ ਵਿੱਚ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਵੀ ਛੱਡ ਕੇ ਅਸੀਂ ਅਪਣੇ ਹਉਮੈਂ ਰੂਪੀ ਢਿੱਡ ਨੂੰ ਹੀ ਅਫਰਾਈਏ। ਇੱਥੇ ਅੱਪੜ ਕੇ ਧਰਮ ਦਾ ਚੌਥਾ ਪੈਰ ਵੀ ਅਧ-ਪਚੱਧ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਦਇਆ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਰਹੀ—

"ਕਲਿ ਜੁਗੁ ਹਰਿ ਕੀਆ ਪਗ ਤ੍ਰੈ ਖਿਸਕੀਆ
ਪਗੁ ਚਉਥਾ ਟਿਕੈ ਟਿਕਾਇ ਜੀਉ।" (ਆਸਾ ਮ: ੧)

ਗੱਲ ਕੀ, ਕਲਜੁਗ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਦ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਚੰਗੇ ਖਿਆਲ ਉਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਉਹ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਰਗਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ ਵੀ ਅਪਣੀ ਪੇਟ-ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਸ਼ੂ ਵੀ ਟੁਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਸਦੇ ਖੇਡਦੇ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਹਸਦਾ ਖੇਡਦਾ, ਨੱਚਦਾ ਟੱਪਦਾ ਹੈ, ਪਸ਼ੂ ਵੀ ਪੁੱਤਰ ਧੀਆਂ ਜਣਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਅਪਣਾ ਬਾਗ ਪਰਵਾਰ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਇਥੇ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਿਰਫ਼ ਅਪਣੀ ਹਉਮੈਂ ਨੂੰ ਵਧਾਣ ਵਾਲਾ (Ego-centic) ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ, ਸਾਡੀ ਹੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਹੁੰਆਂ ਜੁਗਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਸ਼ਕਲ ਇਸ ਮਹਾਂਵਾਕ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਦੱਸੀ ਹੋਈ ਹੈ—

"ਸਤਜੁਗਿ ਸਤੁ ਤ੍ਰੇਤਾ ਜਗੀ ਦੁਆਪਰਿ ਪੂਜਾ ਚਾਰ।
ਤੀਨੌ ਜੁਗ ਤੀਨੌ ਦਿੜੇ ਕਲਿ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਅਧਾਰ।"

(ਗਉੜੀ ਰਵਦਾਸ ਜੀ)

(੫)

ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੁ ਸਤਿਜੁਗ ਨਾ ਤਾਂ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਉਣਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਲ ਨਾਲ ਇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਅਕਾਲ, ਆਤਮ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਤਿਜੁਗ ਅੱਜ ਹੀ ਇੱਥੇ ਹੈ ਜੇ ਅਸੀਂ ਧਰਮ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪੈਰਾਂ-ਸਤ, ਸੰਤੋਖ, ਦਇਆ, ਧਰਮ—ਵਿਚ ਤੱਤਪਰ ਹੋ ਜਾਈਏ। ਧਰਮ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਆਪਣਾ

ਕੰਮ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਭਉ ਵਿਚ ਬੈਠਕੇ ਦਿਲੋਂ ਮਨੋਂ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ (Duty) ਹੈ। ਧਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਪਰ ਖੜੋਂਦੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਦੂਜੇ ਉਪਰ ਕੋਈ ਪਰਉਪਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਇਆ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਦਇਆ ਮਾਨੋ ਇਕ ਦੀਵਾ ਹੈ ਸੋ ਸਾਡੇ ਹਉਮੈਂ ਰੂਪੀ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਰਨ ਚਾਨਣ ਦੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਦੀਵਾ, ਵੇਖੋ, ਹਵਾ ਦੇ ਝੋਲਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪ ਡੋਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਖ ਸੁਖ ਵਿਚ ਡੋਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ ਸੰਤੋਖ ਦੀ, ਇਹ ਧਰਮ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪੈਰ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਤੋਖ ਤਦ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਦ ਤੋੜੀ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਗਿਆਨ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਡੋਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਟਿਕਾਣਾਂ ਤਾਂ ਤਦੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਦ 'ਨਾਮ' ਰੂਪੀ ਕੰਢਾ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰ, ਆਉਣ-ਜਾਣ, ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਸੀ, ਸੋ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਭੁਲ-ਭਲਈਆਂ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ 'ਨਾਮ' ਸਥਿਰ-ਸੱਤਾ (Being) ਹੈ। ਬੱਸ ਇਹੋ ਧਰਮ ਦਾ ਚੌਥਾ ਅੰਗ 'ਸਤ' ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਾਨੂੰ 'ਸਤ' ਤੇ 'ਸੱਚ' ਵਿਚ ਫਰਕ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ ਤਾਂ 'ਸਤ' ਦਾ ਇਕ ਟੋਟਾ ਹੈ। 'ਸਤ' ਦਾ ਭਾਵ ਬੜਾ ਉੱਚਾ, ਸਥਿਰ-ਹੋਂਦ ਨਾਮ ਨੂੰ ਪਕੜਨਾ ਹੈ; ਕਿਉਂਕਿ ਬੱਸ 'ਨਾਮ' ਹੀ ਅਕਾਲ ਯਾ 'ਸਤ' ਹੈ। ਯਥਾ—

ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ ।
ਹੈ ਬੀ ਸਚੁ ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ । (ਜਪੁਜੀ)

'ਨਾਮ' ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਇਕ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਡੋਰੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਲਟਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਕਲਜੁਗ ਰੂਪੀ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਦੀ ਹੈ। ਕਲਜੁਗ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਇਹੋ ਹੀ ਹੈ। ਕੀ ? 'ਨਾਮ'। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ—

(੧) ਗੁਰ ਸਬਦ ਕਮਾਇਆ ਅਉਖਧੁ ਹਰਿ ਪਾਇਆ,
ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਰੁਤਿ ਆਈ 'ਹਰਿ ਨਾਮੁ' ਵਡਾਈ,
ਹਰਿ ਹਰਿ 'ਨਾਮੁ' ਖੇਤੁ ਜਮਾਇਆ ।
ਕਲਿਜੁਗਿ ਬੀਜੈ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ,
ਸਭੁ ਲਾਹਾ ਮੂਲੁ ਗਵਾਇਆ ।
ਜਨ ਨਾਨਕਿ ਗੁਰੁ ਪੂਰਾ ਪਾਇਆ;
ਮਨਿ ਹਿਰਦੈ 'ਨਾਮੁ' ਲਖਾਇ ਜੀਉ ।" (ਆਸਾ ਮ: ੪)

(੨) ਅਬ ਕਲੂ ਆਇਓ ਰੇ, ਇਕੁ 'ਨਾਮੁ' ਬੋਵਹੁ ਬੋਵਹੁ ।
ਆਨ ਰਿਤੂ ਨਾਹੀ ਨਾਹੀ, ਮਤੁ ਭਰਮਿ ਭੂਲਹੁ ਭੂਲਹੁ ।
(ਬਸੰਤ ਮ: ੫)

ਤਾਂ ਨਿਸਚਾ ਹੋਇਆ ਜੁ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਕੋਈ ਦੂਰ ਦੁਰੇਡੇ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਹੈ, ਨਾ ਸਾਇੰਸ ਰਾਹੀਂ ਆਉਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਅੰਦਰਲੀ ਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ

ਦਾ ਹੀ ਨਾਉਂ ਹੈ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਉਸ 'ਨਾਮ' ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨ ਤੇ ਤਤਪਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਕਲਜੁਗੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਹੀ ਬੈਕੁੰਠ ਰੂਪੀ ਸਤਿਜੁਗ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਚਾਰ ਕੁੰਟਾਂ ਤੇ ਚਵਾਂ-ਜੁਗਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—

ਅਤਿ ਊਤਮੁ 'ਹਰਿਨਾਮੁ' ਹੈ ਜਿੰਦੂੜੀਏ,
'ਜਿਤੁ ਜਪਿਐ ਪਾਪ ਗਵਾਤੇ ਰਾਮ।
ਪਤਿਤ ਪਵਿਤ੍ਰ ਗੁਰਿ ਹਰਿ ਕੀਏ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦੜੀਏ,
'ਚਹੁਕੁੰਡੀ' 'ਚਹੁਜੁਗਿ' ਜਾਤੇ ਰਾਮ। (ਬਿਹਾਗੜਾ ਮ: ੪)

੧੧

'ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ' ਤੇ 'ਕਾਲ' ਵਿਚ ਕੀ ਫਰਕ ਹੈ ?

'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ !'

'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਵਿਚਾਰੀਏ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਮੁਰਦਾ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦੁਆਈ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਗਿਆਨ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਵਾਲੀ ਜੁਗਤੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਪਹੁ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਡਿਗੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਡੁਬਦੇ ਨੂੰ ਕੰਢੇ ਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਬੇੜੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਔਖਧੀ ਹੈ। ਇਹ ਹਨ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਉੱਤਰ। ਪਰ ਜੇ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਉੱਤਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਉਹ ਅਕਥ-ਕਥਾ ਹੈ ਜੋ 'ਕਾਲ' ਨੂੰ 'ਅਕਾਲ' ਵਿਚ ਬਦਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖ ਨੂੰ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਇਕ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਆਓ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਵੇਖੀਏ ਜੁ 'ਅਕਾਲ—ਪੁਰਖ' ਨੂੰ 'ਅਕਾਲ' ਕਿਉਂ ਆਖਦੇ ਹਨ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਕਾਲ ਦਾ ਭਾਵ ਤਾਂ 'ਸਮਾਂ' ਹੈ—ਜੋ ਭੂਤ, ਭਵਿੱਖਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੇ 'ਅਕਾਲ' ਕੀ ਹੈ ? ਓਹ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਕਾਲ' ਦਾ ਲੇਸ਼ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰਾ ਵਿਚਾਰਨਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਤਾਂ ਉਲਝਣ ਸੁਲਝਦੀ ਹੈ।

(੧) ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਕਾਲ ਅੰਤ ਵਾਲਾ ਹੈ ਯਾ ਬੇਅੰਤ ? ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹਾਂ ਜੁ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਭਾਸਦਾ। ਕਰੋੜਾਂ ਸਾਲ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਏ ਹਨ, ਕਰੋੜਾਂ ਨਹੀਂ ਅਰਬਾਂ ਖਰਬਾਂ ਲੰਘ ਜਾਣਗੇ, ਪਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਰਹੇਗੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੁ ਸਾਡਾ ਸੂਰਜ ਠੰਡਾ ਪੈਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਤਨੀ ਇਸ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਇੱਕ ਪਾਸਿਓਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਓਤਨੀ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਆਕੇ ਅੰਦਰ ਵੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਸੂਰਜ ਦੀ ਕਲਾ ਅਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਾਵਧਾਨ, ਅਟਲ, ਤੁਲੀ ਤੁਲਾਈ (**Balanced Equilibrium**) ਹੈ। ਪਰ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਸੂਰਜ ਅਲੋਪ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਨੂੰ ਥੰਮਣ ਲਈ ਹੋਰ ਸੂਰਜ ਹਨ, ਇਤਨੇ ਜਿਤਨੇ ਕਿ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਰੇਤ ਦੇ ਕਿਣਕੇ। ਇਕ ਸੂਰਜ ਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜਗਤ ਵਿਚ ਰਤਾ ਕੂ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਦੂਜਾ ਕੰਮ ਸਾਂਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਪਿਉ ਦੇ ਮਰਨ ਤੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਹੱਟ ਚਲਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਜੁ

'ਕਾਲ' ਵੀ ਬੇਅੰਤ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਆਦ ਸੀ ਨਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਹੇਠਲੀ ਲਕੀਰ ਵੇਖੋ—

.........................——————————.............................

ੳ ਅ ੲ ਸ

ਜੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਗੇਣਵਾਂ ਸਮਾਂ ਅ ੲ ਹੈ, ਤਾਂ ਬੇਅੰਤ ਸਮਾਂ ੳ ਅ ਇਸਦੇ ਪਹਿਲੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਸਮਾਂ ੲ ਸ ਪਿੱਛੋਂ ਆਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਕੀਰ ਦਾ, ਨਾਂ ਸ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਆਦ ਯਾ ਅੰਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕੀ ਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਗ ਸੱਪ ਕਰਕੇ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂ ? ਸੱਪ ਲਮਾਂ-ਲਿਤਛ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਡਸਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲ (Time) ਹੈ ਜੋ ਲੰਮ-ਸਲੰਮਾਂ 'ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਡਸਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੱਪ ਅੰਤਕੀ ਹੈ, ਕਾਲ ਬੇਅੰਤ। ਫਿਰ ਵੀ ਸੱਪ ਕਾਲ ਦੀ ਚੰਗੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ (Symbol) ਹੈ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਜੁ ਕਾਲ ਵੀ ਅੰਤ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਬੇਅੰਤ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਾਲ ਬੇਅੰਤ ਹੈ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਉਸਦੇ ਤਿੰਨ ਟੋਟੇ ਅਵੱਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ—(੧) ਵਰਤਮਾਨ ਜੋ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ ਤੇ ਝੱਟ ਤਿਲਕ ਕੇ ਭੂਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, (੨) ਭੂਤ ਜੋ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ ਹੈ, (੩) ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਜੋ ਅੱਜੇਂ ਆਉਣਾ ਹੈ, ਸਦਾ ਸਦਾ ਆਉਣਾ ਹੈ ਸਾਡੀ ਆਯੂ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਿਯਤ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੈ—ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸੌ ਸਾਲ ਯਾ ਘੱਟ ਵੱਧ, ਬੂਟਿਆਂ ਦੀ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ, ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਇਤਿਆਦਿ। ਗੱਲ ਕੀ, ਕਾਲ ਅਪਣੇ ਆਪ ਬੇਅੰਤ ਲੰਮਾ ਹੈ।

(੨)

ਕਾਲ ਵਿਚ; ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ, ਅਨੇਕਾਂ ਗੇੜ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਵੇਖੋ ਦਿਨ ਵਿਚ ਦੋ ਗੇੜ ਹਨ—ਰਾਤ ਅਤੇ ਦਿਨ, ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ—ਸ਼ੁਕਲ-ਪੱਖ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਪੱਖ; ਸਾਲ ਵਿਚ ਛੇ ਰੁਤਾਂ ਹਨ, ਤੇ ਇੰਵ ਹਰ ਇਕ ਦਿਨ, ਹਰ ਇਕ ਮਹੀਨਾ, ਹਰ ਇਕ ਸਾਲ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਭਵਾਟੀਆਂ ਖਾਕੇ, ਗੇੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਗਾਂਹ ਨੂੰ ਟੁਰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਸੋਚ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੁ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਨੇਕ ਗੇੜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਰਲੋ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿ-ਪਰਲੋ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ 'ਕਾਲ' (Time) ਅਗਾਂਹ ਨੂੰ ਅਣਥੱਕ ਟੁਰਦਾ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਦਰਿਆ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਗਾਂਹ ਨੂੰ ਵਿਡ ਕੱਢਕੇ ਭੱਜਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਭਾਵੇਂ ਜੁਗ ਚਾਰ ਹੋਣ ਯਾ ਚਾਲੀ ਯਾ ਅਸੰਖ,ਪਰ ਜੁਗ ਦੇ ਘੁੰਮਣ ਘੇਰਾਂ ਨਾਲ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਯਾ ਉਸਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਜੁ 'ਕਾਲ' ਸਿੱਧਾ ਸੋਟੀ ਵਾਂਙ ਲੰਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੱਪ ਵਾਂਙ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਲਿਸ ਹਨ। ਇਹ ਵਲਿਸ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘੁੰਮਣ ਘੇਰੀਆਂ ਤੇ ਚੱਕਰਾਂ (Cycels) ਦੀ ਯਾਦ ਦੁਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਰਾਤ-ਦਿਨ, ਦੋ ਪੱਖ, ਛੇ-ਰੁਤਾਂ, ਚਾਰ-ਜੁਗ

ਆਦਿ ਬਣਕੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਘੁੰਘਰ—ਵਾਲ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਾਲ ਦੀ ਸੁੱਚੀ-ਤਸਵੀਰ ਯਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਲਸਾਂ-ਵਾਲਾ ਸੱਪ ਹੈ । ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਵਲਸ ਤਾਂ ਦਿਨ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਵੱਡੇ ਜੁਗਾਂ ਨੂੰ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਾਲ (Time) ਦੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਇਹ ਹਨ—

(੧) ਕਾਲ ਬੇਅੰਤ (infinite) ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਦਿ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ।

(੨) ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਛੋਟੇ ਵਡੇ ਚੱਕਰ (Cycles) ਹਨ ।

(੩) ਕਾਲ ਵਿਚ ਅੱਗ-ਪਿੱਛ (Succession) ਹੈ, ਤੇ ਤਿੰਨ ਟੋਟੇ ਭੂਤ, ਭਵਿਖਤ ਵਰਤਮਾਨ ਹਨ ।

ਹੁਣ ਜਦ ਕਾਲ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਖੁਭ ਕੇ ਬਹਿ ਗਈ ਤਾਂ ਅਸਾਂ ਸੋਚਣਾ ਹੈ ਜੁ 'ਅਕਾਲ' ਤੇ 'ਕਾਲ' ਵਿਚ ਕੀ ਫਰਕ ਹੈ । ਅਕਾਲ ਵੀ ਕਾਲ ਵਾਂਙ ਹੀ ਬੇਅੰਤ ਹੈ ? ਇਹ ਡਾਢਾ ਔਖਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ । ਕਾਲ ਵੀ ਬੇਅੰਤ ਹੈ, ਤੇ 'ਅਕਾਲ' ਤਾਂ ਏਨਾ ਹੀ ਬੇਅੰਤਾ ਹੈ । ਪਰ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੁ ਕਾਲ ਛਡਕੇ 'ਅਕਾਲ' ਦਾ ਪਲਾ ਫੜੀਏ । ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਉਤਰ ਇਹ ਹੈ ਜੁ 'ਅਕਾਲ' ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ । ਆਉ ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੀਚਾਰੀਏ। ਵੇਖੋ, ਕਾਲ ਰੂਪੀ ਸੱਪ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਆਦ ਯਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਰ ਅਸੀਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਾਂ—ਕਾਲ ਰੂਪੀ ਸੱਪ ਦੀ ਪੂਛਲ ਪਿਛੇ ਭੂਤ ਵਲ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਅਗੇ ਭਵਿਖਤ ਵੱਲ ਭੱਜ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਬੇਅੰਤ-ਕਾਲ ਦੇ ਸੱਪ (ਸ਼ੇਸ਼) ਨੂੰ ਨਾ ਲਓ, ਨਿਕੜੇ ਸੰਸਾਰੀ ਸੱਪਾਂ ਨੂੰ ਲਓ ਤੇ ਫਰਜ਼ ਕਰੋ ਜੁ ਸੱਪ ਨੇ ਅਪਣੀ ਪੂਛਲ ਅਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਈ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਪ ਇਕ ਗੋਲ ਛੱਲੇ ਵਾਂਙ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ ।

(੩)

ਹੁਣ ਦੱਸੋ ਜੁ ਇਸ ਗੋਲ ਸੱਪ ਦਾ ਅੰਤ ਕਿਧਰ ਹੈ ? ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੋਲ ਛੱਲੇ ਦਾ ਆਦ ਅੰਤ ਕਿੱਥੇ ? ਹੋਰ ਵਡੇਰਾ ਸੱਪ ਲਓ । ਇਹ ਭਾਵੇਂ ਵਡੇਰਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਆਦ ਅੰਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਕੜੇ ਵਾਂਙ ਬੰਦ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਅੰਤ-ਕਾਲ (ਸ਼ੇਸ਼) ਵਾਲੇ ਸੱਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੋਲ ਹੋਇਆ ਖਿਆਲ ਕਰੋ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਆਦ ਅੰਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਨਾਲੇ ਜੇ ਖੁਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ ਬੇਅੰਤ ਹੈ । ਇਸ ਚੱਕਰ ਵਾਲੇ ਕਾਲ ਨੂੰ, ਜੋ ਬੇਅੰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਇੰਞ ਵਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੁ ਆਪਣੀ ਪੂਛਲ ਆਪ ਹੀ ਚੱਬਦਾ ਹੈ, 'ਅਸੀਂ 'ਅਕਾਲ' ਆਖਦੇ ਹਾਂ । ਕਿਉਂ ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੁ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਵਾਧਾ ਹੈ ਜੁ ਅਸੀਂ ਇਸਦੇ ਟੋਟੇ-ਭੂਤ, ਭਵਿੱਖਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਇਹ ਨਿਰੰਤਰ ਭਾਵ ਅੰਤਰੇ-ਹੀਣ ਹੈ । ਇਸ ਅੰਦਰ ਕਾਲ ਦਾ ਵਾਸਾ ਉਂਞ ਨਹੀਂ

ਜੀਵਣ ਚੱਕਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਗਲ ਕੀ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਕਾਲ ਦੀ ਉਹ ਊਚਮ-ਉਚੀ, ਸੂਚਮ-ਸੁਚੀ, ਤੇ ਸਵੈਸਥਿਤ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਦ ਕਾਲ ਵਿਚੋਂ ਅੱਗ-ਪਿਛ (Succession) ਉਡਕੇ ਸਦਾ ਹੁਣ (Enternal now) ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਹਿ-ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਸਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਇਹੋ ਵੱਡਾ ਫਰਕ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਿਚ ਹੈ। ਕੀ ? ਸਾਡਾ ਸਮਾਂ ਇਕ ਤਾਂ ਗਿਣਿਆਂ—ਮਿਥਿਆ ਹੈ, ਕਾਲ ਦਾ ਇਕ ਟੋਟਾ ਹੈ; ਪਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਹੀ ਕੇਵਲ ਬੇਅੰਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਸਦੇ ਸਗੋਂ ਕਾਲ ਦੀ ਚਾਰ-ਦੀਵਾਰੀ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਉਪਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੁ ਭੂਤ-ਭਵਿੱਖਤ-ਵਰਤਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਣ ਕਮਲਾਂ ਵਿਚ ਟੋਏ, ਟਿਬੇ ਤੇ ਲੈਵਲ ਧਰਤੀ ਵਾਂਙ ਸਦਾ-ਹੁਣ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗਲ ਕੀ, ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਵਿਚ ਅਜ-ਕਲ-ਪਰਸੋਂ ਨਹੀਂ, ਰਾਤ-ਦਿਨ ਦਾ ਗੇੜਾ ਨਹੀਂ, ਜੁਗਾਂ ਦਾ ਹੇਰ ਫੇਰ ਤੇ ਕਾਲ ਦਾ ਡਸਣਾ ਨਹੀਂ। ਉਥੇ ਤਾਂ ਸਦਾ—ਹੁਣ, ਸਦਾ-ਦਿਨ ਸਦਾ-ਸਤਜੁਗ ਹੈ!

(੪)

'ਸਦਾ-ਹੁਣ' (Enternity) ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਜੀ ਕਾਲ ਦੀ ਤੇ ਦੇਸ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹਨ। ਵੇਖੋ, ਅਸੀਂ ਸੌ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹਾਂ, ਦਿਆਰ ਦਾ ਬੂਟਾ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ ਬੋਹੜ (ਬੋਧੀ ਵਾਲਾ) ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੋੜੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਤਨੇ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਵੇਗਾ, ਪਰਬਤ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਸਾਲ ਜਿੰਦੇ ਹਨ ਫਿਰ ਘਿਸ ਜਾਣਗੇ, ਪਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਅਰਬਾਂ-ਖਰਬਾਂ, ਅਰਬਦ-ਨਰਬਦ, ਸੰਖ-ਅਸੰਖ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਟੱਪ ਬੇਅੰਤ ਕਾਲ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬੇਅੰਤ ਕਾਲ ਤੋੜੀ ਤਾਂ ਕਾਲ ਆਪ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਵਿੱਚ ਕੀ ਖਾਸਾ ਵਾਧਾ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਕਾਲ ਨਿਯਮ-ਬੱਧ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਮਿੰਟ ਮਿੰਟ ਹੈ, ਸਕਿੰਟ ਸਕਿੰਟ ਜੁਗ ਜੁਗ ਇਤਿਆਦਿ, ਪਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਚ ਇੱਕ ਮਿੰਟ, ਇੱਕ ਸਕਿੰਟ ਇੱਕ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਉਥੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਤੇ ਇਕੋਤਰ ਸੌ ਦਿਨ, ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਦਿਨ ਇੱਕ ਅੱਖ ਦੇ ਪਲਕਾਰੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ ਕਿਉਂ ? ਇਸ ਕਰਥੇ ਜੁ ਮਿੰਟ ਨੂੰ ਸਕਿੰਟ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਲ ਹੀ ਸੀ, ਦਿਨ ਨੂੰ ਰਾਤ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਲ ਹੀ ਸੀ, ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਲ ਹੀ ਸੀ। ਮਾਨੋ ਕਾਲ ਨੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਚਾੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ—ਮਿੰਟਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ, ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵੱਡੀਆਂ, ਜੁਗਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੱਡੀਆਂ। ਪਰ ਅਕਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅੱਪੜਕੇ ਇਹ ਕੰਧਾਂ ਉਡ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋਚੋ, ਇਸ ਕੈਦ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਕੀ ਫਲ ਹੋਇਆ ? ਜੇ ਅਸੀਂ ਚਾਹੀਏ ਤਾਂ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲ ਪਿਛਾਂਹ ਉਡਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਸੱਚਾ-ਸੌਦਾ ਕਰਨ ਉਠ ਟੁਰੀਏ, ਯਾ ਮੱਕੇ ਨੂੰ ਭੁਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਏ, ਯਾ ਹੋਰ ਪਿਛਾਂਹ ਜਾ ਕੇ ਬੁੱਧ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾ ਕਰੀਏ ਜਦ ਉਹ

ਬੋਧੀ ਬੂਟੇ ਹੇਠਾਂ ਬੈਠ ਕੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਨਾਤਮਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਯਾ ਹੋਰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਉਥੇ ਚਲੇ ਜਾਈਏ ਜਦ ਇਹ ਚੰਨ, ਧਰਤੀ ਤੇ ਸੂਰਜ ਬਣੇ.........ਯਾ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਗਾਂਹ ਨੂੰ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰੀਏ ਤੇ ਜਾ ਵੇਖੀਏ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਕਿਤਨੀ ਦੇਰ ਹੋਰ ਰਹੇਗਾ, ਫਿਰ ਕਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜੋਵੇਗਾ......ਇਤਿਆਦਿ। ਗੱਲ ਕੀ, 'ਸਦਾ-ਹੁਣ' ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਖੁੱਲਾਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਅਗਾਂਹ ਨੂੰ ਉਡਕੇ ਵੇਖ ਆਈਏ ਭਾਵੇਂ ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ—ਜੀਕਣ ਹਨੂੰਮਾਨ ਟੱਪਕੇ ਲੰਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਵੇਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਕਾਲ-ਅਵਸਥਾ ਕਾਲ ਤੋਂ ਇਤਨੀ ਉੱਚੀ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਕਿ ਪੁਸ਼ਪ-ਬਿਬਾਨ ਵਿੱਚ ਉਡਣਾ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਢਿੱਡ ਭਾਰ ਰੀਂਗਣ ਕੋਲੋਂ ਬਹੁੰ ਉਚਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲ-ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਾਲ ਰੂਪੀ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਟੱਪਣ ਲਈ ਜਿੱਡੀ ਸਮਰਥਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(੫)

ਕਾਲ ਤੇ ਅਕਾਲ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਕੀ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਾਲ ਫੁੱਲ ਸੀ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਫਲ ਹੈ, ਜੇ ਕਾਲ ਤਨ ਸੀ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਜੀਵ ਹੈ ਜੋ ਤਨ ਨੂੰ ਟੋਰਦਾ ਹੈ; ਜੇ ਕਾਲ ਹੱਡ ਮਾਸ ਹੈ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਧੜਕਦਾ ਲਹੂ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਸ਼ੀਨ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਕਾਲ ਦਾ ਸਿਰਤਾਜ ਮੁਕਟ, ਸ਼ਰੋਮਣੀ, ਕਰਤਾ ਧਰਤਾ ਹੈ।

ਇਕ ਗਲ ਹੋਰ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਕੀ ਅਕਾਲ ਤੋਂ ਕਾਲ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਯਾ ਕਾਲ ਤੋਂ ਅਕਾਲ ? ਵੇਖੋ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਚਿੱਟੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪੀਂਘ (ਰਾਮ-ਧਨੁਸ਼) ਬਣਨ ਵੇਲੇ ਸੱਤੇ ਰੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਫਿਰ ਇਹੋ ਸਤ ਰੰਗ ਜੁੜਕੇ ਚਿੱਟੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਸੋਚੋ ਜੁ ਚਿੱਟੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਮਾਂ ਹੈ ਯਾ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੰਗ ? ਉੱਤਰ ਸਾਫ਼ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਜੁ ਚਿੱਟੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੀ ਮਾਂ ਹੈ, ਤੇ ਸੱਤ ਰੰਗ ਮਾਨੋਂ ਇਸ ਦੇ ਸੱਤ ਪੁੱਤਰ ਹਨ। ਸੋ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲ ਹੀ ਆਦ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਕਾਲ ਜੰਮਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣੇ ਤੁਸੀਂ ਪੁਛੋਗੇ ਜੁ 'ਕਾਲ' ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਬੇਅੰਤ (Infinite) ਆਖ ਆਏ ਹਾਂ, ਫਿਰ ਕੀ ਭਾਵ ਜੁ 'ਕਾਲ' 'ਅਕਾਲ' ਤੋਂ ਜੰਮਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੰਮਣੇ ਦਾ ਭਾਵ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਇਆ ਜੁ ਕਾਲ ਦਾ ਫਿਰ ਕੋਈ ਆਦ ਹੈ। ਉਤਰ ਹੈ ਜੁ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਬੇਅੰਤ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿਰ ਪੈਰ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਡੱਬੀ ਵਿਚ ਸੌ ਤੀਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲ ਵਿਚ ਕਾਲ ਵੀ ਇਕ ਤੀਲੀ ਵਾਂਙ ਹੈ। ਹੁਣ ਜੀਕਣ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕਿਰਨ ਆਦ ਅੰਤ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਉਪਜ ਕੇ ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਥੇ ਅਸਾਂ ਬੇਅੰਤਤਾ (Infinity) ਤੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ (Eternity) ਵਿਚ ਫਰਕ ਵਿਚਾਰਨਾ ਹੈ। ਵੇਖੋ 'ਲਕੀਰ' ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਲੰਬਾਈ (Length) ਹੈ। ਜੇ ਸੌ ਲਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਖੋ ਤਾਂ ਲੰਬਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਚੌੜਾਈ (Breadth) ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ

ਇਕ ਸਤਹ ਯਾ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਤਹਿ ਜਿਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲੰਬਾਈ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾਈ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਅਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਗੁਣ ਵੀ ਹੈ—'ਨਿਰੰਤਰਤਾ' (ਸਦਾ—ਹੁਣ)। ਇਸਦੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਕਾਲ ਕਾਲ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਵਧੇਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੀਕਣ ਇਕ ਅਕਾਸ਼ ਕਿਰਣ ਤੋਂ ਵਡਾ ਹੈ। ਗਲ ਕੀ, ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ ਇਕ—ਰੁਖੀ (Uni dimensional) ਹੈ, ਪਰ ਅਕਾਲ ਵਿਚ ਚਾਰ—ਚੁਫੇਰੀ ਬੇਅੰਤਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਟੱਪ ਅਗਾਂਹ ਪਿਛਾਂਹ ਇੰਵ ਭੱਜਦੇ ਹਾਂ ਜੀਕਣ ਮੱਕੜੀ ਆਪਣੇ ਤਾਣੇ ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਇਧਰ ਉਧਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਲ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਦਾ ਇਕ ਬੰਨਾ ਹੀ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਖੁਸ਼ਕੀ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਇਕ ਹੱਦ ਹੈ, ਪਰ ਅਕਾਲ ਕੈਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸੁਤੰਤਰ; ਸਾਵਧਾਨ, ਸੈਭੰ ਇੰਵ ਗੱਜਦਾ ਹੈ ਜੀਕਣ ਇੰਦਰ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਗੁੱਜਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ ਤੇ ਕਾਲ ਮਾਨੋਂ ਦੋ ਟੋਏ ਟਿੱਬੇ ਹਨ। ਪਰ ਟੋਏ ਟਿੱਬੇ ਤਾਂ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪੌਣ ਵਿਚ ਟੋਏ ਟਿੱਬੇ ਕਿੱਥੇ ? ਸੋ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਅਕਾਲ' ਅਕਾਸ਼ ਵਾਂਙ ਸੰਸਾਰ ਦਿਆਂ ਦਵੰਦਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ; ਇਸੇ ਕਰਕੇ 'ਅਨਹਦ' (Unconditioned) ਹੈ, ਭਾਵ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ। ਪਰ ਕਾਲ ਵੀ ਤਾਂ ਲੰਬਾਈ ਵਿਚ 'ਅਨਹਦ' ਸੀ। ਕੀ ਅਕਾਲ ਉਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ ? ਨਹੀਂ, ਕਾਲ ਜੋ ਲੰਬਾਈ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਸੀ ਤਾਂ ਚੌੜਾਈ ਵੱਲੋਂ ਬੱਧਾ ਸੀ, ਦੇਸ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਪਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਬੇਅੰਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ 'ਬੇ-ਪਰਵਾਹ' ਹੈ, ਭਾਵ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਵੀ ਕੈਦ, ਹੱਦ ਯਾ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਪਰ ਕੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ 'ਬੇਅੰਤ' ਯਾ 'ਬੇ—ਪਰਵਾਹ' ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਇਕ' ਹੈ ਯਾ ਨਹੀਂ ? ਉਹ ਬੇਅੰਤ ਹੈ ਪੂਰਬ ਵਲ; ਨਾਲੇ ਪੱਛਮ ਵਲ, ਉੱਤਰ ਵਲ ਨਾਲੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਭੂਤ, ਭਵਿੱਖਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਵਲ; ਸਤ ਸੰਤੋਖ, ਵਿਚਾਰ ਵਲ, ਸੁੰਹਪਣ, ਐਸ਼ਵਰਯ ਤੇ ਪਰੀਪੂਰਨਤਾ ਵਲ। ਪਰ ਕੀ ਉਹ ਇਤਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਾਲਾ ਹੋਕੇ ਵੀ ਇੱਕ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਏਕੇ (੧) ਅੰਗ ਨੂੰ ਲਓ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਟੋਟੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰੋ :—

$$੧ = \frac{੯}{੯} = \frac{੦}{੯} + \frac{੧}{੯} + \frac{੨}{੯} + \frac{੬}{੯}$$

ਹੁਣ ਤੱਕੋ :—

	(੧) $\frac{੦}{੯}$ = ੦ = ·੦੦੦੦੦੦੦੦੦ ਬੇਅੰਤ ਤੋੜੀ—(ੳ)	ਸਥੂਲ (ਤਨ)
ਕਾਲ ਐਸ	(੨) $\frac{੧}{੯}$ = ·੧ = ·੧੧੧੧੧੧੧੧੧੧੧ ਬੇਅੰਤ ਤੋੜੀ—(ਅ)	ਮਨ
	(੩) $\frac{੨}{੯}$ = ·੨̇ = ·੨੨੨੨੨੨੨੨੨੨੨ ਬੇਅੰਤ ਤੋੜੀ—(ੲ)	ਹਉਮੈਂ ਕਾਲ
ਅਕਾਲ ਐਸ	$\frac{੬}{੯}$ = $\frac{੨}{੩}$ —ਅਕਾਲ-ਅੰਸ————————(ਸ)	ਅਕਾਲ ਅੰਸ

ਭਾਵ ਇੱਕ-ਏਕਾ ਖਿੰਡਕੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਅੱਗੋਂ ਬੇਅੰਤ (Recurring) ਹਨ। (ੳ)—ਰੂਪ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁੱਢਲਾ ਹੈ, ਇਹ ਜੜ੍ਹ ਯਾ ਸਥੂਲ-ਜਗਤ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਬੇਅੰਤ ਹੈ। (ਅ)—ਰੂਪ ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਉਚੇਰਾ ਹੈ, ਇਹ ਮਾਨਸਕ-ਸੱਤਾ ਯਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਬੇਅੰਤ ਹੈ। (ੲ)—ਰੂਪ ਹੋਰ ਉਚੇਰੀ ਹਉਮੈਂ-ਰੂਪੀ ਗਿਆਤ (Consciousness of I) ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਬੇਅੰਤ ਹੈ, ਤੇ ਇਹੋ ਤਾਕਤਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਪੰਖੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਤਾਕਤਾਂ (ੳ, ਅ, ੲ) ਨਿਕਲਕੇ ਵੀ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਦੂਣਾ ਹਿੱਸਾ (ਸ) ਬਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਤਾਂ ਅਕਾਲ-ਸੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਸਦਾ ਹੁਣ ਬਣਕੇ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਟੱਪਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜਾ ਜੋੜਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਫਿਰ ਸੋਚ ਇਹ ਚਾਰੇ ਤਾਕਤਾਂ (ੳ, ਅ, ੲ, ਸ) ਰਲਕੇ ੧ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, । ਸੋ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕ ਤਾਕਤਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਇੱਕ ਬੇਅੰਤ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਭ 'ਏਕੰ-ਕਾਰ' ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ, ਤੇ ਏਕੰਕਾਰ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ-ਧਨੀ ਹੈ। ਬਸ ਇਕ '੧' ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀਉ ਅੱਗੇ 'ਏਕੰਕਾਰ' ਕਰਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਅੰਕਾਰ ਇਸ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ ਜਦ ਅਨੇਕਤਾ ਸੂਖਮ ਜਿਹੀ ਆ ਗਈ। ਪਰ ਅਨੇਕਤਾ ਗਈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਏਕੰਕਾਰ ! ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਵਾਕ:—

ਏਕ ਬਿਸਥੀਰਨੁ, ਏਕੁ ਸੰਪੂਰਨ, ਏਕੈ ਪ੍ਰਾਨ ਅਧਾਰਾ।
ਏਕੰਕਾਰੁ ਏਕੁ ਪਾਸਾਰਾ, ਏਕੇ ਅਪਰ ਅਪਾਰਾ।

(ਬਿਲਾਵਲ ਮ: ੫)

ਜਲਿ ਥਲਿ ਮਹੀਅਲਿ ਪੂਰਿਆ ਸੁਆਮੀ ਸਿਰਜਨਹਾਰੁ।
ਅਨਿਕ ਭਾਂਤ ਹੋਇ ਪਸਰਿਆ, ਨਾਨਕ ਏਕੰਕਾਰ।

(ਗਉੜੀ ਮ: ੫)

ਗੱਲ ਕੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਬੇਅੰਤ ਹੋਕੇ 'ਏਕੰਕਾਰ' ਹੈ !

੭

ਪਰ 'ਏਕੰਕਾਰ' ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜੁ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕਿਧਰੇ ਸੱਤਵੇਂ (Transcendent) ਅਸਮਾਨ ਉਪਰ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਪਰੇ ਪਰੇਡੇ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਾਰ ਕੌਣ ਲੈਂਦਾ ? ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਬਾਹਰ ਹੀ ਨਹੀਂ (Immanent)। ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਉਸਦਾ ਅਸਲ ਰੂਪ ਤਾਂ 'ਅਕਾਲ' ਹੈ, ਫਿਰ ਉਹ ਕੀਕਣ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਤਾਣੇ ਬਾਣੇ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪਰ ਕਿੰਝ ? ਤਾਣਾ ਕਾਲ ਦਾ

ਹੈ, ਪੇਟਾ ਅਕਾਲ ਦਾ। ਕਾਲ ਬੇਅੰਤ ਹੈ, ਅਕਾਲ ਸਦਾ—ਹੁਣ ਵਾਲਾ ਨਿਰੰਤਰ। ਜੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਜਗਤ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਉਹ (Pantheist) 'ਪੈਂਥੀਇਸਟ' ਹਨ ਜੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਨਿਰੰਕਾਰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪਰ 'ਸਚਖੰਡ' ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਦ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਫੁੱਟ ਫੁੱਟ ਕੇ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ—

"ਸਚਿਖੰਡਿ ਵਸੈ ਨਿਰੰਕਾਰੁ।
ਕਰਿ ਕਰਿ ਵੇਖੈ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲ।" (ਜਪੁਜੀ)

ਭਾਵ ਨਿਰੰਕਾਰ ਰੂਪੀ ਅਕਾਲ ਵਿਚੋਂ ਕਾਲ ਇੰਞ ਫੁੱਟ ਫੁੱਟ ਕੇ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਜੀਕਣ ਧਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ। ਦੋਵੇਂ ਇੰਞ ਰਲੇ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜੀਕਣ ਪ੍ਰਾਣੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਜੁ ਆਕਾਰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਿਕਲਕੇ 'ਕਾਲ' 'ਅਕਾਲ' ਦਾ ਸੱਚਾ-ਸਾਈਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੀਕਣ ਲਛਮਣ ਰਾਮ ਦਾ, ਯਾ ਬਲਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ, ਯਾ ਮਰਦਾਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ।

ਕਾਲ ਬੇਅੰਤ ਕਿਉਂ ਹੈ ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੁ ਉਹ ਅਕਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਹੈ। ਵੇਖੋ ਚਿੜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਚਿੜੀ ਜਿੱਡਾ, ਹਾਥੀ ਦਾ ਹਾਥੀ ਜਿੱਡਾ ਤੇ ਪਰਬਤ ਦਾ ਪਰਬਤ ਜਿੱਡਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕੀਕਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੁ ਕਾਲ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵਾਙਣ ਬੇਅੰਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਫਿਰ ਵੀ ਨਕਲ ਹੈ, ਅਸਲ ਅਸਲ ਹੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤਤਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਉਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਆਉ ਹੁਣ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਵਿਚਾਰੀਏ :—

(੧) 'ਅਕਾਲ' ਵਿਚ 'ਕਾਲ' ਨਹੀਂ ; ਕਾਲ ਉਸਦਾ ਬਾਹਰਲਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਹੈ।
(੨) ਅਕਾਲ ਵਿਚ ਸਦਾ-ਹੁਣ ਹੈ, ਭੂਤ ਭਵਿੱਖਤ ਵਰਤਮਾਨ ਨਹੀਂ।
(੩) ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਦੋਵੇਂ ਬੇਅੰਤ ਹਨ, ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦ ਅੰਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

(੮)

ਅੰਤ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਸੰਸਾਰ-ਰਚਨਾ ਤੇ ਜੀਵ-ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਜੋੜਨਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਸਾਡਾ ਅਸਲ ਨਿਜ-ਰੂਪ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਪਰ ਕਾਲ ਇੰਞ ਵਲ੍ਹੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੀਕਣ ਕੁਨੈਨ ਉਪਰ ਖੰਡ, ਯਾ ਜੀਕਣ ਤ੍ਰਕਲੇ ਉਪਰ ਮੁੰਨਾ, ਯਾ ਜੀਕਣ ਤੁੱਕੇ ਉਪਰ ਛਲੀ ਦੇ ਦਾਣੇ। ਅੰਦਰਲਾ ਧੁਰਾ ਅਕਾਲ ਦਾ ਹੈ, ਉਪਰਲਾ ਤਨ ਕਾਲ ਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਵੀ ਇੰਞ ਹੀ ਹੈ। ਧੁਰ-ਅੰਦਰ ਅਕਾਲ ਹੈ, ਬਾਹਰ ਮਨ ਤੇ ਤਨ ਦਾ ਕਾਲ-ਗੇੜ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਹਰਲੇ ਲੇਫ ਯਾ ਗਲੇਫ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਭੌਂਦੇ ਪਹੀਏ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਲੇ ਬਾਹਰਲੇ ਹਰ ਇਕ ਅੰਗ ਦੀ ਉਮਰ ਨਿਸਚਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹੈ। ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਅਕਾਲ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਤਿਲਕਵਾਂ-ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ (Moving image

of eternity) ਕਾਲ ਹੈ ਜਦ ਤੋੜੀ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਵਿਚ ਹਾਂ ਤਦ ਤੋੜੀ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ ਹਾਂ, ਅੰਦਰ 'ਆਤਮੇ' ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਨਾਲ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜੁ ਸੰਸਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਮਿਥਿਆ ਹੈ, ਯਾ ਸੁਫ਼ਨੇ-ਵਤ ਹੈ, ਨਹੀਂ, "ਆਪ ਸਤਿ ਕਿਆ ਸਭ ਸਤਿ।" ਪਰ ਸੱਤ ਦੇ ਵੀ ਦਰਜੇ ਹਨ, ਜੀਕਣ ਪਾਣੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ-ਭਾਫ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਬਰਫ। ਅਕਾਲ ਉਹ ਸਥਿਤੀ-ਹੋਂਦ ਹੈ ਜੋ ਪਾਣੀ ਵਾਂਙ ਠੋਸ ਹੈ, ਤੇ 'ਕਾਲ' ਇਸ ਦਾ ਢਿਲਕਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਭਾਫ਼-ਮਈ ਹੈ। ਪਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਕਾਲ ਦੀ ਹੀ ਸੱਤਾ ਪਰੀਪੂਰਨ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਭਾਫ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਾਣੀ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਵਿਸਥੀਰਤ ਹੈ। ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਵੀ ਚਿੱਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਤੇ ਬਿੰਬ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਦਿਨ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲ ਤੇ ਅਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਦਿਨ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਕਾਲ ਤਿੰਨ ਖੰਡ ਹਨ—ਭੂਤ, ਭਵਿੱਖਤ ਵਰਤਮਾਨ, ਪਰ ਅਕਾਲ—ਪੁਰਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਅਗੰਮ; ਅਗੋਚਰ—ਸੁਰਤੀ ਦਾ-ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ—

ਖੰਡਲ ਮੰਡਲ ਮੰਡਲ ਮੰਡਾ।
ਤ੍ਰਿਅ ਅਸਥਾਨ ਤੀਨਿ ਤ੍ਰਿਅ ਖੰਡਾ
ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਰਹਿਆ ਅਭ ਅੰਤ।
ਪਾਰੁ ਨ ਪਾਵੈ ਕੋ ਧਰਨੀਧਰ ਮੰਤ।

(ਭੈਰਉ ਕਬੀਰ ਜੀ)

ਇਸ ਉਪਰਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਚਿਤਾਰਦੇ ਹਨ; ਜਦ ਉਹ ਗੱਜਕੇ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਦਾ ਜੈਕਾਰਾ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।

੧੨.

ਹੁਕਮ

"ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੈ ਜੇ ਬੁਝੈ ਤ ਹਉਮੈ ਕਹੈ ਨ ਕੋਇ ।" (ਜਪੁਜੀ)

ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਖਾਸ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਅਕਾਲ' ਹੈ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਯਾ ਸਦਾ—ਹੁਣ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਕਾਲ ਦਾ ਵਧੇਰਾ ਜ਼ੋਰ ਹੈ, ਤੇ ਅਕਾਲ ਮਾਨੋ ਗੁਪਤ ਖਾਣ ਵਾਂਙ ਹੇਠਾਂ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਓ ਹੁਣ 'ਅਕਾਲ' ਦੇ ਦੂਜੇ 'ਹੁਕਮ' ਨੂੰ ਵਿਚਾਰੀਏ ਜੁ ਇਹ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਆਖਣਾ ਜੁ 'ਹੁਕਮ' ਕੀ ਹੈ ਬੜਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ 'ਹੁਕਮ ਨ ਕਿਹਾ ਜਾਈ।' ਵੇਖੋ ਇੱਕ ਨਿੱਕੀ ਕੀੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਟੁਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਉੱਤਰ ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਝਟ ਦਖਣ ਵੱਲ ਭੱਜ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਕੀ ਅਸੀਂ ਉਸਦੀ ਭਿਨ-ਭਿਨਾਟ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਕੇ ਉਸ ਵਲ ਝਪਟਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਉਹ ਸਾਡੀ ਅਕਲ ਨੂੰ ਖੱਟੇ ਪਾ ਪਰ੍ਹਾਂ ਭਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਚਿੜਾਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਆ ਬੈਠਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਖਿਝਾ ਭੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਸੋ ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਨਿੱਕੀ ਮੱਖੀ ਤੇ ਕੀੜੀ ਦੀ ਅਗਲੀ ਕਰਣੀ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿੰਙ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੁ ਔਹ ਚਿੜੀ ਯਾ ਬੁਲਬੁਲ ਕਿਧਰ ਉਡਕੇ ਜਾਵੇਗੀ, ਯਾ ਇੱਲ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਭੱਜੇਗੀ ਯਾ ਊਠ ਕਿਸ ਕਰਵਟ ਬੈਠੇਗਾ, ਯਾ ਅਮਕਾ ਰਾਜਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅੱਗੋਂ ਕੀ ਕਰੇਗਾ ? ਗੱਲ ਕੀ, ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਜਾਣਨੀ ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਓਹ ਹੀ ਜਾਣਨ । ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅੰਗਮਵੀਂ ਹੁਕਮ ਬਾਬਤ ਕੀਕੂੰ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਪਵਿਤਰ ਵਾਕ ਹੈ:—

"ਮਤਾ ਕਰੈ ਪਛਮ ਕੈ ਤਾਈ, ਪੂਰਬ ਹੀ ਲੈ ਜਾਤ ।
ਖਿਨ ਮਹਿ ਥਾਪਿ ਉਥਾਪਨਹਾਰਾ, ਆਪਨ ਹਾਥਿ ਮਤਾਤ ।
ਸਿਆਨਪ ਕਾਹੂ ਕਾਮਿ ਨ ਆਤ ।
ਜੋ ਅਨਰੂਪਿਓ ਠਾਕੁਰਿ ਮੇਰੈ ਹੋਇ ਰਹੀ ਉਹ ਬਾਤ ।'

ਭਾਵ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਜਿਹੀ ਅਚਨਚੇਤ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੁ ਸਾਡੇ ਖ਼ਾਬਖਿਆਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ—ਜਾਣਾ ਸੱਜੇ ਨੂੰ ਸੀ ਤੇ ਖੱਬੇ ਨੂੰ ਉਠ ਭੱਜਦੇ ਹਾਂ, ਯਾ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਉਠ ਟੁਰਦੇ ਹਾਂ। ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਪਣਾ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਚਿਤਵਦਾ, ਫਿਰ ਹਸਦੇ ਹਸਦੇ ਨਾੜ ਉਪਰ ਨਾੜ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹੱਸਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਰੋਣਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਯਾ ਟੁਰਦੇ ਟੁਰਦੇ ਮੋੜ, ਲਿਖਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨੇਰੀ, ਖਾਂਦੇ ਖਾਂਦੇ ਜਿਹਵਾ ਟੁੱਕੀ, ਤੁਰਦੇ

ਤੁਰਦੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚ । ਯਥਾ

"ਅਨਿਕ ਉਪਾਵ ਚਿਤਵੀਅਹਿ ਬਹੁਤੇਰੇ,
ਸਾ ਹੋਵੈ ਜਿ ਬਾਤ ਹੋਵੈਨੀ ।
ਅਪਣਾ ਭਲਾ ਸਭੁ ਕੋਈ ਬਾਛੈ,
ਸੋ ਕਰੈ ਜਿ ਮੇਰੈ ਚਿਤਿ ਨ ਚਿਤੈਨੀ ।"

ਇਸੇ ਅਣਚਿਤਵੀਂ ਗੱਲ ਨੂੰ 'ਹੁਕਮ' ਆਖਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਇਸੇ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਕਲਾ ਚਲਾ ਰਹੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਅਚਨਚੇਤ ਝਾੜ ਯਾ ਅਚੇਤ ਧਾੜ ਨੂੰ ਸੰਘੀ ਘੁੱਟਦੀ ਵੇਖਕੇ ਪਹਿਲੋਂ ਅਸੀਂ ਕ਼ਚੀਚੀਆਂ ਵਟਦੇ ਹਾਂ ਜੁ ਇਹ ਕਿਉਂ । ਪਰ ਇਸੇ ਕਿਸੇ ਕਿਉਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੀ ਤਾਂ ਅਸਾਂ ਲੱਭਣਾ ਹੈ ! ਸੋ ਆਓ ਵਿਚਾਰੀਏ ।

(੨)

ਅਚਨਚੇਤ ਗੱਲ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਆਓ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਵੀਚਾਰੀਏ ਬੱਚਾ ਛੋਟਾ ਹੈ, ਦੀਵੇ ਦੀ ਲਾਟ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਹੰਭਲੀ ਮਾਰਦਾ ਹੈ । ਮਾਂ ਹੋੜਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਮੁੜਦਾ । ਪਰ ਜਦ ਪਕੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਜਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਙ ਅਸੀਂ ਕਈ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪਕੜਦੇ ਹਾਂ, ਸ਼ਰਾਬਾਂ ਆਦਿ ਪੀਂਦੇ ਹਾਂ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਤ ਹੋੜਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਅਗਾਂਹ ਭੱਜਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਖਾਈ ਵਿੱਚ ਜਾ ਪੈਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿਓਂ ? ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਉੱਤਰ ਆਸਾਨ ਹੈ : ਸਾਡੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਬਲਦੀ ਲਾਟ ਹੈ, ਯਾ ਡੂੰਘੀ ਤੇਜ਼ਾਬ ਵਾਲੀ ਖਾਈ ਹੈ । ਜੇ ਅਸੀਂ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਪੁੱਠੇ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਅਸਾਂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਭਾਂਬੜ ਵਿੱਚ ਜਲਣਾ ਹੀ ਹੈ । ਇੱਥੇ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੁ ਫਲਾਣਾ ਲਾਟ ਪਕੜਨ ਤੇ ਕਿਉਂ ਸੜਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਗ ਨੇ ਤਾਂ ਸਾੜਿਆ ਹੀ ਸੀ; ਯਾ ਫਲਾਣਾ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਨਾਲ ਇਸ ਲਈ ਜਲਦੀ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਘੁਣ ਨਾਲ ਖੋਖਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ । ਪਰ ਉਸ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋ ਜੋ ਅੰਞਾਣਾ ਹੈ, ਜੁ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਕਿਉਂ ਜਲਿਆ । ਉਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਞਾਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ । ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ । ਸੋ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਚਨਚੇਤ ਆਖਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਐਵੇਂ ਕੈਵੇਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ, ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਦੂਰੇਡ, ਕਾਰਣ ਹੈ। ਪਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਜੋ ਸਰਬ ਕਲਾ ਪ੍ਰਬੀਨ ਹਨ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਜੁ ਫਲਾਣੀ ਗੱਲ ਕਿਉਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਤੇ ਕਿਉਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਬੱਸ, ਉਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਆਵੇ ਪਰ ਹੋਵੇ ਨਿਯਮ ਬੱਧ, 'ਹੁਕਮ' ਆਖਦੇ ਹਨ ਵੇਖੋ ਕਿਸੇ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਕਈ ਹੁਕਮ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਜੁ ਫ਼ੌਜ ਪਿਛਾਂਹ ਹਟ ਆਵੇ । ਹੁਣ ਜਿੱਤ ਰਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਜੁ ਜਿੱਤ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਉਂ ਹਟੀਏ । ਪਰ ਜਰਨੈਲ ਜੋ ਪਿਛਾਂਹ ਹੈ ਉਹ ਦੂਰਬੀਨ

ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੁ ਫਲਾਣੀ ਲਕੀਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਬੰਬਾਂ ਦੀ ਲਕੀਰ ਹੈ, ਤੇ ਸਾਡੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਵੱਧਣਾ ਸਖਤ ਖਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੋ ਫ਼ੌਜ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਪਿਛਾਂਹ ਟੁਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਤਾਂ ਬਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਹੁਕਮ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਅੱਗੇ ਭੱਜਦੇ ਹਨ ਸੋ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਆਪ ਕੁਹਾੜੀ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਗੱਲ ਕੀ ਸੈਨਾਪਤੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੁ ਅੱਗੇ ਜਾਈਏ ਯਾ ਪਿੱਛੇ, ਪਰ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਵਿੱਚ ਇਤਨੀ ਅਕਲ ਨਹੀਂ ਜੁ 'ਹੁਕਮ' ਦੀ 'ਕਿਉਂ' ਘਰ ਬੈਠਿਆਂ ਕੱਢ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੇੜੂ ਖੂਹ ਦੀਆਂ ਟਿੰਡਾਂ ਖਾਲੀ ਹੋ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਫਿਰ ਇੱਕ ਖਾਸ ਜਗਾ, ਜੋ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਹੈ, ਅੱਪੜ ਕੇ ਉਪਰ ਵੱਲ ਟੁਰ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਜੇ ਟਿੰਡ ਆਖੇ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਹੇਠਾਂ ਜਾਣਾ ਸੁਖੱਾਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜੁ ਟਿੰਡ ਬਣੀ ਹੀ ਇਸ 'ਹੁਕਮ' ਨੂੰ ਤੋੜ ਚਾੜਣ ਲਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਚੋਹਾਂ ਮਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਾਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਜੁ ਨਿੱਕੀ ਚੀਜ਼ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦੀ ਜੁ ਵੱਡੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੈ। ਸਿਪਾਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਜੁ ਜਰਨੈਲ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕੀ ਆਖਣਾ ਹੈ; ਟਿੰਡ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਕਿੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਭਰਨਾ ਯਾ ਖਾਲੀ ਹੋਣਾ ਹੈ; ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਜੁ ਮਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਟ ਯਾ ਸੱਪ ਪਕੜਨ ਤੋਂ ਕਿਉਂ ਹੋੜਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਤਕੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਜੁ ਬੇਅੰਤ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਸਿਰ ਮਥੇ ਉਪਰ ਰੱਖਕੇ ਮੰਨ ਲਵੇ, ਤੱਤੇ ਤਵੇ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਬੈਠੇ, ਦੇਗਾਂ ਦੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਕਤ ਸਿਰ ਜਾ ਉਬਲੇ, ਸਿਰ ਉਪਰ ਆਰਾ ਫਿਰਵਾਣ ਵੇਲੇ ਫਿਰਵਾ ਲਵੇ ਤਦ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਦਾ-ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਾਪੱਕ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਙ ਰੋਂਦਾ ਹੈ, ਢਾਹੀਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਭਾਣਾ ਨਾ ਮੰਨਣ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੋ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਭਾਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ, ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ। ਪਰ ਕੀੜੀ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਹੈ ਪਰਬਤ ਦੀ ਲੋੜ ਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਆਖਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜੁ ਪਰਬਤ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਉੱਲੂ ਆਖਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜੁ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੈਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿਨ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਜੁ ਪਰਬਤਾਂ ਸੂਰਜਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਕਿਤਨੀ ਕੁ ਲੋੜ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਸਾਡੀ ਅਕਲ ਵੀ ਇਤਨੀ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਸਾਡਾ ਵਿਸਥਾਰ ਯਾ ਉਸ ਤੋਂ ਚੱਪਾ ਕੁ ਵੱਧ-ਘੱਟ। ਫ਼ਿਰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਕੀੜੇ ਕੀਕਣ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜੁਗਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਘੜੀ ਕੀਕਣ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕਲਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਦੱਸ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਯਾ ਮੱਕੜੀ ਕੀਕਣ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਿਰਪੂਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਜੁ ਇੱਕ ਕੋਲੋਂ ਦੋ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਦੋ ਕੋਲੋਂ ਤਿੰਨ; ਤਿੰਨ ਕੋਲੋਂ ਚਾਰ ਇਤਿਆਦਿ, ਪਰ ਬੇਅੰਤ ਅੱਠ ਦੇ ਮੁਕਾ-ਬਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਭ ਹੇਚ ਹਨ ਜੀਕਣ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਹਮਣੇ ਹੋਰ ਤਾਰੇ ਹੇਚ ਹਨ, ਯਾ ਜੀਕਣ ਪਹਾੜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੇਤ ਦੇ ਕਿਣਕੇ ਤੇ ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਵੱਟੇ ਹੇਚ ਹਨ। ਸੋ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿੱਡੇ ਹੀ ਵਡੇ ਹੋ ਜਾਈਏ, ਪਰ ਸਾਡੀ ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ

ਜੀ ਦੀ ਵਿਥ ਇਤਨੀ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਕਿ ਕਾਲ ਤੇ ਅਕਾਲ ਦੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀ ਅਕਾਲ ਤੇ ਭਾਣੇ (ਹੁਕਮ) ਵਿਚ ਵੀ ਰਾਤ ਤੇ ਦਿਨ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਕਲ ਭਾਵੇਂ ਚੰਗੀ ਹੈ ਪਰ 'ਹੁਕਮ' ਨੂੰ ਮਿਣਨ ਲਈ ਇਤਨੀ ਨਿਕੰਮੀ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਕਿ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਮਿਣਨ ਲਈ ਛਾਨਣੀ। ਅਕਲ ਮਾਇਕੀ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਘੁੱਟਕੇ ਪਕੜਦੀ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਛਾਨਣੀ ਬੇਰਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸੂਖਮ-ਤੱਤ ਪਾਣੀ ਵਾਂਙ ਵਿੱਚੋਂ ਵਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਕਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੂਖਮ-ਤੱਤ ਨਾਲ ਹੈ—ਅਕਾਲ ਨਾਲ ਨਾ ਕਿ ਕਾਲ ਨਾਲ।

ਇੱਥੇ ਹੁਣ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਜੁ 'ਅਕਾਲ' ਤੇ 'ਹੁਕਮ' ਵਿੱਚ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਅਕਾਲ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਸੁਟ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ? ਜੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿੱਥੇ ਤੋੜੀ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਆਓ ਵਿਚਾਰੀਏ। ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਤਿੰਨ ਹਨ :—

(੧) ਅਚੇਤ
(੨) ਸੁਚੇਤ
(੩) ਅਚਨ-ਚੇਤ

ਹੁਣ ਇੱਕ ਨੂੰ ਲਓ। 'ਅਚੇਤ' ਗੱਲਾਂ ਕੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ? ਓਹ ਜੋ ਕਰੀਏ ਪਰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਵੇਖੋ ਦਿਲ ਧੜਕਣਾਂ, ਅੱਖਾਂ ਝਪਕਣਾਂ, ਸੁਆਸ ਲੈਣਾ ਆਦਿ ਕੰਮ ਕਿਹੇ ਅਚੇਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਜਦ ਅਸੀਂ ਲੇਟ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਚੇਤ ਕੰਮ ਅਪਣੇ ਆਪ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੁਚੇਤ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ—ਲਿਖਣ ਲਈ ਹੱਥ ਹਿਲਾਉਣਾ ਲੋੜੀਦਾ ਹੈ, ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਜੀਭ ਹਿਲਾਉਣਾ, ਵੇਖਣ ਲਈ ਅੱਖ ਖੋਲ੍ਹਣਾ, ਸੋਚਣ ਲਈ ਯਾਦ ਤੇ ਚੇਤਾ, ਸਮਝਣ ਲਈ ਬੁੱਧੀ, ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਦਿਲ ਦੀ ਠੰਡਕ ਇਤਿਆਦਿ। ਇਹ ਹੈ ਸੁਚੇਤ (Conscious) ਕਾਰਖਾਨਾ। ਪਰ ਵੇਖੋ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਸੁਚੇਤ ਤੋਂ ਖਿਸਕ ਕੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਚੇਤ (Unconscious) ਦੀ ਤਹਿ ਤੋੜੀ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਕਪੜੇ ਪਾਉਣੇ, ਟੁਰਨਾ, ਬੋਲਣਾ—ਜੋ ਬੱਚੇ ਲਈ ਯਤਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੱਲ ਕੀ ਦੇਰ ਦੇ ਇਸਤਮਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਗੱਲ ਸੁਚੇਤ ਦੇ ਖਾਨੇ ਤੋਂ ਖਿਸਕ ਕੇ ਅਚੇਤ ਵਿੱਚ ਆ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸੁਚੇਤ ਦਾ ਦਰਜਾ ਅਚੇਤ ਕੋਲੋਂ ਇਤਨਾ ਉੱਚਾ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਬਾਂਦਰ ਕੋਲੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸੁਚੇਚਤਾ (Consciousness) ਦਾ ਵੱਡਾ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ; ਤੇ ਕਰੀਏ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੋ ਤਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਸੁੱਤਿਆਂ ਯਾ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਬੰਦੂਕ ਚਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੱਜ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੁ ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ, ਸੁੱਤਿਆਂ ਅਚੇਤ ਸੀ।

ਆਓ ਵੇਖੀਏ ਜੁ 'ਅਚੇਤ' ਤੇ 'ਸੁਚੇਤ' ਵਿਚ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਵੇਖੋ ਇਕ ਢਿੱਡ ਦੇ ਭਾਰ ਰੀਂਗਣ ਵਾਲਾ ਕੀੜਾ, ਜੋਕ, ਕੀੜੀ ਆਦਿ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਤਾਂ ਚੇਤਨ ਹਨ ਤੇ

ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅੱਗੋਂ ਛੇੜੇ ਤਾਂ ਏਧਰ ਉਧਰ ਹਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਵੱਲੋਂ ਵਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਸੱਪ ਵੀ ਢਿੱਡ ਦੇ ਭਾਰ ਰੀਂਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਇਹ ਤਾਕਤ ਆ ਗਈ ਹੈ ਜੁ ਸਿਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਚੁੱਕਕੇ ਉੱਚਾ ਰੱਖੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨੂੰ ਉਪਰੋਂ ਵੀ ਵੱਸ ਚਲਦੇ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦੇਂਦਾ ਬੱਸ ਜੋ ਹਾਲ ਢਿੱਡ ਦੇ ਭਾਰ ਰੀਂਗਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ 'ਅਚੇਤ' ਮਨ ਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਯਾ ਤਬਕੇ ਦਾ ਮਨ ਹੈ। ਸੁਚੇਤ ਕਦ ਹੋਵੇਗਾ ? ਜਦ ਮਨ ਦੀ ਸਿਲੀ ਉਪਰਲੇ ਲੈਵਲ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇਗੀ, ਜਦ ਮਨ ਪੰਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਪਰ ਵੱਲ ਹੰਭਲੀ ਮਾਰੇਗਾ, ਯਾ ਉਡੇਗਾ । ਜਿਤਨਾ ਮਨ ਉਪਰ ਨੂੰ ਉਠੇਗਾ ਉਤਨਾ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਚੇਤਨਤਾ ਵਧੇਰੀ ਆਵੇਗੀ। ਗੱਲ ਕੀ ਸੁਚੇਤ ਉਹ ਦਰਜਾ ਹੈ ਜਦ ਮਨ ਪਸੂ-ਬ੍ਰਿਤੀ (**Instinct**) ਦੀ ਤਹਿ ਨੂੰ ਛੱਡ ਆਕਾਸ਼ ਰੂਪੀ ਅਕਲ ਨੂੰ ਚਿਤਾਰੇਗਾ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਇੰਸ-ਵੇਤਾ ਅਕਲ ਨਾਲ ਭਵਿੱਖਤ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅਮਕੇ ਵੇਲੇ ਹਨੇਰੀ ਆਵੇਗੀ, ਮੀਂਹ ਵਸੇਗਾ, ਬਰਫ ਪਵੇਗੀ, ਕਿਉਂ ਜੁ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੁ ਭੂਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਦ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੋ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਥੇ ਤੋੜੀ ਤਾਂ ਅਕਲ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੋਤਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਕਲ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਫਰਕ ਇਤਨਾ ਹੈ ਜੁ ਸਾਇੰਸ ਤਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜੋਤਸ਼ ਗ੍ਰਿਹਾਂ ਦੀ ਚਾਲ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਜੁ 'ਸੁਚੇਤ' ਅਕਲ—ਕੀ ਸਾਇੰਸ, ਕੀ ਜੋਤਸ਼, ਕੀ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ ਕੀ ਬਾਹਰਲੇ—ਸਭ ਵਿਚ ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਪਰ, [1]ਅਛਲ-ਚੇਤ, ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅਕਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੀ-ਨਾ ਜੋਤਸ਼, ਨਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿੱਦਿਆ ਦੱਸ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਕਿਉਂ ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੁ 'ਅਚਨ—ਚੇਤ' ਗੱਲਾਂ 'ਅਕਾਲ' ਦੇ ਲੈਵਲ ਤੋਂ ਉਤਰਕੇ ਹੇਠ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਅਕਾਲ ਸਾਇੰਸਾਂ ਦੇ ਆਲਿਆਂ ਜੋਤਸ਼ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਕਾਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜੋਟੜਿਆਂ ਵਾਂਗ, ਬਿੰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਵਾਂਗ ਘਿਉ ਖਿਚੜੀ ਹਨ। ਪਰ ਅਕਾਲ ਦਾ ਤਾਂ ਲੈਵਲ ਹੀ ਹੋਰ, ਦੁਨੀਆਂ ਹੀ ਹੋਰ 'ਸਦਾ-ਹੁਣ' ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਲੀ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ? 'ਅਚਨ-ਚੇਤ' ਲੈਵਲ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਉਚਾ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਸੱਪ ਤੋਂ 'ਅਸਮਾਨ' ਭਾਵ ਇਹ ਜੁ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੇਤਨਾਵਾਂ ਦੇ ਦਰਜਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਢਲਾ ਫਰਕ ਹੈ ਮਾਮੂਲੀ ਨਹੀਂ—ਇਤਨਾ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਪਾਣੀ, ਪੌਣ ਤੇ ਤੇਜ ਦਾ ਜੋ ਕਿ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤਾਕਤ ਹਨ।

---

1. ਅਚਨ-ਚੇਤ ਦਾ ਭਾਵ **Chance** ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਗੱਲ ਨਿਯਮ-ਬੱਧ 'ਇਤਫਾਕ' ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ : **cf: "If chance be defined as a result produced by random movement without any link of connection, I soundly affirm that there is no such thing as chance at all." Boethius.**

(੪)

'ਹੁਕਮ' ਦਾ ਆਦਿ 'ਅਕਾਲ' ਹੈ ਤੇ ਸੁਚੇਤ-ਪੁਣਾ ਕਾਲ-ਬੱਧ ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਸ ਫਰਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਤੇ, ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਜੁੜ ਖੜਗ ਲੈ ਕੇ ਸੂਖਮ-ਪੌਣ ਰੂਪੀ 'ਹੁਕਮ' ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਅਸੀਂ ਹੱਥ ਨਾਲ ਵਾਯੂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ? ਨਹੀਂ । ਕੀ ਅਸੀਂ ਮੈਲ ਯਾ ਕਾਲਖ ਅਕਾਲ ਅਕਾਸ਼ ਉਪਰ ਸੁੱਟ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ? ਨਹੀਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਣੇ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਵਾਯੂ ਨਾਲ ਭਿੜਨਾ ਹੈ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਮਿਚਣਾ ਹੈ, ਅਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਭੇੜ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਅਚਨ—ਚੇਤ 'ਹੁਕਮ' ਦੀ 'ਕਿਉਂ' ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਕੜ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਕੇ ਬਚ ਸਕਦੇ, ਹਾਂ। ਵੇਖੋ ਹੜ ਵੇਲੇ ਜੋ ਬੂਟੇ ਪਾਣੀ ਅੱਗੇ ਆਕੜ ਕੇ ਖਲੋਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੋ ਬੂਟੀਆਂ ਗਰਦਣ ਲਿਚਕਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਉਤੋਂ ਥਾਣੀਂ ਲੰਘਣ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਖੈਰੀ ਮੇਰੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਖ ਦੁਖ ਦੋਵੇਂ ਲੋੜਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਖ ਨੇ ਹੀ ਸਾਡੀ ਮੁਹਾਰਾਂ ਮੋੜਨੀਆਂ ਹਨ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵੱਲ। ਗੁਰਮੁਖ ਸੁਖ ਦੁਖ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਕੇ 'ਅਨੰਦ' ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ—

'ਮਨ ਕੀ ਮਤਿ ਤਿਆਗਹੁ ਹਰਿਜਨ'
'ਹੁਕਮੁ' ਬੂਝਿ ਸੁਖੁ ਪਾਈਐ ਰੇ।
ਜੋ ਪ੍ਰਭੁ ਕਰੈ ਸੋਈ ਜਲ ਮਾਨਹੁ,
ਸੁਖਿ ਦੁਖਿ ਓਹੀ ਧਿਆਈਐ ਰੇ। (ਗਉੜੀ ਮ: ੫)

ਭਾਣਾ (ਹੁਕਮ) ਜਦ ਹੈ ਹੀ ਉਪਰਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਾਲਾ, ਤਾਂ ਹੇਠਾਂ ਲੜਨ ਨਾਲ ਕੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਜੋ ਪੰਛੀ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਉਡਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਕੁੱਟਣ ਨਾਲ ਉਹ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਸੋ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਚਨਚੇਤ-ਹੁਕਮ ਪੰਛੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸੁਚੇਤਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਪਲ ਕਿੰਤੂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਪਰ ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸ 'ਹੁਕਮ' ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਕੇ ਸੁਖੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ—

"ਜਬ ਲਗੁ ਹੁਕਮ ਨ ਬੂਝਤਾ ਤਬਹੀ ਲਉ ਦੁਖੀਆ।
ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਹੁਕਮੁ ਤਖਾਣਿਆ ਤਬਹੀ ਤੇ ਸੁਖੀਆ।" (ਆਸਾ ਮ: ੫)

'ਹੁਕਮ-ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਇਥੇ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਕੀ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸਾਡੀ ਸੁਚੇਤਤਾ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਅੰਤਕੀ—ਬੰਦਾ ਬੇਅੰਤ ਨੂੰ ਕੀਕਣ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਉਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਦੋ ਗੁਣਾਂ ਯਾ ਕਰਨੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲਾਕੇ ਸਮਝ ਜਾਵੇ ਪਰ ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਬੂੰਦ ਪਛਾਣਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਚਾਰ—ਚੁਫੇਰੇ ਤਾਂ ਅਲਖ ਅਗਮ ਨਾਮ ਦੀ ਕੰਧ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਡੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਚੀਰ ਕੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਵੜ ਸਕਦੀਆਂ। ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਭਾਵ ਸਿਰਫ ਇਤਨਾ ਹੈ ਜੁ ਗੁਰਮੁਖ ਇਸ ਦਰਜੇ ਉਪਰ ਅਪੜਕੇ ਜਾਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੁ

ਹੁਕਮ ਅਕਾਲ ਦੇ ਲੈਵਲ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਥਨੀ-ਬਦਨੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅਗਾਧ—ਬੋਧ ਹੈ, ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਜਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰਮੁਖ 'ਕਿਉਂ' ਨੂੰ ਛੱਡ 'ਜੀਉ ਜੀ' ਕਰ, ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਕੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ, ਅਨੰਦਿਤ ਹੋ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਉਹ 'ਹੁਕਮੀ—ਬੰਦਾ' ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—

ਨਾ ਕੋ ਦੁਸਮਨੁ ਦੋਖੀਆ ਨਾਹੀ ਕੋ ਮੰਦਾ।
ਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਸੇਵਕੋ ਨਾਨਕ ਖਸਮੈ ਬੰਦਾ। (ਆਸਾ ਮ: ੪)

(੫)

ਪਰ ਇਥੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਉਠੇਗਾ ਜੁ ਕੀ ਕਿਸੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਅਗਾਂਹ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਦਾ। ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਬਹੁਤੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਧੂਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਅੱਗ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਘਰ ਬੈਠੇ ਹੀ ਲਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਬੱਦਲ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕਤਲ ਹੋਣ ਦਾ, ਇਤਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਸਿਆਣੇ ਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਕੋਈ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰਾ ਖੋਜ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਨਬਜ਼ ਵੇਖਕੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਅੱਖਾਂ ਵੇਖਕੇ ਚਾਲ ਚਲਣ ਦਾ ਯਾ ਗੱਲ—ਬਾਤ ਤੋਂ ਅੰਦਰਲੇ ਮਨ ਦਾ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅਚਨਚੇਤ ਨਹੀਂ ਆਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਅਚਨਚੇਤ ਗੱਲਾਂ ਉਹ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸੋਚਣ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹੁਕਮ ਕਰਕੇ ਆਖੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਜਿੱਥੇ ਤੋੜੀ ਅਕਲ ਦੀ ਚਾਂਦ—ਮਾਰੀ ਚੱਲੇ ਉਥੇ ਤੋੜੀ ਤਾਂ ਅਕਲ ਜ਼ਰੂਰ ਲੜਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਪਰ ਹਰ ਇਕ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਮਾਰ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਨਹੀਂ ਫੁੰਡ ਸਕਦੀ। ਸੋ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਆਸ, ਕਿਆਫਾ, ਜੋਤਸ਼ ਅਨੁਮਾਨ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੋੜੀ ਤਾਂ ਮਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਗਾਂਹ 'ਹੁਕਮ' ਦਾ ਅਕਾਲ-ਦਾਇਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਅੰਤ੍ਰਕੀ-ਪ੍ਰਾਣੀ ਜੁੱਤੀ ਲਾਹੇ ਬਗੈਰ ਨਹੀਂ ਵੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ 'ਜੁੱਤੀ ਲਾਹੁਣਾ' ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਹੈ ਹਉਮੈਂ ਨੂੰ ਪਰੇ ਸੁਟ ਕੇ ਸਰਬ-ਹਉਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾਉਣਾ।

ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ ਜੁ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ ? ਇਹ ਤਾਂ ਉਹ ਗੱਲ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਨੌਕਰ ਆਖੇ ਜੁ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਰਸੋਈ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸੰਸਾਰ-ਕਲਾ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੁਨੀਮ ਕਾਰਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜਦ ਤੋੜੀ ਅਸੀਂ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਚਲਦੇ ਹਾਂ ਤਦ ਤੋੜੀ ਕੰਮ ਸਾਡੀ ਤਾਵੀਲ ਵਿਚ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਾਨੂੰ ਥੱਪੜ ਮਾਰਕੇ ਸੁਧਾਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਨਾ ਸਮਝੀਏ ਤਾਂ ਲੱਤ ਮਾਰਕੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰ ਛੱਡਦਾ ਹੈ। ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਕੀ ਹਨ ? ਇਹ ਉਹ ਵਡੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁਕਮ ਦੀ ਗੱਡੀ ਚਲਦੀ ਹੈ: ਸੜਕਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਖੜ੍ਹਿਆਂ

ਵਿਚ ਵੜਨ ਨਾਲ ਗੱਡੀ ਨੇ ਆਪੇ ਹੀ ਠੋਕਰਾਂ ਖਾਕੇ ਟੁੱਟਣਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਨੇ ਤਾਂ ਹੇਠਾਂ ਵਗਣਾ ਹੈ, ਅੱਗ ਨੇ ਲਾਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਨਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨ ਪੜ੍ਹਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਰੱਖੀਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਸਮਾਕੇ ਸੁਖੀ ਹੋਵਾਂਗੇ—ਪਾਣੀ ਸਾਡਾ ਨੌਕਰ ਬਣ ਜਾਏਗਾ, ਅੱਗ ਸਾਡੀ ਨੌਕਰਾਣੀ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੇ ਅਸੀਂ ਅੱਗ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਟੋਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹੋ ਜਮਦੂਤ ਬਣਕੇ ਸਾਨੂੰ ਡਾਟਣਗੇ ਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇਣਗੇ। ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਬੁੱਝਣਾ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਖੋਜ ਨਾਲ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਸਲੀ 'ਹੁਕਮ' ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ 'ਕਿਉਂ' ਨਹੀਂ, ਇਥੇ ਤਾਂ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਣਾ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।

(੬)

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ 'ਹੁਕਮ' ਦੀ ਕਿਉਂ ਲੋੜ ਹੈ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਤਾਕਤ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਹੁਣ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੇ 'ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ' ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਤੇ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਚ 'ਹੁਕਮ-ਸੱਤਾ' ਹੈ। ਇਸ 'ਮਨ' ਨੂੰ 'ਬਚ' ਦੇ ਦਰਜੇ ਉਪਰ ਲਿਆਉਂਦੀ ਤੇ ਫਿਰ 'ਕਰਮ' ਵਿਚ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਫੁਲ ਨੂੰ ਰੋਲ ਵਿਚ ਉਲਟਦੀ ਹੈ। ਹੋਰਾਂ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ 'ਸਾਖੀ-ਪੁਰਖ' ਆਖਿਆ ਹੈ 'ਭਾਵ ਜੋ ਤੱਕਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੱਕ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਜਗਤ...ਖੇਡ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਪਾਣਾ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਿਰਾ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਨਹੀਂ ਉਹ ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ ਹੈ ਤੇ ਕਰਤੇ ਦੀ ਅਕਾਲ ਨਾਲ ਗੰਢ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। 'ਹੁਕਮ' ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੈ।

(੭)

ਅੰਤ ਨੂੰ ਅਸਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲੱਭਣਾ ਹੈ ਜੁ ਕੀ 'ਨਾਮ'-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ 'ਹੁਕਮ' ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਵੇਖੋ 'ਨਾਮ' ਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਕਾਲ—ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਵਸਣੇ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਜਦ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਸ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਅੱਪੜ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਜੀਵਨ ਗੇਣਵੇਂ ਸਾਲਾਂ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਹੈ, ਬੇਅੰਤ ਤੋੜੀ ਹੁਣ ਜਦ ਉਸਦੀ ਉਮਰ ਬੇਅੰਤ-ਕਾਲ ਹੋ ਗਈ, ਤਾਂ ਵੇਖੋ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਜਾਨਣ ਦੀ ਕਾਹਲੀ ਕੀ ਰਹੀ ਕਿ ਫਲਾਣੀ ਗੱਲ ਕਦ ਹੋਣੀ ਹੈ ਯਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੇਅੰਤ ਦਾ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕਾਲ ਨਾਲ ਇਤਨਾ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਟੋਏ—ਟਿੱਬੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਟੋਇਆਂ ਟਿੱਬਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ—ਵਕਤ ਨਿਰੰਤਰ ਢੱਕਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਉਸ ਲਈ ਕੀ ਜੁ ਫਲਾਣਾ ਟੋਇਆ-ਟਿੱਬਾ ਕਿੱਥੇ ਕੁ ਹੈ? ਭਾਵ ਇਹ ਜੁ ਗੁਰਮੁਖ 'ਸਦਾ—ਹੁਣ' ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ

ਅਗਾਂਹ-ਪਿਛਾਂਹ ਦਾ ਖਿਆਲ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਹੋਣਾ ਹੈ ਉਹ ਅਵਸ਼ ਅਪਣੇ ਸਮੇਂ ਉਪਰ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸਦਾ-ਹੁਣ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਅਗੇਤਰ ਯਾ ਪਛੇਤਰ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਉਹੋ ਭੁੱਲ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੂਨ ਨੂੰ ਅੱਪੜਕੇ ਫਿਰ ਬਾਂਦਰ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂਘਦਾ ਹੋਵੇ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤੋੜੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਾਲ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛ ਵਿਚ ਖਚਤ ਹੈ ਤਦ ਤੋੜੀ ਉਹ ਅਕਾਲ ਦੀ ਸਦਾ-ਹੁਣ ਤੋਂ ਵਾਂਜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜੁ ਅਕਾਲ ਦੀ ਸਦਾ—ਹੁਣ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਪਕੜ ਰੱਖੀਏ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਮੁੱਤਜ਼ਾਤ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਜੁ 'ਨਾਮ' ਤਾਂ ਇੱਕ ਖਮੀਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਨੂੰ ਬਦਲਨਾ ਸੀ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਅਗੇ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਸਾਨੂੰ ਅਕਾਲ ਨਾਲੋਂ ਕਾਲ ਪਿਆਰਾ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਮੌਤ ਪਿਆਰੀ ਹੈ, ਸਿਹਤ ਕੋਲੋਂ ਬੀਮਾਰੀ ਚੰਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਾਮ-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਿਤਨਾ ਅਸੀਂ ਅਗਾਂਹ ਦੀ ਸੋਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਤਨੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਅਕਾਲ ਤੋਂ ਥਿੜਕ ਕੇ ਕਾਲ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ। 'ਨਾਮ' ਦੀ ਪੂਰਨ ਅਵਸਥਾ ਉਹ ਹੈ ਜਦ 'ਹੁਕਮ' ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਪੂਰਾ ਘਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਅੱਗ—ਪਿੱਛ ਨੂੰ ਛੱਡ ਨਿਰੰਤਰ—ਅਕਾਲ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ 'ਸਹਜ' ਨੂੰ ਫੜ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ । ਫਿਰ ਜੋ ਹੋਵੇ ਸੋ ਹੋਵੇ, ਜਦ ਹੋਵੇ ਤਦ ਹੋਵੇ, ਗੁਰਮੁਖ ਲਈ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਇਹੋ ਤਾਂ ਲੱਭਣਾ ਹੈ—

ਕਿਆ ਪੜੀਐ ਕਿਆ ਗੁਨੀਐ।
ਕਿਆ ਬੇਦ ਪੁਰਾਨਾ ਸੁਨੀਐ।
ਪੜੇ ਸੁਨੇ ਕਿਆ ਹੋਈ ।
ਜਉ 'ਸਹਜ' ਨ ਮਿਲਿਓ ਸੋਈ । (ਸੋਰਠ ਕਬੀਰ ਜੀ)

'ਸਹਿਜ'-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅੱਪੜ ਫਿਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਰ ਵੇਲੇ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਹੈ-ਮਰਨ ਲਈ ਵੀ ਜੀਵਣ ਲਈ ਵੀ, ਚਰਖੜੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਵੀ ਤੇ ਰਾਜ-ਸਿੰਘਾਸਣ ਉੱਪਰ ਬੈਠਣ ਲਈ ਵੀ, ਮੀਰੀ ਲਈ ਵੀ ਤੇ ਪੀਰੀ ਲਈ ਵੀ,ਤੇਗ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਤੇ ਦੇਗ ਵਰਤਾਉਣ ਲਈ ਵੀ; ਭਾਵ ਹਰ ਇਕ ਗੱਲ ਪੂਰਾ ਉਤਰਨ ਲਈ। ਬੱਸ ਇਹੋ ਤਾਂ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਦਾ ਸਹਿਜ—ਸ ਵਿਚ ਬਦਲਣਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਤਾਂ 'ਹੁਕਮ' ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਚ ਸਮਾਉਣਾ ਹੈ।

ਪਰ ਕੀ ਗੁਰਮੁਖ ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਬੋਲ ਸੱਚਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ? ਹਾਂ, ਉਹ ਜੋ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਯਥਾਰਥ ਹੈ, ਜੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅਵੱਸ਼ ਹੋਣਾ ਹੈ । ਵੇਖੋ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲੀਆ ਰਾਜ ਦਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣਾਂ ਤੇ ਦਸਮ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਕੀਕਣ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਕਹਿ ਛੱਡਿਆ ਸੀ——

ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ
ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ, ਵੇ ਲਾਲੋ।

ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਞ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ,
ਜੋਰੀ ਮੰਗੇ ਦਾਨ ਵੇ ਲਾਲੋ।......
ਆਵਨਿ ਅਠਤਰੇ ਜਾਨਿ ਸਤਨਵੈ,
ਹੋਰ ਭੀ ਉਠਸੀ ਮਰਦ ਕਾ ਚੇਲਾ
ਸਚ ਕੀ ਬਾਣੀ ਨਾਨਕੁ ਆਖੈ,
ਸਚੁ ਸੁਣਾਇਸੀ ਸਚੁ ਕੀ ਬੇਲਾ।

ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਬਚਨ ਵੀ ਖੇਚਲ, ਕੋਸ਼ਸ਼ ਯਾ ਯਤਨ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ 'ਸਹਜ' ਦਾ ਇੱਕ ਸਬੂਤ ਯਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਚਮਤਕਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਨਾਮ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੋਣ ਤੇ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਮਿਕਨਾ-ਤੀਸੀ-ਸੂਈ **(Magnetic needle)** ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਰੂਪੀ ਮਿਕਨਾਤੀਸ **(Magnet)** ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਐਨ ਇੱਕ ਹੋਕੇ ਉਹੋ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਵਿੰਗ, ਡਿੰਗ, ਤਰੇੜ, ਚੀਰ, ਖਿਚ ਧੂੱਚ **(Tension)** ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮੌਜ ਵਿੱਚ ਆਕੇ ਖਾਲਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਅੰਤਕੀ ਜੀਵ ਨਹੀਂ, ਬੇਅੰਤ ਕੌਲ-ਫੁੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਹੀ ਤ੍ਰਿਕਾਲ-ਦਰਸ਼ੀ ਅਕਾਲ-ਸ਼ੀਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਉਸ ਗੁਰਮੁਖ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਕਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਪਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਲ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ ? ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਵੀ 'ਬਿਨ-ਖੇਚਲੇ' ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਬਿਨ ਖੇਚਲੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪੂਰੇ ਅਚਲੀ-ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਤਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਅਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਕਲਿਜੁਗ ਨੂੰ ਸਤਿਜੁਗ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮੀ-ਬੰਦਾ ਬਣਨ ਦਾ ਗਾਡੀ—ਰਾਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਚਨ ਅਟਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਆਪ ਕਢਾਇਆ ਬਚਨ ਹੈ। ਯਥਾ :—

"ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਸਚੁ ਸਾਹਿਬੁ ਮੇਰਾ।
ਨਾਨਕੁ ਬੋਲੈ ਬੋਲਾਇਆ ਤੇਰਾ।" (ਸੂਹੀ ਮ: ੫)

ਮਰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਕਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸਿਓਂ ਇਉਂ ਝੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੀਕਣ ਅੰਤ-ਫੁਲ ਪੱਕਣ ਤੇ ਡਾਲੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਡਿਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਯਾ ਜੀਕਣ ਦਿਆਰ ਦੇ ਬੂਟੇ ਦੇ ਬੀਜ ਉਸਦੇ ਤੁੱਕੇ **(Cones)** ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਫਿਰ ਅਕਾਲ ਦਾ-ਡੰਠਲ **(Cones-stalk)** ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਜ-ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਵੀ 'ਹੁਕਮ' ਨਾਲ ਇਤਨਾ ਸੂਛ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੁ ਉਹ ਵੀ ਕੋਹਿ-ਨੂਰ ਹੀਰੇ ਵਾਂਗ ਡਲ੍ਹਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਚ-ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਣ ਤੇ ਉਹ 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ' ਬਣਕੇ ਫਿਰ ਕਾਲ ਦੇ ਵਸ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਬਿਨਾਂ, ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ।

ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਜਿੰਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਹੁਕਮ' ਦੀ ਇੱਕ ਸਾਰੰਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ 'ਨਟੂਆ' ਤੰਤੀ ਵਜਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਵਜਦੀ ਹੈ।

(੮)

ਇਸ ਕਰਕੇ 'ਹੁਕਮ' ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲ-ਕਾਲ ਹੈ, ਭਾਵ ਉਹ ਕਾਰ ਜੋ ਅੰਤਕੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਕਲਪਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਲ ਤੋਂ ਇਤਨੀ ਉੱਚੀ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਕਿ ਐਵਰਸਟ ਦੀ ਚੋਟੀ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੇਅੰਤ ਦੀ ਰੌ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਅੱਗ-ਪਿੱਛ ਅੰਤ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਵਿਚ 'ਸਦਾ-ਹੁਣ' ਦੀ ਕਾਰ ਹੈ, ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਗੇਤਰ ਪਛੇਤਰ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜੁ'ਹੁਕਮ'ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। 'ਹੁਕਮ' ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਝੂਲੇ ਪੱਤਾ', ਪਰ 'ਹੁਕਮ' ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਅਗੰਮਵੀਂ—ਸੱਤਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਅਕਾਲ ਤੋਂ ਉਠਕੇ ਕਾਲ ਉਪਰ ਇੰਞ ਝਰਦੀ ਹੈ ਜੀਕਣ ਸਵੇਰੇ ਵੇਲੇ ਪਹੁ ਦੀ ਲਾਲੀ ਬੱਦਲਾਂ ਤੇ ਬਰਫ-ਲੱਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਉਪਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਸੂਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰੰਗ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਜਦ ਲਾਲੀ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਕੁਰਸ ਅਰਸ਼ੀ ਰੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬਦਲਕੇ ਟਹਿਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਹੁਕਮ' ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਆਕਾਲੀ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਕਾਰੇ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਾਲ ਮਿਰਤਕ ਸਰੀਰ ਵਾਂਙੂ ਢਹਿ ਕੇ ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਬਾਹਰ ਮੁਖ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਸੁ ਸਾਡੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਤਰ ਮੁਖੀ ਜੀਵ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਜੁ ਅਸਲ 'ਹੁਕਮ' ਹੈ ਤੇ 'ਕਰਮ' ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜੁ ਸਾਡੀ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਕੰਮ ਸੌਂਪੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੀਕਣ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਦਾਤ ਯਾ ਤਾਕਤ ਅੱਗੋਂ ਸਭ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਮੁਢਲੀ ਤਾਕਤ ਬਿਨਾਂ ਮਸ਼ੀਨ ਚਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਹੁਕਮ' ਦਾ ਆਦ ਅੰਤ ਅਕਾਲ ਮੰਡਲ ਹੈ ਤੇ ਉਥੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਇਹ ਹੁਕਮ ਅਚੇਤ ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਅਚਨਚੇਤ ਤਿੰਨਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਰਦਾ ਹੈ ਅਚੇਤ ਦੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸੁਚੇਤ ਸੰਭਲ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤੇ ਅਚਨਚੇਤ ਗੱਲ ਹੋਣ ਉਪਰ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਵਾਂਙ ਚੌਂਕ ਉਠਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਲ ਦਾ ਪੜਦਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਅਕਾਲ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀ ਹੈ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਜੁ ਇਹ ਸਭ ਖੇਲ ਖਸਮ ਦੇ ਹਨ। ਕਾਲ (Time) ਤੇ ਦੇਸ (Space) ਤਾਂ ਚੱਕੀ ਦੇ ਦੋ ਪੁੜ ਹਨ, ਪਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇ ਧੁਰੇ ਨੂੰ ਪਕੜ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਸ ਚੱਕੀ ਦੀ ਰਗੜ ਯਾ ਪਕੜ ਨਹੀਂ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਵਾਕ—

'ਦੁਇ ਪੁੜ ਚਕੀ ਜੋੜਿਕੈ ਪੀਸਣ ਬਹਿਠੁ ।
ਜੋ ਦਰਿ ਰਹੇ ਸੁ ਉਬਰੇ, ਨਾਨਕ ਅਜਬੁ ਡਿਠੁ ।'

(ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ: ੧)

ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਟੱਲ-ਸੁਖ ਹੈ। ਪਰ 'ਹੁਕਮ' ਦਾ ਭਾਵ ਨਿਤਾਣਾ-ਨਹੀਂ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਉੱਦਮ ਹੈ, ਤ੍ਰਾਣ ਹੈ, ਹਿੰਮਤ ਹੈ, ਪਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹਣ-ਸੱਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਹਣ ਨਾਲ ਹੀ ਤਾਂ ਕਾਲ ਦੀ ਥਿਗੜੀ ਫਾਟਕੇ ਅਕਾਲ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਕਾਲ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਇਹ ਨਹੀਂ ਲੋੜੀਂਦਾ ਜੁ ਅਸੀਂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਦਰਜੇ ਨੂੰ ਅੱਪੜੀਏ। ਨਹੀਂ, ਸਾਰੇ ਥਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਪਣੇ ਹਨ, ਕੀ ਛੋਟੇ, ਕੀ ਵੱਡੇ, ਕੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਤੇ ਕੀ ਤਖਤ ਉਪਰ ਬੈਠਕੇ ਰਾਜ ਕਰਨਾ। ਹਾਂ, ਜੇ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ—

'ਜੇ ਰਾਜਿ ਬਹਾਲੇ ਤਾ ਹਰਿ ਗੁਲਾਮੁ,
ਘਾਸੀ ਕਉ ਹਰਿਨਾਮੁ ਕਢਾਈ ।
ਜਨੁ ਨਾਨਕੁ ਹਰਿ ਕਾ ਦਾਸੁ ਹੈ,
ਹਰਿ ਕੀ ਵਡਿਆਈ । (ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੪)

੧੩

ਖ਼ਾਲਸਾ

"ਕਰ ਪਰਬਤ ਪੰਖ ਹਲੈ ਨਾ ਹਲੈਂਗੇ।"
"ਮੋ ਗ੍ਰਿਹਿ ਮੇਂ ਸਨ ਤੇ ਤਨ ਤੇ
ਸਿਰ ਲੌ ਧਨ ਹੈ, ਸਭ ਹੀ ਇਨ ਹੀ ਕੋ।" (ਪਾਤਸ਼ਾਹ ੧੦)

ਸਾਡੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਦ ਹਨ 'ਸਿੱਖ' ਅਤੇ 'ਖਾਲਸਾ', ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਝ ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ ਜੀਕਣ ਲੋਕੀਂ ਮੋਹਰਾਂ ਤੇ ਅਸ਼ਰਫੀਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਅਦਲ ਬਦਲ (Interchange) ਕਰ ਛੱਡਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਇਹ ਭੁੱਲ ਹੈ। 'ਸਿੱਖ' ਪਦ ਅਪਣੀ ਥਾਂ ਹੈ ਤੇ 'ਖਾਲਸਾ' ਪਦ ਆਪਣੀ ਥਾਂ। ਗੁਰਸਿੱਖ ਕੌਣ ਹੈ ? ਓਹ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣੀ ਮੈਲ ਮਾਂਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਂਜਣ ਵਿਚ ਲਗੇਗਾ ? ਇਹ ਉਸਦੇ ਕਰਮਾਂ, ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਤੇ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਉਪਰ ਮੁਨਹਸਰ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਜੁ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਇਕ ਕਠਨ ਮੰਜਲ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਪੈਂਡਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੀ ਤੈਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਜੁ 'ਸਹਜ' ਪਕੇ ਸੋ ਮੀਠਾ ਹੋਇ।' ਹੁਣ 'ਸਿੱਖੀ' ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸੜਕ ਹੈ ਤਾਂ 'ਖਾਲਸਾ' ਓਹ ਮੰਜਲ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਅੱਪੜਕੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮੈਲ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ 'ਸਿੱਖੀ' ਸਾਡੇ ਤਾਜ ਮਹਲ ਰੂਪੀ ਪੰਥ ਦੀ ਜੇ ਨੀਂਹ ਤੇ ਉਸਾਰ ਹੈ, ਤਾਂ 'ਖਾਲਸਾ' ਓਹ ਗੋਲਗੁੰਬਦ ਤੇ ਕਲਸ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਅਦੁਤੀ ਮਹਲ ਮਾੜੀ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਜੁ ਸਿਰਫ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਨਹੀਂ, ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਦੋਵੇਂ ਲਾਜ਼ਮ ਮਜ਼ਲੂਮ, ਕਰਣ ਤੇ ਕਾਰਣ, ਘਿਉ ਤੇ ਖਿਚੜੀ ਹਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਗੁੰਬਦ ਅਪਣੀ ਥਾਂ ਤੇ ਨੀਂਹ ਅਪਣੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਗੁੰਬਦ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਅਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਚੁੱਕੀ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨੀਂਹ ਨੀਵੀਂ ਧਰਤੀ ਵੱਲ ਭੱਜਦੀ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ ਪਦ ਅਖੀਰਲੀ ਪਦਵੀ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਗੁਰਸਿੱਖ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ। ਜੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਪੈਂਡਾ ਸੀ ਤਾਂ 'ਖਾਲਸਾ' ਉਹ ਠਿਕਾਣਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਅਪੜਨਾ ਸੀ। ਜੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਰੇਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੈਠਕੇ ਸ਼ਪਾ ਸ਼ਪ ਮੰਜ਼ਲ ਤੈਹ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਅਸਾਂ ਅੱਪੜਨਾ ਸੀ। ਜੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਬੇੜਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸਾਂ ਸੰਸਾਰ-ਸਾਗਰ ਤੈ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਓਹ 'ਬੇ-ਗਮ-ਪੁਰਾ' ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਪਾਰ, ਸੱਤਾਂ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ, ਉਹ ਚਮਕਦੀ ਲਾਲ ਹੀਰਿਆਂ—ਜੜਤ ਧਰਤੀ ਹੋ ਅਨਸਥਿਰ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਹੈ। ਹਾਂ ਜੀ, 'ਖਾਲਸਾ' ਇਸ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਚੱਕਰ ਦਾ ਅਚਲ, ਅਬਚਲ, ਨਿਹਚਲ ਧੁਰਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ

ਥਾਂ ਇਸਚਿਤ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ ਇਸ ਲਈ ਨਛੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਧਰੂ ਨਛੱਤਰ ਹੈ।

ਇਹ ਉਸ ਬੋਹੜ ਦੇ ਬੂਟੇ ਵਾਂਙ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਰੰਗ ਨਾਲ ਪਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਅਡੰਬਰ ਅਪਨੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਗ ਤੋਂ ਵੀ ਸੂਖਮ ਅਤੀ ਬਲਵਾਨ 'ਵੇਗ-ਵਾਨ' ਵਾਯੂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਯੂ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਬੱਧੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਉਹ ਆਪਨੀ ਮਰਜੀ ਦੀ ਮਾਲਕ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਆਵੇ ਤੇ ਜਾਵੇ ਪਰ ਵਾਯੂ ਅਜੇ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਡਾਵਾਂ ਡੋਲ ਹੈ। ਇਹ ਭੰਵਰਾਂ, ਭਵਾਟੀਆਂ, ਵਾਵਰੋਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗਲਤਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਔਰ ਵੇਖੋ ਆਕਾਸ਼, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੁਕਟ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮਰੰਧਰ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ, ਹਿਮਾਲੀਆ ਪਰਬਤ ਵਾਂਙ ਅਡੋਲ, ਧ੍ਰੂ ਵਾਂਙ ਅਟੱਲ, ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰ ਅਗੋਚਰ, ਅਗਾਧ, ਅਪਾਰ। ਹਾਂ ਜੀ, ਬਸ ਇਹ ਹੈ। 'ਖਾਲਸਾ' ਮੁਰਾਤਬਾ, ਜੋ ਗਤਰ ਅਪਾਰ, ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ, ਅਡੋਲ ਤੇ ਅਮੋਲ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਜ-ਭੂਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਕਾਸ਼ ਵਤ ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਹੈ!

ਪੰਜਾਂ ਭੂਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਸੁਰਜੀਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੋ: ਪਹਿਲੋਂ ਕੀੜੇ ਮਕੌੜੇ ਤੇ ਸੱਪਾਂ ਠੂਹਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖੋ ਜੋ ਢਿੱਡ ਭਾਰ ਰੀਂਗਦੇ ਹਨ = ਧਰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ, ਨਾਲ ਹੀ ਚਮੜਿਤ੍ਰੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਚੌਪਾਏ ਗਊ ਘੋੜੇ ਹਾਥੀ ਆਦਿ ਚੰਗੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਪਣਾ ਸਰੀਰ ਆਪਣੀਆਂ ਟੰਗਾਂ ਉਪਰ ਚੁੱਕ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੁੱਕ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪੰਛੀ ਹੋਇਲ, ਚਕਵੀ, ਗਰੜ ਆਦਿ ਹੋਰ ਸਰੇਸ਼ਟ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੂਖਮ ਹਵਾਈ ਬੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਰੀ ਚਰਾਚਰ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਜੂਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਉਹ ਪਾਰਦਰਸ਼ਕ ਮਨ (**Telescopic mind**) ਹੈ ਜੋ ਪੰਛੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਰ, ਉੱਚੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸੱਤਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਚੀਰ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾ ਤੱਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਜੀ, ਮਾਨਸ ਸਭ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਖਾਲਸਾ ਸਭ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਰੁੱਤਾਂ ਵੱਲ ਜ਼ਰਾ ਨਜ਼ਰ ਫੇਰੋ: ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ ਬੂਟੇ ਸਾਡੇ ਵਾਂਙ ਘਾਲਾਂ ਘਾਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਰਤਾ ਰਤਾ ਕਰਕੇ ਉਪਜੀਵਨ ਹਵਾ ਵਿੱਚੋਂ ਯਾ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੋੜਦੇ ਹਨ। ਪਤਝੜ ਵੇਲੇ ਉਹ ਗਊਆਂ ਵੱਛਿਆਂ ਵਾਂਙ ਸਿਰਫ ਜੁਗਾਲੀ ਕਰਕੇ ਸਮਾਂ ਟਪਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਰਦੀ ਵਿਚ ਉਹ ਨਿਹੰਗ-ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਕੇ ਤਪੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂ ਭੋਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਬਰਫਾਂ ਢਲੀਆਂ ਤੇ ਬਸੰਤ ਰੁਤ ਆਈ, ਫਿਰ ਵੇਖੋ, ਕੀ ਬਦਾਮ, ਕੀ ਆੜੂ, ਕੀ ਹਾੜੀਆਂ ਖੁਰ-ਮਾਨੀਆਂ, ਕੀ ਬੇਦ ਮੁਸ਼ਕ ਸੱਭੋ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੂਟਿਆਂ ਦੀ ਰੰਗਤ ਇਲਾਹੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਹਦੀ ਨੂਰਾਨੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਲਾਲ ਗੁਲਾਲ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਅਰਗਜੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟੈਂਸ ਸਤ-ਰੰਗੀ ਪੀਂਘ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿਛਾਂਹ ਸੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਹਾਂ ਜੀ, ਇਹ ਅਤਭੁਤ ਜੁਆਨੀ ਹੈ।

ਬਸ ਇਹੋ ਖਾਲਸਾ ਪਦਵੀ ਹੈ ਜੋ ਮੋਏ ਹੋਏ ਬੂਟਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਦੈਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅਗਿਆਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੂਟਿਆਂ ਵਰਗੇ ਹਾਂ ਜੋ ਮਜ਼ੂਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਮੈਲੇ ਕਪੜੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਆਉਣ ਉੱਪਰ ਉਹੋ ਕਿਰਤੀ ਸੋਹਣੀ ਤੋਂ ਸੋਹਣੀ ਲਾਲ ਮਖਮਲ ਵਿੱਚ ਮਲਬੂਸ ਪਾਇਲਾਂ ਪਾਕੇ ਟੁਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੋਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਾਂ ਜੀ, ਇਸ ਵਿਸਾਖੀ, ਇਸ ਹੋਲੀ, ਇਸ ਫ਼ੱਗਣ ਦੀ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦੀ ਸਾਂਝੀ-ਖੁਮਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਖਾਲਸਾ ਪਦਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਦਵੀ ਤੇ ਅੱਪੜ ਤਰਜ਼ਾਂ ਸਾਡੇ ਮਨ ਦੀ ਸਤਾਰ ਉੱਪਰ ਵਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੀ ਕੀ ਹਿਲੂਣੇ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਇਉਂ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:—

ਆਜੁ ਹਮਾਰੈ ਮੰਗਲ-ਚਾਰ।
ਆਜੁ ਹਮਾਰੈ ਮਹਾ ਆਨੰਦ।
ਚਿੰਤ ਲਥੀ ਭੇਟੇ ਗੋਬਿੰਦ। ੧।
ਆਜੁ ਹਮਾਰੈ ਗ੍ਰਿਹਿ ਬਸੰਤ।
ਗੁਨ ਗਾਏ ਪ੍ਰਭ ਤੁਮ ਬੇਅੰਤ।੧। ਰਹਾਉ।
ਆਜੁ ਹਮਾਰੈ ਬਨੇ ਫਾਗ।
ਪ੍ਰਭ ਸੰਗ ਮਿਲਿ ਖਲਨ ਲਾਗ।
ਰੰਗੁ ਲਾਗਾ ਅਤਿ ਲਾਲ ਦੇਵ। ੨।
ਮਨੁ ਤਨੁ ਮਉਲਿਓ ਅਤਿ ਅਨੂਪ।
ਸੂਕੇ ਨਾਹੀ ਛਾਵ ਧੂਪ।
ਸਗਲੀ ਰੁਤੀ ਹਰਿਆ ਹੋਇ।
ਸਦ ਬਸੰਤ ਗੁਰ ਮਿਲ ਦੇਵ। ੩।
ਬਿਰਖੁ ਜਮਿਓਂ ਹੈ ਪਾਰਜਾਤ।
ਫੂਲ ਲਗੇ ਫਲ ਰਤਨ ਭਾਂਤਿ। (ਬਸੰਤ ਮ: ੫)

ਹਾਂ ਜੀ ਇਹ ਬਸੰਤ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਹੈ, ਪਰ ਖਾਲਸਈ ਬਸੰਤ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਹੈ—ਉਹੋ ਜੋ ਆਕੇ ਨਾ ਮੁੜੇ (ਸਦਾ-ਬਸੰਤ ਗੁਰ ਮਿਲੇ ਦੇਵ)। ਇਹ ਬਸਤ ਤਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਅੰਬਾਰ ਸਾਡੇ ਅੱਗੇ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਖਾਲਸਈ ਬਸੰਤ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਤੇ ਨਿਧੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ ਸਾਡੇ ਅਗੇ ਵਿਛਾਉਂਦਾ ਹੈ (ਬਿਰਖੁ ਜਮਿਓਂ ਹੈਂ ਪਾਰਜਾਤ)। ਇਹ ਬਸੰਤ ਤਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਲੁਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਖਾਲਸਈ ਬਸ਼ੰਤ ਤਨ ਮਨ ਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਠਾਰਦਾ ਹੈ, (ਮਨ ਤਨ ਰਉਲਿਓ ਅਤਿ ਅਨੂਪ) ਖਾਲਸਈ ਬਸੰਤ! ਤੂੰ ਧੰਨ ਹੈ, ਤੇਰਾ ਹੀ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਹੈ! ਖਾਲਸਈ ਵਿਸਾਖੀ! ਤੂੰ ਧੰਨ ਧੰਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ

1 ਫੱਗਣ ਦਾ ਮਹੀਨਾ, ਹੋਲੀ ਵਾਲਾ, ਭਾਵ ਖਾਲਸਾ ਪਦਵੀ ਅੱਪੜਨ ਵਾਲਾ।

ਅੱਪੜਕੇ ਹਰ ਦਿਨ, ਹਰ ਖਿਨ, ਹਰ ਛਿਨ, ਹਰ ਮਿੰਟ, ਹਰ ਸਿਕੰਟ, ਹਰ ਨਿਖਮ, ਹਰ ਪਲ ਸਾਡੇ ਲਈ 'ਨਵਾਂ ਸਾਲ' (New-Year's day) ਹੈ। ਹਾਂ ਜੀ, ਉਹ 'ਅੱਜ' ਨਿੱਕਿਆਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲਾ·ਅੱਜ ਨਹੀਂ, ਉਹ "ਵੱਡਾ-ਅੱਜ" ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਬਤ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਮੁੜ-ਆਖਦੇ ਹਨ : 'ਆਜ ਹਮਾਰੈ ਮੰਗਲਚਾਰ, 'ਆਜੁ' ਹਮਾਰੇ ਮਹਾ ਅਨੰਦ, 'ਆਜੁ' ਹਮਾਰੈ ਗ੍ਰਿਹ ਬਸੰਤ 'ਆਜ' ਹਮਾਰੇ ਬਨੇ ਫਾਗ...ਹਾਂ ਜੀ ਆਜ ਇਹ, 'ਆਜ' ਉਹ, ਆਜ ਆਜ ਆਜ......

ਫਿਰ ਨਵੇਂ ਦਿਨ ਨੂੰ ਛੱਡ, ਨਵੇਂ ਕਾਲ ਨੂੰ ਛੱਡ, ਰੱਬੀ ਜਾਹੋ-ਜਲਾਲ, ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਵੱਲ ਵੇਖੋ। ਟਿਮਟਿਮਾਉਂਦੇ ਦੀਵੇ ਕੋਲੋਂ ਮੋਮਬਤੀ ਕੋਲੋਂ ਡਿਟਜ਼ ਲੈਂਪ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਅਧਿਕ ਹੈ, ਡਿਟਜ਼ ਲੈਂਪ ਕੋਲੋਂ ਕਿਟਸਨ ਲੈਂਪ ਦੀ ਚਿੱਟੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਅਧਿਕ ਹੈ, ਕਿਟਸਨ ਕੋਲੋਂ ਮੈਜ਼ਡਾ ਦੀ ਹਜ਼ਾਰ-ਕੈਂਡਲ (1000 Candle Power) ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਅਧਿਕ ਹੈ, ਬਿਜਲੀ ਕੋਲੋਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਅਧਿਕ ਹੈ, ਪਰ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕੀਂ 'ਚੰਨ ਦੀ ਮਾਂ ਚਰਖਾ ਕੱਤਦੀ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਚੰਨ ਕੋਲੋਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਅਧਿਕ ਹੈ। ਪਰ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਵੀ ਅਧਿਕ, ਕਰੋੜਾਂ ਸੂਰਜਾਂ ਦੇ ਤੁੱਲ ਖਾਲਸਈ-ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੂਰਜ ਆਪੇ ਘੋਲ ਘੁਮਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯਥਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ--

ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਲਖ ਚਾਨਣੇ
ਤਿਲ ਨਾ ਪੁੱਜਣ ਸਤਿਗੁਰ ਮੱਤੀ।
ਲਖ ਪਤਾਲ ਅਕਾਸ਼ ਲਖ
ਉਚੀ ਨੀਵੀਂ ਕਿਰਨ ਨ ਰੱਤੀ।
ਲਖ ਪਾਣੀ ਲਖ ਪਉਣ ਮਿਲ
ਰੰਗ ਬਿਰੰਗ ਤਰੰਗ ਨ ਵੱਤੀ।
ਆਦਿ ਨ ਅੰਤ ਨਾ ਮੰਤ ਪਲ
ਲਖ ਪਰਲਉ ਲਖ ਲਖ ਉਤਪੱਤੀ
ਧੀਰਜ ਧਰਮ ਨ ਪੁੱਜਨੀ
ਲਖ ਲੱਖ ਪਰਬਤ ਲੱਖ ਧਰੱਤੀ।
ਲੱਖ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਲੱਖ
ਤੁੱਲ ਨ ਤੁਲੀਐ ਤਿਲ ਗੁਰਮੱਤੀ।
ਸਿਮਰਨ ਕਿਰਨ ਘਣੀ ਘੋਲ ਘੱਤੀ। (ਵਾਰ ੪੦)

ਹਾਂ ਜੀ, ਖਾਲਸਾ ਪਦਵੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਚਮਕੀਲੀ, ਚੰਨ ਨੂੰ ਚੁੰਧਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਾਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ-ਜੋਤ ਅਟੁੱਟ, ਅਟਲ ਅਬਨਾਸ਼ੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਪਰਲੇ ਦੇ ਤਰੰਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਿਲਾ ਸਕਦੇ। ਖਾਲਸਾ-ਜੋਤ ਰੇਡੀਅਮ (Radium) ਵਰਗੀ ਸੈਭੰ, ਮਿੱਠੀ ਤੇ ਸੁਹਾਉਣੀ ਹੈ ਜੋ ਅਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਕੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ—ਜੋਤ ਰੱਬ ਦਾ ਅਸਲੀ

ਨੂਰ ਹੈ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ 'ਕਵਾਉ' ਮੰਤਰ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪਰਾ-'ਬਾਣੀ' ਹੈ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ-ਜਾਗਦੀ ਹੈ। ਹਾਂ ਜੀ, 'ਖਾਲਸਾ' ਰੱਬੀ—ਨੂਰ ਹੈ, ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਫਰਿਸ਼ਤਾ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਆਦਿ ਦੇਵ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ, ਦੇਵੀਆਂ ਦੀ ਆਦਿ ਦੇਵੀ ਅਦਿਤੀ ਹੈ ! ਖਾਲਸਾ ਰੂਹਾਨੀ ਜੋਤ ਹੈ ਅਗਿਆਨ ਨੂੰ ਖੰਡ ਖੰਡ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਖਾਲਸਾ ਓਹ ਰੱਬੀ ਮੂਰਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਹਰੀ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ ਓਹ ਸੰਘਠਨ ਹੈ ਜੋ ਮੁਰਦਾ ਕੌਮ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਜੀ, ਖਾਲਸਾ ਓਹ ਸੱਚਾ ਸੀਮਿੰਟ **(Spiritual Cement)** ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਤੇਤੀਸ ਕਰੋੜ ਖਿੰਡਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇੱਟਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਅਦਭੁਤ ਮਸਾਲਾ ਹੈ । ਖਾਲਸਾ ਪਦਵੀ ! ਤੂੰ ਧੰਨ ਹੈਂ, ਤੇਰੀ ਮਹਿਮਾਂ ਅਪਰ ਅਪਾਰ ਹੈ !!

(੨)

ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ 'ਖਾਲਸਾ'-ਪਦਵੀ ਕਲਸ ਵਾਂਙ ਸਾਡੀ ਉੱਚੀ ਅਟਾਰੀ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ ਪਦ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਮੁਕਟ ਹੈ। ਪਰ ਆਓ ਦੋ ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਖਾਲਸਾ ਪਦ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਨੂੰ ਵੀਚਾਰੀਏ। ਸੋਨੇ ਸੋਨੇ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠ ਤਾਂ ਗਿਲਟ ਹੈ ਜੋ ਸੋਨਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸੋਨੇ ਵਰਗੀ ਝਲਕ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਵੇਖੋ ਕਿਤਨੇ ਆਦਮੀ ਗਿਲਟੀ ਜ਼ਰਪੋਸ਼ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਹਨ। ਫਿਰ ਸੋਨਾ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅੱਧੋਂ ਵਧ ਚਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸਦੀ ਚਮਕ ਅਧੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿੱਡੀ ਪਿਆਰੀ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਚੜ੍ਹਕੇ ਪੌਂਡਾਂ, ਸਾਰਨਾਂ ਦਾਂ ਸੋਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਥੋੜੀ ਜਿੰਨੀ ਮਿਲਾਵਟ ਹੈ, ਇਹ ਮਿਲਾਵਟ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਚਮਕਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੌਹਰੀ ਬੱਚੇ, ਸਰਾਫ ਝੱਟ ਤਾੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੁ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਤਨੀ ਰਲਾਵਟ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਤਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਭੱਠੀ ਉਪਰ ਚੜਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਕਸਵੱਟੀ ਉਪਰ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਬਾਰਾਂ ਵੰਨੀ ਸ਼ੁੱਧ ਸੋਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਹੀ ਪਾਸ ਦਾ ਸੋਨਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ-ਮੁਖ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਵਿੱਚ ਇਤਨਾ ਫਰਕ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਗਿਲਟ ਤੇ ਪਾਸੇ ਵਿੱਚ । ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਇੱਕ 'ਸੱਚੀ—ਟਕਸਾਲ' ਵਿੱਚ ਢਲਦਿਆਂ ਢਲਦਿਆਂ ਉਹ ਅਵਥਸਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ—

ਗਹਿ ਭੁਜਾ ਲੀਨ੍ਹੀ ਦਾਸਿ ਕੀਨੀ
ਅੰਕੁਰਿ ਉਦੋਤੁ ਜਾਣਇਆ ।
ਮਲਨ ਮੋਹ ਵਿਕਾਰ ਨਾਠੇ
ਦਿਵਸ ਨਿਰਮਲ ਆਗਿਆ ।
ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਧਾਰੀ ਮਨਿ ਪਿਆਰੀ ।
ਮਹਾ ਦੁਰਮਤਿ ਨਾਸੀ ।

ਬਿਨਵੰਤਿ ਨਾਨਕ ਭਈ ਨਿਰਮਲ
ਪ੍ਰਭ ਮਿਲੇ ਅਬਿਨਾਸੀ ।
ਸੂਰਜ ਕਿਰਣਿ ਮਿਲੇ
ਜਲ ਕਾ ਜਲੁ ਹੂਆ ਰਾਮ ।
ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਰਲੀ ਸੰਪੂਰਣ ਥੀਆ ਰਾਮ
ਬ੍ਰਹਮੁ ਦੀਸੈ ਬ੍ਰਹਮੁ ਸੁਣੀਐ ।
ਏਕੁ ਏਕੁ ਨਖਾਣੀਐ ।
ਆਤਮਾ ਪਸਾਰਾ ਕਰਨਹਾਰਾ
ਪ੍ਰਭ ਬਿਨਾ ਨਹੀ ਜਾਣੀਐ । (ਬਿਲਾਵਲ ਮ: ੫)

ਹਾ ਜੀ, ਇਹ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਦ ਮੋਹ ਦੀ ਮਲੀਨਤਾ ਸਭ ਦੂਰ ਹੋਕੇ ਸਾਡਾ 'ਆਤਮਾ' ਅਪਣੇ ਵਿੱਚ ਆਪ ਹੋਕੇ, ਸਵੈਸਥਿਤ ਬਣਕੇ ਚਮਕਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਲਾਵਟ ਨਹੀਂ, ਖਾਲਸ-ਪੁਣਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸਨੂੰ "ਬ੍ਰਹਮ ਦੀਸੈ ਬ੍ਰਹਮ ਸੁਣੀਐ ਏਕੁ ਏਕੁ ਵਖਾਣੀਐ" ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਭਾਸਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੂਜਾ ਤਾਂ ਤਦ ਤੋੜੀ ਭਾਸਦਾ ਸੀ ਜਦ ਤੋੜੀ ਅਸੀਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਾਂਙ 'ਦ੍ਵੈਤ ਬਣ' ਵਿੱਚ ਭਰਮਦੇ ਸਾਂ, ਹੁਣ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਏਕੰਕਾਰ ਹੈ । ਇਸ ਨਿਰਮਲ, ਸੁੱਧ, ਬਿਮਲ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ 'ਆਤਮਾ' ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ 'ਛਤਰ' ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਹੈ, ਜੋ ਅਨੇਕ ਹੋਕੇ ਵੀ 'ਏਕੰਕਾਰ ਹੈ । ਹਾਂ ਜੀ, ਇਸ ਉੱਚੀ ਤੇ ਸੁੱਚੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ 'ਖਾਲਸਾ' ਆਖਦੇ ਹਨ । ਜਦ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇੱਥੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਤਮਰੂਪ ਬਣਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਸਮ-ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ 'ਖਾਲਸਾ' ਜੀ ਨੂੰ 'ਮੇਰੋ ਨਿਜ ਰੂਪ' ਕਰਕੇ ਵਾਡਿਆਇਆ ਹੈ !

(੩)

ਅਸੀਂ 'ਖਾਲਸਾ' ਦੀ ਅਕਾਸ਼-ਵਤ ਉਚਾਈ ਤੇ ਆਤਮਾ-ਵਤ ਡੂੰਘਾਈ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰ ਆਏ ਹਾਂ, ਪਰ ਅਜੇ ਅਸੀਂ 'ਖਲਸਾ' ਜੀ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨਾ ਹੈ । ਕਈ ਸੱਜਨ ਆਖਣਗੇ ਕਿ ਜਦ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰੀਪੂਰਨ ਹਨ ਤਾਂ ਮਨਮੁਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਨ ਜੀਕਣ ਉਹ ਗੁਰਮੁਖ ਵਿੱਚ ਹਨ ਫਿਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਜੁ ਹਨ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ—ਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੰਸ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਾਂ ਕਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਹੰਸ ਚਿੱਟਾ ਹੀ ਹੈ । ਗੱਲ ਕੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਭੀ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਤਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਮੁੱਢ ਇੱਕੋ ਹੈ ਪਰ ਆਓ ਅਸੀਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤਬਦੀਲੀ (Mental Change) ਦੀ ਸੱਚੀ ਫੋਟੋ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕਰੀਏ । ਜੋ ਪਾਠਕ ਸਾਇੰਸ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਜੁ ਕਾਲਾ ਕੋਇਲਾ ਇੱਕ ਧਾਤੂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਕਾਰਬਨ' (Carbon) ਆਖਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ

ਸੌਖੀ ਤੇ ਸਾਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਦੂਜੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਸੁਣੋ । ਕਾਲੇ ਕੋਇਲੇ ਦਾ ਮੁਲ ਤਾਂ ਇੱਕ ਕੌਡੀ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਜੁ ਹੀਰਾ (Diamond) ਕਿਤਨੀ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ । ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤਰਸਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਲੜ ਲੜ ਮਰਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਪਾਠਕ ਸੱਜਨ ਪੜ੍ਹਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਜੁ ਸਾਇੰਸ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 'ਹੀਰਾ ਵੀ ਉਸੇ ਧਾਤੂ ਦਾ ਬੱਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਸਦਾ ? 'ਕਾਰਬਨ' ਦਾ। ਗੱਲ ਕੀ ਕਾਲਾ-ਕੋਇਲਾ ਤੇ ਚਮਕਦਾ ਅਮੋਲਕ ਹੀਰਾ ਦੋਵੇਂ ਲੈਬਾਰਟਰੀ (Liboratory) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁਲ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਵੇਂ ਨਿਰੋਲ ਇੱਕ ਹਨ ! ਕੋਇਲੇ ਤੋਂ ਵੀ ਗੰਦੀ ਗੈਸ (CO_2) ਇਤਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਇਸ ਹੀਰੇ ਤੋਂ ਗੱਲ ਕੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ (Chemically) ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਮੁੱਲ ਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਹੈ ਤਾਂ ਅਚੰਭਾ ਗੱਲ ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਹੈ ਹਾਂ ਜੀ, ਸੋਲਾਂ ਆਨੇ ਸੱਚ ਹੈ ! ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਮਨ-ਮੁਖ' ਤੇ ਗੁਰ-ਮੁਖ' ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮੁਢ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹਨ ਪਰ ਕੀ ਕੋਇਲੇ ਤੇ ਹੀਰੇ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ? ਹੈ, ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ । ਕਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ? ਅੰਦਰਲੀ ਬਣਤਰ ਦਾ, ਪ੍ਰਮਾਣੂਆਂ ਦੇ ਸੰਘਟਣ (Orientation) ਦਾ ਕੋਇਲੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਢਿੱਲੇ ਹਨ ਪਰ ਹੀਰੇ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਤੱਤਪਰ ਹਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਮਨ-ਮੁਖ' ਵਿੱਚ ਮਨ ਦੀ ਕਲਾ ਢਿੱਲੀ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਘੜੀ ਚਾਬੀ ਤੋਂ ਬਗੈਰ, ਪਰ ਗੁਰਮੁਖ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅੱਪੜਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਚਾਬੀ ਲਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਮਨ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਲ, ਟੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਪਹਿਲੋਂ ਮਨ ਦਾ ਮੂੰਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਲ ਸੀ, ਤਦ ਇਹ ਮਨ-ਮੁਖ' ਸੀ ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਮਨ ਉਲਟ 'ਕਿਬਲੇ' ਭਾਵੇਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਇਹ 'ਗੁਰ-ਮੁਖ' ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ੧੮੦ ਡਿਗਰੀਆਂ ਦੀ ਭਵਾਟੀ ਹੈ । ਜੋ ਪਹਿਲੋਂ ਮਨ ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਸੀ ਤਾਂ ਹੁਪੂਰਬ ਨੂੰ ਹੈ, ਪੂਰਾ ਚੱਕਰ (Right about turn) ਹੈ, ਜੀਕਣ ਫੌਜੀ ਡ੍ਰਿਲ ਵਿੱਚ ਕੱਰਦੇ ਹਨ । ਹੁਣ ਚਕਰ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋੜੀ ਵੀ ਅਨੇਕ ਦਰਜੇ ਹਨ—ਅੱਧਾ ਪੌਣਾ, ਪੂਰਾ ਇਤਿਆਦੀ । 'ਖਾਲਸਾ' ਪਦਵੀ ਉਸ ਅਖੀਰਲੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜਦ ਮਨ ਦੀ ਭੰਬੀਰੀ ਪੂਰੀ ਭਵਾਟਣੀ ਖਾ ਕੇ 'ਮਨ' ਤੋਂ ਉਲਟ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਨਮੁਖ ਵੀ ਬਥੇਰੇ ਹਨ, ਗੁਰਮੁਖ ਵੀ ਬਥੇਰੇ ਹਨ, ਇਤਨੇ ਜਿਤਨੇ ਕਿ ਘੜੀ ਦੀਆਂ ਸੂਈਆਂ ਦੇ ਠਹਿਰਨ ਦੇ ਥਾਂ ਬਥੇਰੇ ਹਨ । ਪਰ ਖਾਲਸਾ-ਪਦ ਇੱਕੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਤੇ ਇੱਥੇ ਅੱਪੜਕੇ ਤਨ ਮਨ ਦੀ ਸੂਈ ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੂਈ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜੀਕਣ ਘੰਟੇ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਇਕ ਵੇਰ ਘੜੀ ਦੀ ਸੂਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਜੁ ਮਨਮੁਖ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਵਿਚ ਕਿਤਨਾ ਫਰਕ ਹੈ । ਕਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ? ਅੰਦਰਲੀ-ਰੁਚੀ, ਚਾਉ, ਚੁਕਾਉ ਦਾ (Orientation) ਦਾ ।' 'ਖਾਲਸਾ' ਪਦਵੀ ਉਹ ਉਤਮ-ਸਾਵਧਾਨ ਦਰਜਾ ਹੈ ਜਦ 'ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ' ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੀ ਏਕਤਾ ਹੋ ਗਈ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਇਕੋ ਪਦਵੀ ਦੇ ਦੋ ਨਾਂ ਹਨ । ਜੋ ਲੱਛਣ ਬ੍ਰਹਨ-ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਹਨ, ਉਹੋ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਹਨ—

(੪)

'ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਭ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਾ ਕਰਤਾ ।
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦ ਜੀਵੈ ਨਹੀਂ ਮਰਤਾ ।' (ਸੁਖਮਨੀ)

ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਉਚਾਈ ਵਿੱਚ ਖਾਲਸਾ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਚੁੰਮਦਾ ਹੈ, ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾਂ ਨੂੰ ਟੋਂਹਦਾ ਹੈ ਮਨ-ਮੰਦਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਰੂਪੀ 'ਕਿਬਲੇ' ਵੱਲ ਹੈ । ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਥੋੜਾ ਕੁ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੂ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ 'ਖਾਲਸਾ' ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਪਿਤਾ ਅਪਨੇ ਪੁੱਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਸੂਰਜ ਕਿਰਨਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਆਪਣੀ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਪਰੀਪੂਰਨ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਗੁਰੂ, ਦਸੇ ਰੱਬੀ ਜੋਤਾਂ, ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹਨ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਉਪਮਾਂ ਕਥਨੀ ਬਚਨੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ । ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਵਾਕ ਹੈ—

"ਜੁੱਧ ਜਿਤੇ ਇਨਹੀ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ
ਇਨਹੀ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸੁ ਦਾਨ ਕਰੇ ।
ਅਘ ਓਘ ਟਰੇ ਇਹਨੀ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ।
ਇਹਨੀ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਫੁਨ ਧਾਮ ਭਰੇ ।
ਇਹਨੀ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸੁਬਿਦਿਆਂ ਲਈ
ਇਹਨੀ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਭ ਸ਼ਤਰ ਮਿਰੇ ।
ਇਹਨੀ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕੇ ਸਜ ਹਮ ਹੈਂ
ਨਹੀਂ ਮੋ ਸੇ ਗਰੀਬ ਕਰੋਰ ਪਰੇ ।

। ਸਵੈਯਾ ।।

ਸੇਵਾ ਕਰੀ ਇਹਨੀ ਕੀ ਭਾਵਤ ।
ਔਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਸੁਹਾਤ ਨ ਜੀ ਕੋ ।
ਦਾਨ ਦੀਯ ਇਨਹੀ ਕੋ ਭਲੋ
ਅਰੁ ਆਨ ਕੋ ਦਾਨ ਨ ਲਾਗਤ ਨੀਕੋ ।
ਆਗੈ ਫਲੈ ਇਨਹੀ ਕੋ ਦੀਯੋ
ਜਗ ਮੈਂ ਜਸ ਔਰ ਦੀਯੋ ਸਭ ਫੀਕੋ ।
ਮੋ ਗ੍ਰਿਹ ਮੇਂ ਤਨ ਤੇ ਮਨ ਤੇ ਸਿਰ
ਲੌ ਧਨ ਹੈ ਸਭ ਹੀ ਇਨਹੀ ਕੋ ।" (ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ)

ਓਹ ਰੱਬੀ-ਜੋਤ, ਉਹ ਨੂਰ,-ਉਹ ਚੰਨ, ਉਹ ਸੂਰਜ, ਉਹ ਅਜ਼ਲੀ—ਚਾਨਣ-ਮੁਨਾਰੇ ਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਪਰ ਅਸਾਂ ਉਹ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵਸਾਣਾ ਹੈ । ਜੇ ਅਸੀਂ ਕੋਇਲੇ ਬਣਾਂਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਜੋਤ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਸੈਂਕੜੇ ਕੋਹ ਦੂਰ ਭੱਜੇਗੀ, ਪਰ ਜੇ

ਅਸੀਂ ਹੀਰੇ ਬਣਾਂਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਜੋਤ ਸਾਡੇ ਮੁਖੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇੰਞ ਜਗਮਗ ਕਰੇਗੀ ਜੀਕਣ ਇਕ ਹੀਰੇ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਜੋੜ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਓ ਅਸੀਂ ਖਾਲਸੇ ਬਣੀਏ ਤਾਂ ਜੁ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਜੋਤ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ 'ਪ੍ਰਗਾਸ' ਕਰੇ—

"ਦਾਮਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸੇ, ਉਨ ਤਨ ਨਾਸੇ।
ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸੇ, ਅਤੁਲ ਬਲੇ।" (ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ)

(੫)

ਅਸੀਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਉਪਮਾਂ ਤੇ ਬਣਤਰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ, ਪਰ ਅਜਾਂ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਨੀ ਹੈ ਜੁ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਸਾਜਿਆ ਨਿਵਾਜਿਆ ਸੀ। ਖਾਲਸਾ-ਪੰਥ ਇਕ ਖਾਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਕੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਕੀ? "ਜਗਤ-ਸੇਵਾ।" ਹੁਣ ਇਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਇਕ ਨਹੀਂ ਇਕ ਸੌ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਹਨ, ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ, ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਨਾਲ ਦੁਖੀਆਂ ਦੇ ਦਰਦ ਵੰਡਾਣੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਕੱਟਣੀ ਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਨਾਲ ਹਿਤ ਕਰਨਾ, ਫੱਟੜਾਂ ਦੀ ਮਰਹਮ-ਪੱਟੀ ਤੇ ਇਲਾਜ ਕਰਨਾ, ਅਨਾਥਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣਾ, ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਯਤੀਮਾਂ ਨੂੰ ਪੰਚਾਇਤੀ ਫੰਡ ਤੋਂ ਮਦਦ ਦੇਣੀ, ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਡੰਕਾ ਵਜਾਣਾ, ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜੁ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ, ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਘਰ ਘਰ ਵਿਚ, "ਜਗਤ ਜਲੰਦਾ ਰਖਿ ਲੈ", ਹਾਂ ਜੀ ਜਲਦੇ ਬਲਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਠਾਰਨਾ, ਤਪਤ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਸੀਤਲ ਕਰਨਾ,... ਇਹ ਸਾਡਾ ਪਰਮ ਧਰਮ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕੰਮ ਹਨ, ਇਤਨੇ ਜਿਤਨੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ—ਸਕੂਲ ਕਾਲਜ ਖੋਲਣਾ ਉੱਚ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ; ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਖੋਲਣਾ ਪ੍ਰੈਮਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ, ਹਸਪਤਾਲ ਤੇ ਦਵਾ ਘਰ ਬੀਮਾਰਾਂ ਲਈ, ਯਤੀਮ ਖਾਨੇ ਖੋਲਣੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਲਈ। ਗੌਰਮਿੰਟ ਤਾਂ ਦਿਖਲਾਵੇ ਖਾਤਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੁ ਅਸੀਂ ਬਿਨ ਦਿਖਾਏ ਬਿਨ ਧੁਮਾਏਂ, ਬਿਨ ਆਖੇ ਵੇਖੇ ਕੰਮ ਕਰੀਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੰਮ ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਚਮਕਣਾ, ਪਾਣੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਠਾਰਨਾ ਸੂਰਜ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਗਰਮ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਵੰਡਣਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਰਨਾ।"—

'ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ 'ਪਰਉਪਕਾਰ' ਉਮਾਹਾ। (ਸੁਖਮਨੀ)

ਭਾਵ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਇੰਞ ਫੁੱਟ ਫੁੱਟ ਕੇ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਜੀਕਣ ਕਿਸੇ ਚਸ਼ਮੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਉਮਲਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਪਰਉਪਕਾਰ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਸਾਡਾ ਦਿਲ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਧੜਕਦਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਖਾਲਸਾ ਨਹੀਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਹੋਰਾਂ ਵਾਂਗ ਫੋਕੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ 'ਪਿਦਰਮ ਸੁਲਤਾਨ ਬੂਦ' ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੁ ਸਾਡੇ ਵਡਕੇ ਐਹ ਕਰ ਗਏ ਹਨ, ਔਹ ਕਰ

ਗਏ ਹਨ । ਪਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਉਪਰ ਕਿਰਪਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਧਰ ਵੇਖੋ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਤਤਪਰ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਦਸਵੰਧ ਸਿਸਟਮ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸੀ । ਦਸਵੰਧ ਨੂੰ ਅੱਡ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਧਰਮ ਕਾਰਜ ਯਾ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵੰਡਦਾ ਤੇ ਹੱਥ ਉਲਾਰ ਉਲਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ । ਦਸਵੰਧ ਕੱਢਣਾ ਸਾਡਾ ਇੱਕ ਮੁਢਲਾ ਅਸੂਲ ਹੈ । ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਇਹ ਅਸੂਲ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਅਸੂਲ ਨਾਲ ਗੁੰਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਕਿਸ ਨਾਲ ? ਕਿਰਤ ਨਾਲ । ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੁ ਅਪਣੇ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾਵੇ, ਲੋਕਾਂ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਟੱਡਣ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਚੰਗਾ ਹੈ ਜੁ ਪੱਥਰ ਕੁੱਟ ਕੇ, ਪੰਡਾਂ ਢੋਕੇ, ਵਾਣ ਵੱਟ ਕੇ ਯਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਪੇਟ ਪੂਜਾ ਕਰੇ । ਅਪਣੀ ਮਿੱਸੀ ਲੂਣੀ, ਪਰ ਦਸਾਂ ਨਹੁਆਂ ਦੀ ਨੇਕ ਕਮਾਈ ਹਜ਼ਾਰ-ਗੁਣਾਂ ਚੰਗੀ ਹੈ ਹੋਰਾਂ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਅੱਡ ਕੇ ਮੰਗਣ ਥੋਂ । ਸਾਡੇ ਗੁਰ ਪੀਰ ਵੀ ਮੰਗਣ ਥੋਂ ਉਪਰ ਸਨ:—'ਗੁਰਪੀਰੁ ਸਦਾਏ ਮੰਗਣ ਜਾਇ । ਤਾ ਕੈ ਮੂਲਿ ਨ ਲਗੀਐ ਪਾਇ ।' ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਮੰਗਣਾ ਮਨ੍ਹਾ ਹੈ ! ਜਦ ਅਸੀਂ ਗੱਜ ਕੇ ਆਖਦੇ ਹਾਂ ਜੁ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਦੀ 'ਦੇਗ-ਤੇਗ' ਫਤਹ, ਤਾਂ ਤੇਗ (ਤਲਵਾਰ) ਦੀ ਫਤਹ ਤਾਂ ਹਰ ਕੋਈ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦੇਗ ਦੀ ਫਤਹ ਕੀ ਹੋਈ ? ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਅਸੀਂ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਖਾਈਏ ਤੇ ਖੁਲਾਈਏ ਤਾਂ ਜੁ ਸ਼ਾਡੀ 'ਦੇਗ', ਸਾਡੀ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਬਰਕਤ ਰਹੇ ਜੋ ਜੀ ਆਵੇ । ਗੱਲ ਕੀ, 'ਦੇਗ-ਤੇਗ-ਫਤਹ' ਸਾਡਾ ਮੁਢਲਾ ਅਸੂਲ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਥੰਮ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਟਾ ਸਕਦੇ ।

(੬)

ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਉਪਮਾਂ, ਸੇਵਾ-ਭਾਵ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੂਬੀਆਂ ਭਾਵੀਆਂ ਅਦਭੁਤ ਤੇ ਮਨੋਰੰਜਕ ਹਨ, ਪਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭੀ ਅਧਿਕ ਹੈ, ਮਾਨੋ ਚੋ ਚੋ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ । ਕੀ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ! ਇਹ ਗ਼ਰੀਬੀ ਮਨ ਦੀ ਹੈ ਤਨ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਭਾਵੀ ਮਨੋਰੰਜਕ ਹੈ । "ਨਾਨਕ ਨੀਚੁ ਕਹੈ ਵੀਚਾਰੁ"—ਸਾਡੇ ਪਰਮ-ਪਵਿੱਤ੍ਰ-ਪਿਤਾ ਜੀ 'ਨੀਚੀ' ਹੋਣ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸਾਡੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਉਣਾ । ਜੀਕਣ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਧੁਰਾ ਧ੍ਰੂ-ਤਾਰਾ ਹੈ ਤੀਕਣ ਸਾਰੀ ਸਿਖੀ ਦਾ ਅਟਲ-ਅਸੂਲ 'ਗ਼ਰੀਬੀ-ਭਾਵ' ਹੈ । ਇਹ ਭਾਵ ਲੋਕ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹੇਗਾ, ਇਹ ਹਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਫਤਹ ਦੇਵੇਗਾ, 'ਗ਼ਰੀਬੀ ਗਦਾ ਹਮਾਰੀ ।' ਸਾਡੇ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ, ਰਾਣੀਆਂ ਖਟਰਾਣੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਚੂੜਿਆਂ ਨਾਲ ਕੱਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ, ਜੋੜੇ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ, ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਣ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਸਭ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ । ਗ਼ਰੀਬੀ ਮੂਲ ਵਡਪਣੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਬ ਦਾ ਬੂਟਾ ਤਦ ਝੁਕਦਾ ਹੈ ਜਦ ਅੰਬਾਂ ਨਾਲ ਝੂਣ-ਝੂਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਗ਼ਰੀਬੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਹੈ, ਡੁਲ੍ਹ ਡੁਲ੍ਹ ਪੈਣ ਵਾਲੀ ਹੈ,

ਨਾਂਕਿ ਉਸ ਘੜੇ ਵਾਂਙ ਜੋ ਪਾਣੀ ਦੇ ਘਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਛਲਕਦਾ ਹੈ ।

ਪਿਆਰੇ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ! ਗਰੀਬੀ, ਹਲੀਮੀ ਸ਼ਰਮ ਇਹ ਸਾਡੇ ਬਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲ ਹਨ । ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਜੁ ਗ੍ਰੀਬੀ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਗੁਰਾਂ ਨੇ ਕਿਉਂ ਕੁਟ ਕੁੱਟ ਭਰੀ ਹੈ ? ਤੁਸੀਂ ਸੋਚੋਗੇ ਜੁ ਦੇਖੋ ਖਾਲਸਾ ਐਡਾ ਉੱਚਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਚੁੰਮੇ, ਤੇ ਇਤਨਾ ਡੂੰਘਾ ਜੁ ਇਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਪਾਤਾਲ ਨੂੰ ਅੱਪੜੇ ! ਫਿਰ ਐਡਾ ਵੱਡਾ ਹੋਕੇ ਇਹ ਗ੍ਰੀਬੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਧਾਉਂਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਖਾਸ ਸਬਬ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਉਂਵ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਭਾਸੇ ਇਸ ਲਈ ਆਓ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੀਏ । ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੁ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਇੱਕ ਜੰਞ ਕਿਸੇ ਤਾੜ ਦੇ ਬੂਟੇ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰੀ । ਇਹ ਤਾੜ ਦਾ ਬੂਟਾ ਖਜੂਰ ਵਾਂਙ ਉੱਚਾ ਤੇ ਇਸਦਾ ਹੇਠਲਾ ਹਿੱਸਾ ਟਾਹਣਾ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (Clean bole) । ਇਸ ਬੂਟੇ ਦੀ ਚੋਟੀ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਅਦਭੁਤ ਪੰਛੀ, ਗਰੜ-ਵਾਂਙ ਫੰਗਾਂ ਵਾਲਾ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਇੱਕ ਜਾਣੂੰ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ । ਉਸਨੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ । ਹੋਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਨਾ ਵੇਖ ਸਕੇ, ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪੰਛੀ ਬੈਠਾ ਇੰਞ ਭਾਸਦਾ ਸੀ ਜੀਕਣ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੂਰਬੀਨ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਹੁਣ ਬੂਟਾ ਉੱਚਾ ਸੀ ਤੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਪੌੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਤਾਂ ਇਸ ਚਤੁਰ-ਮੁਖੀ ਪੰਚ ਨੇ ਇੱਕ ਸ਼ਬੀਲ ਸੋਚੀ ਜੁ ਇੱਕ ਉੱਪਰ ਦੂਜਾ ਆਦਮੀ ਖੜਾ ਕਰ, ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੋਢੇ ਉੱਪਰ ਤੀਜਾ, ਤੀਜੇ ਉੱਪਰ ਚੌਥਾ, ਤੇ ਆਪ ਸਭ ਤੋ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਕੇ ਤਾੜ ਦੇ ਬੂਟੇ ਦੇ ਉੱਪਰ ਜਾ ਅੱਪੜਿਆ ਤੇ ਅੱਪੜਦੇ ਸਾਰ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਉਹ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ । ਪਰ ਪਿਆਰੇ ਪਾਠਕੋ ! ਤੁਸੀ ਸੋਚੋ ਜੁ ਉਹ ਪੰਚ ਕੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਧੁਰ ਉੱਪਰ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਸੀ ? ਤੁਸੀਂ ਝੱਟ ਆਖੋਗੇ ਜੁ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੇਠਲਿਆਂ ਨੇ ਪਉੜੀ ਬਣਾਈ ਤਾਂ ਉਹ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਿਆ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ ਉਹ ਉਸ ਪੰਚ ਵਾਂਙ ਹੇਠਾਂ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਗਰੜ ਨੂੰ ਸੱਤਵੇਂ ਅਕਾਸ਼ ਉੱਪਰ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਪੱਰ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਉੜੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪਉੜੀ ਸੰਸਾਰ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇੱਕ ਇੱਕ ਅੱਡਾ (Footstep) ਹਨ । ਜੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਿਲ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਤਾੜ ਦੇ ਬੂਟੇ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਘੜੰਮ ਹੇਠਾਂ ਗਿਰਦਾ । ਗੱਲ ਕੀ, ਇੱਕ ਇੱਕ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ । ਬਾਕੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਭਾਵੇਂ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਤਕਦੇ, ਪਰ ਪਉੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਚ ਵਾਂਙ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦੂਜਿਆ ਨੂੰ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਦੂਜੇ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੀਕਣ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਦਾ ? ਜਦ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਿਚਰੀਏ ਤਾਂ ਉੱਚੇ ਹੋਕੇ ਵੀ ਖਾਲਸਾ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਚੇ ਹੀ ਬਣਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਰੇਸ਼ਟ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ ਹੈ:—

"ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਊਚ ਤੇ ਊਚਾ ।
ਮਨਿ ਅਪਨੈ ਹੈ ਸਭ ਤੇ ਨੀਚਾ ।"

(੭)

ਖਾਲਸਾ-ਪੰਥ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਨਿਰਬਾਣ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਵਹੀਰ ਹੈ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਪਲਟਣ ਹੈ । ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰ ਰਖਣ ਲਈ ਸਚੀ ਪੋਲੀਸ ਥਾਪੀ ਗਈ ਹੈ । ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਖੁਦੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਪੁੱਟਣ ਲਈ ਇੱਕ ਮਸ਼ੀਨ ਹੈ । ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਭਲਿਆਈ ਵੰਡਣ ਵਾਲੀ ਵੱਡੀ ਰੇਲ ਹੈ । ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਾੜਨ ਵਾਲੀ ਸੈਨਾ ਹੈ । ਖਾਲਸਾ-ਪੰਥ ਪਛਾੜੇ ਹੋਏ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵੱਡਾ ਭਾਈ ਘਨਈਆ (Bortber Kanahiya Peasonified) ਹੈ । ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਿਲਾਵਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਮੋਏ ਹੋਏ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨੇ ਵਾਲੀ ਦੇਵ-ਸੈਨਾ ਹੈ ਹਾਂ ਜੀ, ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਸੰਤ ਉਬਾਰਨ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਸੰਘਾਰਨ ਵਾਲੀ ਅਦਭੁਤ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਮਸ਼ੀਨ ਤਦ ਤੋੜੀ ਰਹੇਗੀ ਜਦ ਤੋੜੀ ਨੇਕੀ ਤੇ ਬਦੀ ਰਹੇਗੀ । ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ ਕੰਚਨ ਵਾਂਙ ਹੈ ਜੋ ਆਪਨੀ ਹੋਰ ਧਾਤਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਸਟੈਂਡਰਡ (Standard of Values) ਹੋਰਾਂ ਮੱਤਾਂ ਦਾ ਹੈ । ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਸ਼ੁੱਧ-ਸੋਨਾ, ਹੀ ਨਹੀਂ ਇਹ ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਰਸ-ਪੱਥਰ ਹੈ ਜੋ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਛੋਹ ਨਾਲ ਸੋਨਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ।

ਹਾਂ ਜੀ, 'ਖਾਲਸਾ-ਪੰਥ' ਇੱਕ ਅਦਭੁਤ, ਗੈਬੀ ਅਰਸ਼ੀ, ਅਗੰਮਣੀ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਹੀ ਚਿੱਤ੍ਰ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਸਾਡੇ ਸਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਸੰਗ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੱਟਾ-ਬਾਜ ਹੁਣ ਸਾਡੀਆਂ ਬਾਹੂੰ ਉਪਰ ਆ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਪੰਥ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਜੀਕਣ 'ਗੁਰੂ' ਜੀ ਜਾਗਦੀ-ਜੋਤ ਹਨ, ਤੀਕਣ ਪੰਥ ਵੀ ਜਾਗਦੀ ਜੋਤ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ 'ਜੋਤ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਜ੍ਵਲਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਘਿਓ ਬੱਤੀ ਕੀ ਹੈ ? ਸਾਡਾ ਸੁੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਖਜਾਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀਉ । ਜਦ ਤੋੜੀ ਖਾਲਸਾ ਜੋੜ੍ਹ ਇਸ ਖਜਾਨੇ ਨੂੰ ਵੰਡਕੇ ਖਾਵੇਗੀ ਤਦ ਤੋੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਤੋਟ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਖੁੱਟ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ । ਇਹ ਤਾਂ ਉਹ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਬਤ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਵਾਕ ਹੈ—

"ਪੀਊ ਦਾਦੇ ਦਾ ਖੋਲਿ ਡਿਠਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ।
ਤਾ ਮੇਰੇ ਮਨਿ ਭਇਆ ਨਿਧਾਨਾ......।
ਖਾਵਹਿ ਖਰਚਹਿ ਰਲ ਮਿਲਿ ਭਾਈ ।
ਤੋਟਿ ਨ ਆਵੈ ਵਧਦੋ ਜਾਈ ।"

ਪਿਆਰੇ ਵੀਰੋ ! ਅਸੀਂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਬਣਤਰ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸੇਵਾ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਦੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ । ਹਾਂ ਜੀ, ਬਦੀ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਵੀ ਇਕ ਭਾਰੀ ਸੇਵਾ ਹੈ । ਆਓ ਇਸ ਬਦੀ ਨੂੰ ਸੰਘਾਰਣ ਬਾਬਤ ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਆਪਣਾ ਸੱਚਾ ਸੁਫਨਾ ਸੁਣਾਵਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਕੋਈ ਸੁਫਨੇ ਵੀ

ਸੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜੁ ਮੈਂ ਝਨਾਂ ਦਰਿਆਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕੰਢੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਅੱਸੂ ਕੱਤੇ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ, ਜਦ ਘਾਹ ਸੁੱਕ ਕੇ ਲਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਖੁਸ਼ਕੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੁ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬ਼ਾਰੂਦ ਵਾਂਙ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਤੀਲੀ ਓਹ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੁ ਸੈਂਕੜੇ ਮਣਾ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਚਨਾਬ ਦੇ ਇਸ ਕੰਢੇ ਸਾਂ, ਦਿਆਰਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਪਾਰ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਵੇਖਿਦਿਆਂ ਵੇਖਦਿਆਂ ਕੀ ਹੋਇਆ ਜੁ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੇ ਹੁੱਕੇ ਦੀ ਅੱਗ ਉਲਟਕੇ ਘਾ ਉੱਪਰ ਪਾਈ। ਬੱਸ ਫਿਰ ਕੀ ਸੀ ? ਵੇਖਿਦਿਆਂ ਵੇਖਦਿਆਂ ਅੱਖ ਦੇ ਪਲਕਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਮੀਲਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਈ। ਬੂਟੇ ਬੂਟੀਆਂ ਇੰਜ ਸੜਦੀਆਂ ਸਨ ਜੀਕਣ ਦੁਸਹਿਰੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਰਾਵਣ ਸੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਕੋਲ ਇੰਞ ਖੜੇ ਹਸਦੇ ਸਨ ਜੀਕਣ ਮੇਲੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਲੰਕਾਂ ਨੂੰ ਸੜਦੀ ਵੇਖ ਲੋਕੀ ਹਸਦੇ ਹਨ। ਅੱਗ ਇਉਂ ਵਧਦੀ ਸੀ ਜੀਕਣ ਸੱਪ ਸੂਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਕ ਸੱਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਇਹ ਤਾਂ ਸੂਈ ਸੱਪਣੀ ਸੀ ਜੋ ਸੈਂਕੜੇ ਪੁੱਤਰ (ਸਪੋਲੀਏ) ਜਮਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੌੜਦੇ ਤੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਅੱਗ ਲਾਂਦੇ ਸਨ। ਦਿਆਰ, ਕੈਰੋਂ ਤੇ ਚੀੜਾਂ ਸੜਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਸੜ ਸੜ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਗਿਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਕੁੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ, ਸੜਦਾ ਸਾਂ, ਬਲਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਰ ਕੀ ਸਕਦਾ ਸਾਂ ? ਮੈਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਉਰਾਰ ਸਾਂ ਅੱਗ ਪਾਰ ਸੀ। ਇਕ ਨਕਸ਼ਾ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਘਰ ਕਰ ਗਿਆ। ਜਦ ਮੰਜੇ ਉਪਰ ਲੇਟਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸੁਫਨੇ ਵੀ ਅੱਗ ਦੇ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸੁਫਨਿਆਂ ਦੇ ਰੰਗ ਵੀ ਨਿਆਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਇਹ ਸੀਨਰੀ ਬਦਲ ਗਈ, ਤੇ ਜਿਥੇ ਅੱਗ ਸੀ ਉਥੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਅਗਿਆਨ ਦੀ ਸਵਾਲੱਖੀ ਸੈਨਾ ਨਜ਼ਰ ਆਈ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਞ ਭਾਸਿਆ ਜੁ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਉਰਾਰ ਤਾਂ ਖਾਲਸਈ-ਫ਼ੌਜ ਹੈ, ਪਰ ਪਾਰ, ਢੇਰ ਦੂਰ, ਦਰਿਆ ਵਿਚਕਾਰ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਹੈ ਜੋ ਅਨਾਥਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੀ, ਗ਼੍ਰੀਬ ਗੁਰਬੇ ਨੂੰ ਲਤਾੜਦੀ, ਅੱਗਾਂ ਲਾਂਦੀ, ਖ਼ੂਨ ਵਗਾਂਦੀ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਤਰਸਦੀ ਹੈ ਜੁ ਉਸ ਦੁਸ਼ਟ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰੇ ਪਰ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕੀਕਣ ਕਰੇ ਕਿਉਂ ਕਿ ਵਿਚਕਾਰ ਉਹ ਦਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪੁਲ ਆਸ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਵੇਖਦਿਆਂ ਕੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜੁ ਦਰਿਆ ਦੇ ਉਰਾਰ-ਪਾਰ ਰੱਸਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪੁਲ਼ ਬੱਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਝਟ ਪਟ ਪਾਰ ਜਾਕੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘਾਰਦੀ ਤੇ ਬਲਦੀ ਹੋਈ ਅੱਗ ਠਾਰਦੀ ਹੈ !......ਇਤਨੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁਲ੍ਹ ਗਈਆਂ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ ਸੀ, ਡਾਢਾ ਅਦਭੁਤ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੁ ਉਹ ਡੂੰਘਾ ਚਨਾਬ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਟੱਪਣ ਦੇਂਦਾ ਸਾਡਾ ਅਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਇੱਕ ਕੰਢੇ ਮਨਮੁਖ ਹਨ ਜੋ ਅੱਗ ਲਾਉਂਦੇ, ਸਾੜਦੇ ਬਾਲਦੇ ਤੇ ਵਧਦੇ ਫਲਦੇ ਹਨ, ਉਸਦੇ ਪਾਰ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੋੜੀ ਇਸ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਟੱਪਣ ਪੁਲ ਨਾ ਬਣੇ ਤਦ ਤੱਕ ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਉਸ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਵਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਪੁਲ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ਜੋ ਵੇਖਦਿਆਂ

ਵੇਖਦਿਆਂ ਅਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਉਤਰਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਅਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ? ਹਾਂ ਜੀ, ਇਹੋ ਪੁਲ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨੇਕੀ ਤੇ ਬਦੀ ਵਿੱਚ ਗੰਢ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਲ ਅਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੰਧੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਨਮੁਖਾਂ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਨੂੰ ਇੱਦਾਂ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਜੀਕਣ 'ਪਹੁ' (ਊਸ਼ਾ) ਦਿਨ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ 'ਪੁਲ' ਬਿਨਾਂ, ਇਸ 'ਨਾਮ'-ਝੂਲੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਖਾਲਸਾ'-ਪੰਥ ਵੀ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਕੁੜ੍ਹੇ, ਝੁੰਝਲਾਏ ਬਿਲਬਿਲਾਏ, ਪਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਦਰਿਆ, ਖਾਈ ਖੜਪਾ ਹੈ। ਪਿਆਰੇ ਗੁਰਮੁਖੋ ! ਇਸ ਕਰਕੇ ਲੋੜ ਹੈ ਉਸ ਪੁਲ ਦੀ, ਉਸ ਸੰਧਾਂ ਦੀ, ਉਸ ਝੂਲੇ ਦੀ ਜੋ ਅਰਸ਼-ਕਰਸ਼ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਨਰਕ ਸੁਰਗ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਇਹ ਅਰਸ਼ੀ-ਸੂਖਮ ਪੁਲੰ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਹੈ ? ਇਕ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਤੋੜੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਝੂਲੇ (ਪੁਲ) ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ ਤਦ ਤੋੜੀ ਅਸੀਂ ਅਬਲ ਹਾਂ। 'ਨਾਮ' ਹੀ ਉਹ ਸੰਧੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਪਾਰ ਤਕ ਜਾਣ ਲਈ ਬਲ ਦੇਂਦੀ 'ਨਾਮ' ਹੀ ਉਹ ਕ੍ਰਪ-ਗਨ (Krupp gun) ਭੰਗੀਆਂ-ਦੀ ਤੋਪ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣਾ ਗੋਲਾ ਸੈਂਕੜੇ ਮੀਲਾਂ ਤੇ ਸੁਟਦੀ ਹੈ। 'ਨਾਮ' ਹੀ ਉਹ ਹਵਾਈ-ਜਹਾਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਪੁਲਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਹਵਾ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਲੰਕਾਂ-ਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਲਈ ਰਸਤਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਸਾਂ ਹਨੂਮਾਨ ਜਿੱਡੀ ਛਾਲ ਮਾਰਨੀ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਟੱਪਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਹਨੂਮਾਨ ਵਾਂਗ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੱਚਾ ਭਗਤ ਬਣਨਾ ਪਵੇਗਾ, ਤੇ ਹੀਰਿਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਕੋਲੋਂ ਸਾਨੂੰ ਰਾਮ ਨਾਮ ਦੀ ਮਾਲਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ! 'ਨਾਮ' ਬਿਨਾਂ ਅਸੀਂ ਹੱਥ-ਹੀਣ ਹਾਂ, 'ਨਾਮ' ਬਿਨਾਂ ਅਸੀਂ ਅੰਗ ਹੀਣ ਹਾਂ, 'ਨਾਮ' ਬਿਨਾਂ ਅਸੀ ਨਕਟੇ ਹਾਂ। ਯਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਵਾਕ—

'ਮੈ ਅਵਰੁ ਨਾ ਕੋਈ ਸੂਝੈ ਬੂਝੈ
ਮਨਿ ਹਰਿ ਜਪੁ ਜਪਉ ਜਪਾਇਆ।
'ਨਾਮ' ਹੀਣ ਫਿਰਹਿ ਸੇਂ 'ਨਕਟੇ'
ਤਿਨ ਘਸਿ ਘਸਿ ਨਕ ਵਢਾਇਆ (ਰਾਮਕਲੀ ਮ: ੧)

(੯)

ਕੀ ਹਰ ਵੇਲੇ ਅਸਾਂ ਤਲਵਾਰ ਹੀ ਚਲਾਣੀ ਹੈ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀਆਂ ਗੈਸਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਹੈ ? ਪਿਆਰੇ ਵੀਰੋ ! ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਚੁੱਕਣਾ, ਹਰ ਵੇਲੇ ਵੰਗਾਰਣਾ, ਤੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਠਾਣਾ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਜੁ ਜਦ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਹੀਲੇ, ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਤ੍ਰੀਕੇ ਸੁਲਾਹ ਦੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕਣ, ਤੇ ਪਤ ਆਬਰੂ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਤਰੀਕਾ ਨਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਹੀ ਤਲਵਾਰ ਚੁੱਕਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ ਤਲਵਾਰ ਅਖੀਰਲਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਜੇ ੧੦੦ ਤ੍ਰੀਕੇ ਸੁਲਹ ਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਵਰਤਣਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਜੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਹਿ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਕੋਤਰ ਸੌਵਾਂ ਤ੍ਰੀਕਾ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਵਰਤਣਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਚੇਤੇ ਕਰੋ। ਫ਼ੌਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅੱਗ ਵਸਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂ ? ਇਸ ਲਈ ਜੁ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਜੁ 'ਅਸੀਂ ਸਭ ਇੱਕ ਹਾਂ'। ਜਦ ਹੋਰ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੱਥ ਚੁੱਕਦੇ ਤਾਂ ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ, "ਉਹ ਇਸ ਘੁੰਡੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਜੁ ਉਹ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਹਾਂ, ਇੱਕੋ ਤਨ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਬਾਜੂ ਹਾਂ।ਜੇ ਪੁੱਤਰ ਪਿਤਾ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਜੁ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਗਲ ਕਿਰਪਾਨ ਨਾਲ ਵੱਢ ਛੱਡੇ, ਹਾਂ ਜੀ, ਉਹ ਇਸ ਭਦ ਨੂੰ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਅੱਪੜੇ ਪਰ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਜੁ ਉਹ ਸਾਡਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹਨ।' ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਂਙ ਸਾਨੂੰ ਸੌ ਵਾਰੀ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿਣੇ ਪੈਣਗੇ ਤੇ ਸਹਿ ਕੇ ਵੀ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਣਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਕ ਹੈ :—

"ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੈ ਮਿਤ੍ਰ ਸਤ੍ਰ ਸਮਾਨਿ।
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੈ ਨਾਹੀ ਅਭਿਮਾਨ।...
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੀ ਸਭ ਊਪਰਿ ਮਾਇਆ।
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਤੇ ਕੁਛ ਬੁਰਾ ਨ ਭਇਆ।
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਸਮਦਰਸੀ।
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੀ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਰਸੀ।

ਤੀਰਾਂ ਦੀ ਬੁਛਾੜ ਉਥੇ ਕੰਮ ਆਉਣੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਾ ਸਰੇ। ਉਹ ਸਾਡਾ ਅਖੀਰਲਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ, ਪਹਿਲਾ ਹਥਿਆਰ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਹੈ।

(੧੦)

ਜੇ ਇੱਕ ਅੱਖਰ ਵਿੱਚ ਦੱਸਣਾ ਹੋਵੇ ਜੁ 'ਖਾਲਸਾ' ਅੱਖਰ ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਖਾਂਗਾ ਜੁ 'ਖਾਲਸਾ' ਪਦ ਤੇ 'ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ' ਦੋਵੇਂ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹਨ। ਜੋ ਲੱਛਣ 'ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ' ਦੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਸੁਖਮਨੀ ਵਿੱਚ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਬਸ ਉਹੋ ਲੱਛਣ 'ਖਾਲਸਾ' ਜੀ ਦੇ ਹਨ। ਆਓ ! ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਬਣੀਏ ਤੇ ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲੇ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਣਕੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੀਏ !

੧੪.

ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ ! ਸਮੁਚੀ !! ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਤੱਤ !!!

ਕਹਿਓ ਨ ਜਾਈ ਏਹੁ ਅਚੰਭਉ, ਸੋ ਜਾਨੈ ਜਿਨਿ ਚਾਖਿਆ ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੱਚ ਭਏ ਬਿਗਾਸਾ, ਗੁਰਿ ਨਿਧਾਨੁ ਰਿਦੈ ਲੈ ਰਾਖਿਆ ।
(ਗਉੜੀ ਮ: ੫)

ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ, ਵਾਹ ਵਾਹ ਵਾਹੋ ਵਾਹ..... ਵਾਹ, ਵਾਹ ਵਾਹ !! ਸੁਹਪਣ, ਆਨੰਦ ਹੁਲਾਸ ਚਾਉ ਤੇ ਸ਼ਲ੍ਹਾਰ ਰਾਗ-ਰੰਗ ਅਨੂਠੜੇ, ਗਿਆਨ-ਮਈ ਹੂਟੇ ਅਮੁੱਕਵੇਂ, ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਨਿਤ ਸੁਆਈਆਂ, ਠੰਡ ਸੀਤਲਤਾ ਨੂੰ ਮਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਚੁੰਧਿਆਣਾ ਵਾਲਾ, ਹੁਕਮ ਪੌਣ ਵਰਗੀ ਅਣਬੋਝਲ ਤੇ ਅਗੋਚਰੀ, ਵੇਗ ਵਾਵਰੋਲੇ ਨੂੰ ਵਿਰੋਵਣ ਵਾਲਾ, ਤਰਬਾਂ ਮਿੱਠੜੀਆਂ ਰਸ ਭਿੰਨੀਆਂ ਸੁਆਦ ਲੂੰ ਲੂੰ ਨੂੰ ਲੁਭਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸੁਗੰਧ ਤਨ ਮਨ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਕੰਦਰਾ ਕਸਤੂਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬੇੜੀਆਂ ਤੇ ਹਥਕੜੀਆਂ ਤੋੜਨ ਵਾਲੀ-ਹਾਂ ਹਾਂ ਜੁਗੋਜੁਗੰਤਰੀ ਭਰਮ ਹੈ . ਫੀਤੀ ਫੀਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ......ਆਤਮ...ਅਗਹਿ ਅਗੋਚਰ, ਲਿਖਣ, ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਪਾਰ । ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ ਕੋਈ ਕੀਕੂੰ ਪੋਥੀ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਡਕੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੀਕੂੰ ਕੰਧ ਉਸਾਰ ਕੇ ਰੋਕੇ ਅਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੀਕੂ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਡੱਕੇ ? ਇੱਥੇ ਅੱਪੜਕੇ ਕਲਮ ਅਸ਼ਕਤ, ਲੂਲੀ, ਲੰਗੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਰਸਨਾ ਗੁੰਗੀ ਚੁੱਪ-ਗੜੁਪ, ਮੂੰਹ ਘੁੰਘਣੀਆਂ ਵਰਗੀ । ਇਸ ਅਕਥਨੀਯ ਰਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕੀਕਣ ਕਥੇ –

"ਇਹੁ ਰਸੁ ਸੇਈ ਜਾਣਦੇ ਜਿਉ ਗੂੰਗੈ ਮਿਠਿਆਈ ਖਾਈ ।"
(ਪਉੜੀ ਮ: ੪ ਗਉੜੀ ਵਾਰ)

ਅਕਥੀਨਯ ਕਥਾ । ਫਿਰ ਵੀ ਤੇਰਾ ਕਥਨ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੈ । ਗੁਰਭਾਈ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ, ਭਾਈ ! ਕੀ ਵੇਖਿਆ, ਕੀ ਚਖਿਆ, ਕੀ ਆਨੰਦ ਆਇਆ ? ਆਓ ਉੱਤਰ ਕੁਝਕੁ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੇਵਾਂ ! ਇੱਕ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਪਰ ਸੂਛ ਲੂਣ ਦੀ ਖਾਣ ਸੀ । ਜੀਕਣ ਸਮੁੰਦਰ ਭਰ-ਜੋਬਨ ਵਿੱਚ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦਾ ਤੀਕਣ ਹੀ ਲੂਣ ਦਾ ਪਹਾੜ ਵੀ ਛਾਤੀ ਡਾਹ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਦਾ । ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਲੂਣ ਦਾ ਪਹਾੜ ਘਸਣ ਲੱਗਾ । ਤਾਂ ਲੂਣ ਤੇ ਕਿਣਕਿਆਂ ਨੇ ਬਚਾਉ ਲਈ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਜੁ ਏਦਾਂ ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੋਰਨਾ,

ਆਓ ਪਹਿਲੋਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰੀਏ ਜੁ ਸਮੁੰਦਰ ਕੀ ਹੈ । ਤਾਂ ਇੱਕ ਕਿਣਕੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਜੁ ਮੈਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਢਿੱਡ ਅੰਦਰ ਜਾਵਾਂਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਆਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਾਂਗਾ ਜੁ ਉਹਦੇ ਢਿੱਡ ਅੰਦਰ ਕੀ ਔਸ਼ਧੀ ਹੈ ਸਾਨੂੰ ਹੜਪ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਹਿਲੋਂ ਇੱਕ ਕਿਣਕਾ ਗਿਆ, ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਘੁਲ ਕੇ ਜਲ ਰੂਪ ਹੋ ਗਿਆ । ਮੁੜ ਕੇ ਵਾਪਸ ਕੀ ਆਉਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਉਥੇ ਹੀ ਘਰ ਕਰ ਬੈਠਾ ! ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਭਾਈ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਗਏ ਜੁ ਸਾਡਾ ਆਗੂ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਕਿਣਕੇ ਨੇ ਅਖਿਆ ਜੁ ਮੈਂ ਆਗੂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਾਵਾਂਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਜ਼ਰੂਰ ਮੁੜ ਕੇ ਆਵਾਂਗਾ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਿਰਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ,। ਉਹ ਵੀ ਗਿਆ, ਪਰ ਮੁੜਨ ਜੋਗਾ ਨਾ ਰਿਹਾ......ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜਾ ਤੀਜਾ,...ਸੌਵਾ ਸਹਸ੍ਰਵਾਂ...ਅਖੀਰਲਾ ਕਿਣਕਾ, ਸਭ ਗਏ ਮੁੜ ਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਆਇਆ। ਹੁਣ ਕੌਣ ਆਕੇ ਆਪ-ਬੀਤੀ ਦੱਸੇ, ਜਦ ਦੱਸਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਨਾ ਰਿਹਾ ! ਸੋ ਇਹੋ ਹਾਲ ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵੇਖਣ ਗਿਆ ਉਹ ਆਤਮ ਰੂਪ, ਪਰਮਾਤਮਾ-ਰੂਪ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ । ਹੁਣ ਕੀਕੂੰ ਕੋਈ ਦੱਸੇ, ਤੇ ਦੱਸੇ ਵੀ ਕੀ ? ਆਪ ਆਪੇ ਨੂੰ ਕੀਕਣ ਦੱਸੇ ? ਜਿੱਥੇ ਸੂਰਜ ਹੈ ਉਥੇ ਤਾਰੇ ਕਿੱਥੇ ?

'ਦਰਸ਼ਨ' ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਹੋਇਆ ਕਰਦ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੋਵੇ । ਅੱਖ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਵੇਖਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੁ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਅੱਖ ਵੇਖੀ ਗਈ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ । ਕੀ ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਉਜਿਹਿਆ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ? ਨਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਲੂਣ-ਕਣੀਆਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਤੋਂ ਵੇਖ ਆਏ ਜੁ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਇੱਕ-ਮਿੱਕ ਹੋਣਾ ਹੈ **(Not vision but Union)**, ਜੀਕਣ ਜਲ ਜਲ ਨਾਲ, ਕਿਰਨ ਸੂਰਜ ਨਾਲ, ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਸਿਰ-ਧੜ ਦੀ ਬਾਜੀ ਸੀ, ਇੱਥੇ ਅੱਪੜਕੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸਿਰ-ਧੜ ਹੈ, ਨਵਜੋਬਨ, ਨਵਸਰੀਰ, ਨਵ-ਰੂਪ !!

ਜਿਓ ਜਲ ਮਹਿ ਜਲ ਆਇ ਖਟਾਨਾ ।
ਤਿਉ ਜੋਤੀ ਸੰਗਿ ਜੋਤਿ ਸਮਾਨਾ ।
ਮਿਟਿ ਗਏ ਗਵਨ ਪਾਏ ਬਿਸ੍ਰਾਮ ।
ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਦ ਕੁਰਬਾਨ । (ਸੁਖਮਨੀ ਜੀ)

ਵੱਖਰੇ ਪਣ ਵਿੱਚ ਤੋਟ ਸੀ, ਇੱਥੇ ਅੱਪੜਕੇ ਪੂਰਨਤਾ ਹੈ, ਸਪੂਰਨਤਾ ਹੈ, ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਤ੍ਰਿਪਤ-ਅਘਾਇ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਰਿੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਜਦ ਤਕ ਜਲ ਨਿਧਿ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ, ਇਹ ਰਿੜ੍ਹਨਾ ਗਿੜ੍ਹਨਾ, ਭੱਜ ਦੌੜ ਉਸਦੀ ਊਣਤਾਈ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਰਿੜ੍ਹ ਖਿੜ੍ਹ ਕੇ ਜਲ-ਬੂੰਦ ਜਲ-ਨਿਧਿ ਵਿੱਚ ਅੱਪੜ ਗਈ ਤਦ ਸ਼ਾਂਤ, ਅਡੋਲ, ਸੰਪੂਰਣ ਹੋ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਉਹ ਜਲ-ਬੂੰਦ ਨਾ ਰਹੀ ਸਾਗ-ਰੂਪ ਹੋ ਵਿਗਸੀ। ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਅਗੰਮਵੀਂ ਅਸਲੀ, ਤਾਣ-ਪੇਟਵਾਂ ਮਿਲਾਪ ਹੈ—ਘਿਉ ਖਿਚੜੀ, ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਖੰਡ ਮਿਸਰੀ ਵਾਲਾ ਏਕ ਰੂਪ ਦੋਇ ਮੂਰਤੀ', ਵਿਚੋਂ ਇਕ-

ਓਤਪ੍ਰੋਤ ਇੱਕ, ਰਗ ਰਗ ਇੱਕ, ਅਨੂ-ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਇੱਕੋ ਇੱਕ, ਯਥਾ :—

'ਸੂਰਜ ਕਿਰਣਿ ਮਿਲੇ ਜਲ ਕਾ ਜਲੁ ਹੂਆ ਰਾਮ ।
ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਰਲੀ ਸੰਪੂਰਨੁ ਥੀਆ ਰਾਮ ।
ਬ੍ਰਹਮ ਦੀਸੈ ਬ੍ਰਹਮ ਸੁਣੀਐ, ਏਕ ਏਕ ਵਖਾਣੀਐ ।
'ਆਤਮ-ਪਸਾਰਾ' ਕਰਨਹਾਰਾ ਪ੍ਰਭ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣੀਐ ।
(ਬਿਲਾਵਲ ਮ: ੫)

ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਦਰਸ਼ਨ' ਨਹੀਂ ਆਖਾਂਗੇ, ਸਿਰਫ਼ "ਆਤਮ-ਪਸਾਰਾ" ਹੀ ਆਖਾਂਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਅੱਪੜਕੇ ਗਿਆਤਾ-ਗਿਆਨ-ਗੇਯ, ਵੇਖਕੇ ਵਿਗਿਆਨੀ-ਵੇਖੀ, ਸਾਧਕ-ਸਾਧਨਾ, ਸਾਧਯ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ 'ਤ੍ਰਿਪੁਤੀ' (Trinity) ਘੁਲ ਕੇ ਨਿਰੀ ਪੁਰੀ 'ਏਕਤਾ' ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਏਹੋ ਤਾਂ "ਏਕੰਕਾਰ"[1] ਹੈ ! ਇਹ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ, ਪਰਮ-ਇੱਕ, ਸਾਵਧਾਨ ਇੱਕ, ਸਦ-ਸਦ-ਜਾਗਦਾ-ਇੱਕ ਸਾਡਾ 'ਇਸ਼ਟ', ਆਦ ਅਤੇ ਅੰਤ ਹੈ:—

"ਏਕੋ ਏਕੁ ਏਕੁ' ਪਛਾਨੈ ।
ਇਤ ਉਤ ਕੀ ਓਹ ਸੋਝੀ ਜਾਨੈ ।
ਨਾਮ ਸੰਗਿ ਜਿਸ ਕਾ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ ।
ਨਾਨਕ ਤਿਨਹੀ ਨਿਰੰਜਨੁ ਜਾਨਿਆ । (ਸੁਖਮਨੀ ਜੀ)

ਇਹ ਏਕਾ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲਾ ਏਕਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਅਕਹਿ ਏਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਮੇਟਵੀਂ-ਗੋਂਦ ਵਿੱਚ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ-ਪਰਮਾਤਮਾ, ਬ੍ਰਹਮਾ-ਵਿਸ਼ਨ-ਮਹੇਸ਼, ਦਿਨ-ਰਾਤ-ਸੰਧਿਆ, ਉਤਪਤ-ਪਰਲੋ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਆਦ-ਮਧ-ਅੰਤ, ਮਨੋ-ਬਚ-ਕ੍ਰਮ, ਕਹਿ-ਸੁਕਹਿ-ਅਕਹਿ ਭਾਵ ਸਭੇ ਤ੍ਰਿਜੋਟੜੇ ਆ ਰਲਦੇ ਹਨ ! ਇੱਥੇ ਅੱਪੜਕੇ ਸਾਖੀ ਤੇ ਕਰਤਾ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਾਰਣ ਤੇ ਕਰਣ, ਮਨ ਤੇ ਉਨਮਨ, ਲਿਵ (Subject) ਤੇ ਧਾਤ (Object) ਇੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੀਕਣ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਰਲਣ ਨਾਲ ਇੱਕ-ਪਾਏ ਦੇ ਚੱਕਰ ਟਲ ਕੇ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਉੱਚੀ, ਸੁੱਚੀ ਸਮੁੱਚੀ ਏਕੜਾ ਹੀ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ 'ਆਤਮ ਦਰਸ਼ਨ' ਦਾ ਨਿਜ ਭਾਵ ਹੈ । ਪਰ ਇਹ ਏਕਾ ਦੂਈ ਨੂੰ ਗੁਆਉਣ ਨਾਲ ਲੱਭਦਾ ਹੈ, ਨਾਮ ਕਾਤੀ ਨਾਲ ਦੂਈ ਮੁੱਢੋਂ ਕੱਟਣ ਨਾਲ—

"ਏਕੋ ਕਉ ਸਚੁ ਏਕਾ ਜਾਣੈ
ਹਉਮੈ ਦੂਜਾ ਦੂਰਿ ਕੀਆ ।......
ਨਾਨਕ ਤਾ ਕਉ ਮਿਲੈ ਵਡਾਈ
ਆਪੁ ਪਛਾਣੈ ਸਰਬ ਜੀਆ ।" (ਸਿਧ ਗੋਸਟ)

1. ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖ 'ਏਕੰਕਾਰ-ਝਾਕੀ' ਪੋਥੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ-ਦਰਸ਼ਨ ।

(੨)

ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਇੱਥੇ ਅੱਪੜਕੇ 'ਦਰਸ਼ਨ' ਅੰਧੇਰ ਥੋਥਰਾ ਬਣਕੇ ਗਿਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੀਕਣ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਚੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਗਿਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਆਤਮ-ਮੇਲ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਆਤਮ-ਮੇਲ ਦੇ ਹੋਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕੀ ਹਨ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੀਕਣ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ 'ਗੁਲਾਮ' (Slaves) ਟਕੇ ਟਕੇ ਉਪਰ ਵਿਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਲੋਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਪਿੰਡ ਖੜਦੇ ਸਨ ਜੀਕਣ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਖੜੀਦਾ ਹੈ, ਤੀਕਣ ਕੁਝ ਸਾਡੀ ਵੀ ਹਾਲਤ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅਗਿਆਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਕਹਰੇ ਨਹੀਂ ਦੂਹਰੇ ਗੁਲਾਮ ਹਾਂ—ਇੱਕ 'ਦੇਸ' ਦੇ ਦੂਜੇ 'ਕਾਲ' ਦੇ । ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰੜੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਸਾਡੇ ਤਨ-ਮਨ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਜੇ ਕਦੀ ਕੋਈ ਐਸਾ ਜਗਤ-ਰੱਖਜੱਕ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜੋ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵੱਡਿਆਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀਅਤ ਦੇ ਦੇਵ (ਜਿਹਾ ਕਿ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਨੇ ਹਬਸ਼ੀ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ) ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਪਾਠਕਜਨ ਆਪ ਹੀ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕੀ ਉਹ ਗੁਲਾਮ ਜੋ ਜਨਮ-ਭਰ ਦੇ ਕੈਦ ਸਨ, ਝੱਟ ਪੱਟ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਉਪਰ ਹੱਸਣ, ਨੱਚਣ, ਟੱਪਣਗੇ ਨਹੀਂ ? ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਗਜ਼ ਗਜ਼ ਨਹੀਂ ਧੜਕੇਗਾ ? ਅਵਸ਼ ਗਦ ਗਦ ਤੇ ਅਨੰਦ ਮਾਣੇਗਾ। ਸੋ ਜੀਕਣ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਰੀਅਤ (Citizenship) ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਨੱਚਦਾ ਟੱਪਦਾ ਹੈ; ਤੀਕਣ ਹੀ ਜਨਮ ਜਨਮਾਂਤਰਾਂ ਦਾ ਕੈਦੀ 'ਨਾਮ ਨਗਰ' ਦੀ ਸ਼ਹਰੀਅਤ ਪਾ ਨਵਾਂ-ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਦਹੋਸ਼ ਹੋਕੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਵਾਂਙ ਕੁਝ ਇਉਂ ਬੁਲਬੁਲ ਕਵਾਲੀ ਛੋੜਦਾ ਹੈ:—

'ਅਬ' ਮੋਹਿ ਖੂਬ 'ਵਤਨ' ਗਹ ਪਾਈ ।
ਊਹਾ ਖੈਰਿ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਕਾਇਮੁ ਦਾਇਮੁ ਸਦਾ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ।
ਦੋਮ ਨ ਸੇਮ ਏਕ ਸੋ ਆਹੀ ।
ਆਬਾਦਾਨੁ ਸਦਾ ਮਸਹੂਰ ।
ਊਹਾਂ ਗਨੀ ਬਸਹਿ ਮਾਮੂਰ ।
ਤਿਉ ਤਿਉ ਸੈਲ ਕਰਹਿ ਜਿਉ ਭਾਵਹਿ ।
ਮਹਰਮ ਮਹਿਲ ਨ ਕੋ ਅਟਕਾਵੈ ।
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਖਲਾਸ ਚਮਾਰਾ ।
ਜੋ ਹਮ-'ਸਹਿਰੀ' ਸੋ ਮੀਤੁ ਹਮਾਰਾ । (ਰਾਗ ਗਉੜੀ)

ਵਾਹ ਵਾਹ ਨਵੀਂ ਸ਼ਹਿਰੀਅਤ ! ਫਿਰ ਸ਼ਹਿਰੀਅਤ ਵੀ ਕੇੜ੍ਹੀ ? ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਦੀ, ਨਿਜ-ਘਰ ਦੀ; ਨਾਮ ਨਗਰੀ ਦੀ ਜਿਸ ਤੁੱਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ

ਅਪਣਾ ਵਤਨ ਸਭ ਤੋਂ ਮਿੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਤਨ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ? ਜਿੱਥੇ ਸਦਾ ਖੈਰ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਚਿਤ੍ਰ ਗੁਪਤਾਂ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ, ਜਿੱਥੇ ਕਾਲਜਮਨ ਤੇ ਜਰਾਸਿੰਧ ਦੇ ਹੱਲੇ ਨਹੀਂ, ਜਿੱਥੇ ਨਾ ਜਮ ਹੈ ਨਾ ਉਹਦੇ ਦੂਤ-ਤਪ ਦੁੱਖ, ਕਾੜ੍ਹੇ, ਚਿੰਤਾ ਆਦਿ। ਇਹ ਨਗਰੀ ਨਿਤ ਨਿਤ ਵਸਦੀ ਹੈ, ਕਾਇਮ ਦਾਇਮ ਹੈ, ਸਦਾ ਸਥਿਰ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ, ਇਸ ਸ਼ਹਿਰੀਅਤ ਦੇ ਅੱਪੜੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਭ ਇੱਕ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਚ ਨੀਚ, ਇੱਕ ਦੋ, ਫਸਟ ਸੈਕੰਡ ਕਲਾਸਾਂ ਨਹੀ; ਇੱਥੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ, ਗੋਰੇ ਤੇ ਕਾਲੇ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਹਨ—ਰੂਪ, ਰੇਖ, ਰੰਗ, ਵਰਨ ਜਾਤ ਪਾਤ ਤੋਂ ਉਤੇ, ਹਾਂ ਇਹ ਨਗਰ ਡਾਢਾ ਮਸ਼ਹੂਰ, ਸਦਾ ਅੰਬਚਲ ਨਗਰ ਹੈ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਸਨੀਕ ਰੱਜੇ, ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੜਾਈ ਭੜਾਈ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇੱਥੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰ ਉਪਰ ਖੱਲ੍ਹ ਮਖੁੱਲ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਜਮ-ਚਪੜਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਟਕਾਂ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ ਜੀ, ਇੱਥੇ ਪੂਰੀ ਖੁਲ੍ਹ, ਪੂਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਪੂਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਜੋ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਗੁਆਚ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਵਾਸਤੇ ਅਸੀਂ ਢਿੱਡ ਦੇ ਭਾਰ ਰੀਂਗੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਣ ਵਾਸਤੇ ਅਸੀਂ ਪਸੂ ਪੰਖੀ ਬਣੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਚੌਰਾਸੀ ਵਾਂਜੇ ਰਹੇ। ਪਰ 'ਨਾਮ' ਦੇ ਚਿੱਠੇ **(Magna-Charta)** ਨੇ ਸਾਡੇ-ਹਬਸ਼ੀ-ਦਿਲਾਂ ਦੇ-ਬੰਧਨ ਇੱਕ ਖਿਣ ਵਿੱਚ ਕੱਟ ਸੁੱਟੇ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋਕੇ ਉੱਚੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਨਾਮ ! ਤੈਂਡੀ ਅਬ-ਚਲ ਨਗਰੀ ਤੋਂ ਧੰਨ ਧਨ, ਚੌਖੰਨੀਏ, ਸੌਖੰਨੀਏ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਜਨਮ ਜਨਮਾਂਤਰਾ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਕੱਟਕੇ ਮਨ ਬਾਂਛਤ ਫਲ ਬਖਸ਼ੇ। ਇਹੋ ਸੁਤੰਤਰ ਨਗਰ ਤਾਂ ਆਤਮਾ ਦਾ ਦੇਸ ਹੈ,ਤੇ ਇੱਥੇ ਅੱਪੜਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਆਤਮ ਦਰਸ਼ਨ ਹਨ। ਇਹ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰੂ ਦਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਨਿਜ ਧਾਮ ਹੈ ਜਿਸ ਨਵ-ਨਗਰ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀਅਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ:—

> "ਅਬਿਚਲ ਨਗਰੁ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰੂ ਕਾ ਨਾਮੁ ਜਪਤ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ ਰਾਮ।
> ਮਨ ਇਛੇ ਸੇਈ ਫਲ ਪਾਏ ਕਰਤੈ ਆਪਿ ਵਸਾਇਆ ਰਾਮ।......
> ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਲਿਹਾਰੀ ਜਿਨਿ ਏਹੁ ਥਾਨੁ ਸੁਹਾਇਆ।"
>
> (ਸੂਹੀ ਮ: ੫)

ਹੇ 'ਆਤਮ ਨਗਰ' ! ਤੂੰ ਧੰਨ ਧੰਨ, ਤੈਂਡੀ ਨਵ- ਉਪਜੀ ਸ਼ਹਿਰੀਅਤ ਵੀ ਧੰਨ ਧੰਨ !!

(੩)

ਆਤਮ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਵੱਡੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਇੱਥੇ ਸਾਡੇ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਅਵਿੱਦਿਆ ਦੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਝੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਪੰਛੀ ਵਾਂਙ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਪਿੰਜਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਕੇ

ਉਡਿਆ ਹੋਵੇ। ਇੱਥੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ, ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੈ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਹੋਰ ਕੀ ਹੈ ? ਭਾਈ ! ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਦੱਸੇ ਕੋਈ ਤਦ ਜੇ ਦੱਸਣ ਦੀ ਹੱਦ ਹੋਵੇ ? ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਹਾਂ ਹਾਂ ਆਨੰਦੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅਨੰਤ ਹੈ, ਇਧਰ ਉਧਰ, ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ, ਉਹ ਦਾ ਫੈਲਾਉ ਬੇਅੰਤ ਹੈ, ਉਹ ਦਾ ਤੇਜ ਬੇਅੰਤ ਹੈ, ਉਹ ਦਾ ਅਨੰਦ ਅਨੰਤ ਹੈ, ਉਹ ਦੀ ਸੱਤਤਾ ਅਨੰਦ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੁਖ ਸੁਖ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਖ ਸੁਖ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹਨ ਜੀਕਣ ਦਿਨ ਰਾਤ ਸੰਧਿਆ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਭੈ ਤੇ ਕਾੜ੍ਹ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂ-ਕਿ ਭੈ ਤਾਂ ਆਪ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇੱਥੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕੌਣ ? ਇੱਥੇ ਆਪ ਨਿਰੋਲ ਆਪਾ ਹੀ ਹੈ ਮੈਲ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ, ਨਿਰਮਲ, ਨਿਰਮੋਲਕ, ਇੱਥੇ ਆਪ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰ ਕਿਉਂਕਿ ਸੋਚ ਤਾਂ ਭੂਤ ਭਵਿੱਖਤ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਧੀ ਹੈ, ਸੋਚ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਰੱਖਕੇ ਭਵਿੱਖਤ ਵੇਲੇ ਅੱਖ ਅੱਡ ਕੇ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਭਾਵ ਕਾਲ ਦੇ ਇੱਕ ਬੰਨੇ ਤੋਂ ਦੁਰਾਡੇ ਬੰਨੇ ਵੱਲ ਝਾਕਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਕਾਲ ਦੀ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ ਅਕਾਲ ਦੀ ਸਦ-ਹੁਣ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ, ਉਥੇ ਸੋਚ ਕਿੱਥੇ, ਵਿਚਾਰ ਕਿੱਥੇ ਢੂੰਡ ਕਿੱਥੇ, ਭਵਿੱਖਤ ਬਾਣੀ ਕਿੱਥੇ ? ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਸਦਾ ਸਦਾ ਖਿੜਿਆ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਅਸੋਚਵਾਂ, ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਾਂ ਅਗੰਮਵਾਂ, ਨਿਰੰਤਰ, ਟਿਕਿਆ, ਵਿਗਾਸਵਾਂ, ਚੰਨ ਚਾਨਣੀ ਵਰਗਾ ! ਇਸ ਅਕਹਿ ਰਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੀਕੂੰ ਵਰਣਨ ਕਰੇ ? ਦੋ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਸ ਆਖੋ : 'ਜੋ ਉਹ ਸੋ ਇਹ' ! ਪਰ ਇਹ ਦੋ ਅੱਖਰ ਦੇਖੋ ਕੀਕਣ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਕੁੱਜੇ ਵਿੱਚ ਡੱਕ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸਵਿਸਥਾਰ ਕਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀਉ ਨੇ ਅਪਣੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਇਉਂ ਉਚਾਰੀ ਹੈ—

"ਨਾ ਓਹੁ ਮਰਤਾ, ਨਾ ਹਮ ਡਰਿਆ ।
ਨਾ ਓਹੁ ਬਿਨਸੈ, ਨਾ ਹਮ ਕੜਿਆ ।
ਨਾ ਓਹੁ ਨਿਰਧਨੁ, ਨਾ ਹਮ ਭੂਖੇ ।
ਨਾ ਓਸੁ ਦੂਖੁ ਨ ਹਮ ਕਉ ਦੂਖੇ ।......
ਨਾ ਓਸੁ ਬੰਧਨ ਨਾ ਹਮ ਬਾਧੇ ।
ਨਾ ਉਸੁ ਧੰਧਾ, ਨਾ ਹਮ ਧਾਧੇ ।
ਨਾ ਉਸੁ ਮੈਲੁ, ਨਾ ਹਮ ਕਉ ਮੈਲਾ ।
ਉਸੁ ਆਨੰਦੁ,, ਤੇ ਹਮ ਸਦ ਕੇਲਾ ।
ਨਾ ਉਸੁ ਸੋਚ, ਨ ਹਮ ਕਉ ਸੋਚਾ ।
ਨਾ ਉਸੁ ਲੇਪੁ ਨ ਹਮ ਕਉ ਪੋਚਾ ।
ਨਾ ਉਸੁ ਭੂਖ, ਨ ਹਮ ਕਉ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ।
ਜਾ ਉਹੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤ ਹਮ ਜਚਨਾ ।
ਨਾਨਕ ਗਰਿ ਖੋਏ ਭ੍ਰਮ ਭੰਗਾ ।
'ਹਮ' 'ਓਇ' ਮਿਲਿ ਹੋਏ 'ਇਕਰੰਗਾ' ।" (ਆਸਾ ਮ: ੫)

'ਹਮ' ਤੇ 'ਓਇ' ਮਿਲ ਕੇ 'ਇੱਕ ਰੰਗਾ' ਹੋ ਗਏ ! ਸੋਹਣਾ, ਸੁਹਾਵਣਾ ਇਕ ਰੰਗ !! ਸੁਨਹਿਰੀ ਇੱਕ ਰੰਗ !! ਓ ! ਸੁਹਾਵਣਿਆ ਇੱਕ ਰੰਗਾ, ਤੇਂਡੀ ਰੰਗਤ ਅਨੋਖੀ ਹੈ, ਲਾਲੋ ਲਾਲ ਗੁਲਾਲ, ਸਾਵੀ ਨੀਲੀ, ਸਤਰੰਗੀ, ਸੌ-ਰੰਗੀ, ਚਿਤ-ਮਿਤਰੀ. ਅਰਸ਼-ਚੁੰਮਵੀਂ, ਵਚਿੱਤਰ, ਵਿਲੱਖਣ, ਅਨੂਠੜੀ, ਅਨੂਪਮ, ਅਣਡਿੱਠ, ਬੇਰੰਗੀ-ਰੰਗੀ, ਮੋਹਣੀ ਮਨ-ਮੋਹਣੀ, ਦਿਲ-ਖਿੱਚਵੀਂ, ਚਿਤ-ਚੋਰ, ਲਾਡ-ਲਾਡਵੀਂ, ਚਿਤ-ਚੁੰਮਣੀ, ਅਮੋਲਕ, ਸਦ-ਬਦਲਵੀਂ, ਸਦ-ਟਿਕਵੀਂ, ਸਦਸੋਹਣੀ, ਸਦ-ਸੱਜਰੀ, ਸਦ-ਸੱਤ, ਸਦ-ਸੁੰਦਰ, ਸਦ-ਸੁਚੇਤ, ਅਲਖ, ਅਪਾਰ, ਅਗੋਚਰ......'ਨਾਨਕ, ਨਾਨਕ, ਨਾਨਕ ਮਈ'......ਬਸ ਇਹ, ਇਹੋ, ਅਕਹਿ 'ਇੱਕ ਰੰਗ'......ਹਾਂ ਇਹੋ ਹੀ ਤਾਂ ਆਤਮ ਦਰਸ਼ਨ ਯਾ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਮੂਖ ਮੰਤਵ (**Be-all & end-all of Sikhism**) ਚਲੂਲੜੇ "ਇੱਕ ਰੰਗ" ਚੋਖੰਨੀਏ, ਸੋਖੰਨੀਏ, ਖੰਨ-ਖੰਣੀਏ ?!!!

੧੫.
ਅੰਤਮ-ਬੇਨਤੀ

'ਹੇ ਗੋਬਿੰਦ, ਹੇ ਗੋਪਾਲ, ਹੇ ਦਇਆਲ ਲਾਲ !' ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੋਥੀ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੂੰਹ ਨਿੱਕਾ ਗੱਲ ਵੱਡੀ ! ਹੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕੌਣ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਖੂਹ ਦਾ ਡੱਡੂ ਕੀਕਣ ਸਾਗਰ ਦੀ ਮਿਤਿ ਨੂੰ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:—

"ਕੋਇ ਨ ਜਾਨੈ ਤੁਮਰਾ ਅੰਤੁ ।
ਊਚੇ ਤੇ ਊਚਾ ਭਗਵੰਤ ।
ਸਗਲ ਸਮਗ੍ਰੀ ਤੁਮਰੈ ਸੂਤ੍ਰਿ ਧਾਰੀ ।
ਤੁਮਤੇ ਹੋਇ ਸੁ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ।
ਤੁਮਰੀ ਗਤਿ ਮਿਤਿ ਤੁਮਰੀ ਜਾਨੀ ।
ਨਾਨਕ ਦਾਸ ਸਦਾ ਕੁਰਬਾਨੀ ।" (ਸੁਖਮਨੀ ਮ: ੫)

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਭੁੱਲ-ਚੁੱਕ ਦਾਸ ਦੀ ਹੈ:—

"ਜੇਡਾ ਸਮੁੰਦ ਸਾਗਰ ਨੀਰਿ ਭਰਿਆ, ਤੇਤੇ ਅਉਗਣ ਹਮਾਰੇ ।
ਦਇਆ ਕਰਹੁ ਕਿਛੁ ਮਿਹਰ ਉਪਾਵਹੁ ਡੁਬਦੇ ਪਥਰ ਤਾਰੇ ।"

ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਹੈ, ਔਗਣਾਂ ਨੂੰ ਨਾਂ ਚਿਤਾਰਨਾ !

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਹੋ, ਅਸੀਂ ਭੁੱਲਣਹਾਰ ਬਾਲਕ ਹਾਂ ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਤਾਣ, ਪ੍ਰਾਣ, ਮਾਣ ਹੋ, ਅਸੀਂ ਨਿਤਾਣੇ, ਨਿਮਾਣੇ, ਅੰਞਾਣੇ ਹਾਂ ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਪਰਬਤ, ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਓਲ੍ਹਾ ਹੋ, ਅਸੀਂ ਡਾਵਾਂ ਡੋਲ ਬੋਲੇ ਹਾਂ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਨਵਨਿਧ, ਰਿਧ, ਸਿੱਧ ਭੰਡਾਰੀ ਹੋ, ਅਸੀਂ ਨਿਰਧਨ, ਭਿਖਾਰੀ ਹਾਂ ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਓਤ-ਪੋਤ, ਸਰਬ ਜੋਤ ਹੋ, ਅਸੀਂ ਕੁਚਲ, ਕਠੋਰ, ਕਾਮੀਂ ਹਾਂ ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਨਿਰਭਉ, ਨਿਰਵੈਰ, ਅਜੂਨੀ ਹੋ, ਅਸੀਂ ਬੇਅਕਲ ਵਿਆਕਲ ਹਾਂ ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਸੁਘੜ, ਸੁਜਾਨ, ਬਿਚੱਖਣ ਹੋ, ਅਸੀਂ ਖਿਣ ਖਿਣ ਭੁਲਣ ਹਾਰ ਹਾਂ ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਦੇਵਨਹਾਰ ਦਾਤਾਰ ਹੋ, ਅਸੀਂ ਲੂਣ ਹਰਾਮੀ ਗੁਨਹਾਗਾਰ ਹਾਂ

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਕਰਤੇ-ਧਰਤੇ, ਅੰਤਰ-ਬਾਹਰ, ਭਰਪੂਰ ਹੋ, ਅਸੀਂ ਅੰਨ੍ਹੇ ਲੂਲੇ, ਕੁਸ਼ਟੀ ਕੈਦੀ ਹਾਂ ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਮਿਹਰਵਾਨ, 'ਜੀਆ-ਸਗਲ-ਕੋ-ਦੇਵਉ ਦਾਨ' ਹੋ ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਦਰ ਦੇ ਸੂਕਰ-ਕੂਕਰ ਹਾਂ ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਸਮਰਥ ਸਰਨ ਜੋਗ ਹੋ, ਅਸੀਂ ਅਥ, ਕਚ, ਨਿਕਚ ਹਾਂ ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ, ਪੂਰਨਬ੍ਰਹਮ ਹੋ, ਅਸੀਂ ਪਾਪੀ, ਨਿਰਗੁਣ ਹਤਿਆਰੇ ਹਾਂ ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਦੀਨਾ-ਨਾਥ, ਅਨਾਥ, ਕਰੁਣਾ-ਮੈ ਹੋ, ਅਸੀਂ ਪਤਿਤ, ਦੀਨ, ਅਧੀਨ ਹਾਂ ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਅਗਮ, ਅਗੋਚਰ, ਅਬਿਨਾਸੀ ਹੋ ਅਸੀਂ ਕਾਲ ਜਾਲ ਜੰਜਾਲੀ ਹਾਂ ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਦੂਖ ਭੰਜਨ, ਅਘਖੰਡਣ ਹੋ ਅਸੀਂ ਲੋਭੀ, ਮੋਹੇ ਅਹੰਕਾਰੀ ਹਾਂ ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਗੁਣ ਨਿਧਾਨ, ਨਿਰਾਧਾਰਾਂ ਅਧਾਰ ਹੋ, ਅਸੀਂ ਮਤਹੀਣ ਗੁਣਹੀਣ ਬਲਹੀਣ ਹਾਂ ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਅਪਰੰਪਰ, ਅਗਾਧ ਬੋਧ, ਅਪਾਰ ਹੋ, ਅਸੀਂ ਨੀਚ ਕੀਟ ਪਸ਼ੂ ਹਾਂ ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਮੋਹਨ, ਮਨ-ਮੋਹਨ ਜਗਮੋਹਨ ਹੋ, ਅਸੀਂ ਕਾਲੇ-ਕੋਲੇ, ਬਾਉਲੇ ਹਾਂ ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਕਰਨ-ਕਾਰਣ ਕਿਰਪਾ ਕਰਣ ਹੋ, ਅਸੀਂ ਅਪਰਾਧੀ, ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਹਾਂ ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਭਗਤਵਛਲ, ਦੀਨ ਦਿਆਲ ਹੋ, ਅਸੀਂ ਪਤਿਤ, ਖਚਤ ਨੀਚ ਕੀਚ ਹਾਂ ।

ਨਾਥ ਜੀ ! ਪੈਜ ਰਖ ਲਓ ਅਨਾਥਾਂ ਦੀ !
ਲਾਲ ਜੀ । ਸਤਨ ਪਰੇ ਕੀ ਲਾਜ ਰਖ ਲਓ !
ਪ੍ਰੀਤਮ ਜੀ ! ਅਪਣਾ ਬਿਰਦ ਸੰਭਾਲੋ, ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰੋ !!!
ਰਾਖਹੁ ਆਪਨੀ ਸਰਨਿ ਪ੍ਰਭ ! ਮੋਹਿ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰੇ ।
ਸੇਵਾ ਕਛੂ ਨ ਜਾਨਊ, ਨੀਚ ਮੂਰਖਾਰੇ ।
ਮਾਨੁ ਕਰਉ ਤੁਧੁ ਊਪਰੇ, ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪਿਆਰੇ ।

ਹਮ ਅਪਰਾਧੀ ਸੁਦ ਭੂਲਤੇ, ਤੁਮ ਨਿਰਗੁਨ ਦਾਤਾਰੇ ।
ਦਾਸੀ ਸੰਗਿਤ ਪ੍ਰਭੂ ਤਿਆਗਿ, ਏ ਕਰਮ ਹਮਾਰੇ ।
ਤੁਮੁਦੇਵਹੁ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਦਇਆ ਧਾਰ, ਹਮ ਅਕਿਰਤਘਨਾਰੇ ।
ਲਾਗਿ ਪਰੇ ਤੇਰੇ ਦਾਨ ਸਿਉ, ਨਹਿ ਚਿਤਿ ਖਸਮਾਰੇ ।
ਤੁਝਤੇ ਬਾਹਿਰ ਕਿਛੁ ਨਹੀਂ, ਭਵ ਕਾਟਨਹਾਰੇ ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸਰਣ ਦਇਆਲ ਗੁਰ, ਲੇਹੁ ਮੁਗਧ ਉਧਾਰੇ । (ਬਿਲਾਵਲ ਮ: ੫)

ਹਾਂ ਜੀ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਤੁਸਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਦਿਨ ਰਾਤ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ, ਆਕਾਸ਼ ਜਿੱਡੀ ਵਿੱਥ ਹੈ । ਇਸ ਵਿੱਥ ਨੂੰ ਕੀਕਣ ਕੱਢੀਏ, ਇਸ ਪਤਾਲ ਵਰਗੇ ਟੋਏ ਨੂੰ ਕੀਕਣ ਭਰੀਏ ? ਹੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ, ਸਾਡਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿਰਪਾ ਕਰੋ ਤਾਂ ਇਹ ਡੂੰਘਾ ਖੱਪਾ ਭਰੀਣ ਹੋਵੇ । ਅਸੀਂ ਪਾਪੀ ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਪਾਪ ਖੰਡਣ ਹੋ, ਮਿਹਰ ਕਰੋ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਔਸ਼ਧੀ ਦਿਓ ਜੋ ਸਾਡੇ ਮੋਏ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰੇ । ਹਾਂ ਜੀ, ਸਾਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ, ਉਸ ਅਕਸੀਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਉਸ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਔਸ਼ਧੀ ਦੀ ਜੋ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਖਦੇ ਹਾਂ ।

'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' !

ਇਹ ਪੋਥੀ ਸਿਰਫ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਜਦ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਦੀ ਲੋੜ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਭਾਵ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇਗੀ । ਉਹ ਸਾਧਨਾ "ਗਿਆਨ ਗੁੜ੍ਹਤੀ" ਵਿੱਚ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਜਦ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਪੀ ਕੇ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਣਗੇ, ਪਹਿਲੋਂ ਝੁੰਡ ਵਿੱਚ, ਫਿਰ 'ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਝੁੰਡ' ! ਇਹ ਅਵਸਥਾ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ-ਦਰਸ਼ਨ' ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਚਿਤਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਤੇ ਮੁੜ ਫਿਰ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਸਾਗਰ ਦੀ ਲੋੜ ਵਧੇਰੇ ਭਾਸੇਗੀ ਤਾਂ ਜੁ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਡੁਬਕੀਆਂ ਮਾਰੀਏ । ਸੋ ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਾਗਰ, ਖੀਰ ਸਾਗਰ, ਸਾਡੇ-ਸਤਿਗੁਰੂ, ਨਿਰੰਕਾਰ-ਰੂਪ, ਰੱਬੀ ਜੋਤ:—

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਜੀਉ ਹਨ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ (ਗਿਆਨ ਗੁੜ੍ਹਤੀ, ਆਤਮ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਰਸ਼ਨ) ਪੋਥੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕੁੱਜੀਆਂ ਹਨ !

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਅੰਤ ਇਹੋ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਜੁ ਆਪਣੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 'ਨਾਮ ਦਾਨ' ਦਿਉ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਬਗੈਰ ਭਾਂਵੇਂ ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਅੱਖਾਂ ਹਨ ਪਰ ਅਸੀਂ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹਾਂ, ਨਾਮ ਬਿਨਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਸਨ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਲੂਲੇ ਹਾਂ,'ਨਾਭ' ਬਿਨਾਂ ਸਾਡੀ ਮਨ; ਚਤਰਾਈ ਤੇ ਕਮਾਈ ਸਾਰੀ ਬਿਰਥੀ ਹੈ । ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਅਸੀਂ, ਮੇਲੇ ਅਤੀ ਦੁਰਬਲ

ਤੇ ਪਤਿਤ ਹਾਂ, ਸਾਨੂੰ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਦਾਤ ਦੇਕੇ ਫਿਰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰੋ—

ਹਮ ਮੈਲੇ ਤੁਮ ਊਜਲ ਕਰਤੇ,
ਹਮ ਨਿਰਗੁਨ ਤੂ ਦਾਤਾ ।
ਹਮ ਮੂਰਖ ਤੁਮ ਚਤੁਰ ਸਿਆਣੇ ।
ਤੂ ਸਰਬ ਕਲਾ ਕਾ ਗਿਆਤਾ ।
ਮਾਧੋ ਹਮ ਐਸੇ ਤੂ ਐਸਾ ।
ਹਮ ਪਾਪੀ ਤੁਮ ਪਾਪ ਖੰਡਨ,
ਨੀਕੋ ਠਾਕੁਰ ਦੇਸਾ । ਰਹਾਉ ।
ਤੁਮ ਸਭ ਸਾਜੇ ਸਾਜਿ ਨਿਵਾਜੇ,
ਜੀਉ ਪਿੰਡੁ ਦੇ ਪ੍ਰਾਨਾ ।
ਨਿਰਗੁਨੀਆਰੇ ਗੁਨੁ ਨਹੀਂ ਕੋਈ,
ਤੁਮ ਦਾਨੁ ਦੇਹੁ ਮਿਹਰਵਾਨਾ ।

ਹਾਂ ਪਿਤਾ ਜੀ, ਦਾਨ ਦੇਓ ਤਾਂ ਜੁ ਅਸੀਂ ਸ਼ੁੱਧ 'ਖਾਲਸਾ' ਬਣਕੇ ਫਿਰ ਚਮਕੀਏ !

APPENDIX

੧

੧ੴ ਸਤਿ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਹੇਮਕੁੰਟ ਪਰਬਤ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ?

ਹੇਮ ਕੁੰਟ ਪਰਬਤ ਹੈ ਜਹਾਂ । ਸਪਤ ਸ੍ਰਿੰਗ ਸੋਭਤ ਹੈ ਤਹਾਂ ।
ਤਹਿ ਹਨ ਅਧਿਕ ਤਪਸਯਾ ਸਾਧੀ ।...ਦ੍ਵੈ ਤੇ ਏਕ ਹ੍ਵੈ ਗਯੋ ।

(ਬਚਿਤਰ ਨਾਟਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦)

"੧ੳ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ" ਦੇ ਮਹਾਂ-ਪਵਿੱਤਰ ਵਾਕ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਅੱਗੇ ਆਵੇਂਗਾ ਉਹ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਸਗੋਂ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਖਾਸ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਕ-ਲੇਖ ਆਤਮਕ ਅਖਵਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਜਦ ਤੌੜੀ ਦਿਆਲੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ (ਨਦਰ) ਉਸ ਉਪਰ ਨਾ ਪਵੇ । ਚੰਨ ਤੇ ਤਾਰੇ ਜੋ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਮਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਕੋਲੋਂ ਵਧ ਵਧ ਕੇ ਹੰਭਲੀ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੁ ਰਾਤ ਦੀ ਕਲਿੱਤਣ ਨੂੰ ਅਰਸ਼ੀ ਰੰਗ ਨਾਲ ਰੰਗਣ, ਭਾਵੇਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕਿਉਂ ਮਿਚਨ ਕਿ ਬਹੁਤੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਮੇਰੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਸਭ ਨੂੰ ਚੰਨ ਕੋਲੋਂ ਹਾਰ ਆਖਰ ਸ਼ਰਮਾਣਾ ਹੀ ਪਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੈ, ਪਰ ਕੀ ਚੰਨ ਕੀ ਤਾਰੇ ਸਭ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਸੂਰਜ ਦੇ ਭਿਖਾਰੀ ਹਨ ਜੋ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਦੇਂਦਾ ਤੇ ਦੇ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸੂਰਜ ਲੁਕ ਜਾਵੇ ਪਰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਚੰਦ ਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਤ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭ ਆਤਮਕ ਲੇਖ ਉਸ ਇੱਕੋ ਰੰਗ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਹਨ ਜੋ ਗੁਪਤ ਪ੍ਰਗਟ, ਇੱਕੋ ਇਕ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਜੋ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਿਸਦਾ ਮਹਾਂ ਮਿੱਠਾ ਨਾਮ '੧ੳ ਸਤਿਗੁਰ' ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਏਕੰਕਾਰ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਜਗਤ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਬਣਕੇ ਸਚਖੰਡ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲੈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ । ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਆਪਣੀ ਪਵਿੱਤਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਮੁੱਲ ਲਏ ਬਗੈਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਦਾ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਆਪਣੀ ਸੀਤਲ ਰੌਸ਼ਨੀ ਬਗੈਰ ਮੰਗੇ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾ ਦੇਂਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਜਗਤ ਪਿਤਾ ਅਪਣੀ ਮਿਹਰ ਅਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਹਰ ਵੇਲੇ, ਹਰ ਘੜੀ, ਦਮ-ਬਦਮ ਲਗਾਤਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰੇ, ਉਹ ਦਾਤਾਰ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ :—

"ਦੇਂਦਾ ਦੇ ਲੈਦੇ ਥਕਿ ਪਾਹਿ । ਜੁਗਾ ਜੁਗੰਤਰਿ ਖਾਹੀ ਖਾਹਿ ।"

ਜੋ ਦਾਤ ਕਰਤੇ ਦੇ ਆਤਮਕ-ਭੰਡਾਰ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ "ਪ੍ਰਸਾਦਿ" ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਯਾ ਸਪਤਾਹਕ ਪਾਠ ਮਗਰੋਂ ਜੋ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦੇ ਗੱਫੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਹੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ—ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸਾਨੂੰ ਉਸ 'ਅਰਸ਼ੀ-ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ' ਦੀ ਯਾਦ ਕਰੁਵਾਏ ਜੋ ਆਤਮਕ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਗੰਗਾ-ਜਮਨਾ ਵਾਂਙ ਹਰ ਵਕਤ ਫੁਟ ਫੁਟ ਕੇ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਆਰੀਆਵਰਤ ਦੇ ਸੁੱਕੇ ਸੜੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੀਤਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਤਨਾ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਹਿਮਾਲਾ ਦੇ ਸਭ ਪੁੱਤਰ ਧੀਆਂ—ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੈਲਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਚਿੱਟੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ ਦੌੜਦੀਆਂ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਹਰ ਦੀ ਝਰਨਾਟ ਤਾਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਫੁਟ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਦੇ ਭਾਗ ਹੋਣ ਉਹ ਇਸ ਅਖੁੱਟ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚੋਂ ਆਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਂਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਆਪੋ-ਧਾਪੀ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਪਏ ਖਰਾਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੋ ਪ੍ਰੇਮੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਵਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਹੁਕਮ' ਦੀ ਕਾਰ ਹੀ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ :—

ਉਠਤ ਬੈਠਤ ਸੋਵਤ ਜਾਗਤ ਇਹੁ ਮਨੁ ਤੁਝਹਿ ਚਿਤਾਰੇ।"

ਉਹ ਸੁੱਤਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਲਿਵ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਕਮ ਦੀ ਹੀ ਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਟੁਰਦੇ ਤਾਂ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਹਨ ਪਰ ਪੈਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਹੀਂ ਉਹ ਵੇਖਦੇ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹਨ ਪਰ ਅੱਖਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕਾਰ ਤਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਹੱਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਤਮ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਤਮ-ਰੂਪ ਹੀ ਹਨ। ਹੱਥ ਪੈਰ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਤਾਂ ਅੰਤਕੀ (Finite) ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਲਿਵ-ਲੀਨ ਗੁਰਮੁਖ ਅੰਤ ਨੂੰ ਚੀਰ ਬੇ-ਅੰਤ (Infinite) ਨਾਲ ਰਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ? ਅਕਾਸ਼ ਉੱਤੇ ਸੱਤਵੇਂ ਅਕਾਸ਼ ਉਪਰ ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਕਿੱਥੇ ਹਨ ? ਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਸੱਤਵੇਂ ਪਤਾਲ ਵਿੱਚ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭੁਜਾਂ ਕਿਤਨੀਆਂ ਹਨ। ਦੋ ਨਹੀਂ ਸਹੰਸਰ ਹਨ ਸਹੰਸਰ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਲੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਅਸੰਖਾਂ ਹਨ, ਅਸੰਖਾਂ ਨਹੀਂ ਅਗਮ ਅਗਮ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ "ਅਸੰਖ ਕਹਹਿ ਸਿਰਿ ਭਾਰੁ ਹੋਇ।" ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕਿਤਨੀਆਂ ਹਨ ? ਦੋ ਨਹੀਂ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਹਨ ਹਾਂ ਜੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਇੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ! ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹਨ :—

'ਸਹਸ ਤਵ ਨੈਨ ਨਨ ਨੈਨ ਹਹਿ ਤੋਹਿ ਕਉ,
ਸਹਸ ਮੂਰਤਿ ਨਨਾ ਏਕ ਤੋਹਿ।
ਸਹਸ ਪਦ ਬਿਮਲ ਨਨ ਏਕ ਪਦ ਗੰਧ ਬਿਨੁ
ਸਹਸ ਤਵ ਗੰਧ ਇਵ ਚਲਤ ਮੋਹੀ।" (ਧਨਾਸਰੀ ਮ: ੧)

ਇਹ ਜਾਗਦੀਆਂ ਜੋਤ, ਇਹ ਮਰਜੀਵੜੇ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮੁਕਤ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਰਸਨਾ ਦੁਆਰਾ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ :—

ਅਖੀ ਬਾਝਹੁ ਵੇਖਣਾ ਵਿਣੁ ਕੰਨਾ ਸੁਨਣਾ ।
ਪੈਰਾਂ ਬਾਝਹੁ ਚਲਣਾ ਵਿਣੁ ਹਥਾ ਕਰਣਾ ।
ਜੀਭੈ ਬਾਝਹੁ ਬੋਲਣਾ ਇਉ ਜੀਵਤ ਮਰਣਾ ।
ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਣਕੈ ਤਉ ਖਸਮੈ ਮਿਲਣਾ । (ਵਾਰ ਮਾਝ)

ਇਸ 'ਹੁਕਮ' ੴ ਦੀ ਕਾਰ ਯਾ ਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਦੀ 'ਮੁਹਰ-ਛਾਪ' ਉਪਰ ਲਿਖਆ ਵਾਕ '੧ਓ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਹੈ । ਜੇ ਧੁਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਮੁਹਰ ਨਾ ਵਰਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਕਾ ਨਕਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ । ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਯਾ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਆਤਮਕ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਉਹ-ਵੀ ਧੁਰ-ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣ । ਨਹੀਂ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ, ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਲੇਖਕ ਆਪ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ, ਪਰ ਆਤਮਕ ਲਿਸ਼ਕਾਂ ਯਾ ਖੂਬੀਆਂ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੈਭੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਨ—ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਜਿਤਨੀਆਂ ਛਾਈਆਂ ਹੋਣ ਉਤਨਾ ਹੀ ਉਹ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਘੱਟ ਪਲਟ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਾ ਆਉਣਾ ਯਾ ਨਾ ਆਉਣਾ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਸ਼ੀ ਲਿਸ਼ਕ ਆਤਮਾ ਦੀ ਹੈ, ਸੁਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ ।

ਇਹ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਮਗਰੋਂ (ਜਿਸ ਦਾ ਲਿਖਣਾ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ) ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਲੇਖ ਵਲ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ । ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ "ਹੇਮ ਕੁੰਟ" ਵਿਚ ਤਪ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਨਮ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇਂ ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਿਚ ਇਤਨੇ ਲਿਵਲੀਨ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਦ੍ਵੈਤ ਸਭ ਉਡ ਗਈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਏਕੰਕਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਤਨੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਹੋਈ ਕਿ ਫਿਰ ਜ਼ਨਮ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨ ਰਹੀ । ਪਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਅਟਲ ਹੈ, ਤੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜੁਗੋ ਜੁਗ ਭਗਤ ਅਉਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਸਮ ਪਿਤਾ ਕਾਲੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ । ਆਪ ਬੀਤੀ, ਆਪ ਲਿਖੀ ਸੁਗੰਧਤ ਬਾਣੀ ਇਤਨੀ ਮਿੱਠੀ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰੀ ਲਿਖੇ ਬਗੈਰ ਅਨੰਦ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਥੋੜੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਚੌਪਈਆਂ ਹੇਠਾਂ ਫਿਰ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ:—

ਅਬ ਮੈਂ ਆਪਨੀ ਕਥਾ ਬਖਾਨੋ ।
ਤਪ ਸਾਧਤ ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਮੁਹਿ ਆਨੋ ।
ਹੇਮ ਕੁੰਟ ਪਰਬਤ ਹੈ ਜਹਾਂ ।
ਸਪਤ ਸ੍ਰਿੰਗ ਸੋਭਤ ਹੈ ਤਹਾਂ ।
ਸਪਤ ਸ੍ਰਿੰਗ ਤਹਿ ਨਾਮ ਕਹਾਵਾ ।
ਪੰਡੁ ਰਾਜ ਜਹਿ ਜੋਗ ਕਮਾਵਾ ।

ਤਹਿ ਹਮ ਅਧਿਕ ਤਪੱਸਿਆ ਸਾਧੀ ।
ਮਹਾਂਕਾਲ ਕਾਲਿਕਾ ਅਰਾਧੀ ।
ਇਹ ਬਿਧਿ ਕਰਤ ਤਪੱਸਯਾ ਭਯੋ ।
ਦ੍ਵੈ ਤੇ ਏਕ ਰੂਪ ਹੈ ਗਯੋ ।
ਤਾਤ ਮਾਤ ਮੁਰ ਅਲਖ ਅਰਾਧਾ ।
ਬਹੁ ਬਿਧ ਜੋਗ ਸਾਧਨਾ ਸਾਧਾ ।
ਤਿਨ ਜੋ ਕਾਰੀ ਅਲਖ ਕੀ ਸੇਵਾ ।
ਤਾਂਤੇ ਭਏ ਪ੍ਰਸੰਨ ਗੁਰਦੇਵਾ ।
ਤਿਨ ਪ੍ਰਭੁ ਜਬ ਆਯਸ ਮੁਹਿ ਦੀਆ ।
ਤਬ ਹਮ ਜਨਮ ਕਲੂ ਮਹਿ ਲੀਆ ।
ਚਿਤ ਨ ਭਯੋ ਹਮਰੋ ਆਵਨ ਕਹਿ ।
ਚੁਭੀ ਰਹੀ ਸ੍ਰੁਤ ਪ੍ਰਭੁ ਚਰਨਨ ਮਹਿ ।
ਜਿਉਂ ਤਿਉਂ ਪ੍ਰਭੁ ਹਮ ਕਉ ਸਮਝਾਯੋ ।
ਇਮ ਕਹਿਕੈ ਇਹ ਲੋਕ ਪਠਾਯੋ ।

ਇਹ ਮਿੱਠੇ ਤੇ ਰਸ-ਭਰੇ ਵਾਕ ਮੈਂ ਨਿੱਕਿਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਅਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਤੋਂ ਸੁਣੇ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਹੇਮ-ਕੁੰਟ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਦਸਮ ਪਿਤਾ ਨੇ ਸਾਧਨਾ ਸਾਧੀ ਸੀ । ਪਰ ਅਗਲੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ-'ਸਪਤ ਸ੍ਰਿੰਗ'-ਸਾਫ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਦੀ ਸਿਖਰ ਚੋਟੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਚੋਟੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਸਗੋਂ ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਵਾਂਗ ਤਿੰਨ ਚੋਟੀਆਂ, ਤਿੰਨ ਨਹੀਂ ਸੱਤ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਉਸ ਵਕਤ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਖ਼ਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਤਨੀ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਉਪਰ ਜਿਹੜੀ ਵੀਹ ਪੰਝੀ ਹਜ਼ਾਰ ਫੁੱਟ ਉੱਚੀ ਹੋਵੇ ਕੌਣ ਬੈਠ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਕੀ ਉਥੇ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਬਰਫ਼ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ? ਕੀ ਅਜਿਹੀ ਚੋਟੀ ਉਪਰ ਕੋਈ ਕੰਦਰਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀ ਰਹਿਕੇ ਤਪੱਸ਼ਿਆ ਕਰ ਸਕੇ ? ਕਈ ਖ਼ਿਆਲ ਦਿਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ । ਸਾਇੰਸ ਤਾਂ ਇਹ ਆਖਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਪਰ ਯਕੀਨ (Faith) ਆਖਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਆਨੇ ਸੱਚ ਹੈ । ਜਦ ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਭੁਲ ਗਈ । ਪਰ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਇਨਾਮ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੜੀ ਅਨੋਖੀ ਪੁਸਤਕ ਮਿਲੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਅੱਜ ਤੋੜੀ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਮਝ ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਪਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਸੀ । ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਨਾਮ 'ਡੀਵਾ-ਈਨ ਕਾਮੈਡੀ' (Divine Comedy) ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਯੋਰਪ ਦੀ ਮੰਨੀ-ਪ੍ਰਮੰਨੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਡੈਂਟੇ (Dante) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਬਾਈਬਲ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਇੱਕ ਮੋਟੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਬੀਟਰਸ (Beatr ce) ਜਿਸ ਨੂੰ ਢੂੰਡਣ ਡੈਂਟੇ ਟੁਰਿਆ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਛੋਟੀ

ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ, ਪਰ ਢੂੰਢਦੇ ਢੂੰਡਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਉੱਪਰ ਜਾ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਨਰਕ ਤੇ ਬੈਕੁੰਠ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਡਾਢਾ ਸੋਹਣਾ ਖਿੱਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਭੇਤ ਮੈਨੂੰ ਤਦੋਂ ਸਮਝ ਨਾਂ ਆਏ ਪਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਅਸਮਾਨ ਜਿੱਥੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਹਮ ਕੁੰਟ ਵਾਂਙ ਬੜਾ ਉੱਚਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਖਰ-ਚੋਟੀ ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀਆਂ ਚੇਤੇ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਗਈਆਂ ਪਰ ਹਿਮਾਲੀਆ ਵਰਗੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਚੇਤੇ ਵਿੱਚ ਛੁਪਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਬੈਠੀ ਰਹੀ।

ਨਿੱਕਿਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵੀ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ 'ਉਡਾਰੀ' ਅਤੇ ਗੋਸ਼ਟ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਕਿਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਇਕ ਪਰਬਤ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਦੂਜੇ ਪਰਬਤ ਤੇ ਗਏ, ਕੈਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਧ੍ਰੂ ਵਲ ਗਏ ਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ, ਸਿੱਧਾਂ, ਦੱਤਾ ਤ੍ਰੈ,

1. 'ਨਾਮ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਥੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਅਰਸ਼ (Empyrean) ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਬੀਟਰਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੋਕੇ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਭੇਦ ਡੈਂਟੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਖੁੱਲਦਾ ਹੈ :—

Dante's Divine Comedy :

O Eternal light !

Sole in Thyself Thou dwellest; and of Thyself
Sole understood, past, present or to come,
Thou umiledst on that circling, which in Thee
Seem'd as reflected splendour, while I mused;
For I therein, methought, in its own hue
Beheld our image painted, steadfastly.
I, therefcre, pored upon the view. As one
Who, vers'd in geometric lore would fain
Measure the circle; and though pondering long
And deeply, that beginning, which he needs
Finds not; e'en such was I, intent to scan
The uovel wonder, and trace out the form,
How to the circle fitted, and therein
How placed, but the flight was not for my wing.
Here vigour fail'd the towering fantasys.
But yet the will roll'd onward, like a wheel
In even motion; by the Love impell'd,
That moves the sun in heaven and all the stars.

ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਅਤੇ ਹਰ ਮਹਾਤਮਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਜਿੱਤਦੇ ਜਿੱਤਦੇ ਐਨ ਸੱਚ ਖੰਡ ਨੂੰ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸਾਖਿਆਤ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਸਵਾ ਲੱਖ ਪਰਬਤ ਲੰਘਿਆ, ਅੱਗੇ ਸੁਮੇਰ ਜਾਇ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਜਹਾਂ ਮਹਾਂਦੇਵ ਕਾ ਅਸਥਾਨ ਥਾ।' ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਉਡਾਰੀਆਂ' ਅਤੇ ਹਮਾਲੀਆ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਪੜ੍ਹਕੇ 'ਸੁਮੇਰ' ਤਰਬਲ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਡਾਢਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਹੋ ਹੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸਾਂ ਜਿਹੜੀ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਖਿੱਚੀ ਹੈ—ਇਕ ਪਹਾੜ ਦੇ ਉਪਰ ਦੂਜਾ ਹੋਰ ਪਹਾੜ, ਇਕ ਐਲਪਸ (Alps) ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਪਹਾੜ, ਹਿਮਾਲੀਆ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇਕ ਹੋਰ ਧੌਲ-ਗਿਰੀ, ਐਵਰਸਟ ਤੇ ਕੰਚਨ ਗੰਗਾ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਚੋਟੀ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਯਾ ਉਸ ਦਾ ਚੇਲਾ.........ਸਭ ਤੋਂ ਅਖੀਰ ਕੈਲਾਸ਼ ਨਾਲੇ ਮਾਨਸਰੋਵਰ, ਜਿੱਥੇ ਹੰਸ ਮੋਤੀ ਚੁਗ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਤੇ ਕਲੋਲ ਕਰਦੇ ਹਨ! ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਕਿਹੋ ਹੀ ਧੰਨ ਭਾਗ ਹੋਣ।

ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਦਾ ਹਾਲ ਮੈਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦੀ ਉਚਾਈ ੮੪੦੦੦ ਯੋਜਨ ਦੱਸੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ੧੬੦੦੦ ਯੋਜਨ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਕੀ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਬਰਫ਼ ਦਾ ਘਰ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਦਾ ਘਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਮਿਸਰ ਦੇ ਪਿਰੇਮਿਡਜ਼ (Pyramids) ਵਾਂਙੂ ਖਿੱਚੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਚਾਰ ਪਾਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਬਤ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਲਾਲ ਮੋਤੀਆਂ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਰੋਕਣ ਲਈ ਚਾਰ ਦਿਗਪਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਚੋਟੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਢਾਢੀ, ਗੰਧਰਵ, ਅਪੱਛਰਾਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਤੇ ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਅਕਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦੀ ਕਿ ਐਸਾ ਕੋਈ ਪਹਾੜ ਲਾਲ—ਹੀਰਿਆਂ ਲੱਦਿਆ ਹੋਸੀ, ਪਰ ਦਿਲ ਆਖਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਰਾਣਾਂ, ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੇਮ-ਕੁੰਟ ਤੇ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ।

ਇਹ ਖਿਆਲ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਵਾਰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਠਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅਪਣੇ ਆਪ ਰੁਕ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਜੁਗਰਾਫ਼ੀਏ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲੀਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਹਾੜਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ: ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਨੇਪਾਲ ਜਾਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ ੧੯੧੯ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮੌਕਾ ਰੱਬ ਸਬੱਬੀ ਮੈਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਜਾਣ ਦਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਗਰਮੀ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਟੁਰ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੋਟਰਾਂ ਲਾਰੀਆਂ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਸਨ

ਚੱਲੀਆਂ, ਤੇ ਜੋ ਚੱਲੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਮਕੜੀ ਵਾਂਙ ਡਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਈਆਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਟਾਂਗੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚੱਲੇ । ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਦੋ ਡੋਗਰੇ ਅਫ਼ਸਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਦਾ ਸਭ ਪਤਾ ਸੀ । ਪਿੰਡੀ ਦੀ ਗਰਮੀ ਛੱਡ ਅਸੀਂ ਕਿੱਕਰਾਂ ਤੇ ਟਾਹਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਤਰੇਟ ਪਹੁੰਚੇ। ਇੱਥੇ ਚੀੜਾਂ ਦਾ ਜੰਗਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਚੀੜਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂ ਸ਼ਾਂ ਸੁਣਕੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਠੰਡ ਪੈ ਗਈ। ਤਰੇਟ ਤੋਂ ਕੋਹਮਰੀ ਤਕ ਬੜੀ ਚੜ੍ਹਾਈ (੭,੫੦੦ ਫ਼ੁਟ) ਹੈ। ਘੋੜਾ ਹਫ਼ ਹਫ਼ ਕੇ ਟੁਰੇ, ਪਸੀਨਾ ਪਸੀਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਕਈ ਵਾਰੀ ਤੰਗ ਟੁੱਟੇ ਤੇ ਗੰਢਾਏ। ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਕੋਹਮਰੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਮਰੀ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਚੋਟੀ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ਼ਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਦਾ ਚੰਨ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੈਲਾਂ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਦਿਆਰ ਤੇ ਅਨਦਰ ਦੇ ਜੰਗਲ ਬੜੇ ਮਨ-ਮੋਹਣੇ ਹਨ, ਤੇ ਢਾਲਵੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਹਨ । ਠੰਢ ਉਤਨੀ ਜਿਤਨੀ ਪੋਹ ਮਾਘ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇਠ ਹਾੜ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ ਬਰਫ਼ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਰਫ਼ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਆਸ ਦਿਲ ਵਿਚ ਟਿਕੀ ਹੀ ਰਹੀ। ਕੋਹਮਰੀ ਤੋਂ ਉਤਰਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ, ਟਾਂਗਾ ਸ਼ਪਾ-ਸ਼ਪ ਰਿੜ੍ਹਨ ਲਗ ਪਿਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕੋਹਾਲਾ (੨,੦੦੦ ਫ਼ੁਟ) ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਦਾ ਪੁਲ ਲੋਹੇ ਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹਵਾ ਵਿਚ ਟੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ—Suspension Bridge. ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਹੱਦ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਕੋਹਾਲੇ ਦੇ ਪਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੂਰੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਚੰਚਲਤਾ ਵਧਦੀ ਸੀ । ਬਾਰਾਮੂਲੇ ਪਹੁੰਚਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਦੇ ਸਾਖਿਆਤ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ ਜਿਹੜੇ ਸਰਦੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਪ ਸਿਆਲਾ ਕੱਟਣ ਲਈ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਵੀ ਹੋਰ ਰੰਗ-ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤੇਜ਼ੀ ਤੇ ਡੰਡ-ਕੁੱਟ ਜਿਹੜੀ ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਜਿਹਲਮ ਨੇ ਦੱਸੀ ਸੀ ਇੱਥੇ ਆਕੇ ਠੰਡੀ ਪੈ ਗਈ ਤੇ ਦਰਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਜੁਆਨੀ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਰਾਮੂਲਾ ਤੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਵਾਦੀ (Valley) ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਟਾਂਗਾ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਸੀ, ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੈਦਾਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਹੈਰਾਨਗੀ ਸੀ ਕਿ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਂਗੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਐਸੀ ਕੋਮਲ ਧਰਤੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆ ਗਈ ! ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, 'ਪੱਧਰ ਇੱਕ ਮੈਦਾਨ ਪਰਬਤ ਘੇਰਿਆ।' ਬਸ ਉਹੋ ਹੀ ਉਹ ਮੈਦਾਨ 'ਸੋਹਣਾ' ਤੇ ਰਮਣੀਕ ਸੀ। ਬਾਰਾਂ ਮੂਲੇ ਤੋਂ ਲੈ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਦੀ ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਸਫ਼ੇਦਿਆਂ ਦੇ ਬੂਟੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਨ ਬਣਕੇ ਖੜੋਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਮਾਨੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਸਲਾਮੀ ਕਰਨ ਲਈ ਖੜੋਤੀ ਹੈ ! ਇਹ ਸਫ਼ੈਦੇ ਪੂਰੇ ੩੦ ਮੀਲ ਤੋੜੀ ਦੌੜਦੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੁਗਾਤ ਇਹੋ ਹੀ ਹਨ !

ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਖਾਸ ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੁਟ ਦੀ ਉਚਾਈ ਉਪਰ ਹੈ। ਪਰ ਇਤਨਾ ਉਪਰ ਹੋਕੇ ਵੀ ਸਫ਼ਣ-ਸਫਾ ਮੈਦਾਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਈ ਮੀਲ ਲੰਮਾ ਤੇ ਚੌੜਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਲਿਸ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਪ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀਆਂ ਲਿਟਾਂ ਵਿੱਚ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੋਲ ਕੋਲ ਹੀ ਦੋ ਨਿੱਕੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਹਨ, ਥੋੜੀ ਵਿੱਥ ਤੇ—ਇਕ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਪਹਾੜ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਨਾਮ ਹਰੀ-ਪਰਬਤ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਪਹਾੜੀਆਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਨੂੰ ਚਾਰ-ਚੰਨ ਲਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇੰਜ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਮਾਨੋ ਦੋ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ! ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਇਕ ਮੰਦਰ ਦੇਖਿਆ ਜਿਹੜਾ ਪੱਥਰ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਡਲ ਝੀਲ ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਨਾਲੇ ਨਸ਼ਾਤ ਸ਼ਾਲਾਮਾਰ ਬਾਗ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਾਗ ਤੇ ਝੀਲ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਅਤੀ ਸੁੰਦਰ ਦੇਖਕੇ ਸੁਮੇਰ-ਪਰਬਤ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਪਹਾੜੀ ਦਾ ਇਹ ਨਾਮ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆਂ ਜੀ ਇੱਥੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ। ਮੰਦਰ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਤੇ ਹੁਣ ਇਸ ਉਪਰ ਬਿਜਲੀ ਵੀ ਲਗ ਗਈ ਹੈ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਸ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਹਾੜ ਉਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁੱਕਰ ਤਾਰਾ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਲਿਸ਼ਕਦਾ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਅਮਰਨਾਥ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆ-ਰੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਬੜੀ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਹਰ ਸਾਲ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਡਾਕਟਰ ਤਸੀਲਦਾਰ, ਥਾਣੇਦਾਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਅਰਥ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨਾਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਮਰਨਾਥ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਚੌਦਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੁਟ ਉਚਾਈ ਉੱਪਰ ਹੈ ਤੇ ਇੱਥੇ ਸਦਾ ਹੀ ਬਰਫ਼ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹਿੰਦੂ-ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਤੀਰਥ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਆਦਮੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਅਮਰ ਨਾਥ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਅਮਰ ਨਾਥ ਜਾਣ ਦੀ ਖਾਸ ਖਾਹਸ਼ ਸੀ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪਹੁੰਚਕੇ ਵੀ ਬਰਫ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖੀ, ਦੂਜੇ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬੂਟੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਤੀਜੇ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਸੁਮੇਰ-ਪਰਬਤ ਦੀ ਝਲਕ ਪਵੇਗੀ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਬੜੀ ਡਾਢੀ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਯਾਤਰਾ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਾਰਟੀ ਕੀ ਸੀ, ਇੱਕ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਸੀ। ਸੈਂਕੜੇ ਤੰਬੂ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਘੋੜੇ, ਹਲਵਾਈ, ਕੁਲੀਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ, ਗਹਿਮਾਂ-ਗਹਿਮ ਤੇ ਰੁਣ-ਝੁਣ! ਪਾਰਟੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਆਦਮੀ ਸਨ, ਇੱਕ ਇੱਕ ਪੜਾ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪੜਾ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਨਵਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਯਾ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਟੁਰਨ ਵੇਲੇ ਫਿਰ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ।

ਪਹਿਲੇ ਪੜਾ ਪਹਿਲਗਾਮ ਉਪਰ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਔਕੜ ਆਈ ਜਿਹੜੀ

ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਉਹ ਕੀ

ਰਾਂਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਪਣੇ ਤੰਬੂਆਂ ਵਿੱਚ ਲੇਟੇ ਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਐਸੀ ਸਖਤ ਬਾਰਸ਼ ਹੋਈ ਜੁ ਪਾਣੀ ਸਾਡੇ ਤੰਬੂਆਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਦਰੀਆਂ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਅਜਿਹੇ ਸਫਰ ਵਿਚ ਮੰਜੀਆਂ ਤਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ, ਤੇ ਦਰੀਆਂ ਸਿੱਜ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯਾਤਰੂ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਹੀ ਨਮੂਨੀਏ ਅਤੇ ਜ਼ੁਕਾਮ ਨਾਲ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਗਏ; ਅਤੇ ਕੁਝ ਆਦਮੀ ਤਾਂ ਮਰ ਵੀ ਗਏ। ਇਹ ਹਾਲਤ ਵੇਖਕੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੱਟ ਲੱਗੀ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਥਿਓਸਾਫੀਕਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ। ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਫਰੀ ਮੰਜੀ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਵੇਖੀ। ਪਰ ਨਾਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਆਦਮੀ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਤੀਵੀਆਂ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਹੁਣ ਦੋ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸਨ । ਕੈਂਪ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇੱਕ ਪੜਾ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਪੜਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤੰਬੂਆਂ ਵਿੱਚ ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਤੰਬੂ ਵਿੱਚੇ ਹੀ ਛੁਪ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਬੀਮਾਰ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਤੰਬੂ ਕਿੱਥੇ ਹੈ। ਦੁਧ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਤਸੀਲਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੱਥ ਸੀ, ਪਰ ਬੀਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਸੀਲਦਾਰ ਦੇ ਤੰਬੂ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਵੇਖਕੇ ਜਿਹੜੇ ਚਾਰ ਸੱਜਣ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਇਕ ਸੇਵਾ-ਸੰਮਤੀ ਬਣਾਈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੰਮ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਪੜਾ ਤੇ ਜਾਕੇ ਸਾਰੇ ਤੰਬੂਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਤੇ ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣਾ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਤਕਲੀਫ ਹੈ ? ਜੇ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਣਾ, ਜੇ ਦੁੱਧ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੁੱਧ ਲਿਆ ਦੇਣਾ। ਅਸਾਂ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਤੰਬੂਆਂ ਉਤੇ ਦੋ ਝੰਡੇ ਵੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਝੰਡੇ ਵਾਲੇ ਤੰਬੂ ਫਲਾਣੇ ਫਲਾਣੇ ਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਡਾਕਟਰ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਅੱਜ ਕਲ ਚੀਫ ਮੈਡੀਕਲ ਆਫ਼ੀਸਰ ਜੰਮੂ ਹਨ ਅਤੇ ਬੜੇ ਧਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਮੰਨੇ-ਪਰਮੰਨੇ ਡਾਕਟਰ ਹਨ।

ਸਾਡਾ ਇਹ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਫੇਰਾ ਦੇਖਕੇ ਇੱਕ ਰਾਤ ਮਹਾਤਮਾ ਹੰਸਰਾਜ ਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਂਈਂ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਾਨੂੰ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਆਖਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਵੇਖਕੇ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਹਾਂ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਇੱਕ ਕੰਮ ਸੇਵਾ ਵਾਲਾ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡਾ ਭੀ ਕਰੋ। ਅਸਾਂ ਪੁੱਛਿਆ, ਕੀ ? ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਮੈਸਰ ਸਾਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰ ਕੁ ਲੋਈਆਂ ਦੇ ਗਏ ਹਨ, ਗਰੀਬ ਗੁਰਬੇ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਵਾਸਤੇ, ਤੇ ਅਸਾਂ ਕੀ ਵੰਡਣੇ, ਹਨ, ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋੜ ਸਮਝੋ ਵੰਡ ਛੱਡੋ ਤੇ ਜਿਤਨੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਲੈ ਜਾਓ। ਅਸਾਂ ਇਹ ਕੰਮ ਅਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈ ਲਿਆ। ਕੀ ਕਰਨਾ ਕਿ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਯਾ ਉਸਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਅੱਗੇ ਜਾਣਾ ਤੇ ਦੇਖਣਾ। ਜੋ ਜੋ ਸਾਧੂ ਨੰਗੇ ਹੋਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ

ਲੋਈ ਪਾ ਦੇਣੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਸਾਧੂ ਐਸੇ ਵੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਧੂਣੀ ਲਾਕੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬੜੇ ਥੋੜੇ ਬਸਤਰ ਸਨ। ਇਸ ਵੰਡਣ ਦੇ ਕੰਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਲਾਭ ਦਿੱਤੇ । ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਮੈਂ ਹਰ ਇਕ ਯਾਤਰੂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਸਕਿਆ, ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਧੂ ਪਿਨਸ਼ਨੀ ਸੱਬ-ਜੱਜ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਸਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਥੋੜੇ ਹੀ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਐਸੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਸੱਧਰ-ਭੁੱਖ ਲੱਥੇ। ਸਗੋਂ ਕਈਆਂ ਦਾ ਅਸਰ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਉਲਟਾ ਹੀ ਪਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵੰਡਣ ਲਈ ਲੋਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਟੁੱਟ ਟੁੱਟ ਕੇ ਸਾਡੇ ਤੰਬੂ ਉਪਰ ਪੈਣ ਲੱਗੇ, ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਨੌਬਤ ਆ ਗਈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਹਟਾਈਏ । ਇਕ ਸੁਥਰਾ ਸਾਧੂ ਮੈਨੂੰ ਆਖਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਲੋਈ ਨਹੀਂ ਦਿਓਗੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਧੁੱਧੂ ਵਜਾ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਧੁਧੂ ਵਜਾਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਹਤਿਆਰਾ ਤਾਲਾਬ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਜੇ ਨਰਸਿੰਘ ਦਾ ਧੁਧੂ ਵਜਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਨੀ ਬਾਰਸ਼ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੇ ਰੁੜ੍ਹ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਆਖਿਆ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰ ਧੁੱਧੂ ਵਜਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਬਰਾਸ਼ ਮੈਨੂੰ ਰੋੜ੍ਹੇਗੀ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਰੋੜ੍ਹੇਗੀ। ਲੋਈਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੈਂ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਤਾ ਲਗੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਧੂ ਆਮ ਤੌਰ ਪੁਰ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਨਹੀਂ ਪਰ ਰੁਪਏ ਵਿਚੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਆਨੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਅਜਿਹੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨਪੜ੍ਹ ਤੇ ਅਸੰਤ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਹਾਲ ਤਾਂ ਸੀ ਸੰਤਾਂ ਦਾ । ਹੁਣ ਅਮਰਨਾਥ ਗੁਫ਼ਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਗੁਫਾ ਦੇ ਖਿੱਚੇ ਹੋਏ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਆਦਮੀ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਝੀਲ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ੧੨,੮੫੦ ਫੁੱਟ ਉਚਾਈ ਉਪਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਬਰਫ ਦੇ ਦਰਿਆ (Glaciers) ਹਨ। ਇਹ ਝੀਲ ਵੇਖਕੇ ਦਿਲ ਅਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਇਥੇ ਸਖਤ ਸਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਲਕੜੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਦਮੀ ਠਰੂੰ-ਠਰੂੰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੰਗਲ ਤਾਂ ੧੦,੦੦੦ ਫੁਟ ਦੀ ਉਚਾਈ ਪਰ ਹੇਠ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਤਨੀ ਸਰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਬੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਬਰਫੀਲੀ ਝੀਲ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਉਮੈਦ ਵਿਚ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਰ ਨ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਠੰਡ ਅਤੇ ਨਮੂਨੀਆ ਹੀ ਸੀ । ਪੰਜਤਰਨੀ ਨਦੀ ਲੰਘਕੇ ਅਸੀਂ ਅਮਰਨਾਥ ਵਲ ਟੁਰੇ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕਈ ਪੁਲ ਬਰਫ਼ ਵਾਲੇ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘ ਅਸੀਂ ਇਕ ਨਾਲੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਨਾਲੇ ਵਿਚ ਗਏ। ਇਕ ਦੋ ਜਗ੍ਹਾ ਜੰਗਲੀ ਕਬੂਤਰ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਉਡਦੇ ਮਿਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਕਿ ਇਹ ਅਮਰ ਨਾਥ ਜੀ ਦੇ

'ਵਾਹਨ' ਹਨ। ਪਰ ਜੰਗਲੀ ਕਬੂਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਹਨ, ਇਹ ਕੋਈ ਅਚੰਭਾ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਅਮਰਨਾਥ ਗੁਫਾ ੧੩,੯੦੦ ਫੁਟ ਉੱਚੀ ਹੈ। ਜਾਕੇ ਕੀ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਚੂਨੇ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਜਿਹੀ ਖੁੱਡ ਹੈ, ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਸ਼ਿਵਾਲਾ ਯਾ ਗਿਰਜਾ। ਇਹ ਰੱਦੀ ਚੂਨੇ ਦੀ ਪਹਾੜੀ (Dolomite) ਹੈ ਅਤੇ ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ ਨਹੀਂ, ਪੰਝੀ ਤੀਹ ਆਦਮੀ ਇਕੱਠੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਂ ਬਰਫ਼ ਦਾ ਪਾਣੀ ਟਿਪ ਟਿਪ ਕਰਕੇ ਡਿਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਮਝਕੇ ਕਈ ਲੋਕ ਮੂੰਹ ਅੱਡ ਅੱਡ ਕੇ ਪੀਂਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬਰਫ਼ ਦਾ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪੂਜਣਾ ਅਮਰਨਾਥ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਖਾਸ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵ ਹੈ। ਇਹ ਬਰਫ ਕੀ ਸੀ, ਸਿਰਫ ਜਮਿਆ, ਹੋਇਆ ਚਸ਼ਮਾ (Forzen Spring) ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਚਸ਼ਮੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਖ਼ੈਰ ਬਰਫ਼ ਜਮੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਰਦ ਗਿਰ਼ਦ ਬਰਫ ਲੱਦੇ ਪਹਾੜ ਹਨ ਤੇ ਵਿਚ ਤੱਤਾ ਬਲਦਾ ਚਸ਼ਮਾ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਚਸ਼ਮੇ ਕਿਸ਼ਟਵਾੜ, ਮੜਵਾ, ਵਾੜਵਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਗੀਹ ਦੇ ਬੀਮਾਰ ਇਲਾਜ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਤੱਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਚਸ਼ਮਾ ਬਰਫ ਵਿਚ ਦੇਖਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈਰਾਨਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਬਜਾਏ ਅਮਰਨਾਥ ਵਰਗੀ ਬਰਫ ਦੇ। ਜਿਹੜੇ ਦਿਲੀ ਖਿਆਲ ਲੈਕੇ ਮੈਂ ਅਮਰ-ਨਾਥ ਨੂੰ ਟੁਰਿਆ ਸਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਨਾ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਹੀ ਨਾ-ਉਮੈਦੀ ਹੋਈ। ਕੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਿਮਾਲੀਆ ਪਰਬਤ ਦਾ ਹੀ ਨਾਮ ਹੇਮ-ਕੁੰਟ ਹੈ ? ਕੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਮਹਾਤਮਾ ਇੱਥੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ? ਕੀ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਆਖਦੇ ਹਨ? ਕੀ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਵੀ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਵਰਗੀ ਪਹਾੜੀ ਝੀਲ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿੱਥੇ ਹੰਸ ਛੱਡ ਕੀੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ? ਇਹ ਖਿਆਲ ਸਨ ਜਦ ਮੈਂ ਅਮਰ-ਨਾਥ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪਹਾੜੀ ਸੈਰ ਖੂਬ ਹੋਈ। ਵਾਪਸ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਪਹੁੰਚਕੇ ਤੁਲਣ ਤੇ ਭਾਰ ਵੀ ਪੰਜ ਪੌਂਡ ਵਧ ਗਿਆ .... ਹੇਮ-ਕੁੰਟ ਕਿੱਥੇ ਹੈ? ਕਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦਸਮ ਪਿਤਾ ਨੇ ਸਾਧਨਾ ਸਾਧੀ ਸੀ ? ਇਹ ਸੁਆਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਦੇ ਪਹਾੜ ਉਪਰ ਵੀ ਜਾਣ ਦਾ ਇਤਫ਼ਾਕ ਹੋਇਆ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਖਾਸ ਚੋਟੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਹਿਮਾਲੀਆ ਦੀ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ (Kanchanganga Peak) ਦੇ ਸਾਖਿਆਤ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਚੋਟੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦੂਰ-ਬੀਨਾਂ ਲਾਕੇ ਮੈਂ ਤੱਕਿਆ ਪਰ "ਸਪਤ ਸ੍ਰਿੰਗ" ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਏ। ਮੇਰੀ ਮਾਯੂਸੀ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਠੀਕ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਹੇਮ-ਕੁੰਟ ਦੀ ਬਾਹਰ ਜਾਕੇ ਤਲਾਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਅਸੀਂ ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਛੱਡਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹੇਮ-ਕੁੰਟ ਵਿਚ ਤਪੱਸਿਆ ਹੋਈ ਜਿੱਥੇ ਪੰਡ ਰਾਜ ਨੇ ਵੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਢੂੰਡਣ ਦੀ ਕੋਸਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ........ਪਰ ਬਿਨ-ਢੂੰਡੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੋ ਹੀ ਰਸਤਾ

ਸੱਚ ਖੰਡ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਕਈ ਸਾਲ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ, ਕਈ ਰੰਗ ਬਦਲੇ, ਕਈ ਹੇਰ-ਫੇਰ ਵੇਖੇ, ਪਰ ਹੇਮਕੁੰਟ ਵਾਲੀ ਗੁੰਝਲ ਨਾ ਖੁੱਲ੍ਹੀ । ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਬੁਝਾਰਤ ਹਰ ਵੇਲੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਪਤ ਮਨ (Unconscious Mind) ਦੀ ਕਿਸੇ ਕੰਦਰਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਖਿਆਲ ਜ਼ਰੂਰ ਖਟਕਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੋਖਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਜਪੁਜੀ ਦੁਆਰ ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਧਦੀ ਗਈ । ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਹਾਂ-ਪਵਿਤ੍ਰ ਅਤੇ ਅਤੀ-ਸੂਖਮ ਬਾਣੀ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਇਹ ਬਿਖਮ-ਗਾਂਠ ਆਪੇ-ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖੁੱਲ੍ਹਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ । ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:—

"ਅੰਤਰਗਤਿ ਤੀਰਥਿ ਮਲਿ ਨਾਉ ।"

ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਫ਼ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ "ਅੰਤਰੀਵ-ਤੀਰਥ ਉਪਰ ਮਲ ਮਲ ਕੇ ਅਪਣੀ ਮੈਲ ਦੂਰ ਕਰੋ" ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਸੁਛ ਹੋਓ ! ਹੁਣ ਅੰਤਰ-ਗਤਿ ਤੀਰਥ ਦੀ ਵਆਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ । ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤੀਰਥ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਆਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਨੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀਆਂ ਕੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮਕ-ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਦਾਮਨਕ ਜੁਆਲਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ—

"ਘਰੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਵਥੁ ਹੈ ਬਾਹਰਿ ਕਿਛੁ ਨਾਹੀ ।
ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਪਾਈਐ ਅੰਤਰ ਕਪਟ ਖੁਲਾਹੀ ।੧ ।
ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਹਰ ਪਾਈਐ ਭਾਈ ।
ਅੰਤਰਿ ਨਾਮੁ ਨਿਧਾਨੁ ਹੈ ਪੂਰੈ ਸਤਿਗੁਰਿ ਦੀਆ ਦਿਖਾਈ ।੧। ਰਹਾਉ ।
ਹਰਿ ਕਾ ਗਾਹਕੁ ਹੋਵੈ ਸੋ ਲਏ ਪਾਏ 'ਰਤਨੁ ਵੀਚਾਰਾ' ।
ਅੰਦਰੁ ਖੋਲੈ ਦਿਬ-ਦਿਸਟਿ ਦੇਖੈ ਮੁਕਤਿ ਭੰਡਾਰਾ । ੨ ।
ਅੰਦਰਿ ਮਹਲ ਅਨੇਕ ਹਹਿ ਜੀਉ ਕਰੇ ਵਸੇਰਾ ।
ਮਨ ਚਿੰਦਿਆ ਫਲੁ ਪਾਇਸੀ ਫਿਰਿ ਹੋਇ ਨ ਫੇਰਾ ।੩ ।
ਪਾਰਖੀਆ ਵਥੁ ਸਮਾਲਿ ਲਈ ਗੁਰ ਸੋਝੀ ਹੋਈ ।
ਨਾਮੁ ਪਦਾਰਥੁ ਅਮੁਲੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਵੈ ਕੋਈ । ੪ ।
ਬਾਹਰੁ ਭਾਲੇ ਸੁ ਕਿਆ ਲਹੈ ਵਥੁ ਘਰੈ ਅੰਦਰਿ ਭਾਈ ।
ਭਰਮੇ ਭੂਲਾ ਸਭੁ ਜਗੁ ਫਿਰੈ ਮਨਮੁਖਿ ਪਤਿ ਗਵਾਈ । ੫ ।
ਘਰੁ ਦਰੁ ਛੋਡੇ ਆਪਣਾ ਪਰ ਘਰਿ ਝੂਠਾ ਜਾਈ ।
ਚੋਰੈ ਵਾਂਗੂੰ ਪਕੜੀਐ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਚੋਟੀ ਖਾਈ । ੬ ।
ਜਿਨ੍ਹੀ ਘਰੁ ਜਾਤਾ ਆਪਣਾ ਸੇ ਸੁਖੀਏ ਭਾਈ ।
"ਅੰਤਰਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਪਛਾਣਿਆ ਗੁਰ ਕੀ ਵਡਿਆਈ । ੭ ।"

ਆਪੇ ਦਾਨੁ ਕਰੇ ਕਿਸੁ ਆਖੀਐ ਦੇਇ ਬੁਝਾਈ ।
ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇ ਤੂੰ ਦਰਿ ਸਚੈ ਸੋਭਾ ਪਾਈ ।੮।੬।੨੮।
(ਆਸਾ ਮ: ੩)

ਚਾਰੇ ਕੁੰਡਾ ਦੇਖਿ ਅੰਦਰੁ ਭਾਲਿਆ ।
ਸਚੈ ਪੁਰਖਿ ਅਲਖਿ ਸਿਰਜਿ ਨਿਹਾਲਿਆ ।
ਉਝੜਿ ਭੁਲੇ ਰਾਹ ਗੁਰਿ ਵਖਾਲਿਆ ।
ਸਤਿਗੁਰ ਸਚੇ ਵਾਹੁ ਸਚੁ ਸਮਾਲਿਆ ।
"ਪਾਇਆ ਰਤਨੁ ਘਰਾਹੁ ਦੀਵਾ ਬਾਲਿਆ ।"
ਸਚੈ ਸਬਦਿ ਸਲਾਹਿ ਸੁਖੀ ਸਚ ਵਾਲਿਆ ।
ਨਿਡਰਿਆ ਡਰ ਲਗਿ ਗਰਬਿ ਸਿ ਗਾਲਿਆ ।
ਨਾਵਹੁ ਭੁਲਾ ਜਗੁ ਫਿਰੈ ਬੇਤਾਲਿਆ । (ਵਾਰ ਮਾਝ)

ਘਟ ਹੀ ਮਾਹਿ ਨਿਰਜਨੁ ਤੇਰੈ ਤੈ ਖੋਜਤ ਉਦਿਆਨਾ ।
(ਸੋਰਠ ਮ:੯)

"ਸਭ ਕਿਛੁ ਘਰ ਮਹਿ ਬਾਹਰਿ ਨਾਹੀ ।
ਬਾਹਰ ਟੋਲੈ ਸੋ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਹੀ ।
ਗੁਰ ਪ੍ਰਾਸਦੀ ਜਿਨੀ ਅੰਤਰਿ ਪਾਇਆ,
ਸੋ ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਸੁਹੇਲਾ ਜੀਉ ।" (ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੫)

ਹਉ ਢੂੰਢੇਂਦੀ ਸਜਣਾ "ਸਜਣ ਮੈਂਡੇ ਨਾਲਿ ।"
ਜਨ ਨਾਨਕ ਅਲਖੁ ਨ ਲਖੀਐ
ਗੁਰਮੁਖਿ ਦੇਹ ਦਿਖਾਲਿ । (ਵਾ: ਕ: ਮ: ੪-੧੫)

ਜਿਸ ਸੱਜਣ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਢੂੰਡਦੇ ਸਾਂ ਉਹ ਸੱਜਣ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ—ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਰਗ ਕਸਤੂਰੀ ਢੂੰਡਣ ਵਾਸਤੇ ਬਣ ਵਿਚ ਦੌੜਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਕਸਤੂਰੀ ਅਪਣੇ ਹੀ ਨਾਫ਼ੇ ਵਿਚ ਹੈ । ਸੋਈ ਹਾਲ ਅਗਿਆਨ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਹੈ—"ਲੜਕਾ ਬਗ਼ਲ ਮੈਂ, ਢਡੋਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਮੈਂ !"

ਪਰ ਕੀ ਇਤਨਾ ਜਾਣਨ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿ ਓਹ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ? ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :—

ਨੇੜੈ ਨੇੜੈ ਸਭ ਕੋ ਕਹੈ ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਭੇਦੁ ਵਿਰਲਾ ਕੋ ਲਹੈ । (ਭੈਰਉ ਮ: ੫)

ਆਖਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

"ਸਭਨੀ ਘਟੀ ਸਹੁ ਵਸੈ
ਸਹ ਵਿਣੁ ਘਟੁ ਨ ਕੋਇ ।

ਨਾਨਕ ਤੇ ਸੋਹਾਗਣੀ
ਜਿਨ੍ਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਰਗਟੁ ਹੋਇ।''
(ਸਲੋਕ ੧੯ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ)

ਸਭਨਾਂ ਘਟਾਂ, ਸਾਰੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਵਸਦਾ ਹੈ—ਹਾਥੀ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਕੀੜੀ ਤਕ, ਪਰ ਸੋਹਾਗਣਾਂ ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ''ਗੁਪਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਖਿਆਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇ!''

ਇਹ ਗੁਪਤ-ਪ੍ਰਗਟ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਅਜੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਸੱਜਣ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦਾ ਇਤਫਾਕ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਥਾ ਵਰਤਾ 'ਹੇਮ ਕੁੰਟ' ਦੀ ਚੱਲੀ। ਇਹ ਸੱਜਨ, ਜੋ ਮਹਾਂ ਵਿੱਦਵਾਨ ਹਨ, ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ ਕਿ 'ਹੇਮਕੁੰਟ' ਦਾ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਮਤਲਬ ਸਮਝਦੇ ਹੋ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਆਮ ਟੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚ 'ਹਿਮਾਵਤ' ਯਾ ਹਿਮਾਲੀਆ ਪਰਬਤ ਜੋ ਹਿਮ (ਬਰਫ਼) ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲੱਦਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਆਇਆ ਹੈ। ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਜਨ ਜੀ ਆਖਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਇਹ ਅਰਥ ਤਾਂ ਲਫ਼ਜ਼ੀ ਅਰਥਾਂ ਕਰਕੇ ਗ਼ਲਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੇਮ ਦਾ ਅਰਥ ਬਰਫ਼ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੁਵਰਨ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੁੰਟ ਦੇ ਅਰਥ ਪਹਾੜ ਨਹੀਂ, ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਹਨ! ਹਿਮ (ਬਰਫ਼) ਅਤੇ ਹੇਮ (ਸੁਵਰਨ) ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਗਲਤੀ ਹੈ ਉਹ ਸੁਰ ਦੀ ਰਲਾਵਟ (Association) ਕਰਕੇ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਕਿ 'ਹੇਮਕੁੰਟ' ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੁਵਰਨ ਦਾ (ਯਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ) ਸਰੋਵਰ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਰੋਵਰ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਹੈ ਇਹ ਕੁੰਟ-ਸੋਨੇ ਦਾ, ਨਾ ਕਿ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਰ-ਚੋਟੀ!

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਮਹਾਂ-ਕਵੀ ਕਾਲੀਦਾਸ ਜੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਾਂ, ਦਾ ਡਰਾਮਾ (ਨਾਟਕ) ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਵੀ ਇਤਫਾਕ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਡਰਾਮੇ ਵਿਚ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਿਅੰਤ ਦੀ ਅਚਰਜ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਕਥਾ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਦੁਰਵਾਸਾ ਰਿਖੀ ਦੇ ਸਰਾਪ ਨਾਲ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਕੋਲੋਂ ਉਹ ਛਾਪ ਗੁੰਮ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਾਦੀ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸੀ। ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਵਿਛੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਲਲਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਮੇਣਕਾ ਜੋ ਅਪੱਛਰਾਂ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਆਕੇ ਚੁਕ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਲੰਮੀ ਹੈ, ਲੇਖ ਅੱਗੇ ਹੀ ਵਧ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਤਨਾ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਕਾਫੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਗੁਆਚੀ ਹੋਈ ਛਾਪ ਲੱਭ ਪਈ। ਦੁਸ਼ਿਅੰਤ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਢੂੰਡਣ 'ਹੇਮ ਕੁੰਟ' ਪਰਬਤ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਜੁ ਓਥੇ ਗੰਧਰਵ (ਅਰਸ਼ੀ-ਢਾਡੀ) ਗਾਣਾ ਗਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨਾਲ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਹੈ। ਇਤਨਾ ਹਾਲ ਤਾਂ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨਾਟਕ ਵਿਚ 'ਹੇਮ ਕੁੰਟ' ਦਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਹਾਲ ਇਸੇ 'ਪਰਬਤ' ਯਾ 'ਸੁਮੇਰ-ਪਰਬਤ' ਦਾ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਲੰਮੀ ਹੈ ਪਰ ਅਤੀ ਸੁਆਦਲੀ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ

ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਦਾ ਕੁਝ ਗੁਪਤ ਹਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ : ਇਕ ਰਾਜਾ ਰੈਵਤ ਕਾਕੋਦਮੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਲੜਕੀ ਰੇਵਤੀ ਅਤੀ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਵਿਆਹੁਣ-ਯੋਗ ਸੀ। ਲੜਕੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਚੰਗਾ ਵਰ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਰੈਵਤ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਉਪਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਪਾਸ ਗਿਆ ਤਾਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਲਵੇ ਕਿ ਰੇਵਤੀ ਵਾਸਤੇ ਯੋਗ ਵਰ ਕਿਹੜਾ ਹੋਸੀ। ਅੱਗੇ ਕਥਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੈਵਤ ਜਦ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਦੇਖੇ ਕਿ ਦੋ ਗੰਧਰਵ (ਅਰਸ਼ੀ ਢਾਡੀ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਹਾਹਾ ਅਤੇ ਹੂਹੂ ਸੀ, ਰਬੀ-ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਇਤਨਾ ਮਨ-ਖਿੱਚਵਾਂ ਤੇ ਮਨ-ਮੋਹਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਥੇ ਜਾਕੇ ਰੈਵਤ ਰਾਜਾ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਤੇਰੇਤੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਸਾਲ ਲੰਘ ਗਏ ਤੇ ਨਵਾਂ ਦੁਆਪਰ ਯੁਗ ਦਾ ਵੇਲਾ ਆ ਗਿਆ। ਜਦ ਨਵਾਂ ਯੁਗ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਰੈਵਤ ਨੂੰ ਪਿਛਲਾ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਤਾਂ ਹੱਥ ਜੋੜਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਅੱਗੇ ਅਰਜ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹੇ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ! ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਵਾਸਤੇ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਵਰ ਦੇਖ ਹਨ ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਨੀਵੀਂ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਦੌਲਤ ਘੱਟ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਘੱਟ ਹੈ: ਕਾਂਸੀ,ਕਲੰਗਾ, ਮਘਧ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਰੇਵਤੀ ਨੂੰ ਵਰਣ ਲਈ ਆਏ; ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਦੱਸੋ ਕਿ ਮੈਂ ਰੇਵਤੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਿਸ ਨਾਲ ਕਰਾਂ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਹਸਕੇ ਬੋਲੇ, 'ਹੇ ਭੋਲੇ ਰੈਵਤ ! ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਤੂੰ ਨਾਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈਂ ਉਹ ਤਾਂ ਮਰਕੇ ਮਿੱਟੀ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਰਾਜੇ ਛੱਡ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਪੋਤਰੇ ਵੀ ਮਰ ਖਪ ਗਏ ਹਨ, ਤੇ ਹੁਣ ਤਾ ਨਕਸ਼ਾ ਹੀ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ।' ਰੈਵਤ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਇਹ ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ ?' ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਹਾਹਾ ਅਤੇ ਹੂਹੂ ਗੰਧਰਵ ਦੇ ਰਾਗ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਇਤਨਾ ਮੱਸਤ ਰਿਹਾ ਕਿ ਲੱਖਾਂ ਸਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਹੀ ਬੀਤ ਗਏ ਹਨ। ਜਦ ਰੈਵਤ ਨੇ ਉਤਰ ਕੇ ਮਾਤ ਲੋਕ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਸਚ-ਮੁੱਚ ਨਕਸ਼ਾ ਹੀ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਿੱਠੀ ਅਤੇ ਰਸ-ਭਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਦੀ ਗੰਢ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਾ ਗਈ, ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਗੋਰਖ-ਧੰਧਾ ਸੀ ਉਥੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ "ਗੋਰਖਾ-ਧੰਧੇ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਸਨ।"

ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਮਲਾਰ ਰਾਗ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਬਾਣੀ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਗੁਜ਼ਰੀ—

"ਪ੍ਰਿਆ ਕੀ ਸੋਭ ਸੁਹਾਂਵਨੀ ਨੀਕੀ।
ਹਾਹਾ ਹੂਹੂ ਗੰਧ੍ਰਬ ਅਪਸਰਾ
ਅਨੰਦ ਮੰਗਲ ਰਸ ਗਾਵਨੀ ਨੀਕੀ।"

(ਮਲਾਰ ਮਹਲਾ ੫)

ਓਹੋ 'ਹਾਹਾ' ਗੰਧ੍ਰਬ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ ! ਹਾਂ ਜੀ, ਐਨ ਓਹਾ ਹੀ ! ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਦਰਬਾਰ (ਨਿਜ-ਮਹਲ ਵਿਚ) ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਗੰਧ੍ਰਬ ਤੇ ਅੱਪਛਰਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਭਿੰਨ, ਅਸਮਾਨ ਉਪਰ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰਿਦੇ-ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਕਮਲ-ਕੋਠਰੀ ਵਿੱਚ ਹਨ ਤੇ ਆਤਮਾ-ਰਾਮ ਦੀ ਉਸਤਤ ਅਤੇ ਧੁਨੀ ਗਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਧੁਨੀ ਕੀ ਹੈ ? ਨਾਮ ਦੀ ਅਟੁੱਟ-ਲਹਿਰ, ਝਰਨਾਟ, ਜਿਸ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹ ਅਕਾਲ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਜ-ਘਰ ਵਿੱਚੋਂ ਗੰਗਾ ਵਾਂਙ ਅਤਿ-ਨਿਰਮਲ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁੱਕੇ-ਸੜੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਭਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ:—

"ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੁਨਤ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਦ੍ਰਵਿਆ
ਮਨੁ ਭੀਨਾ ਨਿਜੁ ਘਰਿ ਆਂਵੈਗੋ ।
ਤਨ ਅਨਹਦ ਧੁਨੀ ਬਾਜਿਹ ਨਿਤ ਬਾਜੇ
ਨੀਝਰ ਧਾਰ ਚੁਆਵੈਗੋ ।
ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਇਕੁ ਤਿਲ ਤਿਲ ਗਾਵੈ
ਮਨੁ ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਮਿ ਸਮਾਵੈਗੋ ।
ਨਾਮੁ ਸੁਣੈ ਨਾਮੋ ਮਨਿ ਭਾਵੈ
ਨਾਮ ਹੀ ਤ੍ਰਿਪਤਾਵੈਗੋ ।...........
ਨਾਮੁ ਬਿਨਾ ਸਭਿ ਫੀਕਿ ਫਿਕਾਨੇ
ਜਨਮ ਮਰੈ ਫਿਰਿ ਆਵੈਗੋ ।"

(ਕਾਨੜਾ ਅਸਟ: ਮਹਲਾ ੪)

ਹਾਂ ਜੀ, ਇਹ ਨਾਮ-ਨਿਰੰਜਨ ਤਾਂ ਅਟੁੱਟ ਤਾਰ ਹੈ, ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖ ਵਣਜਾਰੇ ਵਣਜਣ ਲਈ ਅਪਣੇ "ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ" ਇਸ ਅਖੁੱਟ ਭੰਡਾਰੇ ਦੀ ਅਕਾਲਤਾ (Timelessness) ਮਹਾਂ-ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸੀ ਹੋਈ ਕਿ ਜਦ ਤੋੜੀ ਰੈਵਤ ਰਾਜਾ ਦਾ ਮਨ ਇਸ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ ਤਦ ਤੋੜੀ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੰਘ ਅਕਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਿਹਾ, ਕੋਈ ਕਰੋੜ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ, ਯੁਗ ਬਦਲ ਗਏ, ਜਦ ਨਾਮ ਅਤੇ ਲਿਵ-ਲੀਨਤਾ ਛੱਡ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਫਿਰ ਓਹਾ ਹੀ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਝਮੇਲੇ। ਹੇਮ-ਕੁੰਟ ਯਾ ਸੁਮੇਰ-ਪਰਬਤ ਬਾਹਰ ਹਿਮਾਲੀਆ ਦੀਆਂ ਬਰਫ਼ ਲੱਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੈ:—

ਬਾਹਰਿ ਢੂੰਢਣ ਤੇ ਛੂਟਿ ਪਰੇ
ਗੁਰਿ ਘਰ ਹੀ ਮਹਿ ਦਿਖਾਇਆ ਥਾ ।
"ਅਨਭਉ ਅਚਰਜ ਰੂਪੁ ਪ੍ਰਭ ਪੇਖਿਆ
ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਛੋਡਿ ਨ ਕਤਹੂ ਜਾਇਆ ਥਾ ।੧।

ਮਾਨਕੁ ਪਾਇਓ ਰੇ ਪਾਇਓ
ਹਰਿ ਪੂਰਾ ਪਾਇਆ ਥਾ ।"
ਮੋਲਿ 'ਅਮੋਲੁ' ਨ ਪਾਇਆ ਜਾਈ
ਕਰਿ 'ਕਿਰਪਾ ਗੁਰੂ ਦਿਵਾਇਆ ਥਾ' । ੧ । ਰਹਾਉ ।
ਅਦਿਸਟੁ ਅਗੋਚਰੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ
ਮਿਲਿ ਸਾਧੂ ਅਕਥੁ ਕਥਾਇਆ ਥਾ ।
ਅਨਹਦ ਸਬਦੁ ਦਸਮੁ ਦੁਆਰਿ ਵਜਿਓ
ਤਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਨਾਮੁ ਚੁਆਇਆ ਥਾ । ੨ ।
ਤੋਟਿ ਨਾਹੀ ਮਨਿ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਬੂਝੀ
ਅਖੁਟ ਭੰਡਾਰ ਸਮਾਇਆ ਥਾ ।
ਚਰਣ ਚਰਣ ਚਰਣ ਗੁਰ ਸੇਵੇ
"ਅਘੜੁ ਘੜਿਓ ਰਸੁ ਪਾਇਆ ਥਾ । ੩ ।
ਸਹਜੇ ਆਵਾ ਸਹਜੇ ਜਾਵਾ
ਸਹਜੇ ਮਨੁ ਖੇਲਾਇਆ ਥਾ ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਭਰਮੁ ਗੁਰਿ ਖੋਇਆ
ਤਾ ਹਰਿ ਮਹਲੀ ਮਹਲੁ ਪਾਇਆ ਥਾ । (ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੫)

ਇਹ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਮੁੱਲ ਅਮੁੱਲ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ 'ਮਨਾਸਰੋਵਰ' ਉਸ 'ਹੇਮ-ਕੁੰਟ' ਦੀ ਸੀਤਲ-ਧਾਰ ਹੈ ਜੋ ਹਿਰਦੇ ਰੂਪੀ ਕਮਲ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤੀ-ਰਸ ਪੁਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਚੂੰਕਿ ਇਹ ਵਸਤੂ ਅਮੋਲਕ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ 'ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਗੁਰੂ ਦਿਵਾਇਆ ਥਾ ।' ਇਹ ਉਹ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਲੇਖ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ.—

'ਹਠ ਮੱਝਾਹੁ ਮੈ ਮਾਣਕੁ ਲਧਾ ।'
"ਮੁਲੀ ਨ ਘਿਧਾ ਮੈ ਕੂ ਸਤਿਗੁਰਿ ਦਿਤਾ"
(ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ)

ਹਾਂ ਜੀ ! ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਘਿੱਧਾ, ਪਰ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਨਦਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਅੰਤਰ ਹੀ ਲੱਧਾ। ਇਹ ਨਿਜ-ਘਰ ਦਾ ਗੁਪਤ-ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ:—

"ਨਿਜ ਘਰਿ ਜਾਇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸੁ ਪੀਆ,
ਬਿਨੁ ਨੈਨਾ ਜਗਤੁ ਨਿਹਾਰੇ ।" (ਨਟ ਮ: ੪)

ਸੋ ਉਹ ਗੁਰੂ-ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਹਨ ।

ਇਹ ਅੰਨਦ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਹਿਰਦੇ-ਰੂਪੀ-ਹਿਮਾਲੀਆ ਵਿਚ ਮਾਨ-ਸਰੋਵਰ ਯਾ 'ਹੇਮ ਕੁੰਟ' ਬਣਕੇ ਛੁਪ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰਾਕਾਰ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਨਿਰੋਲ ਪਰਮਾਤਮਾ

ਦਾ ਹੀ ਵਾਸ ਹੈ:—

"ਉਹਾਂ ਸੂਰਜ ਨਾਹੀ ਚੰਦ
ਆਦਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਕਰੇ ਅਨੰਦ ।
ਸੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡਿ ਪਿੰਡਿ ਸੋ ਜਾਨੁ ।
"ਮਾਨਸਰੋਵਰਿ ਕਰਿ ਇਸਨਾਨੁ ।" (ਭੈਰਉ ਕਬੀਰ ਜੀ)

ਇਸ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਯਾ ਹੇਮਕੁੰਟ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਸਿੱਖ ਸੁਤੇ ਹੀ ਇਹ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ:—

ਵਾਹ ! ਵਾਹ ! "ਅੰਤਰਿ-ਗਤਿ-ਤੀਰਥ" ਵਾਹ ! ਵਾਹ !
ਵਾਹ ! ਵਾਹ ! "ਆਤਮ-ਤੀਰਥ" ਵਾਹ ! ਵਾਹ !
"ਵਾਹ ! ਵਾਹ ! ਹੇਮ-ਕੁੰਟ ਵਾਹ ! ਵਾਹ !
ਵਾਹ ! ਵਾਹ ! "ਸੁਮੇਰ-ਪਰਬਤ" ਵਾਹ ! ਵਾਹ ।
ਵਾਹ ! ਵਾਹ ! "ਨਿਜ-ਘਰ" ਵਾਹ ! ਵਾਹ !
ਵਾਹ ! ਵਾਹ ! "ਨਾਮ-ਨਿਰੰਜਨ" ਵਾਹ ! ਵਾਹ !"
ਵਾਹ ! ਵਾਹ ! "ਮਾਨ-ਸਰੋਵਰ" ਵਾਹ ! ਵਾਹ !
ਵਾਹ ! ਵਾਹ ! "ਹਿਰਦੇ-ਰੂਪੀ—"ਕਮਲ" ਵਾਹ ! ਵਾਹ !
ਵਾਹ ! ਵਾਹ "ਸ਼ਬਦ ਦੀਪਕ" ਵਾਹ ! ਵਾਹ !
ਵਾਹ ! ਵਾਹ ! "ਆਤਮ-ਜੋਤ" ਵਾਹ ! ਵਾਹ !
ਵਾਹ ! ਵਾਹ ! "ਜਗ-ਜੀਵਨ ਪੁਰਖ" ਵਾਹ ! ਵਾਹ !
ਵਾਹ ! ਵਾਹ ! "ਆਦਿ—ਪੁਰਖ" ਵਾਹ ! ਵਾਹ !
ਵਾਹ ! ਵਾਹ ! "ਨਿਰੰਤਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ" ਵਾਹ ! ਵਾਹ !
ਵਾਹ ! ਵਾਹ ! "ਸੈਭੰ-ਰੂਪ" ਵਾਹ ! ਵਾਹ !
ਵਾਹ ! ਵਾਹ ! "—ੴ" ਵਾਹ ! ਵਾਹ !
ਵਾਹ ! ਵਾਹ ! "ਗੁਰੂ-ਸਤਿਗੁਰੂ" 'ਵਾਹ ! ਵਾਹ !

ਇਹ ਸਭੇ ਨਾਮ ਬਸ ਇੱਕੋ ਹੀ 'ਤੀਰਥ' ਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ "ਹੇਮ ਕੁੰਟ" ਹੈ, ਜਿਸ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਅਸਥਾਨ ਉੱਪਰ ਬਚਿਤ੍ਰ, ਅਦਭੁਤ ਲੀਲ੍ਹਾ ਰਚਣ ਵਾਲੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਨੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਇਹ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ, ਇੱਥੇ ਪਾਂਡੋ-ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ੀ ਸਾਧਨਾਂ ਸਾਧਦੇ ਹਨ, ਯਾ ਸਾਧਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਜੋ ਆਦਮੀ ਬਾਹਰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਭਰਮਾਂ-ਭੁੱਲੇ ਹਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਬੇ- ਰਸਤਾ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਉੱਪਰ ਅਪੱਛਰਾਂ ਅਤੇ ਗੰਧ੍ਰਵ ਨਹੀਂ, ਨਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕੇ ਹਨ । ਪਰ ਅੰਦਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ !

... ...

ਲੇਖ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਸਪਤ ਸ੍ਰਿੰਗ' ਦੀ ਗੁੰਝਲ ਖੋਲ੍ਹਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ

ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ । ਇਸ ਗੁੰਝਲ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸ: ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਹੈ । ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਬਚਿੱਤ੍ਰ-ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਉਪਰ-ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤੇ 'ਸਪਤ ਸ੍ਰਿੰਗ' ਦਿਲ ਵਿਚ ਢੂੰਡ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਦੀ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਬੜੀ ਲਟਕ ਸੀ, ਆਪੇ ਹੀ ਆਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਜੁ 'ਸਪਤ ਸ੍ਰਿੰਗ' ਕਿਹੜੇ ਹਨ, ? ਮੈਂ ਆਖਿਆ, ਨਹੀਂ, । ਤਾਂ ਉਹ ਮਿੱਤਰ ਹਸਕੇ, ਪਰ ਚੁਪ-ਚਾਪ, ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਕੰਨਾਂ, ਦੋਹਾਂ ਨਾਸਕਾਂ, ਦੋ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਸੱਤਵੇਂ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਕੇ ਨੱਸ ਗਏ । ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੂੰਹੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਪਰ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਙ ਰਿਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਚਮਤਕਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ । ਹਾਂ ਜੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਇਹੋ ਹੀ ਹਨ । 'ਸੱਤ ਸ੍ਰਿੰਗ' ਆਦਮੀ ਦੇ 'ਸ੍ਰਿੰਗ' ਯਾ ਸਿੰਗਾਰ ਕਹੋ ਜਿਹੜੇ ਹਿਮਾਲਾ ਵਾਂਗ ਹਿਰਦੇ -ਰੂਪੀ ਮਾਨਸਰੋਵਰ 'ਹੇਮ ਕੁੰਟ' ਨੂੰ ਲੁਕਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ । ਜਿਸ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਅਸਾਂ "ਕੈਲਾਸ਼-ਪਰਬਤ" ਟੱਪਕੇ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੈ, ਦਿਮਾਗ਼ ਦੀ ਗੁਫ਼ਾ ਵਿਚ, ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ !

ਇਹ ਓਹ "ਉੱਚਾ ਦੁਆਰਾ" ਹੈ ਜਿਸ ਚੜ੍ਹਕੇ ਭਗਤ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਸਾਖਿ-ਆਤ ਗੋਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਰੰਗ-ਰਲੀਆਂ ਮਨਾਂਦੇ ਹਨ:—

"ਸੂਖ ਮਹਲ ਜਾਕੇ ਊਚ ਦੁਆਰੇ ।
ਤਾ ਮਹਿ ਵਾਸਹਿ "ਭਗਤ ਪਿਆਰੇ ।੨।
ਸਹਜ ਕਥਾ ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਅਤਿ ਮੀਠੀ ।
ਵਿਰਲੇ ਕਾਹੂ 'ਨੇਤ੍ਰਹੁ ਡੀਠੀ' ।੧। ਰਹਾਉ ।
ਤਹ ਗੀਤ ਨਾਦ ਅਖਾਰ ਸੰਗਾ ।
"ਉਹ ਸੰਤ ਕਰਹਿ ਹਰਿ ਰੰਗਾ ।੨।
ਤਹ ਮਰਣੁ ਨ ਜੀਵਣੁ ਸੋਗੁ ਨਾ ਹਰਖਾ ।
ਸਾਚ ਨਾਮ ਕੀ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਖਾ ।੩।
'ਗੁਹਜ' ਕਥਾ ਇਹ ਗੁਰ ਤੇ ਜਾਣੀ ।
ਨਾਨਕੁ ਬੋਲੈ ਹਰਿ ਹਰਿ ਬਾਣੀ ।" ।੪।੬।੨੨।

(ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ ੫)

ਹਾਂ ਜੀ, ਇਸ 'ਹੇਮ ਕੁੰਟ' ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਕੇ ਕਾਗ ਹੰਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੀੜ ਛੱਡਕੇ ਮੋਤੀ ਚੁਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਇਹ "ਗੁਹਜ—ਕਥਾ" ਡਾਢੀ ਗੁੱਝੀ ਹੈ ।

ਹੰਸ ਜੋ 'ਮਾਨ-ਸਰੋਵਰ' ਵਿਚ ਮੋਤੀ ਚੁਗਦੇ ਹਨ ਕੋਈ ਪੰਖੇਰੂ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖਾਂ, ਲਿਵ-ਲੀਨ ਜੋਤਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜੋ ਆਲ-ਜੰਜਾਲ ਛੱਡ ਨਾਮ ਦੇ ਰਸੀਏ ਹੋ, ਜਨਮ ਮਰਨ ਟੱਪ "ਪਰਮਾਤਮਾ-ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।" ਗੰਧ੍ਰਵ ਅਤੇ ਅਪੱਛਰਾਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਤਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਦੀ ਝਰਨਾਟ ਯਾ ਝੁਣਕਾਰ ਐਸੀ ਸੁਰੀਲੀ ਅਤੇ ਮਧੁਰ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਰਸੀਏ ਰੈਵਤ ਰਾਜੇ

ਵਾਂਙ ਕਾਲ ਨੂੰ ਟੱਪ ਮਹਾਂ-ਕਾਲ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਾੜ ਹਿਮਾਲੀਆ-ਵਰਗੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਡਾਢੇ ਮਿੱਠੇ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇੱਥੇ ਪਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਪੱਛਰਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਆਤਮ-ਪਰਬਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਜੋ ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਹੋ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਭੁੱਲਾ ਹੋਇਆ ਵੀ "ਇਸ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ" ਆਕੇ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ "ਗੇੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਹੋਰ ਹੋਰ ਧਾਰਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਆਂ(Myths)ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾਂ ਉੱਕਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਜਾਏ ਸਿੱਧਾ ਰਸਤਾ ਦੱਸਣ ਦੇ ਉਲਟੀਆਂ ਰਾਹੋਂ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਸਰੂਪ ਹਨ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਗੁਰੂ ਹਨ :—

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰੂ ਹੈ ਨਾਨਕ ਭੇਤ ਨ ਭਾਈ (ਆਸਾ ਮ: ੪)

ਅੰਤਕਾ ਨੰ: ੨

ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤਕਰੀਬਨ ੪੦੦੦ ਸਾਲ ਪਹਿਲੇ !

ਰੋਮ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਮੋਢੀ-ਬੰਦਾ; ਪਹਿਲਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਮੁਖ ਅਖਨੀਵਨ !

ਮਿਸਰ ਵਿੱਚ ਨਾਮ ਦਾ ਚੰਦ੍ਰਮਾ !!!

ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਹੈ ਜੁ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਗੁਰੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਪੂਰਨ-ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ 'ਨਿਰੰਕਾਰ' ਸਨ। ਭਾਵ ਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦਾ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਆਖੀਏ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਹਾਤਮਾ, ਸੰਤ ਤੇ ਪੀਰ ਅਨੇਕਾਂ ਤਾਰਾਗਣ ਹੋਣਗੇ ਜੋ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਝੁਰਮਟ ਪਾਕੇ ਮਾਨੋਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨੂੰ ਵਧਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਪੂਰਨ ਸੋਲਾਂ ਕਲਾ ਸੰਪੂਰਨ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਹਾਰਾਜ ਕਲਯੁਗ ਨੂੰ ਤਾਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੇ ਗੁਰੂ ਮਾਨੋਂ ਸੂਰਜ ਭਗਵਾਨ ਬਣਕੇ ਆਏ; ਪਰ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਲਈ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਅੱਗੇ ਵੀ ਟਿਮ ਟਿਮਾਵੇਂ ਦੀਵੇ ਸਨ। ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਬੇਅੰਤ ਹੈ:—

> "ਧੰਨਿ ਧੰਨਿ ਤੇ ਧੰਨਿ ਜਨਿ
> ਜਿਹ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਹਰਿ ਹਰਿ ਭਯਉ।
> ਹਰਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕੁ ਜਨ ਪਰਸਿਅਉ
> ਸਿ ਜਨਮ ਮਰਣ ਦੁਹ ਥੇ ਰਹਿਓ।...
> ਬਲਿਓ ਚਰਾਗੁ ਅੰਧਾਰ ਮਹਿ
> ਸੇਵ ਕਲ ਉਧਰੀ ਇਕ ਨਾਮੁ ਧਰਮੁ
> ਪ੍ਰਗਟੁ ਸਗਲ ਹਰਿ ਭਵਨ ਮਹਿ।
> ਜਨੁ ਨਾਨਕੁ ਗੁਰ ਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ।" (ਸਵਯੇ ਮ: ੫)

ਪਰ ਗੁਰਸਿੱਖ 'ਨਾਮ' ਦੇ ਰਸੀਏ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਚਲਦੇ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕ ਸੱਜਨ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਣਗੇ ਜੁ ਅੱਜ ਕੱਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਅਚੰਭਾ ਹਸਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਤੋਂ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲੋਂ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜੁਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਪੁੱਛੋਗੇ ਕਿ ਯਸੂ-ਮਸੀਹ, ਮੁਹੰਮਦ, ਬੁਧ ਵਰਗੇ ਮਹਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲੋਂ ? ਜੀ ਹਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ! ਤੁਸੀਂ ਪੁੱਛੋਗੇ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੁ ਸਾਡਾ ਸੰਸਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਚੱਕਰਾਂ ਤੇ ਹੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ ਉਥੇ ਅੱਜ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਮਹਿਲ ਸਨ ਉਥੇ ਅੱਜ ਖੰਡਰ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਅੱਗੇ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਸੀ ਉਥੇ ਹੁਣ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਿਸਰ (**Egipt**) ਦੀ ਧਰਤੀ ਵੱਲ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡਾ ਪੰਜਾਬ ਵਾਂਙ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਦਰਿਆ ਨੀਲ (**Nile**) ਵਗਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਪਰ ਸਭ੍ਯਤਾ ਦੀ ਦੇਵੀ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲੇ ਘਰ ਬਣਾਇਆ। ਮਿਸਰ ਦੇ ਪਿਰੇਮਿਡਜ਼ (**Pyramids**) ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਚੌਗੁਠੇ ਚੁੰਜ ਵਾਲੇ ਮਕਬਰੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਹਾੜ ਜਿੱਡੇ ਵੱਡੇ ਟਿੱਲੇ ਹਨ—ਇਤਨੇ ਉੱਚੇ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਟਿੱਲਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ 'ਪਹਾੜ' ਕੁਦਰਤੀ ਨਹੀਂ, ਬੇਅੰਤ ਮਾਇਆ ਖਰਚ ਕਰਕੇ ਮਿਸਰ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਬਣਵਾਏ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ 'ਤਾਜ ਮਹਿਲ' ਆਗਰਾ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਤਾਜ ਮਹਿਲ ਵਾਂਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿਰੇਮਿਡਜ਼ ਦੇ ਬਣਨ ਉਪਰ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ ਤੇ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਰੁਪੈ ਲੱਗ ਗਏ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਜੋ ਸੈਲਾਨੀ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਵੇਖਕੇ ਚਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੁ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਪੱਥਰ ਕਿੱਥੋਂ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਨੀਲ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਪਰ ਪੱਥਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ ਤੇ ਪੱਥਰ ਵੀ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਨਹੀਂ, ਪੰਜਾਹ ਪੰਜਾਹ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਪੰਜ ਸੌ ਮਣ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਥਰ ਹੈ। ਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਠਦਾ ਹੈ ਜੁ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਮੋਢੇ ਉਪਰ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਫੁਟ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਉਪਰ ਖੜਕੇ ਚੋਟੀ ਉਪਰ ਪੁਚਾਇਆ। ਖੈਰ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਾਂ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਤਾਂ ਹਰ ਇੱਕ ਕੌਮ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਚੀਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਡਾਕੂਆਂ ਤੇ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਦਸ ਫੁਟ ਚੌੜੀ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਬਣਾਈ ਸੀ ਜੋ ਅੱਜ ਤੱਕ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਅਜੂਬਾ (**Wonder of the world**) ਹੈ। ਆਓ ਜ਼ਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਕਬਰਾਂ, ਧਉਲਹਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੜਕੇ ਤੱਕੀਏ ! ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਮਿਸਰੀ ਸੱਜਨ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਪਹਾੜੀਆਂ' ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣਾ ਹੀ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪੱਛਮੀ ਵਿੱਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ ਖੁਸੀ ਹੋਰ ਵਧੀ ! ਅੰਤ ਨੂੰ ਜਦ ਲਾਰਡ ਕਿਚਨਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਿਸਰ ਸਰਕਾਰ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪੱਛਮੀ ਵਿੱਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿਰੇਮਿਡਜ਼ ਵਿੱਚ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰਾ ਹੈ, ਅਨੇਕਾਂ ਜਾਨਵਰ ਤੇ

ਚਮਗਿੱਦੜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣਾ ਔਖਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਸਾਇੰਸ ਨੇ ਬੜੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਫਲੈਸ਼ ਲਾਈਟ (Flash light) ਵਰਤੀ ਗਈ, ਗੰਦੀ ਹਵਾ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਆਕਸੀਜਨ (Oxygen) ਗੈਸ ਵਰਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ, ਪਹਾੜ ਦੀ ਕੰਦਰਾ ਵਿਚ ਮਾਨੋ ਜਗਮਗ ਹੋ ਗਈ ! ਕਟਾਈ ਵਢਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਤਨੇ ਸਾਲ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਖੜੋਤੇ ਹੋਏ ਅਨੇਕ 'ਬੁੱਤ' ਲੱਭੇ। ਇਹ 'ਬੁੱਤ ਬਾਹਰੋਂ ਸਗਵੇਂ ਪੁਗਵੇਂ ਆਦਮੀਆਂ ਵਾਂਙਣ ਸਨ ਤੇ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੁ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਏ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ "ਅਸਲੀ ਸਰੀਰ" ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮਸਾਲੇ ਨਾਲ ਬਚਾਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸਾਲੇਦਾਰ ਲੋਥਾਂ ਨੂੰ 'ਮਮੀ' (Mummy) ਆਖਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਇਹ 'ਮਮੀ' ਸਿਰਫ ਮਿਸਰ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹੀ ਸੌਗਾਤ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਹਕੀਮ ਤੇ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਵੇਖਕੇ ਅੱਜ ਤਕ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੁ ਮਿਸਰ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਕਿਹੜਾ ਮਸਾਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਥਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਹੂ ਬਹੂ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਤਾਂ ਅੱਜ ਦੀ ਸਾਇੰਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਲੋਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬੋ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਪਰਲੀਆਂ ਚੁੰਜ-ਦਾਰ ਪਹਾੜੀਆਂ (ਪਿਰੈਮਿਡਜ਼) ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਨੂੰ ਤੱਕਕੇ ਸਾਡੀ ਰੁਚੀ ਅਪਣੇ ਆਪ ਮਿਸਰ ਵੱਲ ਦੌੜਦੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਪੁਛਦੇ ਹਾਂ ਜੁ ਇਹ ਮਿਸਰੀ ਲੋਕ ਇੰਵ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ?

ਪੱਛਮ ਦੇ ਖੋਜੂਆਂ (Excavators) ਦੇ ਖੁਣਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਭਾਵ ਤਾਂ ਗੁਪਤੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਕੱਢਣ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਤੂਤਨਖੇਮਨ (Tutankbamen) ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਬਰ ਹੱਥ ਆਈ ਤਾਂ ਖੋਲਣ ਉਪਰ ਕਿਤਨੇ ਲਾਲ, ਹੀਰੇ ਤੇ ਮੋਤੀ, ਮਣਾਂ ਮੂਹੀਂ ਚਾਂਦੀ ਸੋਨਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਜੋ ਹੱਥੋ ਹੱਥ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਈਆਂ ਤੋਂ ਵਿਕ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਤਾਂ ਨੇ ਦਿਹਾੜੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਤੂਤਨਖੇਮਨ ਦੀ ਮਮੀ ਸੀ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਦੇ ਸਹੁਰੇ ਦੀ 'ਮਮੀ' ਵੀ ਨਿਕਲੀ ਜਿਸ ਨੂੰ "ਅਖਨੀਟਨ (Akhenaten) ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਯਸੂਹ-ਮਸੀਹ ਤੋਂ ਵੀ (ਅਠਾਰਾਂ ਸੌ ਸਾਲ) ਪਹਿਲੋਂ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਜੇ ਦੀ ਲੋਥ ਮਿਲਣ ਮਗਰੋਂ ਇਸਦੇ ਸ਼ੀਸ਼-ਮਹਲ, ਬਾਗ ਬਗੀਚੇ, ਦਫਤਰ-ਦਰਬਾਰ, ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤਲ-ਅਮਰਨਾ (Tell el-Amarna) ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ! ਇਹ ਸਭ ਚੀਜ਼ ਜ਼ਮੀਨ ਹੇਠਾਂ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਗਲੇਫੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ— ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡਾ ਟੈਕਸਲਾ (Taxila) ਸ਼ਹਿਰ ਮਿੱਟੀ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਖੋਜੂਆਂ ਨੇ ਇਕ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਸਫਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲੋਂ ਰੌੜ ਸਫੈਦ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ ਉਥੇ ਹੁਣ ਪੁਰਾਣੇ ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ ਖੰਡਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਦੀ ਕਦੀ ਦੁੱਧ ਤੇ ਮਾਖਿਓਂ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵਗਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੱਜ ਤੋੜੀ ਚਾਂਦੀ, ਸੋਨਾ, ਲਾਲ ਹੀਰੇ,

ਜੜਤੀ ਤਸਵੀਰਾਂ, ਰੰਗ ਬਰੰਗੀ ਸ਼ੀਸੇ ਦੇ ਮੀਨਾਕਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਮੌਜਦ ਹਨ। ਗੱਲ ਕੀ ਪਿਛਲੇ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਮਿਸਰ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸਭਯਤਾ ਉਪਰ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਈ ਹੈ ਤੇ ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਅਖਨੀਟਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਜੋ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲੋਂ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਹੈ, ਦਾ ਹਾਲ ਅਕਬਰ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਪਤਾ ਹੈ।

ਏਹ ਅਖਨੀਟਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੌਣ ਸੀ ਤੇ ਇਸਦੀ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਬਾਬਤ ਪੱਛਮੀ ਵਿੱਦਵਾਨ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਜੁ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਵੱਡਾ ਧਰਮਾਤਮਾ, ਸੁਲਹਕਾਰ, ਪਹਿਲਾ ਇਕ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ, ਪਹਿਲਾ ਪੰਚੈਤੀ ਰਾਜ ਦਾ ਮੋਢੀ, ਪਹਿਲੀ ਕੱਟੜ ਧਰਮੀ ਹਸਤੀ, ਪਹਿਲਾ ਸਰਬ— ਦਿਆਲੂ ਪ੍ਰਾਣੀ, ਪਹਿਲੀ ਜਗਤ ਸਾਂਝੀ ਹਸਤੀ, ਪਹਿਲਾ ਧਰਮ ਚਲਾਣ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਹਸਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਜ— ਯੋਗ ਦਾ ਤਖਤ ਕਮਾਇਆ—(**They have rightly called him the first individual in history. He was also the first pacifist realist, the monotheist, he first democart the first internationlist, and the first person known to attempt to found a religion.—C. F. Potter in the story of Religion 1932**) ਗੱਲ ਕੀ ਅੱਜ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਅੱਖ ਅਖਨੀਟਨ ਉਪਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਮਿਸਰ ਦਾ ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਸਿਰਤਾਜ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸਦੀ ਮੱਮੀ ਅੱਜ ਤੋੜੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਤਾਂ ਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੁ ਵਿਕਾਸ ਮਸਲਾ ਸਾਨੂੰ ਦਸਦਾ ਹੈ ਜੁ ਪਹਿਲੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਘੋਰ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਸਭਯਤਾ ਹੁਣ ਹੀ ਆਈ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ ਤਾਂ ਯਸੂ-ਮਸੀਹ ਜੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲੋਂ ਐਡੀ ਵੱਡੀ ਉੱਚ ਹਸਤੀ ਕੀਕਣ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ? ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੱਛਮ ਕੋਲ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਨਹੀਂ ਤੇ ਭਾਰਤ-ਵਰਸ਼ ਤਾਂ ਇਸ ਅਨੋਖੇ ਮੰਤਕ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜੁ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਆਦਿ ਤੋਂ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰਾ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਤਾਂ ਇਹ ਖਿਆਲ ਹੈ ਜੁ ਅਨੇਕਾਂ ਜੁਗ ਬੀਤ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਅਨੇਕ ਬੀਤ ਜਾਣਗੇ ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਸੂਰਜ ਸਦਾ ਹੀ ਪਰਜੁਲਤ ਰਹੇਗਾ। ਪੱਛਮੀ ਵਿੱਦਿਆ ਵਾਲੇ ਵਿਕਾਸ਼ ਮਸਲੇ ਜੀ ਬੇੜੀ ਪਹਿਲੋਂ ਅਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਹੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਫ਼ਿਰ ਜਦ ਅਖਨੀਟਨ ਜਿਹੀ ਮਹਾਨ-ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਗੋਰਖਧੰਧੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇਉਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਜੁ ਕਦੀ ਵਕਤੋਂ ਬੇ-ਵਕਤੋਂ ਹੀ ਉੱਚ-ਹਸਤੀਆਂ ਜੰਮ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਮਾਨੋਂ ਛਲਾਂਗ ਮਾਲਕੇ ਨਿਕਲ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿੱਦਿਆ ਵਾਲੇ ਅਖਨੀਟਨ ਦੇ ਮਹਾਤਮਾ ਪੁਣੇ ਨੂੰ ਇਕ 'ਧਾਰ੍ਮਕ-ਛਲਾਂਗ' ਆਖਦੇ ਹਨ—"**Akhenaten's precivilized mind indicated a sort of spiritual salvation, a leap forward it intellectual evolution"** ! ਕਿਹਾ ਮਨ-ਘੜਤ ਮੰਤਕ ਹੈ ! ਪਰ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਧਰਮ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜੁ ਅਖਨੀ- ਟਨ ਨੂੰ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਬੇਅੰਤ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਦੇ ਗਈ। ਜੇ

ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਛੱਡਕੇ ਅਖਨੀਟਨ ਦੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਵੜੀਏ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿ-ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਾਨੂੰ ਕੂਕ ਕੂਕਕੇ ਦਸਦੀ ਹੈ ਜੁ ਅਖਨੀਟਨ ਨੂੰ ਉਹ ਗੁਪਤ ਭੰਡਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਮ ਆਖੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਘੁੰਡੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਾ ਭੁਲਾਈਏ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਨ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਜੁ ਅੱਜ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਕੇ ਵੀ ਅਖਨੀਟਨ ਦਾ ਮਾਣ ਦਿਨ-ਦੂਣਾ ਰਾਤ-ਚੌਣਾ ਕਿਉਂ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਜੋ ਅਮਰ ਹਨ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਹਨ ਦਸਦੇ ਹਨ—

"ਇਸੁ ਜੁਗ ਮਹਿ ਸੋਭਾ "ਨਾਮ ਕੀ"
ਬਿਨੁ "ਨਾਵੈ" ਸੋਭ ਨ ਹੋਇ ।
ਇਹ ਮਾਇਆ ਕੀ ਸੋਭਾ ਚਾਰਿ ਦਿਹਾੜੇ
ਜਾਦੀ ਬਿਲਮੁ ਨ ਹੋਇ ।
ਜਿਨੀ ਨਾਮੁ ਵਿਸਾਰਿਆ
ਸੇ ਮੁਏ ਮਰਿ ਜਾਹਿ ।
ਹਰਿ ਰਸ ਸਾਦੁ ਨ ਆਇਓ
ਬਿਸਟਾ ਮਾਹਿ ਸਮਾਹਿ ।" (ਆਸਾ ਮ: ੫)

ਭਾਵ ਮਾਇਆ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਚਾਰ ਦਿਹਾੜੇ ਹੈ ਪਰ 'ਨਾਮ' ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਜੁਗੋ ਜੁਗ ਹੈ। ਤੂਤਨਖੇਮਨ ਜੋ ਮਨਮੁਖੀ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਅੱਜ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਅਖਨੀਟਨ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਕੋਹ-ਨੂਰ ਵਾਂਙੂ ਡਲ੍ਹਕਦਾ ਹੈ।

ਆਓ ਜ਼ਰਾ ਇਸ ਅਦਭੁਤ ਨਵੀਂ-ਲੱਭੀ (Newly found) ਹਸਤੀ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਵੜਕੇ ਦੋਸਤੀ ਪਾਈਏ ਤੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀਏ। ਅਖਨੀਟਨ ਦੀ ਮੱਮੀ (ਬੁੱਤ) ਹੇਠਾਂ ਇਹ ਅੱਖਰ ਉੱਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ:— "(ਹੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ) ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਮੈਂ ਕੀ ਹਾਂ (Reveal me as i am) ਬੱਸ,ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਦ ਤੇ ਅੰਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੀ ਹਾਂ ? ਕੀ ਮੈਂ ਪੰਜ ਤਤ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਹਾਂ ਯਾ ਉਹ ਅਬਚਲੀ ਜੋਤ ਹਾਂ, ਜੋ ਜੁਗੋ ਜੁਗ ਸਦੀਵ ਜਗਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਪੰਜ ਤੱਤ ਸਿਰਫ਼ ਖਿਡਾਉਣਾ ਹੀ ਹਨ। ਮੈਂ ਕੀ ਹਾਂ ? ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ੨ ਅਖਨੀਟਨ 'ਆਤਮਾ' ਦੀ ਸਿਖਰ ਚੋਟੀ ਉਪਰ ਜਾ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਜਿਸ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਸੀ ਉਸ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਗਿਆ—

ਜਹ ਤੇ ਉਪਜਿਓ ਤਹੀ ਸਮਾਇਓ
ਇਹ ਬਿਧਿ ਜਾਨੀ ਤਬਹੂੰ ।
ਜਹਾ ਜਹਾ ਇਹ ਦੇਹੀ ਧਾਰੀ
ਰਹਨੁ ਨਾ ਪਾਇਓ ਕਬਹੂੰ । (ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਮ: ੫)

ਭਾਵ ਜਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਤਾਂ (ਤਬਹੂੰ) ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਿਸ ਵਾਹਿਗੁਰੂ

ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮਾ ਗਿਆ 'ਜਹ ਤੇ ਉਪਜਿਓ ਤਹੀ ਸਮਾਇਓ।' ਅਖਨੀਟਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ (self) ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਅਪਣੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੁ ਅਖਨੀਟਨ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਅਸ਼ੋਕ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵਾਂਙ ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਥਾਵਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਘਰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਨਾਮ—ਖੁਤਬੇ ਖਟਾਏ ਜੋ ਅੱਜ ਤੋੜੀ ਕਿਧਰੇ ਦੇ ਕਿਧਰੇ ਹਨ। ਥੀਬਜ਼ (Thebes) ਸ਼ਹਿਰ ਜਿੱਥੋਂ ਪੱਥਰ ਖੋਦ ਕੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਇਆ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਤਲ ਅਮਰਨ' ਵਿਚ ਵੀ ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਇਆ ਹੈ ਉਥੇ ਉਥੇ ਅਖਨੀਟਨ ਨੇ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੁ ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਜਲ, ਅਗਨੀ, ਵਾਯੂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਸ ਜਾਗਦੀ ਜੋਤ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੈ ਜੋ ਘਟ ਘਟ ਵਿਚ ਰਮ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਚੰਨ੍ਹ ਸੂਰਜ ਤੇ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿ-ਮੰਡ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, (Heat-which-si-in Aten)। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ 'ਨਾਮ'-ਸਿਮਰਨ', 'ਅਬਚਲੀ-ਜੋਤ' ਦਾ ਨਾਮ ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਏਟਨ (Aten) ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਸਤੇ ਅਖਨੀਟਨ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਇਹ ਲਿਖਾਉਂਦਾ ਸੀ : 'ਉਹ ਸੱਤਾ ਜੋ ਨਾਮ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮੈਂ ਪੁਜਾਰੀ ਹਾਂ।'

ਵਾਹ! ਵਾਹ! ਅਖਨੀਟਨ! ਵਾਹ! ਵਾਹ! ਅੱਜ ਤੋਂ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲੋਂ ਤੈਨੂੰ ਅਬਚਲੀ ਜੋਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ ਤੇ ਤੂੰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਧੁੰਮਾਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਜੀਕਣ ਦਸਮ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਆਨੰਦ ਪੁਰ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਅਬਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ੫੨ ਕਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਬੈਠਕੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਖਨੀਟਨ ਨੇ ਥੀਬਜ਼ (Thebes) ਜਿੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਉੱਪਰ ਤਲ-ਅਮਰਨਾ (Tell el Amarna) ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਕਿਸ ਕਰਕੇ ? ਤਾਂ ਜੁ ਨਾਮ-ਰਸੀਏ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ, ਇਕਾਂਤ ਵਿੱਚ, ਬੈਠਕੇ ਨਾਮ-ਜਪਣ ਦਾ ਰਸ ਲੁੱਟਣ। ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਉਂ ਛੱਡੇ ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੁ ਡੰਡ-ਕੁਟ, ਖਟ-ਖਟ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦੇ ਰਸ ਤਾਂ ਹਨ, ਪਰ 'ਨਾਮ ਦਾ ਰਸ' ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਅਖਨੀਟਨ ਨੇ ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਕਵੀ ਤੇ ਭਜਨੀਕ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇੱਡਾ ਰੌਣਕ ਵਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜੁ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਸਰ ਦੀ ਸੁਰਗਾ-ਪੁਰੀ ਆਖਦੇ ਸਨ—Utopia। ਵਾਹ! ਵਾਹ! ਅਖਨੀਟਨ! ਤੇਰੀ 'ਨਾਮ-ਨਗਰੀ'!

ਅਖਨੀਟਨ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਣ ਤੋਂ ਬਚਾਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਜੁ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਪੂਜੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਨੇ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਨਾਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਅਖਨੀਟਨ ਨੇ ਬੇਅੰਤ ਮਾਇਆ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪੱਥਰ-ਪੂਜਾ ਛੁਡਾ ਮਿਸਰੀਆਂ ਨੂੰ

ਜਾਗਦੀ-ਜੋਤ ਦਾ ਸੇਵਕ ਬਣਾਇਆ ਗੱਲ ਕੀ, ਅਖਨੀਟਨ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਗੁਰਸਿੱਖ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਖਾਲਸਾ ਵੀਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਅਖਨੀਟਨ ਜਿਹੇ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣਕੇ ਝਟਪਟ ਮਿਸ਼ਰ ਵੱਲੋਂ ਰਾਇ ਬਦਲ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਤੇ ਮਿਸਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੀਰ ਕਰਕੇ ਆਖਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਪਰ ਅਖਨੀਟਨ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਖਨੀਟਨ ਦੇ ਅੱਖਾਂ ਨੂਟਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰਾ ਮਿਸੁਰ ਫਿਰ ਨਾਸਤਕ ਯਾ ਜੈਨ-ਮਤੀਆ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਮੁੜਕੇ ਜਦ ਮਿਸਰ ਦਾ ਹਾਲ ਅਸੀਂ ਇੰਜੀਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਗਰਮੱਛ, ਬਿੱਲੀਆਂ ਆਦਿਕ ਦੇ ਪੂਜਕ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਾਸ਼! ਕਿ ਅਖਨੀਟਨ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਵਾਂਙਣ ਅਪਣਾ ਰੂਪ ਅੰਗਦ ਪੈਦਾ ਕਰ ਜਾਂਦੇ, ਪਰ ਅਪਣੇ ਸਮੇਂ ਅਖਨੀਟਨ ਨੇ ਚੰਗੀ ਵਜਾਈ। ਅੱਜ ਅਖਨੀਟਨ ਮਿਸਰ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਇਕ ਚਮਕਦਾ ਤਾਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਦਾ ਲਈ ਆਤਮਕ-ਮੰਜਲ ਵਿੱਚ ਸਪਤ-ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਾਂਙ ਧ੍ਰ ਜੀ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਝੁਰਮਟ ਪਾਵੇਗਾ! ਅਖਨੀਟਨ ਸਾਡਾ ਸਿੱਖ ਸਖਾ, ਬੰਧਪ,ਗੁਰਭਾਈ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸਦੀ ਮੱਮੀ ਨੂੰ ਸਤ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਗਜਾਕੇ ਗਲਵੱਕੜੀ ਪਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਰ ਜੁ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਮਿਸਰ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹੇ। ਓਹੋ ਕੌਮ ਜਿਊਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਨਾਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਸਦੀਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸ਼ਰ ਮਰ ਗਏ ਜਦ ਨਾਮ ਦੀ ਦੇਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕੰਨੀ ਛੁਡਾਕੇ ਨੱਸ ਗਈ, ਯੂਨਾਨ ਸੌਂ ਗਿਆ ਜਦ ਅਫਲਾਤੂਨ ਦਾ ਨਾਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਉਸੇ ਨਾਲ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ, ਚੀਨ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਜਦ ਲੌਜ਼ੀ (Lao-Tszc) ਦਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੱਠਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਪਰ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਾਗਦਾ ਰਹੇਗਾ ਜਦ ਤੋੜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ-ਗ੍ਰੰਥ ਜੀਉ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਨਾਮ ਦਾ ਸੋਮਾ ਭਰਨਗੇ ਤੇ ਅਸੀਂ ਚਰਣ ਕਮਲਾਂ ਦਾ ਰਸ ਗਟਾ ਗਟ ਪੀਆਂਗੇ।

੩.

ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?

(ਸਫ਼ਾ ੧੫੫ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਹਿੱਸਾ ਜੋ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ)

(੪)

ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਜੁ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਜੀਵ ਅਪਣਾ-ਆਪ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੁਝ ਇੰਜ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜੀਕਣ ਤਾਰ, ਬੇਤਾਰ ਯਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀ ਘੱਲੀ ਬਾਣੀ ਦੂਜੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਟਿਕ-ਟਿਕ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸ ਥਾਂ ਉਪਜਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ—

(੧) ਜੇ ਪੁਰਾਣਾ-ਆਪਾ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜੁ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਸਾਡਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਘਰ ਤੋਂ ਆਏ ਹਾਂ, ਤੇ ਕੀ ਕਰਕੇ ਆਏ ਹਾਂ ? ਸਾਨੂੰ ਅਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦੀ ਯਾਦ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ? (**Why memory fails us at new birth?**)

(੨) ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਕੀ ਸਾਡਾ ਜੀਵ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਪਿੱਛੇ ਸੀ, ਯਾ 'ਨਵਾਂ' ਹੈ ਜੀਕਣ ਗੂੰਜ (**Echo**) ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਸਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਤੀ-ਧੁਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਭਾਵ, ਕੀ ਸਾਡਾ ਅਸਲ-ਆਪਾ ਅੱਗੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਯਾ ਉਸ ਦਾ ਪਰਤੌ, ਅਕਸ ਯਾ ਹਮਜ਼ਾਦ ?

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਠਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਬੜੇ ਖਿਆਲ ਲੜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ-ਧਰਮ ਤਾਂ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਹਿ ਛਡਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੁ ਸਾਡਾ ਪਿੱਛਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਯਾਦ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਜੁ ਅਸੀਂ ਅਮੁਕੇ ਘਰ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ, ਤੇ ਇਹ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਜੁ ਨਵੇਂ ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਸਾਡੀ ਯਾਦ ਉਪਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਪੜਦਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੁ ਸਾਡਾ ਸਗਲ ਪਿੱਛਾ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵੇਰੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਮੁੰਡੇ ਅਜਿਹੇ ਰਪੋਟ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਫਲਾਣੀ ਥਾਂ ਸਾਂ, ਅਹਿ ਅਹਿ ਸਾਡੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਥੇ ਸਨ। ਤਿੱਬਤ ਵਿਚ ਲੋਕੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੁ ਵੱਡੇ ਗੁਰੂ (**Dalai Lama**) ਦੀ ਚੋਣ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੱਸੇ ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਉਹ ਅਪਣੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਪਟਾਰੀਆਂ

ਕਿੱਥੇ ਛੱਡ ਆਇਆ ਹੈ । ਇੰਝ ਅਪਣਾ ਪਿੱਛਾ ਚੇਤੇ ਕਰਕੇ ਦੱਸਣਾ ਆਵਾਗਵਨ (Incarnation theory) ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਹ ਟਾਵੇਂ ਕੇਸ ਭਾਵੇਂ ਅਪਣਾ ਪਿੱਛਾ ਚੇਤੇ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋਣ ਪਰ ਬੇਅੰਤ ਲੋਕ ਐਸੇ ਹਨ ਜੋ ਅਪਣਾ ਪਿੱਛਾ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ । ਅਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ੧੦੦ ਵਿੱਚ ੯੯ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਲੱਖ ਵਿੱਚ ੯੯,੯੯੯ ਯਾ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣਗੇ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਮਸਲੇ ਦਾ ਸਿਰਫ ਪਿਛਲੇ ਚੇਤੇ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਰੱਖਣਾ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਭੁੱਲ ਜਿਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ । ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ, ਕੀ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੁ ਅਸੀਂ ਅਪਣਾ ਪਿੱਛਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਰਖੀਏ ? ਬਹੁਤੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਕਹਿਣਗੇ, ਹਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੁਛਣ ਯੋਗ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ । ਇਸ ਵਕਤ ਮੈਂ ਇਹ ਲੇਖ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜੁ ਕਲ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਕੀ ਖਾਧਾ ਸੀ; ਮੈਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਜੇ ਓਹ ਯਾਦ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਰਸੋਂ ਦਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਚੇਤਾ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਪੜ-ਪਰਸੋਂ ਦਾ ਤਾਂ ਖਾਬ-ਖਿਆਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਜੋ ਸਾਲ ਪਿੱਛੇ ਖਾਧਾ ਸੀ ਉਹ ਮੇਰੀ ਗਿਆਤ ਤੋਂ ਹੁਣ ਬਾਹਰ ਹੈ, ਤੇ ਬਚਪਨ ਦਾ ਹੁਣ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਦ ਅੱਜ ਕਲ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੋਕੇ ਪਿਛਲੇ ਤਜਰਬੇ ਇਤਨੀ ਛੇਤੀ ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਪੱਟੀ ਤੋਂ ਮੇਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੀ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੁ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਅਪਣੀਆਂ ਤਖਤੀਆਂ ਇਕ ਗੁੱਥੀ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਈਏ ?

ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਸਾਨੂੰ ਉਹਾ ਕੁਝ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਥੋੜੇ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ । ਜੇ ਇਹ ਗਲ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਆਪਾ ਸਾਡੀ ਛਾਤੀ ਉਪਰ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ—ਜੋ ਜੋ ਅਸਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਦੁਖ ਅਸਾਂ ਸਹੇ, ਜੋ ਕਸ਼ਟ ਸਹੇ, ਜੋ ਸਹਾਰੇ ਜੋ ਪੀੜਾਂ ਲੰਘੀਆਂ,.........ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਹਿੱਕਾਂ ਉਪਰ ਐਡਾ ਬੋਝ ਹੁੰਦਾ, ਮਾਨੋਂ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਉਪਰ ਡਿਗ ਪਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਸਾਡਾ ਟੁਰਨਾ: ਫਿਰਨਾ ਤੇ ਸੋਚਣਾ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਅੱਗੋਂ ਲਈ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ । ਪਾਗਲ ਤੇ ਅ-ਪਾਗਲ ਵਿਚ ਫਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਇਤਨਾ ਹੀ ਹੈ । ਕੀ ? 'ਪਾਗਲ' ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਧੀ ਯਾ ਵਹੁਟੀ ਮਰਦੀ ਹੈ ਯਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹਾਦਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਪਣੇ ਮਨ ਤੇ ਇਹ ਦੁਰਘਟਨਾ ਕਦੀ ਵੀ ਭੁਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ । ਓਹ ਇਸ ਹਾਦਸੇ ਦੀ ਗੰਢ ਅਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਦਿਨੇ ਰਾਤ ਇਹ ਗੱਲ ਚੁੜੇਲ (Nightmare) ਵਾਂਙ ਉਹਨੂੰ ਚਿਮਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਫਿਰ ਓਹ ਕਦੀ ਓਸਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾ ਸਕਦਾ; ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਓਹ 'ਪਾਗਲ' ਬਣਕੇ ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਇੰਜ ਵਗਦਾ ਹੈ ਜੀਕਣ ਦਰਿਆ ਦਾ ਰੋੜ੍ਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਪਾਣੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਟਿਕਦਾ ਨਹੀਂ, ਗੱਲ ਆਈ ਤੇ ਗਈ, ਚੇਤੇ ਤੋਂ ਉਤਰ ਜਾਣਾ ਸਾਡਾ ਸਹਜ-ਸੁਭਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਭੁੱਲਣੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੁਖਾਲ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਅੱਗੋਂ ਲਈ ਸਮ੍ਰਥਾ, ਕੁਝ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਨਦਰ ! ਪਰ ਪਾਗਲ ਦਾ

ਦਿਲ ਇੰਞ ਹੈ ਜੀਕਣ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਹੇਰ ਫੇਰ ਤੇ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਭੁੱਲ ਜਾਣਾ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਮਾੜੀ ਨਹੀਂ !

ਪਰ· ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਗਲੱਤਣ (Pinching details) ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਘਾਸੀ' (Groove) ਜ਼ਰੂਰ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਦੀਵੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੱਥ ਸੜਦਾ ਹੈ, ਅੱਗੋਂ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ; ਫਿਰ ਜੇ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਪਿਛਲੀ-ਘਾਸੀ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੋੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਪਾਪ ਕੀਤੇ ਭੁੱਲ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਮਾਰਾਂ, ਚੰਡਾਂ ਤੇ ਸਜਾਵਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਅਡਿੱਠ-ਘਾਸੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜੁ ਭੈੜੇ ਪਾਸੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਆਪੇ ਡਰ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਮੰਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਘਾਸੀਆਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਹੋਰ ਗੱਲ ਅਚਿੰਤ ਹੋਕੇ ਚੇਤੇ ਤੋਂ ਉਤਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸੁਖ ਪੁੱਤ੍ਰ ਜੰਮਣਾ, ਦੌਲਤ ਲੱਭਣੀ, ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਣਾ ਇੱਜ਼ਤ ਪਾਉਣੀ ਸਰਕਾਰੇ ਦਰਬਾਰੇ ਇਤਿਆਦਿ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਘਾਸੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਹੀ ? ਮਿੱਠੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ-ਝੂਠ, ਲੋਭ, ਲਾਲਚ ਕੈਦ, ਬਦਨਾਮੀ ਆਦਿ, ਸਭ ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਘਾਸੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਹੀ ? ਮਾੜੀ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਨ ਦੀਆਂ 'ਰੁਚੀਆਂ' ਆਖਦੇ ਹਾਂ, ਰੁਚੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਉਪਰ ਵੱਲ ਖੜਦੀਆਂ ਹਨ, ਮੰਦੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਪਾਤਾਲ ਵੱਲ। ਇਹ ਘਾਸੀਆਂ ਮਾਨੋ ਉਹ ਚਿੱਤਰ ਹਨ ਜੋ ਮਨ ਰੂਪੀ ਤਵੇ ਉਪਰ ਚਿੱਤਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਫਰਕ ਇਤਨਾ ਹੈ ਜੁ ਗ੍ਰਾਮੋਫੋਨ ਦਾ ਤਵਾ ਤਾਂ ਸਗਵੀਂ-ਪਗਵੀਂ ਗੱਲ ਹੂ-ਬਹੂ ਸਾਂਭ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਸੂਈ ਲਾਉਣ ਉਪਰ ਫਿਰ ਰੀਪੀਟ (Repeat) ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਨ ਦਾ ਤਵਾ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਕੇ ਸਿਰਫ ਉਹ ਸਾਂਝੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਰੱਖ਼ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਸਨ, ਜੋ ਦੁਖ ਯਾ ਸੁਖ, ਭਾਵ ਯਾ ਅਭਾਵ ਦੇ ਤੱਤ (Resultants) ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਾਸੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਮ [1]"ਸੰਸ-ਅਕਾਰ" (ਸਮ-ਸੁ-ਅਕਾਰ= Sams-akara) ਹੈ !

ਆਓ ਇਸ ਅੱਖਰ ਦਾ ਤੱਤ ਵੇਖੀਏ ਜੁ ਇਹ ਕਿੱਥੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ। ਅਸਾਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਜੁ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਘਾਸੀ ਸਾਡੇ ਮਨ ਉਪਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਕਿਹੜੀ ? ਸਾਂਝੀ ਘਾਸੀ ਦੀ। ਇਹ ਹੈ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦਾ 'ਸਮ-ਅਕਾਰ' ਭਾਵ ਸਾਡੇ ਮਨ ਉਪਰ ਸਮ (ਸਾਂਝਾ) ਚਿਤਰ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਦੁਖ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਅਕਾਰ ਅਪਣਾ ਚਿੱਤਰਦੇ ਹਨ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮਿਲਣ ਦੀ

1 ਸੰਸਕਾਰ = Sam-s-kara i. e. Sam=equal, S=of all, Lara = Im-prints i. e. foot prints of all tendencies. no of facts ਜੋ ਸਮ-ਅਕਾਰ (ਯਾ ਘੀਸਾਂ) ਸਨ ਉਹੋ (ਅੱਗੇ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ)।

ਲੋਚਾ ਵੀ ਇੱਕ ਸਮ ਯਾ ਸਾਂਝਾ ਚਿੱਤਰ ਚਿੱਤਰਦੀ ਹੈ, ਸਾਇੰਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅਪਣਾ ਅਕਾਰ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਮਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਨਾਲ ਕੀ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ?

ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਚੂਨ ਸੌਦਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਖੜਦੇ ਜੁ ਅਸਾਂ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕੀ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਿਆ, ਸਗੋਂ ਅਸੀਂ ਥੋਕ, ਸਾਂਝੇ ਅਕਾਰ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਤੱਤ ਹਨ, ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ (**We may call them least common Multiples or L D. M. of our ideas**) । ਇੰਞ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਫੋਗ ਪਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਟ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਤੇ ਅਸਲ ਤੱਤ ਨਾਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਦੂਜੇ ਅਸੀਂ ਛਿਲੜਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ।

ਆਓ ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੀਏ ਜੁ ਨਵੇਂ ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਸਾਡਾ ਪਿੱਛਾ ਸਾਡੇ ਚੇਤੇ ਤੋਂ ਕਿਉਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ ਜੁ ਇਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਦਾਤ ਹੈ, ਜੇ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛਾਂ ਨਾ ਭੁੱਲਦੇ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਸਿਰ ਕਬਾੜੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਾਂਙ ਚੂੰ ਚੂੰ ਦਾ ਮੁਰੱਬਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਙ ਹੁੰਦੇ ਜੋ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ 'ਸੰਸਕਾਰ' ਕਹ ਅਕਹਿ ਬੀਜ ਹਨ ਜੋ ਅਕਲ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਕੇ ਫੋਗ ਪਿਛਾਂ ਸੁਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਇੰਞ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਅੱਗਾ ਖੁੱਲਾ, ਸਫਾ ਤੇ ਹੌਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਪਾਗਲ,ਬੌਂਝਲ ਤੇ ਸਿੱਕੇ ਵਾਂਙ ਸਿਥਲ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ। ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਪਿਛਾ ਆ ਦਬੋਂਦਾ। ਵੇਖੋ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਕੀ ਕੀ ਹੋਏ ਹਾਂ—ਪਰਬਤ, ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀ, ਬੰਦਰ ਇਤਿਆਦਿ। ਹੁਣ ਕੋਈ ਕਿਸ ਕਿਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਗਵੀ ਪੁਗਵੀਂ ਚੇਤੇ ਰੱਖੇ ? ਪਰ ਸੰਸਕਾਰ, ਸਭ ਦੇ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਹਨ: ਪਰਬਤ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਸੌਣ ਵਲ,ਪੰਛੀ-ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਵਲ, ਪਸ਼ੂ-ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਤਦ ਜਦ ਅਸੀਂ ਆਦਮੀ ਹੋਕੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਂਙ ਅੱਖ ਬੰਨਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਫਿਰ ਡੰਡੇ ਖਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਗੱਲ ਕੀ, 'ਸੰਸਕਾਰ' ਓਹ 'ਬੀਜ' ਹਨ ਜੋ ਸਾਡੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ, ਚੰਗੀਆਂ, ਮੰਦੀਆਂ ਸਾਂਭ ਰਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਟੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਹ ਖਾਹਸ਼ ਕਰਨੀ ਜੁ ਅਸੀਂ ਅਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦਾ ਰਤਾ ਰਤਾ ਹਾਲ ਯਾਦ ਰਖੀਏ ਤੇ ਗ੍ਰਾਮੋਫੋਨ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਗਟ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਭੁੱਲ ਹੈ ਜੀਕਣ ਅਪਣੇ ਪੈਰ ਆਪ ਕੁਹਾੜੀ ਮਾਰਨਾ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੁ ਸਾਨੂੰ ਸੰਸਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਨਾ ਕਿ ਪੂਰਨ-ਚੇਤਾ—ਸਾਡਾ ਅਧੂਰਾ ਚੇਤਾ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਡਾਢਾ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਉਹ ਤਲਵਾਰ ਬਣਕੇ ਨਿੱਕੀ ਤੰਦ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਲਟਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪੂਰਨ-ਚੇਤਾ

---

1. **Plotinus says: The angles have no memory** । ਭਾਵ ਸਾਡੀ ਅਗਲੀ (ਉਪਰਲੀ) ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਚੇਤੇ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠਣ ਦੀ, ਨਾ ਕਿ ਚੇਤੇ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਡੋਬਣ ਦੀ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਯਾਦ ਨਹੀਂ !!

ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਜ਼ਹਿਮਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੁ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਓਹ 'ਨਿਰੰਤਰ-ਨਿਤ' (Eternal now) ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ !

ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੁਚੀ-ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਜਾਣੀਆਂ ਹਨ-ਲੋੜਵੰਦੀਆਂ, ਨਾ ਕਿ ਬੇ-ਲੋੜੀਆਂ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਜੁ ਭਾਵੇਂ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕੀਂ ਸਿਰ ਮੁਨਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ-ਲੜ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਅਕਸ (ਪਰਤੋ) ਸਾਡੇ ਮਨ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ ਤੇ ਸਾਡੀ ਸੰਤਾਨ ਫਿਰ ਪੂਰਨ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਤੇ ਅਖੰਡ ਜਮੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਇੰਸ ਵਿਚ ਵੀ ਲੈਮਰੇਕ (Lamrack) ਦਾ ਹੈ ਜੁ ਸਾਰੇ ਆਪ-ਖ੍ਰੀਦੇ ਖਿਆਲ ਯਾ ਰੁਚੀਆਂ ਪੂਰਨ ਠੀਕ ਨਹੀਂ (Imperitance of acquired characters is not wholly true)। ਚੇਤਾ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੋੜੀ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਫਿਰ ਸੰਸਕਾਰ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਪੁਰਸ਼ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਓਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਸ ਬੋਝ ਹੇਠ ਦਬਣ ਕਰਕੇ ਨਿਤਾਣੇ ਜਿਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲੋੜ ਹੈ ਜੰਮਣ ਵੇਲੇ ਸ਼ੁਭ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਾ ਕਿ ਬੋਝਲ-ਚੇਤਿਆਂ ਦੀ !

ਦੂਜਾ ਸੰਬੰਧਕ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਹੈ, ਕੀ ਸਾਡਾ ਨਵਾਂ-ਆਪਾ ਪਿਛਲਾ ਹੀ ਆਪਾ ਹੈ ਯਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਨਵੀਂ-ਉਗਵੀਂ ਗੂੰਜ (Echo) ? ਜੇ ਤਾਂ ਓਹੋ ਹੀ ਹੈ ਤਦ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਚੱਕਰ ਕੱਟਣਾ ਤੇ ਅਪਣੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ-ਜਜ਼ਾ ਭੁਗਤਣੀ, ਤੇ ਜੇ ਇਹ 'ਹੋਰ' ਕੋਈ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ ਗੂੰਜ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਨੀ ਦੀ ਚੱਟੀ ਦੋਹਤਰਾ ਕਿਉਂ ਭਰੇ ? ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬੁਧ ਧਰਮ ਵਾਲਿਆਂ ਉਪਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੁਧ-ਧਰਮ ਵਾਲੇ 'ਆਤਮਾ' ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਪਰ ਆਵਾਗਵਨ ਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਜੇ 'ਆਤਮਾ' ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਪਿਛਲਾ ਜਨਮ ਕਿਥੇ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਅੱਗੇ ਗਈ ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਅਸਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਨਸੋ ਯਾ ਗੂੰਜ ਹੀ ਗਈ। ਬੁਧ ਜੀ ਵੀ ਇਹੋ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੁ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਸਰੀਰ ਤੇ ਖਿਆਲ ਇਕ ਬੰਨੇ ਛੱਡ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਤੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਸਾਡੇ ਖਿਆਲ ਉਹੋ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਆ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ ਤਾਂ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਡਾ-ਆਪ ਨਹੀਂ ਸਾਡੀ ਗੂੰਜ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਧਰਮ ਸਰਬੱਗ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਉਹ ਇਸ ਕੜਿੱਕੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦੇ ਕਿਉਂਕਿ 'ਆਤਮਾ' ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਪਰ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ 'ਗੂੰਜ' ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਕਿ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਨਵੀਂ-ਹਸਤੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ੨੬੮ ਸਫੇ ਤੇ ਇਕ ਟੇਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ 'ਆਤਮਾ' ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਉਹ ਇਕ ਖਾਈ ਵਿਚ ਜਾ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਿਆਇਕਾਰੀ

ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਦਾਦੀ ਦੀ ਚੱਟੀ ਦੋਹਤਰੇ ਸਿਰ ਪਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਆਵਾਗਵਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੁਢਲਾ ਅਸੂਲ ਹੈ—

"ਦਦੇ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਊ ਕਿਸੈ ਦੋਸੁ ਕਰੰਮਾ ਆਪਣਿਆ।
ਜੋ ਮੈ ਕੀਆ ਸੋ ਮੈ ਪਾਇਆ ਦੋਸੁ ਨ ਦੀਜੈ ਅਵਰ ਜਨਾ।"

(ਪਟੀ ਮ: ੧

ਇਹ ਅਸੂਲ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਾਲੇ ਅਗਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚੋਲਾ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਬਦਲਦਾ ਨਹੀਂ।

ੳ) ਬੁਧ-ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ : ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ,
ਪਰ ਸਾਡੀ ਹਉਮੈਂ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰ————————ਗੁੱਝੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ
ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਮੌਤ-ਖਾਈ ਟੱਪਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ।
(੧) (੨)

ਇਸ ਕਰਕੇ (੧) ਤੇ (੨) ਭਿੰਨ ੨ ਹਨ ਜੀਕਣ ਧੁਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀ-ਧੁਨੀ ।

ਅ) ਗੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ : 'ਅੰਦਰ ਹੈ ਆਤਮਾ',
ਤੇ
ਉਪਰ ਸੰਸਕਾਰ ਲੇਪ ।————————ਸੰਸਕਾਰ ਤਾਂਆਉਂਦੇ ਹਨ
ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਮੌਤ—ਖਾਈ ਟੱਪਕੇ ਪਰ ਆਤਮਾ ਅੱਗੇ ਹੀ
ਉਹੋ ਹੈ ।

ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੂਈ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ।

8

APPENDIX

The readers of the *Atam-Darshan* will find the following correspondence as very helpful in understanding some of the underlying issues discussed in the book. Dr. Siddheshwar Verma, M. A., D. Litt. Jammu, is an international authority and his observations on the fundamental problem of religion are always very profound and thought provoking.

As this book is meant chiefly for the critical readers, i. e. those who are face to face with the very acutest problem of life and death, hence this correspondence is reproduced in the sincere hope that it will carry the critical reader a step further in the right direction. Although considerable part of the letter has been toned down, yet some appreciative references still remain for the reproduction of which I crave the indulgence of the reader.

(I)

Prince of Wales College,
Jammu, Dec. 20, 1934.

My dear Bhai Sher Singh Ji,

I have just finished with the reading of your book on *Amrit* Vol. I and have to make the following observations thereon :—

1. Your book is a distinct contribution to Punjabi literature. It is a boon to the masses, the result of vast and varied reading. It shows richness of

expression and admirable—I was going to say enviable—mastery of vocabulary, particularly on pp. 73—74.

I never knew you had such a descriptive power as you have shown on pp. 22—23 (Spring), pp. 56—57 (Kashmir), The description of the dawn on pp. 328—9 shows close observation, high imaginative power, and deep reflection.

2. But the work also embodies the results of personal observation, e. g. the description of the brain-fever bird, the story of studying the English Alphabet, etc. It is in many places a realistic work ; the example of guinea on p. 14 is very impressive.

3. While your work must be highly admired as a piece of literary performance, as a scholarly work it requires amplification. One question, however, will naturally arise in your mind. If the work is given a scholarly form, how can it appeal to the masses ? It may become very dull. My suggestion is that you may give the scholarly apparatus either in footnotes or in appendices.

4. On p. 107 you speak of the vibration of *Sabda* affecting the soul, not the body and the mind. Is the vibration identical with or different from emotion ? If it is identical with emotion, it should be a quality of the mind, not the soul, for you call the latter ਨਿਰਲੇਪ (p. 107). Evidence would be necessary to support either case.

On p. 72 you interpret "ਸੁਧਾਖਰੁ as ਰਾਮ ਨਾਮ ਦੇ ਸੂਛ ਅੱਖਰ" but ਸੁਧਾ means Amrit and it should be translated as "ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅੱਖਰ"

6. On p. 221 you give a fascinating idea. You call ਕਾਲ Time and ਅਕਾਲ Timeless as ਯਾਰ Friends. This is a theme on which I am considerably reflecting. I am inclined to think that there are no such things as contradictory objects, that even light and darkness imperceptibly pass off one into the other, that they are only sides of one whole.

You treat of time as a force by which change—especially decay and death—is brought about. But here you make us miss the other side of time, viz: that it brings life and freshness as well, The essence of time, in my opinion, is its *periodicity*, a sequence of life, death, life again, then death and so on The periodicity itself may be essentially eternal, for, as Hegel points out, what seems to pass away is the *transience* of time, but the actual order of things, like the compartment of a train, may be a serially connected whole,. eternal in its essence. The so-called time is only *transience* of time, which in itself seems to be eternal. I again quote your charming idea that ਕਾਲ 'Time, and ਅਕਾਲ Timeless one are ਯਾਰ Friends.

7. On p. 344 you remark that in the Vedanta theory there is no mention at all of *na'm*. May I say that in the Vedanta there is exhaustive reference to Sabda? In the Maitri Upanishad VI 22 Brahm is said to have two forms. (I) Sabda Brahm (2) Supreme Brahm. In the Vadanta Sastra 1.3,8,28 the whole universe is said to have emerged from Sa'bda. I hope you mean *na'm* being the same thing as Sabda. On p 102 identify *na'm* with Sa'bda.

8. On p. 301 ff. you try to explain the relation between Divine will (Hukam) and Karma. I am afraid your explanation, though undeniably ingenious. amounts only to imaginative paraphrase. You do not explain *the why and the how*, you only describe the same thing in the form of an interesting allegory. The essence of your "explanation" is that a time comes (in certain minds) when the harmony between *Hukam* and *Karma* is actualized. But how and why? The main issue, I am afraid, still remains unexplained. I hope you will further elaborate this side of the problem in the next Edition of your work.

9. On p. 237 you distinguish between ਸੰਕਲਪ (Sankalpa) and ਵਿਕਲਪ Vikalpa as the appearance and disappearance (forgetting) of ideas respectively. In Sanskrit both ਸੰਕਲਪ and ਵਿਕਲਪ mean ideas but the former is confined to those ideas which seem to be *fixed* for the time being. The latter is confined to more momentary ideas, our whims and fancies. The former may be translated as "imagination" the latter "fancy". Your interpretation does not differ much from the one that I have given above, but I give here the definite views of Sanskrit scholars.

If I have criticized you, the motto is only to get more knowledge of the subject.

Your sincerely,
Siddheshwar Verma.

(2)

Prince of Wales College,
Jammu, Feb. 5, 1935

My dear Bhai Sher Singh ji,

I have now gone through the second volume of your book on *Atam Darshan* ਆਤਮ ਦਰਸ਼ਨ and have to make the following observations thereon :—

1. The eloquence of the first part is consistently continued in the second part. I found pages 65 ff (Re: ਸੁਖ ਦੁਖ) so eloquent that I read them over to my

students in this college. They enjoyed and appreciated the passage. Before I read over to them, a student of mine exclaimed "Punjabi and eloquence !" i. e. Could eloquence be found even in Punjabi ? But the passage eloquently proved that eloquence could be procured even in Punjabi. Again, I yesterday read over a few pages of your Appendix to two Muslim friends of mine. One of them, on hearing them, remarked, "it is delicious book." You have certainly immortalized your name by writing such an eloquent literary work. I congratulate you on your brilliant success.

2. Your popular exposition of modern Science on p. 207 ff is another valuable contribution to Punjabi literature. I have myself learnt several interesting facts from it.

3. As regards the word *Atma*, European scholars say that the original meaning of the word *Atma* is "breath" and they quote Rigveda 1-34-X 7, X-92-13 where there is reference to Wind with its breath (Atman). These scholars try to support their view by referring to the old German word *Atum* "breath", modern German Atem "breath." They do not give any etymology of the word, they merely show the original meaning and affinity of the word to the German word.

Ancient Indian scholars, however, derive the word from the verb at "to move continuosly, to pervade" with the suffix-*man*, as in *mahiman*, animan, etc , Europeans do not accept this derivation, because the root is not found in this sense in other related European languages. The etymology of the word, therefore, is still obscure. But your derivation of Atma will not be accepted. For *Tam* ਤਮ "darkness" is not found in the word at all. In the word we find tm no ਅ (a) between t and m. And ਆ never means "not" in any ancient or modern Indian language. It is the *short* ਅ which means 'not'; not the long ਆ. The long ਆ has the sense of all-sidedness, pervasion, indusiveness, as in ਆਕਾਸ਼, ਆਕਾਰ, etc.

4. On pp. 92-93 you refer to man as being a partner with God, and quote the word "ਸਾਂਝੀਵਾਲ". I do not know whether this theory is your own reading, or it is recognised by all scholars of the Granth Sahib. If this doctrine actually exists, it is the most striking contribution of Sikhism to Indian religion For what you refer to as being ਗੁਰਮਤ Gurmat regarding other doctrines, they have been all found in one or other creed of Indian religions, but this doctrine of partnership is certainly unique. On pp. 154-866 your treatment of the 33 Devatas with the Supreme Lord at their heads is quite consistent with this theory of partnership. I congratulate you on this happy suggestion. If it is a new suggestion

5. Your footnote on p. 10 explaining the nature of Maya as being only comparatively speaking a non-being is splendid. The idea of the Infinite as having various aspects of Time ਕਾਲ and Timeless one ਅਕਾਲ has been beautifully elucidated on p. 48; nevertheless on p. 49 the idea has not been well put by saying that his real from ਨਿਜਰੂਪ is ਨਿਰਾਕਾਰ Formless one, rather. He is a synthesis of both, i. e, formed & Formless one—ਸਾਕਾਰ and ਨਿਰਾਕਾਰ.

6. On pp. 134-39 you handle a very profound subject, viz. Time and the Timeless one. I do not follow your statement on p. 137 that the beginning of the circle of time is the Timeless. The great feature of time is its periodicity. the repetition of events. That is why time has been called a [1]circle. Your statement that the Timeless was the origin of this time is only an assertion it is neither explanation nor argumentation. You yourself refer to periodicity of Time p 295. But there seems no reason why the "succession" of time, to which you refer on pp. 296, 297 may not also be further reduced to this periodicity for when you say that dissolution ਪਰਲੈ, etc. are also periodical, the long movement of time mav only be repetitions of these cycles. The periodicity invovles succession, and it seems to be the only ultimate nature of time, By the Infinite this "succession" can be taken at a glance so that before the eye of the Infinite no such thing as "time" in the sense of "succession" could exist. Is this the sense of rounded time "ਚੱਕਰ ਵਾਲਾ ਕਾਲ" when you call it Timeless one ਅਕਾਲ on p.298?You minimise the grandeur of time in the last 3 lines of p. 324. Certainly before Eternity man's life is like "pits", but the life of humanity of earth is certainly grand and inspiring to the individual man. To this man merely Timeless one ਅਕਾਲ can appeal all the time, the time ਸਕਾਲ has equally grand suggestions to him. I look forward, some day, to a new synthesis of Time ਸਕਾਲ and Timeless ਅਕਾਲ thought at the present stage of highly analytical Indian culture, this synthesis is out of the question.[2]

7. Your treatment of good and Evil is indefinite and even contradictory. On p. 33 you speak of Maya as dirt or cataract "ਮੈਲ ਯਾ ਮੋਤੀਆਬਿੰਦ", on p. 99 you quote ਕੂੜ ਸਭ ਸੰਸਾਰ but on pp. 27—28 you take a more agreeable view of Maya "which disperses unity into multiplicity". On p. 66 you say that everything is

1. N.B. I liken Time to a serpent with its serpentine curves and timelessness or eternity to an endless circle as per reasons given in my letter. S. S. S.

2. N.B. This synthesis is already brought out in this book as will be evident on careful perusal or better by realisation of the Timeless-Element, i.e : *Nam* in one's own self ! Then Time & Timeless one are not only reconciled & synthesised in one's own Self but seen at their best ! S. S. S.

alright, beautiful and fascinating. But again on p. 80 you come back to Vairaga ਵੈਰਾਗ by which a man leaves attachment to this world, and goes back to his home. v.z, Nam ਨਾਮ. On p. 65, however, you again say that everything is wanted in this world. What about crime and sin ? Are these wanted ? If so, why ? On p. 66 you say, "ਜੋ ਕੁਝ ਹੈ ਠੀਕ ਹੈ, ਸੱਚ ਹੈ', etc. If whatever is, is right then goes all needs of Reform, education, and even remedy. Disease, poverty, slavery widowhood, caste, filth and even ignorance are alright. You can never mean this, but then what is the meaning of this satatement ? The torrent of eloquence has here carried you too far. No sane man can be so optimistic Let me quote Schopenhauer :-

"To me optimism appears not merely as absurd, but also as a really *wicked* way of thinking, as a bitter mockery of the unspeakable suffering of humanity".

But you seem to be neither an optimist nor a pessimist for as the above mentioned references show, you favour both the sides when their turn comes,[1] This reminds me of our boys speaking in the debating society, who fervently speak in favour of the side they take up. But your treatment should have been of a *judge* showing the proper significance of each side. I know it is the despair of modern philosophy.

8. Your weakest section is the treatment of Death.. But here you are not to blame : all religious teachers, in my opinion, have failed to explain the mystery of death. The socalled explantions only explain away the mystery. On p. 267 you resort to an explanation current in India. If the thought of death is an error, if nobody really dies, the main question still remains, what is the mystery of this "error" called death ? It is only the evasion of the main issue under the garb of another word "error". Only three days ago, my elder brother's wife died. The questions uppermost in my mind are :--.

1. Where is she now ? 2. What has happended ? 3. If, as you say, she is not really dead, what is she ? Something, which we mortals call death, has happended to her. What is that something, if it is not death ?[2]

9 On p. 329 you make the interesting suggestion that Karma is a shadow of 'Hukam". This may be true of individual Karma, but what about the collective Karma of a whole race or nation ? Will you call it a shadow of Hukam

---

1. The fact of the matter is that evil is only a transitional stage—it is our schoolmaster for a time and after that it is no more. S. S. S.

2. Please [1]see new chapter on 'what happens at the time of Death ?' added to answer these queries, as I understand the problem. S. S. S.

or an aspect of Hukam itself? I should prefer the word "aspect" to "shadow". The individual seems to be helpless before his environment which is a product of the collective Karma of humanity. There is something divinely great in this collective Karma and it may, therefore, be called an aspect of Hukam.

10.. Taken as a whole, the spirit of your book, in spite of the polish of modernity, strikes me as being the Indian to the core and herein lie its virtues and limitations. It is true that the Indian mind is acknowledged to be highly analytical, revelling in metaphysics and mythology. Although you decry mythological fables, metapnysics and mythology are sisters, the latter being the cruder of the two. They are the refined and rough aspects of the same mentality the mentality which rebels against the hard realities of life and history. This mentality puts man in relation to the Supreme cause of the universe, and not in relation to his fellow beings. The logic of this mentality is very strong, for it says if man is put in tune with the Infinite, all secondary things must follow. His relationship to his follow beings and to other creatures will be spontaneously adjusted. This is alright on paper, but *History* proves to us that the Indian mentality, has been highly unpractical, and has grossly neglected its duties to humanity. The fault lies in the analytical tendencies of the Indian mind, tendencies which detach the infinite (ਅਕਾਲ) from the universe and from humanity. If Indian mind had been synthetic, it would have given *equal* attention to the creative ਸਾਕਾਰ side of the Divine, the side of humanity. Perhaps it will require tens of centuries for the Indian mind to create a new synthesis in which the humanity of Comte will be synth esized with the transcendentalism of the Indian philosophy.

No doubt on pp. 389---92 you emphasize the inportance of world service ਜਗਤ ਸੇਵਾ and philanthropy ਪਰਉਪਕਾਰ, but you do not explain the *rationale* of this service and "good" to other. Why should a man do service to his fellow-beings ? you simply reply (p. 390) that a man who does not do so is not a Khalsa. But why ? Your teaching is that a man's direct relationship is with the Timeless Being only. We should remember Emerson's observation that we descend to meet.

I repeat my observation that I am not a competent person to pronounce any opinion on religion and philosophy. Every word of mine may be wrong, whatever I have written is actuated by the desire to know something more of the subject.

Yours sincerely,
Siddheshwar Verma

REPLY TO THE ABOVE

P. O. DODA (Jammu) 15-2-35

My dear Dr. Verma,

Many thanks for your kind letters in which you have unburdened yourself of your kind thoughts relating to the book under review. These letters are as much a compliment to you as to me for when I read them and re-read them, I feel like one of your students hauled up to answer heckling queries put to him, which he cannot as well answer as expected.

However, I will try to answer the queries as best as I can and I must leave it to you to scrutinise as to whether they are correct or not. Before I take the minor ones, I feel that I must take the important ones as they are pricking me now like stiff bristles and they will let me have no rest until I deal with them squarely.

MYTHOLOGY & METAPHYSICS

I begin where you ended, i. e. where you refer to the relation between mythology and metaphysics in the following beautiful words : 'Metaphysics and mythology are sisters, the latter being the cruder of the two; they are the refined and rough aspects of the same mentality which rebels against the hard realities of life and history. This mentality puts man in relation to the Supreme Cause of the universe and not in relation to fellow beings." I agree with you that at heart they are the same, hence it is that the more advanced a nation in metaphysics the completer its mythology. This is particularly true of India whose mythology is by far the most complete and most interesting and which has been used as a key for deciphering the implication and inter-connections of the mythologies of other nations. Dowson says in his Hindu Classical Dictionary "The most ancient hymns of the Rig Veda are the basis upon which comparative mythology rests and they have already supplied the means of unfolding the real source and siginification of several Greek and Zorastrian myths. "I am not one of those who consider with Freud, the leader of Modern Psychology that myths are our unrealised dreams and wishes, which fulfil our conscious in much the same way as unconscious dreams do at night. This theory will consign all myths to the realm of unsubstantial values and would rather make us ashamed of them than be proud of them. This view though popular at the present time is anything but true.

On the other hand, I am definitely of the opinion that the myths crystalise profound spiritual and the gifted sages in their supereme wisdom coined them so that the seeker after truth may use them much as we use footprints to decipher the path trodden by those who have gone ahead. Plato held this veiw and I agree with him wholeheartedly. In other words, myths are understandable, you may say, sugared version of spiritual truths, each myth expressing one phase of truth, together they are like so many facts of the selfsame crystal which is Truth. Indeed, in well-informed circles the genius of a nation has been measured by the number of and the variety of myths created by them.

MYTHS : THEIR USE & ABUSE

The myths, it will thus be seen, have a great usefulness provided they are rightly understood. And even if they are not understood, they sometimes form the only cement by which a tottering nation is held up during its days of disintegration. This is true of the heterogenous Hindu India which has no other such palpable bond as some of those attractive myths which their followers believe, no matter what is their caste, colour or specific mode of worship.

Although the usefulness of myths is certainly beyond question, yet a time comes in the history of nation sooner of later when the myths lost their transparency and instead of being understood, they act as veils of curtains thus concealing from us the reality which they were intended to reveal. This is a calamity which befalls every thing earth-born or mind-born and which bespells the need of change. Moreover, when a nation is no longer what it was before it requires some new toy to keep it amused. When that contingency comes to a head, it is then the most critical time in the history of the concerned nation. It is then necessary either to weave new myths or to unweave the old ones by turning them inside out, i. e. by trying to explain their inward significance. If none of these operations is done, the nation either loses its adherents by the change of their religion. or it sinks into deep slumber which is fatal to it. In my humble opinion (which may be wrong), the Hindu. India has reached that catastrophical stage : the myths must either be explained or the modern youth will feel shy of them and believe them no longer. Unless this is done, the process of disruption will continue to progress with accelerated pace and materialism will succeed in making bigger rifts in the disrupted Hindu India.

In this book, also in some of its sister volumes which will be supplied to you when published, I have tried to take the reader into confidence and by so doing led him straight into the veiled enclosure where erstwhile only the vestal virgins could enter. My task has been not that of the critic but of that teacher who explains and unveils. If that were not done, Mother India may before long find herself enveloped in spiritual darkness from all sides and the vestal Fire itself, of which our Mother is the great custodian may die out ! Whether I have succeeded in this attempt or not is not for me to say, but I would have been false to myself and to my Mother had I sat silent when the ship of *Brahmgyan* (Divine knowledge) was sinking before my own eyes. This unveiling process will, in my opinion, bring the Divine Lord within the reach of man-in-the-street. And if I understand Sikhism aright, that was also the task of this great Religion to carry *Brahmgyan* to the very hovels of the lowly. That silent revolution is yet being wrought, and this book is also a step in that direction, i. e. bringing the Divine Knowledge at the door of all sincere seekers, however lowly they may be.

SERVICE & NAM

You ask at the end of your second letter : "What is the rationale of disinterested service......why should a man do service to his fellow-beings." This question is as old as the world, and it is in the answer tendered that the religions of the world differ. "Do unto others as you wish to be done by ' is a well-known adage which is the basis of all ethics. But the question still remains : why do unto others as you wish to be done by, as every man regards himself exceptional for whom the rest of the world is made. This is particularly true of the ego-centric races who consider others but the hewers of wood and drawers of water, all easements of life being assured to them by the modern doctrine of Survival of the fittest. It will be seen that the dictum of science is quite the reverse of that religion or even of ethics, and the modern scientist possibly thinks that the above adage is only pulpit eloquence while the law of struggle for existence rules in the work-a-day world. The fact of the matter is that this is one of the acutest riddles that has ever confronted mankind.

Will science ever solve the above riddle ? Possibly not, for science deals with the external world where there is disparity and heterogeneity. One must dive deep into the recesses of one's heart to find the real answer to this riddle. Already in the outer court of heart one meets with its daughter, namely Conscience, which is the inborn instinct in man to guide him to do right and to help others. Bnt educa-

tion stifles the conscience and cross-examines her with much the same questions with which we began. The conscience can fall back only on the collective experience of mankind. But intelligence refers her to history and asks ; "Is not history one continuous record of invasions, oppressions and conquests one nation trying to hold the other under its thumb ?" This is no doubt true. But conscience replies that history is but a distorted image of the real humanity. Mereover, history is written by those who are professors of the ego-centric school.

Within our heart of hearts, and far away from the court of the benign Conscience there is another Lady which rules the affairs of mankind, which lives and endures from ave to eternity and which is the common parent of Conscience and the doubting Intelligence. To hear the Silent Voice of that Mother is to understand the Reality and the rationale of service once for all. This Silent Voice when heard is very eloquent and it tells us that our own SELF is spread out in all the outer world, born and unborn, hence injustice done to any one is injustice done to one's own self ! The *Nam* takes us into hidden recess and makes us hear the still small voice referred to above, hence we are moved to help others not becanse it is right to do so but because we feel our oneness with them. Intelligence unaided by *Nam* is ego-centric : it raises the China Wall of our separation higher and higher but *Nam* throws open its portals to one and all. That is then the rationale of service and of religion.

THE SIKH HISTORY IS EMBLEMATIC OF THE NEW SYNTHESIS

You state yourself that logic of this argument is unquestionable, but you refer to the Indian history as belying the best expectation of the Indian seers. I agree with you that the Indian history is not a pleasant spectacle but it is just to set right that glaring inconsistency between philosophy and practice that the Sikh Gurus evolved the Khalsa Commonwealth which had as its watchword : *Deg-Teg-Fateh*. The Sikh Gurus from Guru Hargovind onward had two swords : the *Miri.piri* swords, as they are called, which are emblematic of the synthesis referred to by you. Whatever may be the spiritual condition of the Sikhs the fact remains that they are immensely practical. Hence, I have tried to emphasize more the need of the Spirit than that of action in this book, for it is the former which we all need so much in this materialistic age. The rationale of ethics is religion, and that of religion the all-glorious *Nam*.

CRITICAL APPARATUS

Other points may now be briefly touched. As suggested by you I have given now copious footnotes to explain important words, particulary the derivation of the word : *Atanan.* Most of the footnotes given are from standard classical works and will, I hope, give the necessary critical 'apparatus' recommended by you. I hoped to put in more references but fearing lest the bulk may increase inordinately did not give any more.

EMOTION IS BUT A SECONDARY PHASE OF THE PRIMAL-NAM

You have asked a very interesting question about the relation between 'emotion' and Nam, the Primal-vibration. The background of mind, intelligence and soul is the common substratum of the Spirit or the Nam Emotion is but one of the many aspects in which the Spirit manifests itself. That Nam is the root of all knowledge and feeling apparatus will be evident from what Plotinus says about this fundamental principle in his famous book : the Enneads "The awareness of this principle (*Nam*) comes neither by Knowledge nor by the intellect that discovers the intellectual beings but by a presence over-towering all knowledge. In knowing, soul or mind abandons its unity it cannot remain a simplex : knowing is taking account of thing, the accounting is multiple : the mind thus plunging into number and multiplicity departs from unity.........In this choiring, the soul looks upon the well-spring of life, well-spring also of intellect, beginning of Being, fount of good, root of soul, all emanants spring from the eternal Principle (*Nam*) but it pervades them not by its fragmentation but by virtue of its intact identity". It will thus be evident that emotion stands to her mother; emotion is multiple, but Sabda the *parent* is simple and therefore Primary, i. e. preceding the latter in the order of mental evolution. As to why the *Sabda* even though the first Principle is yet in motion is due to the fact that as compared with *Akal Purakh,* it is secondary, whence the motion. But the motion of the *Sabda* being that of the Spirit is ultramicroscopic and is infinitely above the crude vibration of the mind. Emotion is, therefore, but a crude form of the *Nam*-motion.

TIME & ETERNITY

Time and Timelessness (eternity) are related to each other as the moon and the sun. They are both radiant phases of the supreme. One and together subserve the same eternal Purpose : one would be incomplete without the other. But between themselves they are slightly different as may be expected. Time is always in flux like the ever-changing moon, but the sun of Timelessness never sets, they are both ever-lasting, but with this difference that the unsubstantial time rests on the *Terra firma* of Timelessness.

Nor must it be forgotten that the Timeless Being, whose servant and executive agent is the eternal-Nam, has another novel feature which time does not have. This lies in its being ever-present everywhere and ever-abiding in the state of eternal-Nowness. Time has one limitation in that it is irreversible but with Nam and *Akal Purakh* this irreversibilty is rounded up into the eternal Now. Hence, it is that while Time is likened to a serpent with its curves resembling the cycles of time, the eternity is likened to that snake which eats its own tail making a complete circle, without any beginning or end. This idea when expressed in different words is stated thus : eternity is like a circle which has its centre everywhere but circumference nowhere, while time has a definite circumference, although the latter be the infinity itself. Namdev's hymn is clearly expressive of this idea although the word 'Time' is not specifically mentioned there. In one word time is conditioned, but eternity is the great-unconditioned entity. The *Akal Purakh* manifests Himself in time, but is Himself above time whereby it is meant that He is present everywhere and in all places not as the time but in eternal NOW. We must eliminate all ideas of time (*A-kal*) as applied to Him. This is not to say that time is foreign to Him. He expresses Himself in time but is yet as much above time as the sun is above the earth.

CO-PARTNERSHIP

You say that you have liked the idea of co-partnership with the Supreme. One in the Sikh Bible. This is literally true. In fact Sikh Bible holds much higher ideal which will be brought out in separate volume' if and when time permits.

THE VEDANTA & NAM

You say that the Vedanta also emphasizes the need of Nam. I agree that it does, but I was referring to the current version of the vedanta as expounded by the modern revivalists namely Swamis Vivekanaud and Ram Tiratha, to mention only two leading luminaries of this new-Vedanta. You will be surprised to find their books singularly silent on *Nam*. That is a great injustice to the Vedanta for without the *Nam* what is i ? Will it not be like Hamlet drama with the Hamlet's part left out ?

THE DIVINE WILL & KARMA

The Divine will (*Hukam*) bears the same relation to the individual *Karma* as the cup bears to the ocean You cannot expect the end of human will to contain the Sea of Divine will unless the former is merged in the latter when the Divine will is revealed to the saint from within. In all other cases the two approach each other as the ellipse and its tangent but never coalesce. We have an inkling thereof but not complete consonance to begin with.

THE PROBLEM OF EVIL

Last but not least, I must explain myself further as to what I mean by evil. That is the crux of your letter Evil is, no doubt rampant in this world: it is here, there and everywhere. We cannot run away from it nor explain it away. It is as much diffused as light. But what is it ? It is a label of our being conditioned, if man were born unconditioned, i.e. if he were born immortal there would be neither evil nor ignorance. But as it is, we are born slaves of both ignorence and evil. The latter holds the same relation to us in mortal field as ignorance does in the intellectual field. In the realm of intellect, we are confronted with man intellectual riddles and enigmas and so long as we do not solve them, they are sternly real. But no sooner the problm is solved then the hardness of error is melted and the absolute value of error

is reduced to zero. So also in moral field, evil is deviation from our homeland; the Self, but as soon as this is discovered, then evil ceases to remain evil.

To illustrate the case by a specific example, let us take the case of Columbus trying to find out a westerly way to India. So long as he was on board the ship, he thought that new land which stretched before him was really India, but as soon as he got ashore, he realised that it was not India but the New World. The vagrancy of Columbus is justified by this new discovery but in order to reach India, he must complete the circuit, and go right round So also in the moral world, evil is justified in that it takes us into new realms of consciousness which add to our experience, but the ultimate objective is Self, and the wanderer in the spiritual domain must realise like Columbus that the objective is still far off, although the new area discovered is not lost, for it acts as a stepping stone to the objective in view. The farther we wander from home the intenser the home longings. The greater the descent into evil the earlier the recoil taking us up once more. Evil is not justified in itself as it is antithetical to virtue, but it does have relative value, in that sooner or later it leads us back, albeit by a longer route. Evil takes us down by one way but before it has run its course, it is already very near the path trodden by the good. Thus evil is but inverted good: both evil and good are transcended in that fundamental verity which is neither good nor bad but the simplex-Nam.

If and when that happens, we look back on evil not as a monster but as our drillmaster. Without the latter would not our limbs be very limp and loose ?

Each man has his own problem of evil, and no one's problem is exactly alike to another, for do not all live different lives ? Even as there are different environments so also there are different aspects of the same phase ; the evil. Again, nations like men have their individual *Karmas*, their obstructing evils and their collective destiny. The whole nation sinks or swims together. Thus slave trade was a national evil. The evil-in-us has to be tamed and conquered. Evil cannot be explained away yet it can certainly be outlived. Reaching the apex of self-realization, the evil is certainly not evil.........it is no longer an iron chain but a golden wheel in the mighty machine of purpose. And thus, the very opening word of our evening prayer (*Rahras*) are; *Dukh* *Daru*, i e. is our master, it lubricates the wheel of righteousness and gives it the desired impulse :

"The pen shall supercede the sword.
And right, not might, shall be the lord.
In the good time coming,
Worth, not birth rule mankind,
The impulse has been given,
To be acknowledged stronger,
Wait a little longer."

As the letter has become already too long, I think I must end it here. May I ask if you will have any objection to the publication of substantial parts of your letter (with this reply of mine) as I am sure the critical readers of my book will be helped all the more by this exchange of our ideas. Your letters have helped me to clarify my ideas in the matter and I have no doubt that they will have great educative and enlightening effect on the minds of the readers of my book. I ask the favour of your permission as the book is in its second edition and will be published before long.

Yours Sincerely
Sher Singh

To Doctor Siddheshwar Verma Sahib,
M.A., D. Litt, (England)
Prince of Wales College
Jammu.

Jammu, Feb. 18, 1935.

My dear Bhai Sher Singh ji,

Thanks for your exhaustive letter received about two hours ago. I may make the following odservations thereon :—

1. I do not depreciate the value of myths or of metaphysics. What I particularly want to emphasize is the need of *sence of proportion* in our attitude to reality. My criticism on the Indian attitude is that it turns *too much* the inner side of reality, and does not pay a proportionately adequate attention to the outer and grosser side of reality, which deserves no less reverence from us.

2. You say that "Science deals with the external world." I agree, but I hope you do not imply thereby that science is in any way to be depreciated by us. Let me quote Herbert Spencer, one of the greatest exponents of modern science :--

"The conceptions which developing science gives of the grandeur of creation, as well the constancy and irresistibleness of its omnipotent cause, make us feel the comparative littleness of human power...............So far from science being irreligious, *it is neglect of science that is irreligious*.................We have a veritable revelation in Science of the established order of the universe."

The Indian attitude to Sceince, I am afarid is not *Proportionately* reverent Let the same *religious* attitude be shown to scientific phenomena. Scientists used to be dogmatically irreligious about a generation ago, but now their attitude has been considerably changed.

3. Your explanation of rationale serivce still persists to be Indian to the core---the old metaphysical doctrine of one's own-self being identical with otherselves. This analytical presentation neglect the great fact of gradual expansion of man by slowly increasing contact with his fellow beings, being a deductive stretch, it spreads out with one jump to the whole of creation, which synthetically observed, is an error. The message of mordern science is more inductive, and proceeds by slow steps. Let me quote Herbert Spencer again :--

"The highest ambition of the beneficent will be to have a share in the making of man.' While contemplating from the highest of thought that far of life of the race never to be enjoyed by them, but only by a remote posterity, they will feel a calm pleasure in the consciousness of having added the advance towards it. "This is the message of a practical synthesis which India may some day receive, adding with a peculiar ingenuity hitherto unseen to its analytical out look. I sometimes look forward to a prophet who will some day bring about this synthesis, but I absolutely despair of the modern atmosphere which is either thoughtlessly materialistic or blindly propagandistic.

4. You speak of History as being "a continuous record of invasions." I am afraid History, as it has been written by vast majority of Historians, as certainly such has been depicted by you. But it is false history. True history is *rccord of man* of his whole culture and position. This is the real history which I meant---*all* the facts about man. And India has particularly neglected it, being too much dominated by Metaphysics and Mythology.

5. Your note on the problem of evil is not an explanation. "Deviation from our homeland---the Self" is only putting another world or avdy a which you mention in your book.

You say that "the greater the desent into evil the earlier the recoil taking us up once more." Here again your analytical and deductive tendency creeps in. Does every man *necessarily* go back to good after resorting to the life of evil ? What does the evidence of history show ? How many prostitutes go back to good after they have started their downward path ? Is not rather the reverse the fact ? Does not evil by a cumulative force *often* lead to more evil ?

The older I grow the more I feel that truth is *Synthesis. A proportionate synthesis of all connected facts* is the right definition of truth, but I must admit, with the Guru :-

ਜਨ ਨਾਨਕ ਇਹ ਖੇਲ ਕਠਿਨ ਹੈ ਕਿਨਹੂ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਨਾ ॥

"O Nanak ! this is an inscrutable Game---only he knoweth whom He initiateth !"

I have absolutely no objection if you print all or any portion of my letters.

Yours Sincerely,
Siddeshwar Verma

Via Ramban 24—3—35

My dear Dr. Verma,

Your letter of Feb. 18th. 1935 has been lying with me and although we have since met and discussed these topics to our heart's content, yet I feel that I must reply your letter in black and white, if only for a record.

2. As you know I am a science-man, more than anything else and I

place high value on the usefulness of science to mankind. That is one reason why the book in question, contains relevant discussion on science and its latest conclusions. I am glad that you go a step further and emphasize the paramount need for science. It is ratherr well that the emphasis on the subject comes from you than from me as if I had done the same, I would have been considered as one henpecked by science.

With due reference to what you say, I feel that you are rather emphasizing too much the importance of science. Science has its use and its advocates but when I see many scientists spending the best and most valuable portion of their lives in studying the wings and venations of the insect, to the neglect of other things of cousequence, I feel that there is something radically wrong. in the modern sense of proportion. Are we then not obsessed by science ? I do not deny that every thing earthly is marvellous. The other day you said that one scientist says that the leaf is the most marvellous machine on earth This is true in a way, but only partly. If you see the eye of the common fly under the microschope you feel much the same; everything is unique in its own way, and specialist in science being interested in their own subjects make much of what appeals to them most. A Marconi is blind to the beauties of the crystals in which Bragg exults and vice versa. Everything is a mirror and reflects the glory of the Maker, but after all it is *one* ray that each object reflects in its one way and we miss the Sun from which all of these rays emanate and to which they return after their earthly journey. The mystic on the other hand, turns his face to the sun to begin with and hence his is the be-dazzling Vision, if and when it comes ! The greatest study of mankind is Man. This is a world or values and if we spend all our time in looking at the gutters, we will rarely see the azure sky overhead. Far be it from me to decry the glory of the 'gutter' whch to me is a symbol of the earth and her sciences; this is the footstool on which the Heavens rest, but you will agree that Heavens have a value and transcendence which the poor gutter can never own, despite all its usefulness and sanitary significance. Science has many things to its credit, particularly the recent discoveries as to broadcasting and flying in the air, but who knows one day these very things will not overpower us like a nightmare, throttle us, and squeeze life out of our marrows, unless we have sufficient mystics who can look out and look up to that broad heaven which includes us all in one everwidening sweep. Science appears to me to be reaching its culminating phase and I agree with Dean Inge when he says in his latest book on God and Astronomers 1933. "The moment of dominance marks the turning-point when the blessing passes into curse. I think it would be true to say that every institution ends by stranglnig

the ideas which it was formed to protect." This may be true of inordinate expanse of science one day as was proved in the last Great War, and who can say that that War was the last ?

It will thus be seen that there is as much a sense of dis-proportion in the West, as in the East. I look forward to that excellent phase which we call SAHAJ in Sikh literature and which is nothing less than golden equilibrium between the outside and the inside, the exoteric and the esoteric. That great synthesis is already attempted in this book and will be brought out futher in companion volume which I have in hand. Whether I have succeed in knitting up the two : Science and Religion is for the posterly to judge. In any case, I feel that I had science as my nurse and Nanak as my loving mother who took me over when the nurse had done job !

3. You speak of History as a record of Man. The missing chapter in history is the heart of Man which is to me the Atlantis of Plato. The historians will write all about invasions and the revenue the scientists will tell us of the secrets which the microscope and the telescope unravels to their eye, but who will tell us of those inner yearnings which be-stirried the baby Jesus when the star-gazers came to him from the East, or the pangs which the Buddha experienced when he left his little baby behind or again the pangs which uprose lava-like in the heart of Guru Govind Singh when he sacrified his children at the alter of mother India ? I hope you will not like the atlantis of the Heart remain submerged for all time even as I agree with you that we should not shut our eye ostrich like to the invasions from the perforated-Himalayas and the treacherous Sea. Whatever may be true of other mystic sects in India, no one can say that the Sikhs of Guru Govind Singh are apathetic in this respect.

4. You pass on to the ploblem of Evil and consider my explanation as but a paraphrase of what I said before. That was natural unless you are keen on explaining away evil by talk alone which is a great illusion in which many philosophers work. Evil is a passing phase and although it cannot be explained away, yet it can be outgrown Dukh-Darū, I repeat, once more is but our school master, and when we have thrown off the leading-strings of the school-master, then evil becomes a stepping-stone for reaching higher heights. Each one has to conquer evil for oneself ; no one else may do it for m , although we derive much help from one another by exchange of views. I quote again Dean Inge to show that there is no inconsistency in what I said about the problem of Evil in this book for the inconsistency referred to by you is but a stage, a passing phase as stated before. Says the Dean: "Plotinus is not entirely consistent

(who is ?) in dealing with the problem of evil. When he falls back on, it was necessary, (with which compare the words of Christ. " it must needs that offences come") he practically admits that the universe contains a few surds which cannot be rationalised or reduced to anything else." The problem of evil is, therefore, an 'irrational surd' to our Intellect, yet our self can outgrow and solve it !

To take the specific case of such local evils as say the prostituting-sisters I must ask the learned Doctor to look ahead, sufficiently ahead. You do not except to solve all evils in this little spane of three score years and ten. If all were rigfited in this limited period, there will be to the universe. I have firm faith in 'tee proposition that even as we have the freest liberty to error, we will have all the required time (be it all eternity) to right our wrongs, to undo what we did in our infancy, to return to our Homeland with the crown of olives on our heads. This is the great solace which keeps me up when I feel despondent and every sinner has the same eternity guaranteed to him. We are all co-partners in one unlimited concern of which the capital is time, and of which the arena is no less than the wide-spread universe !

As to prostitute, they are, I feel, not only an individual failing but a collective failing, by which I mean that they are a painful commentary on our outworn and ill-assorted laws of ill-fittedmarriages. But we will be out of the main track if we dealt with this evil, in particular. If we lookupon this evil as a sore on our common-wealth, then this evil will bestir all of us to set our house aright, or else the same doom will overtake us which overtook Capital in the Bolshevised-Russia. Collective evils call for collective remedies.

Your last words are very telling and true which I must repeat and reciprocate :

O Nanak ! this is an inscrutable Game,
Only he knoweth whom He intiateth!

In other words, these inner problems are not solved merely by argumentation but by living the Higher Life, If and when that great Sun of the Spirit, I mean Nam dawns on our limited cosciousness these spectres of doubts and gnawing-riddles are solved as easily and spontaneously as the fleeting clouds are dispelled by the noonday Sun.

With all best wishes, I remain,

Yours fraternally,
Sher Singh